

TERRA COSSACORUM: СТУДІЇ З ДАВНЬОЇ І НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

TERRA COSSACORUM:
СТУДІЇ З ДАВНЬОЇ І НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Науковий збірник на пошану доктора історичних наук,
професора Валерія Степанкова

КИЇВ 2007

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України

У збірнику, присвяченому 60-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського державного університету Валерія Степанкова, розглядається широке коло питань з давньої і нової історії України. Основна увага зосереджується на висвітленні проблем історії українського козацтва і становлення державних інститутів Війська Запорозького, міжнародної діяльності гетьманських урядів України, націотворення за доби раннього нового часу тощо. Статті побудовані на ґрунтовній джерельній базі і відображають сучасний стан дослідження національного історичного процесу.

Розраховано на фахівців-істориків, викладачів вузів, широкий читацький загал.

Відповідальний редактор – академік НАН України В.А.Смолій

Комп'ютерна обробка текстів – Г.В.Березанська

Оригінал-макет підготували – Д.П.Ващук, С.В.Коваленко

Інститут історії України НАНУ, 2007

ISBN

978-966-02-4405-4

ЗМІСТ

<i>Смолій Валерій</i>	
Валерій Степанков: штрихи до портрета вченого	7
<i>Матях Валентина</i>	
Науковий доробок професора Валерія Степанкова в царині дослідження українського раннього нового часу	12

Частина I УКРАЇНА – ЗЕМЛЯ КОЗАЦЬКА

<i>Щербак Віталій</i>	
Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення	31
<i>Сас Петро</i>	
Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р.	48
<i>Брехуненко Віктор</i>	
„Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь”: про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр.	84
<i>Горобець Віктор</i>	
Інститут генеральних старшин Війська Запорозького як соціальна корпорація: персональний склад та стратегія службового зростання	93
<i>Газін Володимир</i>	
Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.)	141
<i>Федорук Ярослав</i>	
Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р.	155
<i>Степанков Віталій</i>	
Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини	187
<i>Гурбик Андрій</i>	
Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р.	196
<i>Таирова-Яковлева Татяна</i>	
Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву	223

Чухліб Тарас

Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги
з Османською імперією 1684-1699 рр. 233

Станіславський В'ячеслав

Взаємини Івана Мазепи з господарями Валахії та Молдови
(за недрукованими листами гетьмана 1691-1700 рр.) 261

Струкевич Олексій

Націотворення в ранньомодерній Україні: спроба періодизації 276

Мицик Юрій

Деякі невідомі документи українських гетьманів 294

Савчук Юрій

Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового
зі збірки Відділу нумізматики Державного історичного музею
у Москві 317

Частина II ВІД РУСИ ДО УКРАЇНИ

Моця Олександр

Як Русь ставала Україною 339

Ричка Володимир

„Місто наше столичное... богохранимий Київ” 346

Головко Олександр

Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел 358

Войтович Леонтій

Король Данило Романович: загадки та дискусії 383

Черкас Борис

Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським
і Кримським ханатом на переломі XV-XVI ст.: причини,
передумови, наслідки 404

Ващук Дмитро

„Старина” як інститут регулювання економічних відносин
у Великому князівстві Литовському (кінець XV –
перша третина XVI ст.) 415

Блануца Андрій

Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські
землі Великого князівства Литовського 434

<i>Романова Оксана</i>	
Народне розуміння християнської „праведності” та „гріховності” (на матеріалах Київської духовної констисторії XVIII ст.)	456
<i>Ясь Олексій</i>	
Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича	477
<i>Гордуновський Олег, Гуржій Олександр</i>	
Хлібна торгівля в Україні у XIX ст.: висвітлення деяких аспектів проблеми в історіографії 30-х років XIX – середины 80-х років XX ст	517
<i>Реєнт Олександр</i>	
Україна в першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти	528

Частина III ЛИСТУВАННЯ ІСТОРИКІВ

<i>Копилов Сергій</i>	
Листи до вчителя (з епістолярії Валерія Степанкова)	547
<i>Мицик Юрій</i>	
Три листи Олени Апанович	554

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ВЧЕНОГО

Валерій Степанович Степанков, без сумніву, посідає чільне місце в інтелектуальному просторі новітньої української історіографії. І справа не у високих нагородах, званнях та відзнаках. Вони є лише своєрідним еквівалентом того, що на сьогодні зроблено науковцем на ниві національної історії, авансуванням майбутніх творчих досягнень.

В.Степанков належить до тієї категорії українських вчених, які своєю сумлінною, подвижницькою працею заслужили повагу серед наукового загалу. Його твори викликають зацікавленість в широкій читацькій аудиторії. Їх читають, розшукують, навколо них ведуться дискусії. А основне те, що вони користуються попитом. Емоційність та чутливість української душі, національного характеру вдало поєднуються в цій людині з раціональністю творчого мислення. Йому сповна притаманні високий рівень професіоналізму, витончена смакова культура, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника.

В творчій лабораторії Степанкова воедино поєднані інструментарій та методи історика-практика й водночас генератора креативних схем, думок, підходів. Його науковий доробок позначений загальним баченням досліджуваної епохи, в полотно якої вміло вплітаються конкретно-історичні факти.

Початковий етап формування поглядів вченого припав на радянський період. Навчання за марксистською парадигмою не могло не позначитися відповідними впливами на світобаченні цієї людини. І цілком природно, що в дусі саме цієї парадигми створюються і його перші наукові праці. Їм сповна притаманний і весь набір штампів радянського історіомислення.

Однак В.Степанков не вступив на шлях наукової кон'юнктури, такий характерний для багатьох його сучасників. З самого початку творчої діяльності він раз і назавжди вибрав добу і тематику дослідження, які на той час перебували далеко осторонь від наукових і, зрештою, що гріха таїти, ідеологічних пріоритетів. Очевидно, чималу роль у цьому відіграли й традиції вузу, в якому йому випало навчатися і з яким в подальшому міцно пов'язав він свою долю. Кам'янець-Подільський державний університет (на той час педінститут), який має чималий досвід поєднання навчального і наукового процесів, виховав цілу плеяду видатних вчених. Свої перші кроки в науку Вале-

рій Степанович робив за підтримки доцентів П.Щербини і П.Лаптіна, докторів Л.Коваленка й І.Винокура. Саме вони прищепили йому смак до роботи з історичним джерелом, вміння співставляти факти, думати та оформлювати результати своїх роздумів у слові. Розвиткові творчої особистості сприяла і сама атмосфера історичного факультету та кафедри загальної історії, створена деканом А.Копиловим. Надалі професійна майстерність вченого шліфувалася також у творчому спілкуванні з науковцями-медієвістами такого високого рівня, якими були, зокрема, О.Апанович, М.Ковальський, Ф.Шевченко, ціла плеяда видатних російських і польських істориків.

Дослідницькі інтереси В.Степанкова хронологічно пов'язані із серединою XVII ст., тематично – з Національно-визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького і подальшим за цим перебігом суспільно-політичних процесів. Цій тематиці присвячені його перші студентські розробки, згодом підсумком яких стала дипломна робота. Пізніше проблематика визвольних змагань українців на зламі 40-50-х рр. XVII ст. лягла в основу його кандидатської дисертації. За цикл праць з історії державотворчості доби Хмельниччини на початку 90-х років В.Степанков отримав науковий ступінь доктора історичних наук.

І хоча, як вже зазначалося, український ранній новий час не користувався повагою у радянських державних та партійних адептів, а отже його дослідження в 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. фактично було майже призупинено, в цілому історіографія цієї доби налічує не одну сотню наукових студій різного формату та різної міри деталізації чи узагальнення. Зокрема, тематика Національно-визвольної війни представлена працями таких велетнів української історичної думки, як М.Грушевський, М.Костомаров, Д.Дорошенко, В.Липинський, О.Терлецький, С.Томашівський, О.Оглоблін, А.Яковлів, М.Слабченко, Л.Окиншевич, М.Петровський, О.Касименко, М.Брайчевський, І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, та багатьох інших. В такому чільно заповненому просторі віднайти свою нішу історикові, до того ж відірваному від академічного середовища, було не просто. Однак В.Степанкову це вдалося. Він зумів не лише акумулювати у своїй творчості набутий на попередніх історіографічних етапах досвід розробки проблематики Визвольної війни, а й на відміну від своїх попередників запропонувати нові підходи до розв'язання низки питань, пов'язаних із її періодизацією, рушійними силами тощо. Він першим звернув увагу на соціальні аспекти подій Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну, яка супроводжувала перший етап Української національної революції. Уже в своїх перших публікаціях на сторінках фахової періодики українського та всесоюзного рівнів, а також у підготовленій на підставі матеріалів кандидатської дисертації монографії,

присвяченій соціальній боротьбі в роки Визвольної війни та її впливу на формування Української держави, значну увагу він приділив висвітленню іншого важливого зрізу, який до цього фактично залишався поза увагою дослідників, – соціальної політики органів старшинсько-гетьманської влади.

Ще однією прикметною рисою раннього періоду наукової діяльності Валерія Степановича (до речі, що якість він зберіг до сьогодні) є повага до тих науковців, які передували йому в царині дослідження історії України середини – другої половини XVII ст. Він першим в радянській історіографії повернув їхні імена на сторінки своїх праць, віддав належне їхньому вагомому науковому доробку. Вчений скрупульозний у всьому – фактах, цитуванні, визнанні пріоритетності у тому чи іншому випадку своїх попередників.

Випало так, що самому В.Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, які відбуваються в історичній науці. Йому вдалося акумулювати у своїй творчості не лише досвід та традиції, напрацьовані українською історіографією XIX – перших десятиліть XX ст., а й творчо переосмислити здобутки українських вчених-медієвістів радянської доби (назвемо таких з них, як Н.Полонська-Василенко, С.Юшков, М.Петровський, К.Гуслистый, В.Дядиченко, О.Компан, В.Голобуцький, Ф.Шевченко та ін.).

Його оминула хвиля певної методологічної розгубленості, ностальгії за віджилими концепціями й гіпотезами, в полоні яких опинилася частина фахівців старшого і середнього покоління. Напроти – більш вільний доступ до архівних фондів і інформаційної мережі, творче засвоєння і переосмислення історіографічної спадщини, методологічних засад і методик дисциплін соціогуманітарного комплексу дозволили йому по-новому подивитися на історію XVII століття. В результаті багаторічних роздумів з-під його пера з'являється ряд праць, позначених спробою переосмислення Визвольної війни українського народу. Йому вдалося запропонувати нову концепцію, в якій, на відміну від побутуваної в радянській історіографії, домінантним виступає не возз'єднавчий фактор, а комплекс факторів соціальних, політичних. Під таким кутом зору написані його праці "У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.", "Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблеми державотворення", "Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення" тощо.

Основне, що характеризує творчість В.С.Степанкова, – це новизна піднятої проблематики. Вона досить багатоаспектна – від змалювання побутового життя подолян в умовах воєнного часу до відтворення широкої пано-

рами державного будівництва в козацькій Україні, з охопленням сюжетів військових, політичних, соціальних, економічних, з заторкненням міжнародної, дипломатичної, конфесійної, ідеологічної сфер тощо.

Дослідник спробував не лише переосмислити сутність революційних подій в Україні в середині – другій половині XVII ст., а й вписати їх у загальноєвропейський контекст революцій раннього нового часу, надати їм ідеологічного обґрунтування шляхом відтворення етапів формування національної державної ідеї.

Валерій Степанович Степанков, незважаючи на поважне становище в історичній науці, ніколи не припиняє своєї напруженої, насамперед рутинної роботи в архівосховищах. Зокрема, це засвідчують його регулярні поїздки до Польщі та Росії, де осіла основна маса джерел з української історії. Систематична робота історика по віднайденню нового документального матеріалу сприяла значному збагаченню джерельної бази української історичної науки. Проте новий факт для В.Степанкова – не самоціль. Основне для нього – це матеріал для роздумів, узагальнень, висновків.

Однак він не лише вмів оперувати явищами, подіями, фактами. Вчений населяє історію людьми. З-під його пера оживають постаті М.Кричевського, Г.Гуляницького, Д.Нечая, І.Виговського, П.Дорошенка, П.Тетері, І.Брюховецького. На початку 90-х років, через кілька десятиліть після появи останнього життєпису великого гетьмана, створеного талантом І.Крип'якевича, він реалізує величезний, панорамний науковий проект “Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет”, в якому по-новому висвітлено титанічну багатогранну діяльність українського володаря по створенню Української держави.

За характером свого наукового мислення, своїм науковим почерком Валерій Степанович є класичним позитивістом, з добротною документалістикою, різноманітною тематикою, широкими узагальненнями, ґрунтовними висновками, продовженням традицій наукового академізму. Для його стилю характерна гостра полемічність, переконаність у своїй правоті. Саме такими рисами позначені, зокрема, такі його праці, як ““Інтелектуальна рефлексія” чи місія “караючого архангела”? Кілька зауваг із приводу культури ведення наукової дискусії на сторінках “Українського гуманітарного огляду””, “Історія не лаяня! або кого підводить чуття історизму (Кілька міркувань з приводу статті п. Володимира Базилевського “Холодний душ історії””, “Чи було для козацтва “своїм” польське жовнірство й “чужим” українське поспільство? (кілька зауважень до концепції “побратимства фаху” професійних вояків)”, “1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій?” тощо.

Книги В.Степанкова сучасні. Читач, який знайомий з його працями, не тільки відтворює для себе захоплюючі сторінки історії XVII ст., але ще й ще

раз підтверджує ту просту істину, що історія має здатність повторюватися. Адже якою актуальністю наповнені авторські висновки і розмірковування про старшинські угруповання, егоїзм політичної еліти, її соціально-політичну зорієнтованість на зовнішні сили. Все це ніби віддзеркалює ситуацію сьогодення.

Слід підкреслити, що в особі В.Степанкова вчений-професіонал цілком комфортно співіснує з викладачем вузу. В результаті поєднання цих двох сфер діяльності смак до наукової роботи йому вдалося передати не одному із своїх вихованців. Сьогодні цілком правомірно говорити про існування наукової школи Степанкова, ґрунтованої на принципах історизму та дослідницької об'єктивності.

Валерій Степанович не лише впровадив у навчальний процес новітні методологічні засади, ввів нові спецкурси з історії Української революції та державного будівництва XVII ст. Результати його власних наукових досліджень, здобутки новітньої української історіографії відбито на сторінках створених ним підручників та навчальних посібників для середніх і вищих шкіл. Вони користуються неабияким попитом у викладачів, школярів та студентів.

В.Степанков демонструє не лише високі професійні якості. Це – відкрита, чуйна, завжди готова прийти на допомогу іншим людина. Людина, збагачена непротим життєвим досвідом, наділена глибокою мудрістю, абсолютно позбавлена кон'юнктурних викликів, спроб подивитися на історію з меркантильних інтересів.

Його громадянська позиція твердо проявилася ще в 70-80-х рр. минулого століття. З піднесенням він зустрів проголошення незалежності України, залишався вірним своїм принципам в складну для академічної і вузівської систем другу половину 90-х, самовіддано виступив на захист майбутнього в переломні осінь-зиму 2004 року.

Валерій Степанович – людина надзвичайно високих моральних якостей. Без перебільшення, він – еталон професійної гідності вченого, на який намагається рівнятися інтелектуальна молодь. Чесність і принциповість, абсолютно безкомпромісність не тільки у тому, що стосується питань науки чи викладацької праці, а й побутової сфери, реагування на життєво значущі події та виклики сучасності, притягують до нього не лише колег-гуманітаріїв, а й змушують прислухатися до його думки і декого із сьогоднішніх політиків.

Толерантність і виваженість, відкрита дискусія, ґрунтована на правді історичного факту, повага до переконань і поглядів інших – таким є наукове і життєве кредо цієї надзвичайно працездатної, сповненої нових масштабних планів і задумів людини.

НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА В ЦАРИНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Доктор історичних наук, професор Валерій Степанович Степанков добре знаний в науковому світі як фахівець з української історії доби середньовіччя – раннього нового часу, творчий доробок якого має не лише високий рейтинг серед науковців, а й належним чином поцінований державою. Однак, очевидно, не багатьом відоме те, що шлях його до визнання був доволі непростим. Він входив у велику науку у той час, коли завершувалася так звана “хрущовська відлига”, а на зміну їй приходила чергова хвиля “деукраїнізації”, коли в історіографії свідомо насаджувалася практика переорієнтації уваги вчених на дослідження сюжетів новітньої історії та історії державно-ідеологічних інституцій радянської доби, а працювати в періодах більш віддалених вважалося неprestижним.

Народився він в селищі Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 18 вересня 1947 р. Дитинство майбутнього вченого припало на нелегкий повоєнний час, коли країна, переживши жахи Другої світової війни, поступово входила у мирний ритм життя. Ще не загоїлися психологічні рани від недавньої ворожої окупації, ще свіжими були спогади вчорашніх фронтовиків, ще на кожному кроці відчувалися наслідки воєнної розрухи. В таких умовах загартовувався характер юнака з далекого подільського селища, формувався його світогляд. Від батьків він унаслідував скромність і добросовісність, повагу до людей і любов до праці.

Позаду залишилося дитинство. І не відомо, як би склався життєвий шлях В.С.Степанкова, якби на порозі дорослого життя при виборі майбутньої професії перевагу перед гуманітарними дисциплінами все ж таки було б надано математичним наукам, здібності до яких яскраво виявлялися в шкільні роки. Юнак довгий час мріяв про Київський політехнічний інститут. Однак вибір було зроблено, і влітку 1965 р., після закінчення середньої школи, він подає документи на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Опустимо ряд деталей і лише зазначимо, що до лав студентів Валерія Степанкова було зараховано тільки навесні наступного, 1966 р.

Здібності до самостійної наукової роботи він виявив доволі рано. Фактично вже на другому курсі визначилося й коло його наукових інтересів. В.Степанков записався до студентського наукового гуртка, яким керував доцент Петро Федорович Щербина. Темою свого дослідження він обрав історію Поділля у роки Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Зауважимо, що до сьогоднішнього дня проблематика, пов'язана із революційними подіями середини XVII ст. в Україні, залишається домінуючою в науковій діяльності вченого.

Незабаром прийшли і перші успіхи. Навесні 1967 р. здібний юнак став переможцем конкурсу наукових студентських робіт. Ще через півроку за активну участь у діяльності наукового гуртка і виголошену на студентській науковій конференції доповідь він отримав грамоту ректорату і перше у своєму житті матеріальне заохочення – премію у 30 крб. Однією із кращих було визнано і його наукову доповідь, з якою він виступив на I-ій Республіканській студентській науковій конференції із суспільних наук у Луганську в травні 1969 р. У червні того ж року В.Степанков успішно захистив дипломну роботу на тему: “Визвольна війна українського народу (1648-1654 рр.) на Поділлі і Південно-Східній Волині”.

Закінчивши з відзнакою вуз, він у серпні 1969 р. розпочав свій трудовий шлях як вчитель історії в Сергієвській восьмирічній школі Путивльського району Чернівецької області. 1970 р. Валерія Степановича запрошують на посаду асистента кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту. З цього часу з цим уславленим добрими традиціями вузом (незначна перерва у викладацькій роботі була викликана службою в збройних силах) пов'язане все його подальше життя. З роками вдосконалюється його майстерність як викладача. Він успішно опанував курс “Нова й новітня історія країн Азії та Африки”, увів до навчальних програм спецкурси “Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни українського народу” (1976 р.) та “Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу на Хмельниччині” (1979 р.), на початку 2000-х років розробив і викладає лекційні курси “Методика викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах”, “Проблеми української революції XVII ст.”, спецкурс “Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливи геополітичного фактору”.

У 1977 р. В.С.Степанкова було обрано на посаду старшого викладача, а у січні 1985 р. – доцента кафедри загальної історії. У 1992 р. він обирається професором кафедри історії України, у 1995 р. отримує звання професора, з червня 1999 р. по серпень 2006 р. обіймає посаду завідувача кафедри всесвітньої історії, з серпня того ж року – професор кафедри.

Як викладач і наставник молодого покоління, В.С.Степанков відкрив шлях у велику науку багатьом здібним студентам. Його колишні учні стали викладачами Кам'янець-Подільського державного університету та інших вузів України, успішно працюють на наукових посадах в Інституті історії України НАН України, в архівній та музейній системах. Під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації три випускники аспірантури Кам'янець-Подільського університету. Визнанням внеску В.С.Степанкова у виховання студентської молоді стало відзначення його Почесними грамотами Міністерства освіти України (1978, 1986 та 2002 рр.), нагородження знаком “Відмінник освіти України” (1998), занесення на обласну Дошку Пошани “Кращі люди Хмельниччини” (1999 та 2002 рр.), присвоєння звання “Заслуженого працівника народної освіти України” (1993).

Паралельно з діяльністю у навчально-виховній сфері В.С.Степанков проводить інтенсивну наукову роботу, хист до якої виявив ще у студентські роки. Пріоритетами його наукових студіювань стали соціальні та національно-визвольні рухи в Україні в середині – другій половині XVII ст.; боротьба українського народу проти іноземних експансій; українсько-російські та українсько-польські взаємовідносини раннього нового часу; комплекс проблем, пов'язаних із Українською національною революцією XVII ст. та становленням Української ранньомодерної держави, тощо.

Восени 1970 р. В.С.Степанков розпочав роботу над кандидатською дисертацією, присвяченою соціальній боротьбі на Правобережній Україні в роки Національно-визвольної війни. Його науковим керівником-консультантом стала кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О.М.Апанович. Однак 1972 р. вніс суттєві корективи в життєві долі не лише самої Олени Михайлівни, а й її учня. Принаймні, час від моменту закінчення роботи над рукописом до його захисту значно затягнувся – дисертацію було захищено в спеціалізованій вченій раді при Дніпропетровському університеті лише в травні 1980 р.

І причини цього слід шукати зовсім не у нерадивості здобувача. Щира захопленість обраною тематикою, сумлінність і працездатність молодого вченого не залишають у цьому ніяких сумнівів. Підтвердженням цього слугують і його хоча й нечисленні (знову ж таки не з його вини) наукові публікації того часу. Зокрема, він опублікував ґрунтовні статті в “Українському історичному журналі, республіканському міжвідомчому науковому збірнику “Питання історії СРСР”, всесоюзному фаховому часописі “История СССР”¹, низку наукових тез і науково-популярних статей в періодиці², підготував дві брошури методичного характеру³, гасла для “Української радянської енциклопедії”. Все це наочно переконує в тому, що на початкуочому науковці

сповна відбилася загальна ситуація, яка панувала в 70-х – середині 80-х рр. в радянській історіографії щодо розробки давньої та нової історії України.

Водночас з підготовкою кандидатської дисертації молодий вчений збирає матеріали для теми монографічного дослідження, яке хронологічно мало продовжити попередні напрацювання. У 1982 р. він завершив написання монографії на матеріалах дисертаційної розробки, однак побачити світ їй довелося (після численних доопрацювань згідно редакційних висновків та суттєвого скорочення обсягу) лише у 1991 р. Під назвою “Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави” вона вийшла друком у львівському видавництві “Світ”.

З 1987 р. вчений почав працювати над докторською дисертацією, присвяченою проблемі соціально-політичної боротьби та національно-визвольного руху на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. Водночас він приділяє значну увагу дослідженню конкретно-історичних та теоретичних питань українського державотворення за доби Хмельниччини, ролі в цих процесах української козаччини, працює над науково-популярним нарисом “Богдан Хмельницький”, друкує низку студій джерелознавчого та археографічного характеру, бере активну участь у великих наукових форумах.

На прикладі співставлення перших і більш пізніх за часом публікацій В.С.Степанкова можна простежити шлях формування засадничих принципів і еволюційних зрушень в світоглядній парадигмі вченого. Безперечно, що до початку 90-х рр. довліючими в його науковій творчості все ж таки залишалися традиції радянської історіографії. Вони проявляються і в загальній концепції його праць, і в оцінці окремих подій і явищ української історії середини XVII ст., і в суто зовнішніх ознаках, як-то загальна схема побудови дослідження, використання необхідного набору цитат класиків марксистської ідеології, оформлення науково-довідкового апарату тощо.

Однак як людина раціоналістичного складу розуму, здатна вибудовувати мозаїку документально зафіксованих окремих фактів у цілісну картину відтворюваних фрагментів минулого, як людина допитлива, яка не обмежувалася лише офіційно визначеним для вжитку науковця колом проблематики та наукових авторитетів, Валерій Степанович уже у своїх перших розробках продемонстрував схильність віднаходити в, здавалося б, заїжджених проблемах і питаннях важливі для розуміння цілого, проте обійдені увагою попередників, аспекти, проникати у їхню сутність, на підставі скрупульозного добору та осмислення свідчень джерел робити обґрунтовані висновки та узагальнення. Він уважно опрацював науковий доробок не лише радянської історіографічної школи, а й в умовах, які зовсім до того не спонукали, від-

найшов можливості ознайомитися з багатогранною спадщиною українських істориків ХІХ – початку ХХ ст., з напрацюваннями кращих представників зарубіжної історичної думки, які в різний час працювали в проблемному полі української історії раннього нового часу. І не лише ознайомитися, а творчо його переосмисливши, вибудувати на цій основі своє власне бачення історичного поступу України в середині ХVІІ – ХVІІІ ст., її місця в процесах загальноєвропейського масштабу. Поступово розкрилися і його можливості працювати не лише у журнальних, а й великих монографічних форматах.

Перший етап наукової творчості вченого можна окреслити початком 70-х – серединою 80-х рр. минулого століття. На цьому етапі превалюючою в його наукових інтересах виступала проблематика соціальних відносин і соціальних протистоянь в українському суспільстві напередодні і в роки Національно-визвольної війни. Вчений спробував класифікувати антагоністичні вияви в суспільних настроях, типологізувати соціальну боротьбу як селянську війну, визначити її хронологічні межі та етапи розвитку, показати її специфічні форми та особливості на кожному з цих етапів, проаналізувати діяльність великих повстанських з'єднань, спробувати визначити соціальний склад їхнього керівництва, з'ясувати наслідки селянської війни для майбутнього соціального розвитку українського суспільства.

Дослідник підкреслює масовий характер соціальних виступів за доби Хмельниччини. “Вступивши на шлях збройної боротьби, – зазначає він, – селяни прагнули ліквідувати нерівноправне становище, свій соціальний ідеал вони бачили в козацькому стані”⁴. Вчений наголошує на тісному взаємозв'язку соціальної боротьби з національно-визвольним рухом українців, першим в історіографії намагається розкрити діалектичний “взаємозв'язок соціального і національного аспектів Визвольної війни”, показати вплив національного фактора на процес становлення Української козацької держави⁵.

Особливості національно-визвольних змагань середини ХVІІ ст. він вбачав у тому, що “керівництво (ними. – *В.М.*) знаходилося в руках козацької старшини, яка не володіла маєтками і не виступала безпосереднім експлуататором селян і міщан, і це дозволило Б.Хмельницькому та його соратникам організувати навколо себе трудящі маси; по-друге, під час війни відбувався інтенсивний процес формування української національної держави, республіканської за формою правління”. Дослідник робить висновок про те, що “український уряд сповна використав потенційні можливості держави для боротьби за незалежність”. Аналізуючи заходи козацької адміністрації в соціальній сфері, він наголошує, що “Визвольна війна проходила в умовах раніше небаченого піднесення антифеодальної боротьби, вістря якої спрямовувалося не лише проти панівного класу Речі Посполитої, але й соціаль-

но-економічної політики українського уряду”⁶. В результаті проведеної багаторічної дослідницької роботи В.С.Степанков доходить висновку, що на теренах козацької України селянська війна завершилася “компромісом з молодим панівним класом Української держави”⁷. Він наголошує на тому, що в ході селянської війни українське селянство продемонструвало “великі потенційні можливості, ... спроможність долати властиву йому роз’єднаність, підніматися на боротьбу не лише “проти” в загальнонаціональному масштабі, але і за утвердження козацького устрою, в якому воно вбачало соціальний ідеал, причому не надуманий, а земний. Активна участь у боротьбі, соціальна і національна самосвідомість трудящих України відіграли важливу роль в утворенні Української Козацької республіки”⁸. До теми селянської війни вчений повернеться ще не раз у своїй подальшій дослідницькій праці. Тепер же він впритул наблизився до визначення другої домінанти в своїй науковій діяльності – а саме дослідження державотворчих процесів раннього нового часу.

Розкриттю цієї проблеми присвячено цикл його наукових студій, створених у 80-90-х рр. Він підняв і розглянув такі питання, як роль українського козацтва в національному державотворчому процесі раннього нового часу⁹; державотворчі програми українських гетьманів та засади державного будівництва в середині – другій половині XVIII ст.¹⁰; становлення нової державної еліти та формування державної ідеї¹¹; геополітична ситуація навколо Української козацької держави та шляхи її розв’язання¹²; Україна на міжнародній арені¹³ тощо.

Вчений детально зупинився на характеристиці політичного устрою та соціально-економічних відносин в Українській козацькій державі, спробував з’ясувати деякі аспекти та особливості її формування. Він створив яскравий образ фундатора незалежної Української держави раннього нового часу гетьмана Богдана Хмельницького, одним із перших в новітній українській історіографії звернувся до показу державотворчої політики одного із його найбільш видатних соратників та наступників на вищій державній посаді в Україні – гетьмана Петра Дорошенка.

Без сумніву, після тривалої перерви в розробці національного державотворчого процесу в Україні та розбудови національного державного організму цикл публікацій В.С.Степанкова з означеної проблематики можна вважати повноцінним комплексним дослідженням, в якому порушено важливі питання та відбито різні грані важливої та багатоаспектної наукової проблеми, підсумком чого стало присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук (успішний захист дисертації на тему “Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність

(1648-1657 роки)” відбувся в спеціалізованій вченій раді по захисту дисертацій при Київському національному університеті ім. Т.Шевченка у грудні 1993 р.).

1987 р. започатковується його співробітництво з доктором історичних наук, завідувачем відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР В.А.Смолієм. Сам Валерій Степанович таким чином визначив засади цього творчого союзу: вони “дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблем з’ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б.Хмельницького; по-друге, співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалася б на співставленні результатів аналізу процесів, подій і явищ, дискусій, в яких до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (правота “золотої середини” була відхилена відразу) і абсолютне право кожного з нас на збереження власного погляду”¹⁴. Гіпотези та ідеї, які зароджувалися під час обміну думками та в наукових дискусіях двох неординарних вчених, на початку 90-х рр. втілювалися в розробку нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст., поява якої докорінним чином змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історичного процесу раннього нового часу. Вихід друком цієї праці відбувся на тлі полярності думок щодо перспектив розвитку, а підчас і самої можливості повноцінного функціонування історичної науки в Україні, яку на зламі 80-90-х рр. засвідчили численні дискусії та публікації на сторінках фахової періодики. Її появою В.С.Степанкову та В.А.Смолю вдалося не лише наочно довести готовність українського історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії.

Ми не випадково зробили цю ремарку. Адже запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав’язаний їй у 50-80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу. Безперечно, поява на початку 90-х рр. минулого століття нової концепції Національно-визвольної війни, яка згодом трансформувалася авторами в концепцію Української національної революції XVII ст., стала можливою завдяки радикальній зміні історіографічної ситуації в Україні, зокрема, становленню в ній на кінець 80-х рр. нової державницької школи,

грунтованої на традиціях і досягненнях попередників, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття перед українськими вченими більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та таємниць закордонних архівосховищ.

В наступні роки з-під пера науковців одна за другою виходять такі праці, як: “Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення” (К.,1993); “Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет” (К.,1993; 2-ге вид, доопр. і доп. – 1995); “Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності” (К., 1994); “Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації” (К.,1997); “Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення” (К.,1999); “Богдан Хмельницький” (К.,2003). Вони також готують окремий том, присвячений революційним подіям 1648-1676 рр., для п’ятнадцяти томного видання “Україна крізь віки” (К.,1999).

Власне, в цих працях, як і в студіях меншого формату, положення, висловлені на початку 90-х років, здобувають свого подальшого теоретичного розвитку. Прикметно, що фактично їх поява збіглася за часом із поверненням (після тимчасового відходу у тінь інших наукових напрямів) політичної історії на свої пріоритетні позиції у європейській історіографії. „Під політичною історією, – зазначає Д.Тош, – звичайно розуміється вивчення всіх аспектів минулого, пов’язаних із структурною влади в суспільстві – з тим, що в більшості відомих нам форм організації людської спільноти визначається поняттям „держави”. Сюди входять інституалістська організація держави, суперництво фракцій і партій за владу, міждержавна політика”¹⁵.

В чому ж полягає суть тих новаційних зрушень у підходах до дослідження національних суспільно-політичних процесів середини – другої половини XVII ст., які продемонстрували ці українські вчені? Насамперед, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, їм вдалося аргументовано довести, що національно-визвольна боротьба, яка точилася на українських землях з кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст., не може бути зведеною до спрощеної схеми “загальнонародної боротьби за воз’єднання України з Росією”, оскільки “започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави”¹⁶, а отже й не може бути завершеною 1654 р., оскільки “підписання договору з Московією не було для Б.Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою”¹⁷. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного із етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду На-

ціонально-визвольної війни, на якому відбувався “активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації”¹⁸, що склалася навколо України у 1652-1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. – час завершення кількарічного процесу “руйнування державних інституцій у Правобережній Україні”¹⁹. Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації і не вдалося створити незалежну державу “в етнічних межах України”, частина такого національного державного утворення “у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії” до початку 80-х рр. XVIII ст.”, а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея “стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність”²⁰, “потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави”²¹.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, класифікувавши її як Українську революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII-XVIII ст. українсько-російських відносин, згідно якої акценти із штампю спільності історичного минулого українського і “єдинокровного” російського народів, якою обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань українців в середині XVII ст. як боротьби за об’єднання двох “братніх” слов’янських народів, переміщувалися у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми унезалежнення власної держави. Це дозволило дослідникам перейти від доведення “месійної” ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема, українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин в контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, ґрунтованої на “концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів”, “патримоніального права московських володарів на всі “Руські землі”²². Тим самим докорінно змінювалося трактування цілого комплексу аспектів суспільно-політичного процесу не лише нового, а й новітнього часу.

У цьому контексті заслуговує на увагу ще одна монографія В.Смолія та В.Степанкова “Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації” (К., 1997), з появою якої українська історіографія збагатилася новою концепцією державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим вперше вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній історії України ідеї державотворення, а

й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. На підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих працях закордонних вчених (подеколи її починають пропагувати і деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII-XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України²³

Розглядаючи процес формування еліти козацької України, В.С.Степанков зумів довести, що орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини, причиною чого виступав цілий комплекс факторів, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави²⁴. І якщо на початку Національної революції ідея козацького автономізму поступається “спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та воз'єднання у її кордонах усіх українських земель”²⁵, то вже на кінець XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. Під дією деструктивних факторів відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, “ігнорування на місцях інтересів” трудового люду²⁶. Вже під час так званої “Руїни” домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь відцентрованих орієнтацій, що обумовило на кінець 50-х – першу половину 60-х рр. XVII ст. відсунення “на другий план” у її свідомості державної ідеї²⁷.

Ще одним значним внеском у сучасну українську історіографію стала реконструкція творчим союзом двох істориків соціально-політичного портрета однієї із найвизначніших постатей української ранньомодерної історії – гетьмана Богдана Хмельницького²⁸. Без сумніву, монографія, яка витримала два видання (дещо пізніше авторами на її основі було підготовлено науково-популярний варіант для проекту “Особистість і доба”²⁹), стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Постать великого гетьмана постає на її сторінках в усіх іпостасях своєї небуденності – як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життєвого шляху документально запротокольовані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкриваються формування його характеру, становлен-

ня і зміни світоглядних орієнтирів, механізмів вироблення ним підвалин своєї політичної програми.

Напрацьований матеріал з вивчення політичної історії України раннього нового часу, зокрема, глибоке дослідження Національно-визвольної війни, своїм логічним наслідком мало переростання запропонованої вченими у 1992 р. концепції у нову теоретичну якість – появу циклу розробок з проблеми Української національної революції XVII ст. Самі науковці так пояснювали причини, які спонукали їх взятися за розв’язання цієї проблеми: “На жаль, доводиться констатувати, що, на відміну від згаданих Реформації та Французької революції кінця XVIII ст., Українська революція не стала об’єктом фундаментальних досліджень ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Як наслідок – маємо вкрай незадовільний стан теоретичної розробки її найголовніших проблем. Правда полягає в тому, що до сьогоднішнього дня не лише відсутня цілісна картина цієї епохальної події (висвітлено тільки окремі аспекти), але продовжують залишатися дискусійними або частково чи навіть зовсім не з’ясованими її причини, сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, особливості, роль і місце у вітчизняній та європейській історії”³⁰.

Слід зауважити, що появі двох ґрунтовних монографічних досліджень з проблеми, про які нами вже було згадано, передував не один рік тривалої пошукової роботи і апробації авторських підходів та висновків у низці студій невеликого формату. Зокрема, у своїх розробках В.С.Степанков порушив такі питання, як проблеми хронологічних рамок Національної революції, її типологія, формування Української козацької держави на її початковому етапі³¹, політична роль Запорозької Січі у розвитку революційних подій в Україні³² тощо. Багато уваги було приділено з’ясуванню місця Української революції в європейському революційному рухові XVI-XVII століть³³. У 1998 р. спільно з В.А.Смолієм він опублікував велику теоретичну статтю “Українська революція 1648-1676 рр. крізь призму століть” на сторінках “Українського історичного журналу”, яка безпосередньо передувала розгортанню напрацьованих матеріалів у великий формат.

У своїх монографічних дослідженнях на широкій джерельній базі автори спробували дати комплексне висвітлення революційного процесу на українських теренах, визначити його хронологічні межі, періодизацію; поновому поглянути на його типологію, рушійні сили; з’ясувати особливості і співвідношення у ньому національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби; показати його роль і місце в історії України. Вчені переконливо довели, що революційні події 1648-1676 рр. “за своїми масштаби не мали собі рівних серед революційних рухів Європи XVI-XVII ст. На теренах ко-

зацької України стався революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу”³⁴. Основний результат Української революції вони вбачали в тому, що на теренах козацької України було витворено соборну незалежну державу³⁵.

Свої досліді над проблематикою революційних подій В.С.Степанков продовжив і в пізніший час. Зокрема, на початку ХХІ ст. він опублікував розвідки, в яких спростував спроби деяких сучасних українських науковців реанімувати в українській історіографії давно віджили польську концепцію “домової війни” щодо оцінки революційних подій в Україні³⁶, визначив актуальні проблеми і перспективи подальших досліджень³⁷. Багато уваги у своїй науковій творчості В.С.Степанков приділив українсько-російському договору 1654 р. Зокрема, він зосередив увагу на таких питаннях, як передумови, зміст та наслідки переяславських домовленостей, спробував з’ясувати причини намагань української сторони розірвати цю угоду тощо³⁸.

Творчий доробок доктора історичних наук В.С.Степанкова кінця ХХ – початку ХХІ ст. (в його арсеналі сьогодні налічується понад 300 праць), окрім розробки сюжетів політичної історії, позначений дослідженням питань соціальної та економічної політики гетьманських урядів, становлення державних інституцій та козацької моделі господарювання, розвитку національної свідомості українського суспільства в роки революції, формування та функціонування дипломатичної служби козацької України тощо³⁹. Вчений знову і знову звертається до улюбленої ним теми селянської війни, яка супроводила початковий етап Української революції і відіграла велику роль у зміні соціально-економічної моделі в державі. Зокрема, у 2005 р. на сторінках наукового збірника “Україна в Центрально-Східній Європі” з’явилася його велика науково-теоретична стаття “Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки”. Ним створено галерею історичних портретів видатних особистостей української історії раннього нового часу, а також серію нарисів про видатних істориків сьогодення – уродженців Подільського краю.

В.С.Степанков взяв участь у таких колективних працях, як “Володарі гетьманської булави” (К., 1994; 1995); “Полководці Війська Запорозького” (К., 1998); “Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)” (К., 2001); “Нариси з історії дипломатії України” (К.,2001); “Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості” (К., 2001); “Історія української культури” (Т.3. – К.,2003); “Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.” (К., 2006); “Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.” (К., 2006-2007). Разом із

Ю.А.Мициком та І.С.Стороженком вчений підготував науково-популярний нарис “Сполохи козацької звитяги” (Дніпропетровськ, 1991). Його багаторічне дослідження над формуванням розвідувальної служби в Українській козацькій державі втілилися у великому нарисі до спільної з професором В.С.Сідаком праці “З історії української розвідки та контррозвідки”, яка витримала два видання у 1994 та 1995 рр. й була відзначена Премією СБУ за високопрофесійне і об’єктивне висвітлення діяльності спецслужб України (підготовлений науковцем нарис “Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст.”, по суті, є окремим серйозним монографічним дослідженням).

Перу В.С.Степанкова належать також історіографічні студії, присвячені, зокрема, оцінці подій Української національної революції XVII ст. різними генераціями представників вітчизняної історичної думки; рецензії; джерелознавчі розробки; передмови до історичних праць, серед них – “Проблеми козацтва та його боротьба за незалежність України у творчості Любомира Винара” до редакційної ним праці “Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці” (2003). Він плідно співробітничав з Інститутом історії України НАН України в справі підготовки багатотомної “Енциклопедії історії України”; підготував кілька нарисів до унікального видання “Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах” (К., 2004); надрукував низку науково-популярних статей з історії українського раннього нового часу, розрахованих на широкий читачий загал.

В науковому доробку вченого (окрім вже згаданих методичних та методологічних розробок і навчальних курсів, загальна кількість яких перейшла за перший десяток) є також підручники для середньої школи та вищих навчальних закладів. Зокрема, він – один із авторів навчального посібника “Історія України”, який користується значним попитом в студентсько-викладацькому середовищі.

Слід наголосити ще на одній сфері науково-дослідної діяльності В.С.Степанкова – краєзнавчій. Він є активним популяризатором історії Поділля на сторінках районної та обласної періодики, співавтором “Городок” до тому “Хмельницька область” багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР” (К., 1971) та історико-краєзнавчого нарису “Буша” (Хмельницький, 1991), веде активну роботу по збереженню пам’яток минувшини.

За значний внесок у розвиток української історичної науки 1993 р. В.С.Степанкову Президією НАН України було присуджено Премію ім. М.С.Грушевського. У 2001 р. він став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, у 2003 р. відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом, 2006 р. наго-

роджений знаком “За наукові досягнення” Міністерства науки та освіти України.

- ¹ Степанков В.С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649-1650 рр.) // Укр. іст. журн. – 1975. – № 1. – С. 98-102; Його ж. Посилення класової боротьби на Україні після Берестецької битви (липень 1651 – травень 1652 рр.) // Питання історії СРСР. Респ. міжвід. наук. зб. – Харків, 1978. – С. 106-112; Его же. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648-1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР. – 1979. – № 3. – С.71-84.
- ² Див., наприклад: Степанков В.С. Боротьба подолан проти наступу польсько-шляхетських військ в лютому-березні 1649 р. // Тези доповідей V Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1980. – С. 94-95; Його ж. Блискуча перемога Кривоноса // Радянське Поділля. – 1972. – 3 вер.
- ³ Степанков В.С. Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні у роки Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1976; Його ж. Пам’ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Хмельниччині. – Хмельницький, 1979.
- ⁴ Степанков В.С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648-1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 15. – К., 1989. – С. 45.
- ⁵ Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991. – 196 с.
- ⁶ Там само. – С. 143-144.
- ⁷ Там само. – С. 144.
- ⁸ Там само. – С. 147.
- ⁹ Степанков В.С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – С. 22-24.
- ¹⁰ Степанков В.С. Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990; Його ж. Деякі аспекти формування української держави в середині XVII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки. – К., 1990. – С.99-104; Його ж. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. - № 9. - С.115-126; № 11. – С.127-139; Його ж. Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 27-34; Його ж. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: У 3-х вип. – Вип.1. – К., 1993. – С. 103-112; Його ж. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648-1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996. – С. 20-25; Його ж. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 308-350; та ін.

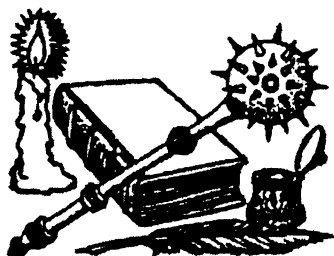
- ¹¹ Степанков В.С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648-1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали II Всеукр. іст. читань). – Черкаси, 1992. – С. 31-34; Його ж. Формування української державної еліти та особливості її ментальності у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали III Всеукр. іст. читань). – К.- Черкаси, 1993. – С. 28-33; та ін.
- ¹² Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: 36. наук. праць. – К., 1991. – С. 112-129; Його ж. Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.) // Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість / Міжн. наук. конф. – К., 1992. – С. 82-84; Його ж. Між Московією і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 223-236; Його ж. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648-1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали Міжн. “круглого столу”). – К., 2005. – С. 21-27; та ін.
- ¹³ Степанков В.С. Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651) // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. сб. – Харьков, 1988. – Вып. 33. – С. 96-104; Його ж. Кам’янецька угода і Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С. 6-13; Його ж. Проблема возз’єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 257-280; та ін.
- ¹⁴ Степанков В. Творчий доробок співробітництва // Студентський меридіан. – 2002. – 18 трав.
- ¹⁵ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 104.
- ¹⁶ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3.
- ¹⁷ Там само. – С. 11.
- ¹⁸ Там само. – С. 34.
- ¹⁹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – С. 83-84.
- ²⁰ Там само. – С. 87.
- ²¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 314.
- ²² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. – С. 5-6.
- ²³ Див., наприклад: Грицак Я.І. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 121.
- ²⁴ Див.: Степанков В.С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648-1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали II Всеукр. іст. читань). – Черкаси, 1992. – С. 39.
- ²⁵ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – С. 34.

- ²⁶ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1993. – С. 62.
- ²⁷ Степанков В. С. Формування державної ідеї в українській козацькій республіці... – С. 33.
- ²⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993; 2-ге вид, допов., перероб. – К., 1995.
- ²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Біографічний нарис. – К., 2002.
- ³⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – С. 3.
- ³¹ Степанков В.С. Українська національна революція XVII століття: проблеми хронологічних рамок // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали IV Всеукр. іст. читань). – К.-Черкаси, 1994. – С.15-19; Його ж. Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – Вип.2. – К., 1997. – С.146-170; Його ж. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. – К., 1998. – С. 26-45; та ін.
- ³² Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали Міжн наук. конф. – К.-Запоріжжя, 1997. – С. 4-14.
- ³³ Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. - № 1. – С. 3-21; Його ж. Українська революція і європейський революційний рух XVI-XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С. 32-50; Його ж. Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст. (спроба порівняльно-історичного аналізу) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали VI Всеукр. іст. читань). – К.-Черкаси, 1997. – Кн. 1. – С. 12-23.
- ³⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999. – С. 7.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Степанков В.С. “Інтелектуальна рефлексія” чи місія “караючого архангела”? Кілька зауваг із приводу культури ведення наукової дискусії на сторінках “Українського гуманітарного огляду” // Сучасність. – 2000. - № 5. – С. 147-151; Його ж. 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 369-414; та ін.
- ³⁷ Степанков В.С. Українська революція XVII століття: актуальні проблеми дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали VII Всеукр. іст. читань). – К., 2000. – С. 5-14; Його ж. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років // Війни і міфи, або “Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...” – К., 2004. – С. 69-94; та ін.
- ³⁸ Степанков В.С. Переяславська рада 1654 року: ухвала і наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. –

-
- Т.11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 58-70; Його ж. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 85-127; Його ж. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 28-39; 2004. – № 1. – С. 20-28; Його ж. Переяслав 1654 року в історії України: міфи і дійсність // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 88-100; та ін.
- ³⁹ Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 88-108; Його ж. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 23-32; Смолій В.А., Степанков В.С. Розвиток національної самосвідомості українців під час революції 1648-1676 років // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття / Матеріали Всеукр. іст.-практ. конф. 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 18-26; Степанков В.С. Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 6 (8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 96-11; та ін.

ЧАСТИНА I.

УКРАЇНА - ЗЕМЛЯ КОЗАЦЬКА

ВІТАЛІЙ ЩЕРБАК

КОЗАЦТВО XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Проблема становлення Української козацької держави знайшла відображення в цілому ряді наукових студій. Основна увага дослідників зосереджувалась на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеї¹. Водночас, державотворення здійснювалося людьми, які зазвичай займалися військовою справою, що не могло не відбитися на його поступі та ефективності. Даний аргумент є одним із визначальних у тих, хто відмовляє козацтву у праві на державотворчі функції. Відповідно завданням статті є з'ясування статусу козацтва в Речі Посполитій як потенційного чинника українського державотворення.

Процес формування централізованих держав у Європі протягом XV–XVI ст. не мав поширення на весь континент. В окремих регіонах він стримувався різними чинниками, що не могло не позначитися на становищі етносів. Разом з тим, доба Реформації дала новий імпульс до їх ідентифікації, розуміння свого місця в європейському соціумі. На українських теренах ліквідація удільних князівств в адміністративній структурі Литовської держави у 70-х рр. XV ст. стала однією із причин втрати руською елітою інтересу до вітчизняних політичних інституцій. За досить короткий час вона зуміла адаптуватися до нових реалій, ставши на службу великого князя литовського, а згодом так же успішно знайти своє місце в державній системі Речі Посполитої. На прикладі очільників князівських родів Острозьких, Вишневецьких, Чорторійських надзвичайно яскраво проявилось бачення останньої політичною вітчизною. Таким чином, руський етнос втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший та найосвіченіший стан, який у тогочасній Європі здійснював політичне керівництво, сприяв розвитку культури й освіти, живив чуття самобутності суспільства. Людей, подібних українському урядовцю Адаму Киселю – сенатору Речі Посполитої, який, незважаючи на внутрішню дилему, залишався православним до кінця життя, було небагато. Наявні джерельні свідчення не дають підстави стверджувати про можливість і здатність тогочасної української еліти, насамперед князівського стану, до відродження власної держави як спадкоємиці Київської Русі.

Декларований песимістичний прогноз зовсім не означає, що українське суспільство було позбавлене спроможності до державотворення. В ході

культурно-національного піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст. завдяки пошукам письменників-полемістів, які переважно були духовними особами, утверджується теза безперервності руської історії від княжої доби та формується політична концепція “руського народу”. Все це мало важливе значення у процесі єднання православного духовенства і козацтва для відстоювання “грецької віри” та “вольностей старожитних”. Разом з тим, у козацькому середовищі поступово кристалізується ідея територіальної автономії в межах Речі Посполитої, що зумовлювалося зростанням його ролі і місця в житті держави.

Утвердження соціального статусу українського козацтва безпосередньо пов’язане із державною службою. Ініціатива запровадження козацького війська у 20-х рр. XVI ст. належала південноукраїнським старостам, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби. Вони вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали уряду. Проте, відсутність коштів стала основною причиною відмов, і питання тривалий час залишалось не вирішеним. З іншого боку, це спонукало козаків до здійснення самовільних морських походів, які супроводжувалися сутичками з татарами і відповідно загострювали міждержавні відносини.

З початком Лівонської війни (1558-1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил, і київський воєвода Костянтин Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький почали запрошувати козаків на службу “за даток и живність”². Тобто, мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки, або ж реєстри. Із створенням Речі Посполитої її уряд більш ретельно продовжив цю справу. Козаки почали залучатися до служби не лише з метою проведення військових експедицій, а й її відбування в українських замках, що одночасно передбачало виконання поліційних функцій.

Не збереглося королівської грамоти, яка б конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, як і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно. Перепис війська, проведений гетьманом Єжи Язловецьким у 1569 р., зафіксував на королівській службі 300 українських козаків³. Через три роки грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження гетьмана про набір на державну службу такої ж кількості⁴. Одним із найважливіших положень цього документа стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей. Незважаючи

на невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Новий етап у визнанні українського козацтва як окремої соціальної верстви відноситься до епохи войовничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576-1586). Після спільних дій проти кримських татар восени 1578 р. він запропонував козакам взяти участь у війні з Московією, на що отримав позитивну відповідь. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) – шляхтич Ян Оришовський. 16 вересня 1578 р. з'явилася “Постанова щодо низовців”, в якій конкретизувалися умови королівської служби: “...перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів”⁵. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало, порівняно з попередньою реформою, обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що умови королівської служби поширювалися лише на час війни. Козаки одержали від короля праор, як символ належності до державного війська. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, “реформи” Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Ті, хто перебував на королівській службі, мали виконувати й поліційні функції, насамперед щодо всіх інших козаків. Вже навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши козаків поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдову, Баторій видав ряд універсалів, щоб зірвати цю експедицію запорожців. В одному з них від 6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: “...друге таке ж лотр-

тво, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте, вірно пильнували... Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло”⁶. Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа “Постанова щодо низовців” від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою при посиланні на походження козацьких прав і вольностей.

Сеймова конституція під назвою “Порядок щодо низовців і України” 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьману, конкретизуючи заходи по підтриманню порядку серед реєстрових козаків, зокрема, “у гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється”⁷. Помічниками князя Миколи Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно з старостами своєчасно притягати до суду “свавільних людей. Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р., на службу приймався тисячний козацький загін з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нереєстрового, або ж “свавільного”, козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. За участь у повстаннях 1591-1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване сеймовою постановою. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включаючи й далекі морські та сухопутні походи, “служінням польському королю”.

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдовського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави, а згодом гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погоджувався взяти участь у молдовській експедиції за умови виконання ряду вимог запорожців. Лише у лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з них для учасників походу: звільнення від відумерщин та гарантія від утисків козацьких сімей⁸. Однак юрисдикція над

козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. В таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користуватися “старожитними вольностями”. За словами старшого реєстру Івана Кучковича, “за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров’ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слушних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші, мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними”⁹. Черговий раз, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне рицарських доблестей і “вольностей”, але й зрівняння себе з “синами корони”, тобто з шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні – “рокош” – шляхетський виступ проти короля (1606-1608) та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно знову з’явилися шляхетські скарги на “козацькі свавілля” в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1611 р. окремі магнати виступили навіть проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їх думку, “українська сваволя зростала під приводом королівської служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах”¹⁰. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чиї б маєтки служили гарантом поведінки їх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана “знищити запорожців”, підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр, хто мав би користуватися козацькими

правами. У поданні урядової комісії від 15 жовтня про надання козацьких прав містився цілий ряд обмовок, які фактично перетворювали реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. В декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля заporожці просили не виконувати умов, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах за участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбулу. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків – до 40 тис. Тут же йшлося про продовження “козацького свавілля”, яке не припинили комісії та сеймові ухвали¹¹.

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифру 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Разом з тим, для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув використати посередництво ерусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись із змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними “бусурманами”¹².

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецької армії. На ній був присутній київський митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, “гнівом сповнилися козацькі серця”. Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: “Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в та-

кій чисельності і силі”¹³. На раді козаки згодилися послужити королю, поставивши умову – затвердити на митрополії і владцтвах ієрархів, висвячених Феофаном.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III, в якій була викладена своєрідна програма козацтва, дана оцінка його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися “воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі”, за що просили зберегти “вольності старожитні і данини кров’ю заслужені”, розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки добивалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських “леж” на території Київського воєводства¹⁴. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв без його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 з 40 тисяч чоловік, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки “не йшли полками і по волостях не бавилися”. Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець приносив присягу на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких угодів і ловів узгоджувалися з старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію¹⁵. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр в попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом.

Час від часу протистояння переростали у військові конфлікти. Так, восени 1625 р. для приборкання “козацької сваволі” Сигізмунд III послав коронне військо на Подніпров’я. Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками була підписана так звана Куруківська угода, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби¹⁶. Навесні 1630 р. виступ козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича зумовило розгортання нового повстання, яке силою зброї придушити не вдалося. Статті Переяславської угоди переконливо свідчать про компроміс між сторонами, наслідком чого стало збільшення реєстрового війська на дві тисячі козаків. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир’я Речі Посполитої з Московською державою.

Зважаючи на участь козаків у черговому народному повстанні 1637 р., Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара – “людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі, яка би стримувала козацьке військо від бунтів, завжди на потребу Речі Посполитої прибувала на вказане місце і час. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в лицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених людей лицарських”¹⁷. Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою “Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої”, чим ліквідувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на “вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту”. На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар по рекомендації гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та попереджати “всілякі заколоти”. Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали складатися лише з шляхтичів. Сотники і отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитої. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони “з полковниками повинні по черзі виступати на Запорожжя для захисту того регіону і для того, щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Мали б по-

переджувати, щоб свавілля не переховувалось на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи”. Крім цих козаків, жоден козак не міг без свідоцтва, виданого комісаром, ходити на Запорожжя¹⁸.

Таємні статті “Ординації”, які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону з підвищеною платнею при королівському комісарі, який входив до реєстру. Його завданням було попередження “свавілля”. Таким чином, “Ординація” була спрямована на перетворення Війська Запорозького у слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої.

Іншого характеру набули стосунки реєстрових козаків з урядом Речі Посполитої з початком Національно-визвольної війни. Вже в битві під Жовтими Водами вони перейшли на бік повстанців і почали боротьбу проти коронного війська. Влітку 1648 р. реєстровці склали основу війська Богдана Хмельницького. У Зборівській угоді 1649 р., яка визначила реєстр в 40 тис. козаків, декларувалося визнання козацької території (фактично Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводства), де реальна влада перебувала в руках козацької старшини. Тут же утверджувалося і козацьке судочинство, а коронне військо позбавлялося права на лежі. Продовження війни перешкодило затвердженню Зборівського договору польським сеймом, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої. Переяславська угода 1654 р. поклала початок новому періоду в житті українського козацтва.

Відношення людини до землі було визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Тому важливим аспектом дослідження статусу українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. є питання про формування його землеволодіння. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, люстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь. Об’єктивно виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел, використання ретроспективного методу.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося насамперед колонізацією південних степових просторів України. На перших порах власті не чинили ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті ухадники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більша частина уходів вже контролювалася властями.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. “Иная пасека, – зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., – стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды”¹⁹. У люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах “установичне”, тобто назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття. На Запорозжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Інша річ – Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а власті були зацікавлені в освоєнні нових територій на межі з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах обробка пустоючіої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але в останньому випадку при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість уходників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв’язку із значним терміном фактичного користування уходом право козаків розпоряджатися ним зміцнювалося. Згодом козацтво прагнуло закріпити за собою землі шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов’язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська. Так, у привілеї старшому реєстру Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки “з огородами, кгрунты и зо всіми их належитостями”²⁰. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру Яну Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння²¹. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького ре-

єстру. Проте у проекті конституції, пропонованому на варшавському сеймі 1592 р., зазначалося: “Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то назавжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо”²². Є всі підстави вірити, що існували й інші умови надання маєностей козакам, можливо, лише на час служби, як це мало місце в наступний період.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном. Однак запис до реєстру давав фактично козаку право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов’язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з’явився термін “ди́ке поле”, яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький - на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі²³.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем’яни. Водночас, виникнення козацького землеволодіння пов’язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. “отчичами”, або ж власниками земель називалися бояри, зем’яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їх могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Нерідко земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Так, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося про продаж кийвським підчашим Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьману Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить помітку, що земля купується “з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей”²⁴.

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їх землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х рр. козаки “засіли міські хутори”, а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки “хутори козацькі”. Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства²⁵.

Ситуація змінилася з утворенням козацької держави в ході Національно-визвольної війни. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам “за службу войсковую”. Однак гетьман насамперед підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом насамперед старшині “урядових” або ж “рангових” маєтностей. В перші роки війни воно не набуло широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян та рядових козаків. Проте пізніше кількість рангових надань зростала. Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький – містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря – двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинович – двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмултовський – село Вербичі і маєтності в селі Горбове²⁶.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним може бути придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Черепинського. Останній декларував у торговому акті, що “продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером і сіножатями і полем, тобто нивами і запустами, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як

бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми підписати і печать звичайну притиснути²⁷. Хутір переходив до брацлавського полковника з правом повного розпорядження ним як Тимошу Носачу, так і його нащадкам. У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Воронків та Рогозів поблизу Переяслава. Спадкоємці Якіма користувалися ними вже на правах приватної власності.

Запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад тривалий період було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними за принципом звичаєвого права.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували улагодженню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому, вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права (адже запорожці були насамперед воїнами) виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих формулювань, характерних для офіційного законодавства.

Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Таким чином громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі або ж могли внести хаос у відносини в коші.

Незважаючи на самотність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживала на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя.

Польські власті розглядали козаків, як військову силу на південному прикордонні, і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання “козацьких вольностей” як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх в козацьких лавах на початку 70-х рр. XVI ст. також впливало на становлення правових норм “людей рицарських”.

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю шляхтича Яна Бадовського. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: “...он каждому, хто бы какое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает”²⁸. На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність “низових козаків” була значно більшою, ніж 300 чол., набраних на королівську службу. Разом з тим, судочинство поширювалося нібито на реєстрових, які приходили на волості. Відповідно, Запорожжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні у той період уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших

соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах з “сторонніми” людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало насамперед встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: “Оскільки ці люди (козаки. – *В.Щ.*) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов’язуємо підкорятися властям по місцю проживання”²⁹. Під “загальним” правом тут маються на увазі норми II Литовського Статуту, які, згідно з Люблінською унією, поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так, при запиті продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку “товариську” приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили “люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка”, а утвердив отаман Василь Томиленко³⁰.

Інкони отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до “рады наше зуполное”, тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. “Рада зуполная” розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння³¹. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Процес правотворення дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, “забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. – *В.Щ.*), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права”³². Сучасник подій, польський письменник Шимон Старовольський також писав, що “козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві”³³. Подібні факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637-1638). Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

Таким чином, утвердження статусу українського козацтва відбувалося близько століття. Основи його правових засад знайшли втілення у “козацьких вольностях”, які надавалися тим, хто перебував на державній службі, з часів Сигізмунда II Августа. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Поряд із узаконенням фактичного володіння угіддями, козаки розширювали свої маєтності через купівлю землі, що помітно активізувалося з розвитком товарно-грошових відносин. Регулятором взаємовідносин серед козацтва постало право, основні засади якого були вироблені в запорозькій громаді. З певними змінами воно застосовувалося і на волостях в ході проведення козацького судочинства. Незважаючи на те, що юридичні норми не передбачали існування козацтва як окремого соціального стану Речі Посполитої, фактично воно користалося правами і привілеями, зміцнюючи свої позиції в суспільстві. В умовах культурно-національного піднесення кінця XVI - першої половини XVII ст. козацтво сформувалося в потенційний чинник українського державотворення.

¹ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. – К., 1996; Когут З. Російський централізм і українська автономія. – К., 1996; Крип’якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1925-1931. – Т. 138-140, 144, 145, 147, 151; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Липинський В. Твори. – Філадельфія - Пенсильванія, 1991. – Т. 3; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 141.

-
- ³ *Zarys dziejów wojskowości do roku 1864.* – Warszawa, 1965. – Т. 1. – S. 300-301.
- ⁴ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 176.
- ⁵ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Kraków, 1887. – Т. 11. – S. 337.
- ⁶ *Ibid.* – S. 399.
- ⁷ *Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.* – К., 1993. – С. 345.
- ⁸ *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 2. – S. 401.
- ⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamojskich.* – Spr. 3036. – S. 40-41.
- ¹⁰ *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 16.
- ¹¹ *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 167.
- ¹² Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией. – СПб., 1906. – Вып. 3. – С. 67.
- ¹³ Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. – К., 1941. – С. 114.
- ¹⁴ *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 251-252.
- ¹⁵ Там само. – С. 254.
- ¹⁶ *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР).* – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 289-290.
- ¹⁷ *Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie. Dział rękopisów.* – Spr. 367. – S. 142.
- ¹⁸ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* – М., 1953. – Т. 1. – С. 255-256.
- ¹⁹ *Архив ЮЗР.* – К., 1876. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.
- ²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 176.
- ²¹ *Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІА України).* – Ф. 1235, оп. 1, спр. 172. – Арк. 7.
- ²² *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 70.
- ²³ *ЦДІА України.* – Ф. 128, оп. 1а, спр. 325. – Арк. 2.
- ²⁴ *Материалы по истории казацкого землевладения (1494-1668) // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі – ЧИОНЛ).* – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 3. – С. 16, 18.
- ²⁵ Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57-115.
- ²⁶ *Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690) // ЧИОНЛ.* – К., 1890. – Кн. 4. – Отд. 3. – С. 104; Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький.* – Львів, 1990. – С. 185.
- ²⁷ Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С. 184.
- ²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 176.
- ²⁹ *Volumina legum.* – Т. 3. – S. 122.
- ³⁰ *Материалы по истории казацкого землевладения.* – С. 16-17.
- ³¹ Антонович В.Б. *Неизвестный доселе гетман и его приказ // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – К., 1995. – С. 190.
- ³² *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 285.
- ³³ *Simonis Starovolsci. Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habelur.* – Florentiae, 1646. – S. 457.

ПЕТРО САС

РОСТАВИЦЬКА КОМІСІЯ ТА ПОЛЬСЬКО-ЗАПОРОЗЬКА УГОДА 1619 Р.

Політико-правова угода між польською владою та Військом Запорозьким 1619 р., що увійшла в історіографію під назвою Роставицька (від гідроніма Роставиця), була спричинена активними спробами політичного режиму Речі Посполитої встановити жорсткий контроль над українськими козаками. Ця угода, яка помітно вплинула на політичні процеси в козацькому середовищі, вже давно привертає увагу вітчизняних істориків. Основний комплекс історіографічних ідей та оцінок, сфокусованих на Роставицьку угоду, сформувався у ХХ ст. Утім, авторські тлумачення зазначеної угоди не завжди виходили за межі популярного переказу змісту деяких історичних джерел¹.

Інтерес дослідників до Роставицької угоди стимулювало те, що, як припускали деякі з них, вона реально позначилася на перебігу важливих політичних подій початку третього десятиліття XVII ст., зокрема, відновленні 1620 р. православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії, а також зробила вкрай радикальним запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного щодо політичного режиму Речі Посполитої. Подібну ідейну спрямованість має дослідницька позиція Івана Каманіна, яка згодом для окремих його послідовників набула значення своєрідної історіографічної аксіоми.

Отже, на початку ХХ ст. І. Каманін припустив, що факт зосередження восени 1619 р. козацького війська на чолі з П. Сагайдачним під Білою Церквою та польського війська під командуванням одного з королівських комісарів – коронного гетьмана Станіслава Жолкевського над р. Роставицею, нижче Паволочі, сигналізував про те, що „готова була розпочатися відкрита війна козаків з Польщею”. Історик наголошував: оскільки продиктовані королівськими комісарами умови Роставицької угоди для козацтва виявилися надзвичайно тяжкі, адже підлягала ліквідації його судова та адміністративна автономія, то запорожці не вважали за можливе підкоритися. Через це П. Сагайдачний всупереч укладеній угоді одразу приступив до воєнно-мобілізаційних заходів – наказав готувати „бойові припаси” для свого війська. За твердженням І. Каманіна, запорозький гетьман розпорядився скликати

все православне духовенство на церковний собор у Києві з метою „обговорення релігійних та політичних питань”, а також „населення на чорну раду під Сухою Дібровою”².

Розроблену І. Каманіном схему прийняв Д. Яворницький. Коментуючи її, він зазначив: хоча П. Сагайдачний формально погодився з умовами комісарів, однак “зовсім не думав виконувати їх і готувався до вирішального зіткнення з поляками”³. Щодо обставин проведення 1619 р. Роставицької комісії, характеру укладеної польсько-запорозької угоди та її політичних наслідків, то з І. Каманіном та Д. Яворницьким погоджуються, судячи з усього, сучасні українські історики О. Гуржій та В. Корнієнко. На їхню думку, по укладенні Роставицької угоди рішучим планам П. Сагайдачного, котрі йшли врозріз з політичними інтересами офіційної Варшави, завадила Хотинська війна 1621 р., відтак “гетьман відклав усе задумане”⁴.

М. Грушевський – один з небагатьох українських істориків, хто досить предметно вивчав цю угоду, вважав її дипломатичною перемогою польської влади над запорожцями. На його думку, поступливість козаків на переговорах із польськими урядовими комісарами спричинили два основні фактори: по-перше, щедрі комісарські виплати запорожцям (“значні гроші”), по-друге – погроза їм військовою силою (“І так привабний дзенькіт золота, з другого боку – хвалький бренкіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподіваючися виграти оружної боротьби з Річею Посполитою, а на випадок невдачі ризкуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддатися і за всяку ціну обминути конфлікт”).

За М. Грушевським виходило, що підписуючи угоду, запорозька старшина сприймала її як формальний документ, виконувати який на практиці вочевидь не доведеться. “Нема сумніву, – писав він, – що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячності супроти козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження вложені на козачину останньою комісією, і зовсім не брала собі їх дуже трагічно”. Тобто, укладаючи невігідну для козацтва Роставицьку угоду, запорозька старшина пасивно чекала сприятливого для себе розвитку подій та вірила, що все якнайкраще владнається саме собою. Водночас історик цілком слушно звернув увагу на те, що запорожці не прийняли комісарську вимогу про обмеження їхнього війська трьома тисячами осіб, і що випуску козаків із Війська Запорозького було відкладено⁵.

Вивчаючи історію запорозького козацтва та його взаємини із польською владою наприкінці другого десятиліття XVII ст., деякі автори дотримувалися думки, що на момент укладення Роставицької угоди начебто існували реєстрові козаки. Так, І. Крип’якевич вважав, що основу козацького війська

за гетьманства П. Сагайдачного складали реєстрові полки. Він пов'язував пункти Роставицької угоди щодо скорочення чисельності козаків із реформаторськими планами цього запорозького гетьмана, спрямованими на очищення козацького війська від „захожих елементів, що нищили військову дисципліну”⁶.

У радянській історіографії Роставицьку угоду розглядали крізь призму соціально-класової диференціації козацтва, поділу його на реєстрових та нереєстрових козаків та повстанської боротьби. Подібний авторський підхід насамперед вирізняє праці В. Голобуцького⁷. Так, у написаному ним відповідному розділі в узагальнюючій праці “Історія Української РСР” (К., 1982) історик зазначив, що влітку 1619 р. під Білою Церквою зібралися понад 10-тис. козаків-повстанців, на придушення виступу яких рушило військо комісарів на чолі з С. Жолкевським. Карателі не зважилися вступити у бій з козаками, а тому розпочалися переговори. Причому повстанці – нереєстрові козаки фактично були від них усунені, бо “у переговори від імені реєстру вступив Сагайдачний із старшиною”. Відтак було прийняте рішення про обмеження реєстру трьома тисячами осіб. Комісари із старшиною вирішили публічно оголосити, що за усіма повстанцями зберігаються козацькі права. А зроблено це було з тим, щоб після того, як “вони розійдуться по домівках, скласти тритисячний реєстр”⁸. Ця схема з неістотними змінами наявна і в другому виданні книги В. Голобуцького “Запорозьке козацтво”⁹.

У працях сучасних українських істориків можна зустріти твердження, що 1619 р. королівські комісари уклали угоду з реєстровими козаками на чолі із „старшим реєстру” П. Сагайдачним та вписали до реєстру 3 тисячі осіб¹⁰. В нещодавно опублікованих нарисах “Історія українського козацтва” зроблено спробу довести, що Роставицьку угоду, так само як і Вільшанську (мовляв, укладену 28 листопаду 1617 р), нібито потрібно розглядати як такі, котрі “визначили статус частини українського козацтва, чисельно обмеженої реєстрами”¹¹.

Деякі дослідники воліють розцінювати той факт, що у жовтні 1619 р. відбулася Роставицька комісія та була укладена польсько-запорозька угода (начебто 7 жовтня), як, з одного боку, практичну реалізацію політики центрального уряду на придушення козацького руху, а з іншого боку – випадковий збіг обставин. Відтак стверджується: оскільки через зрослу воєнну загрозу для Речі Посполитої з боку Османської імперії С. Жолкевський зосередив кватерне військо на південному кордоні, то „заодно він вирішив приборкати козацький рух, що знову опанував Подніпров'ям”. Проте каральна воєнна операція була зірвана, адже коронному гетьману не вдалося захопити козаків зненацька. Довелося йому вдовольнитися переговорами та укласти

польсько-запорозьку угоду, згідно з якою було виділено 40 тис. злотих на утримання козацького реєстрового війська. Причому, хоча складання реєстру було відкладене, із реєстрового війська виключалися „усі ремісники, шинкарі, вийти, бурмістри тощо, які вступили до війська протягом останніх 5 років”. Як безсумнівна та усталена норма Роставицької угоди тлумачиться її пункт про призначення козацького „старшого” королем і коронним гетьманом¹².

Певну увагу вивченню Роставицької угоди приділено в зарубіжній історіографії, насамперед польській. В межах висвітлення спеціальних тем, які тією чи іншою мірою торкаються взаємин польської влади з українськими козаками 1619 р., історики загально розглядають важливі для них аспекти проведення Роставицької комісії, дають оцінку укладеній 1619 р. польсько-запорозькій угоді та її політичним наслідкам. Йдеться, серед іншого, про наголошення на тому, що згідно з Роставицькою угодою було заборонено морські походи запорожців, встановлено 3-тисячний козацький реєстр, обмежено проживання козаків виключно у королівщинах, визначено критерії, згідно з якими вони могли претендувати на збереження свого соціального статусу тощо¹³.

З проведеного вище короткого історіографічного огляду видно, що історики зазвичай досліджували Роставицьку угоду принагідно, а висловлені ними стосовно неї судження доволі суперечливі. Звідси напрошується висновок, що існує потреба розглянути польську урядову комісію з козаками 1619 р. та угоду, якою вона завершилася, на основі ретельного вивчення джерельних свідчень. На наш погляд, при дослідженні цього питання важливо простежити, як насправді у владних колах Речі Посполитої визріла ідея провести 1619 р. урядову комісію з козаками, а також з'ясувати відповідні практичні заходи, до яких вдалася офіційна Варшава. В полі зору дослідника, вочевидь, мусять бути орієнтації політичної свідомості та поведінкові стереотипи, що задавалися, серед іншого, корпоративними інтересами певних соціальних прошарків всередині запорозького козацтва. Поглиблене вивчення переговорних стратегій, церемоніалу, договірних комбінацій і схем, які застосовували запорозькі провідники під час переговорів та вироблення основних документів угоди, є важливим для з'ясування як загального рівня, так і живих прикмет тогочасної запорозької дипломатії. Як видається, подібний дослідницький підхід дасть можливість глибше зрозуміти соціально-політичну (певною мірою і ментальну) природу конфлікту внутрішніх станових інтересів козацтва, що оголився у цей період, а також більш об'єктивно змалювати політичний портрет П. Сагайдачного – одного з основних фігурантів на переговорах від запорозької сторони.

Підготовка польської влади до комісії з козаками 1619 р.

У другому десятилітті XVII ст. на адресу польського уряду лунали погрози турецької влади через морські походи запорожців на володіння Османської імперії, а також надходили численні скарги про завдання козаками збитків шляхетським маєткам у Речі Посполитій. Це спонукало його до радикального вирішення козацького питання через механізм спеціальної комісії з представниками Війська Запорозького. Йшлося про переговори з козаками, які за спеціальним мандатом та з опорою на воєнну силу здійснювали комісари – повноважні представники офіційної Варшави.

Утім, ні Житомирська комісія 1614 р., ні Вільшанська комісія 1617 р. (за результатами останньої було укладено Вільшанську угоду) не дали польській владі бажаного результату – цілковитого упокорення українського козацтва та радикального скорочення його соціальної бази. Через це на сеймі 1618 р., що розпочав свою роботу в лютому, було прийнято ухвалу „Про низових козаків”. У ній констатовано, що попри укладену напередодні польсько-запорозьку угоду, козацьке „свавільство” не вдалося викоренити: козаки продовжують утискати й кривдити шляхту, а також на шкоду мирним договорам Речі Посполитої нападають на її сусідів. Відтак, аби добитися, щоб козаки виявляли належний послух польській владі під наглядом призначених („наданих”) нею „старших”, припинили походи на Чорне море та напади на сусідні держави, сейм ухвалив знову відправити до них комісарів при коронному гетьману. Комісарам надали широкі повноваження, а також інструкції щодо укладення із запорожцями угоди. В разі непокори козаків належало трактувати як ворогів і на них чекала сувора кара¹⁴.

Проте обставини склалися так, що польській владі було не з руки надто квапитися із скликанням „козацької” комісії і ще більше псувати стосунки із запорожцями. Адже вони були їй потрібні, щоб посадити на престол Московського царства польського королевича Владислава, який пішов у московський похід ще 1617 р. і гостро потребував підкріплень. Невдовзі центральному уряду вдалося владнати це питання: у червні 1618 р. на допомогу королевичу рушило козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Відтак не забарилися заявити про себе ті польські політики, котрі воліли тримати запорожців під жорстким контролем шляхетської держави.

У середині жовтня до Сигізмунда III звернувся С. Жолкевський з пропозицією ініціювати розгляд козацького питання на сеймі 1619 р. Він радив включити до королівських інструкцій на шляхетські сеймики пункт про „злісність” козаків. С. Жолкевський мотивував свою пропозицію тим, що

запорожці продовжують ходити у морські походи проти Османської імперії, наражаючи Річ Посполиту на воєнну небезпеку. Свавільля козаків на Запорожжі сягнуло такої межі, що вони зухвало нехтують заборонами морських виправ навіть від своїх товаришів, які воюють у Московській державі в інтересах королевича Владислава. Причому свавільці не зупинилися перед тим, щоб ліквідувати посланців запорозького командування.

За таких обставин коронний гетьман пропонував королю план невідкладних воєнних та політичних заходів, покликаний навести лад серед козацтва. Отже, С. Жолкевський мав намір сконцентрувати проти них коронні сили на Київщині, зокрема, розмістити їх у Київському замку. Задля цього він вважав за можливе перекинути сюди переважну більшість підрозділів, які стояли проти турків і татар на Покутському та Кучманському шляхах. Такі заходи військового характеру він хотів політично підкріпити королівськими універсалами. У них потрібно було, по-перше, оголосити свавільних запорожців ворогами вітчизни та наказати їх ловити і карати смертю, по-друге – заборонити населенню Подніпров'я під загрозою смертної кари постачати на Запорожжя продовольство, порох та інші військові припаси. Черговий сейм мусив приділи пильну увагу приборканню козацтва, оскільки, наголошував С. Жолкевський, краще вирішити цю проблему, аніж через запорожців воювати з турками¹⁵.

Козацьке питання і справді привернуло увагу учасників вального сейму, скликаного на початку 1619 р. Щоправда, йшлося не тільки про наведення серед них порядку, а й про можливе використання їхнього війська у воєнному протиборстві з Османською імперією. На сеймі С. Жолкевський запропонував завдати превентивного удару по Османській імперії з метою захоплення її стратегічно важливих територіальних володінь у Північному Причорномор'ї – між Дністром та Дунаєм. Для цього С. Жолкевський вимагав від сейму виділення величезних коштів – понад 8 млн. злотих для створення 100-тисячної армії. Що ж до участі запорожців у цій кампанії, то польський стратег ставив завдання їхньому флоту захопити Тягиню (Бедери), Білгород та Кілію. На сеймі обговорювалося також питання про можливе використання козаків для блокування татарських сил у майбутній війні з Туреччиною¹⁶. Однак ці далекосяжні наступальні плани не вдалося реалізувати на практиці як через традиційну нехоть польської шляхти до війни з Туреччиною, так і скромність фінансових можливостей Речі Посполитої.

На цьому сеймі було прийнято постанову “Про козаків”. У ній загально окреслено завдання скоротити чисельність козаків до певного обмеженого і контрольованого Варшавою контингенту. Зважаючи на загрозу турецької війни, цього разу не йшлося ні про “козацьке свавільство”, ні про те, щоб

виписаних із Війська Запорозького козаків загнати у підданство панів та місцевих урядників, а з непокірними чинити як із бунтівниками й ворогами. Тим козакам, на яких мала поширитися виписка, рекомендувалося тільки те, щоб вони “розійшлися з куп і громад, в яких вони [перебувають] зараз, не наважувалися піднімати корогви, виходити без нашої згоди за кордони, шкодити людям”. Було прийняте принципове рішення про взяття на службу (“затягнення”) певного числа козаків, в тому числі з огляду на поточний момент (“на теперішню потребу”).

Судячи з усього, йшлося про набір порівняно великого козацького війська на тимчасову воєнну службу. На таку думку нашттовхує методика його фінансування, на яку спиралися сеймові законодавці. Адже на 1619 р. було поновлено дію тимчасової постанови сеймової конституції 1618 р. про осіб, які отримують платню (*de stipendiarijs*) від Речі Посполитої. Відповідні кошти мали надходити з таких податків і мит, як, зокрема, “жидівське поголовне”, “вірменське мито”, відрахування кожного четвертого гроша з “кварти”. Причому, в разі нестачі грошей на зтягне козацьке військо, їх належало віднайти за рахунок інших джерел фінансування, що були ухвалені на сеймі 1619 р.¹⁷

У лютому, тобто під час сеймових засідань, Сигізмунд III письмово звернувся до „старшого, сотників, гетьманів, осавулів та усіх запорозьких молодців”, наголосивши, що минулого року козаки своїми морськими походами завдали великих збитків володінням турецького султана. Отже, вони знехтували не тільки заборонаю короля, а й волею свого товариства, котре пішло до Москви на допомогу королевичу Владиславу і запевнило польську владу, що під час їхньої московської експедиції морські походи будуть припинені. Сигізмунд III повідомляв, що прямо-із сейму посилає на переговори з ними королівського дворянина та шляхетського посла від Підляського воєводства Криштофа Бжозовського. Король наказував запорожцям припинити морські походи, в тому числі через те, що у Стамбулі перебуває польський великий посол, і це може негативно позначитися на його посольській місії. Отож, в разі непослуху козаків чекає суворе покарання¹⁸.

Королівська інструкція, яку отримав К. Бжозовський, націлювала його на те, щоб ще до завершення роботи сейму він встиг прозвітувати про своє посольство до козаків. Складачі зазначеної інструкції уявляли собі це так. Королівський посол якомога швидше прибуває до Києва. Вдавшись по допомогу до київських міщан та козаків, негайно відправляє листа на Запорожжя. У ньому наголошує на своєму статусі як королівського посла, котрий уповноважений вести переговори із запорожцями, а також пропонує їм негайно прислати до Києва своїх повноважних представників. Під час поль-

сько-запорозьких переговорів у Києві представник Сигізмунда III повинен був зробити заяву, що король та учасники сейму обурені морськими походами козаків 1618 р. і вимагають у майбутньому припинити подібні дії, які можуть втягнути Річ Посполиту у війну з Османською імперією.

Королівського посла напучували не тільки погрожувати порушникам заборони морських походів суворими покараннями, а й давати їм різні обіцянки. Ті, хто складав королівську інструкцію, якщо і не сподівалися цим повністю виправити „свавільну” природу запорожців, то, вочевидь, мали надію остаточно розсварити їх із своїми товаришами, котрі воювали у Московській державі. Отож, посол Сигізмунда III мав запропонувати зосередженим на Запорозжі козакам не виходити поточного року на чайках в море. За таку добросовісність вони могли отримати жолд за рік, який, згідно з Вільшанською угодою 1617 р., був призначений на все Військо Запорозьке. Для цього їм потрібно небагато – тільки бажання узяти до своїх рук жолд, не чекаючи повернення з московською експедиції козаків П. Сагайдачного, а також поставити підписи та печатку під відповідним підтверджувальним документом.

Якщо ж королівському послу не вдалося б спокусити запорожців у такий спосіб, він повинен був спробувати домовитися з ними за 6 тис. злотих, або й більшу суму грошей. На випадок категоричної незгоди козаків їх належало лякати суворими покараннями та наданням чинності спрямованим проти них королівським універсалам, що вже підготовлені королівською канцелярією¹⁹.

Посольська місія К. Бжозовського до запорожців не виправдала сподівань варшавських політиків. Козаки таки не піддалися на вмовляння королівського посла і не привласнили жолд (гроші та сукно), що зберігався у Київському замку і був призначений для усіх козаків Війська Запорозького²⁰. Оскільки представники польської влади пересвідчилися, що від козаків не доводиться чекати зразкової поведінки, то було дано хід відповідним королівським універсалам.

Про настрої в козацькому середовищі, що панували навесні – на початку літа 1619 р., а також плани і практичні заходи польської влади стосовно приборкання запорожців, певне уявлення дають деякі тогочасні листи С. Жолкевського. Зокрема, з них випливає, що наприкінці травня – на початку червня коронний гетьман активно контактував з козаками, маючи на меті привести їх до належного порядку²¹.

У своєму листі до Сигізмунда III від 11 червня С. Жолкевський окреслив поточну ситуацію в Україні крізь призму боротьби з козацьким „свавільям”. Нахваляючи володарську мудрість польського короля, коронний геть-

ман давав зрозуміти, що вже винайдено і діє найкращий спосіб загнuzдати запорожців, а саме – розіслані по Подніпров'ю універсали Сигізмунда III. Серед іншого, вони містили заборону доправляти на Запорожжя продовольство, порох та інші воєнні припаси. Як із задоволенням констатував коронний гетьман, козаки відразу відчували на собі різке зростання цін (приміром, ціна бочки борошна сягнула 15 талярів). Зазначені універсали, а також чутки про виступ королевича Владислава з військом до Києва – у каральний похід проти запорожців, неабияк їх налякали та присмирили. Оскільки серед них запанував „вовчий пострах”, то, за версією С. Жолкевського, це змусило їх заявити, що вони готові за невелику платню знову рушити у Московську державу разом з королевичем Владиславом.

Водночас коронний гетьман висловлював і більш реалістичні оцінки подій, які в той час відбувалося на козацькому Подніпров'ї. Він змушений був визнати, що королівські універсали виконують абияк, економічної блокади Запорожжя, по суті, не існує, а серед козаків нуртують бунтівні настрої. Так, обраний замість П. Сагайдачного запорозьким гетьманом Дмитро Барабаш від імені всієї козацької ради заявив посланцеві С. Жолкевського: „Якщо король не потребує нас на Дніпрі, ми будемо деінде шукати собі шаблюку хліба”.

Утім, коронний гетьман вважав, що подібні заяви можна ігнорувати. Мовляв, якщо козаки погрожують переселитися на Дон, то нехай ідуть собі з Богом. Адже Запорожжя ніколи не було і не буде без людей: підуть з нього одні, а замість них прибудуть інші. Якщо ж козаки Д. Барабаша і справді рушать на Дон, то це тільки дасть можливість краще загнuzдати тих запорожців, які залишаться. Водночас С. Жолкевський був вельми стурбований тим, що козаки величезною силою опанували Подніпров'я. Це може породити нових Лободу та Наливайка, тобто призвести до вибуху козацького повстання. Виразні симптоми такого розвитку подій коронний гетьман вбачав у тому, що серед козаків лунають ворожі заклики вдарити по усій Речі Посполитій, чути „отруйні голоси, які погрожують Кракову та усій Речі Посполитій”²².

Загрозливі для шляхетської держави тенденції, що набрали силу у козацькому середовищі, з тривогою відзначали також інші чільні польські політики. Так, наприкінці серпня 1619 р. коронний секретар Якуб Задзік повідомляв В. Гембіцькому, що ознайомився з копією листа запорожців до шляхтича Ієроніма Вжеша і дійшов висновку, що, якщо не загнuzдати це „хлопство”, то воно не тільки спровокує польсько-турецьку війну, а й може збунтуватися проти Речі Посполитої²³.

Що ж до С. Жолкевського, то, за подібних обставин, він вбачав рецепт остаточного вирішення козацького питання у зверненні до традицій „козацької” політики короля Стефана Баторія: створенні реєстрового війська із запорожців, яким командуватиме призначений королем „старший”. Причому видатки державного скарбу на продовольство, сукно а також виплату жолду грошима будуть невеликими – 20 тис. злотих. Відтак польська влада отримає подвійну вигоду, адже, по-перше, буде покладено край козацьким нападам на турків і татар, по-друге, протиставляючи „приручених” платнею запорожців решті представників козацького стану, вдасться усунути внутрішню небезпеку, яку становить для Речі Посполитої козацтво.

Тобто, С. Жолкевський був проти того, щоб знищити козаків дощенту. Його план полягав, отже, в істотному скороченні чисельності козаків та запровадженні серед них порядку, який відповідав би інтересам польської влади. Загнуздати ж козацьке свавілля мало допомогти як створення реєстрового війська, так і перетворення подніпровських міст на добре укріплені воєнні форпости. Завдяки цьому центральний уряд зміг би ефективно контролювати ситуацію в регіоні. Особливого значення у своїх „козацьких” планах С. Жолкевський надавав укріпленню Черкас, що дало б можливість, за потреби, встановити економічну блокаду Запорожжя²⁴.

Вже на початку липня коронний гетьман із Жовкви доповідав Сигізмунду III про те, як на практиці відбувається формування урядової комісії з козаками із числа осіб, яких призначив король. Коронний гетьман вважав, що спочатку потрібно вжити заходів для недопущення нападу турків і татар, а вже потім приступити до проведення комісії з козаками. З метою продемонструвати „поганам” силу коронного війська в Україні, він наказав німецькій піхоті рушити до Канева²⁵.

За кілька тижнів до початку переговорів королівських комісарів із запорожцями С. Жолкевський написав із Бару листа до гнєзненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького. У ньому він виклав власне концептуальне бачення того, як має відбуватися урядова комісія з козаками, а також які принципові засади повинні лягти в основу майбутньої польсько-запорозької угоди. Коронний гетьман продовжував стояти на тій точці зору, що урядовій стороні потрібно домовитися з козаками без збройного зіткнення з ними, тобто досягти взаємної згоди шляхом переговорів. Він стверджував, що дотримується саме такої лінії, оскільки постійно контактує із запорожцями – листується та відправляє до них своїх посланців. За його словами, аналогічно чинить також і Сигізмунд III²⁶ (у червні король відправив на Запорожжя свого посланця шляхтича Ісайковського)²⁷.

Під час подібних контактів С. Жолкевського з козаками з'ясувалося, що вони вимагають винагороди за свою „московську службу”. Коронний гетьман рекомендував Сигізмунду III не ігнорувати дану вимогу. Він дав зрозуміти, що запорожцям можна запропонувати не більше 20-30 тис. злотих. Виплата запорожцям винагороди за участь у московському поході уявлялася С. Жолкевському своєрідним маневром, що відвертає. Адже згідно з його задумом, після отримання цих грошей величезна маса козаків повинна розійтися. Відтак з'явилася б можливість укласти угоду про військову службу та повинності тільки із „старовинними” запорожцями.

Коронний гетьман волів досягнути поставлених цілей шляхом м'якого умовляння козаків. Він хотів уникнути гострого на них натиску, адже наслідки цього важко було спрогнозувати. С. Жолкевський був переконаний, що в державних інтересах потрібно зберегти добрі стосунки з козаками та не втратити їхнє військо, котре добре прислужилося інтересам Речі Посполитої під час московського походу („тепер небезплідна була їхня послуга у Москві”). Він звертав увагу на те, що з огляду на поточну політичну ситуацію – ненадійний мир з Османською імперією, потрібно розраховувати на сили запорожців.

Коронний гетьман вітав виявлене учасниками двох останніх сеймів бажання бачити козаків на військовій службі шляхетській державі з виплатою їм щорічного жолду. На його думку, запорожці, які отримуватимуть жолд, не тільки самі не ходитимуть у морські походи, а й заборонять це робити іншим. Примирившись саме за таким сценарієм з козаками, можна буде розраховувати на їхню більш охочу службу Речі Посполитій у майбутньому²⁸.

Водночас С. Жолкевський не уникав заяв про готовність шляхетської держави загнуждати козаків силою зброю. Так, на початку червня 1619 р. він вважав за потрібне поділитися подібними планами з молдавським господарем Каспаром Граціані: по залагодженню стосунків з турецьким сановником та воєначальником Іскандером-пашею, польська влада візьметься за козацьке розбійництво (“підніmemo зброю проти козаків, котрі чинять розбої – і зробимо те безумовно, якщо тільки нам у цьому не перешкодять турецькі і татарські війська”)²⁹.

Навряд чи може бути сумнів, що подібні войовничі заяви С. Жолкевського по суті були політичною риторикою і переслідували певні зовнішньополітичні цілі. Тим часом справжні наміри коронного гетьмана щодо козаків вочевидь постали у розглянутій вище кореспонденції – його листуванні з Сигізмундом III та В. Гембіцьким, тобто особами, які реально впливали на політику центрального уряду в цій сфері.

Попри те, що 1619 р. С. Жолкевський загалом не розглядав воєнний конфлікт як найкращий спосіб вирішення козацького питання у Речі Посполитій і не хотів звести нанівець воєнні сили запорожців, варто пам'ятати, що незадовго до цього – восени 1617 р., він рішуче вів комісарські сили на комісію з козаками, натхненний проектом цієї комісії про скорочення їхнього війська до однієї тисячі осіб³⁰. Отже, було б наївно вірити, що коронний гетьман 1619 р. вже подолав у собі ворожість до „свавільства” та „хлопства” і став сумирним козакофілом. Насправді, у своєму баченні того, як вирішити козацьке питання, він керувався суто прагматичними резонами: хотів за допомогою певних політичних комбінацій реформувати козацтво, зробивши його не тільки цілком безпечним для політичного режиму Речі Посполитої, а й безумовно корисним для нього. До того ж, козацьке військо могло знадобитися С. Жолкевському у його далекоюсяжних планах щодо придунайських князівств.

Впевненість коронного гетьмана в успішному втіленні в життя свого стратегічного задуму вочевидь ґрунтувалася на його багатому політичному досвіді. Певне уявлення про те, якими методами С. Жолкевський досягав своїх цілей, дає його лист, що він його у травні 1619 р. адресував Томашу Замойському – своєму наступникові на уряді київського воєводи. В цьому листі коронний гетьман не приховував, що ставши сам свого часу київським воєводою (1608 р.), він дбав насамперед про те, щоб забезпечити собі якнайбільший владний та політичний вплив у Київському воєводстві. За його відвертим зізнанням, усі вакантні уряди у воєводстві король надавав тільки на його прохання. Причому під контролем С. Жолкевського опинилися не тільки тамтешні урядники. Він хвалився, що легко спрямовував у потрібне йому русло роботу шляхетських сеймиків, дав вказівки, згідно з якими обирали шляхетських послів на сейм і депутатів до Трибуналу.

Задля цього С. Жолкевський невтомно плакав, де тільки міг, мережу своїх агентів впливу. Приміром, одному з таких агентів – київському підкоморію Самійлові Горностаю він надав у пожиттєве держання село Демидів (поблизу гирла р. Ірпінь), що раніше належало до Київського замку. Такий свій крок він пояснив нехитро: мовляв, хотів мати „у цьому краї” зобов'язаних особисто собі людей. Аби зробити відданими місцевих урядників, він давав їм можливість покращити своє матеріальне становище за рахунок коштів, що були призначені для громадських потреб. Так, С. Жолкевський фактично спрямував доходи від київської замкової корчми до кишені київського городничого. Причому жодного разу не поцікавився, чи потратив той із цих доходів хоч якусь дещицю на потреби замкової артилерії та військові припаси.

Напучуючи Т. Замойського бути на уряді київського воеводи таким самим спритником, яким він був сам, С. Жолкевський рекомендував йому подбати про прихильність до себе Сигізмунда III. Причому політично кмітливий коронний гетьман, який діяв за принципом робити людей зобов'язаними власній персоні, давав зрозуміти, що, мовляв, у цій справі Т. Замойському аж ніяк не обійтися без його допомоги („доведеться з цим почекати, дасть Бог, будемо при королю й[ого] м[илості], то швидше доб'ємося цього, [діючи] рука в руку”). С. Жолкевський радив також Т. Замойському налагодити стосунки з впливовими у воеводстві особами, зокрема київським підкоморієм Стефаном Немиричем та земським суддею Яном Аксаком. Коронний гетьман рекомендував йому написати також до запорозького гетьмана П. Сагайдачного, аби той посприяв приязному ставленню козаків до київських міщан. Відтак останні почувалися б у великому боргу перед своїм добродійником – київським воеводою („Гадаю, що в[аша] м[илість] (Т. Замойський. – П.С.) зволиш написати і до Петра Конашевича (alias [інакше] його називають Сагайдачним), який є гетьманом запорозьких козаків, звернувшись з добрими словами, нагадавши, щоб [козаки] ласкаво поводитися з київськими міщанами: цим, в[аша] м[илість] зробиш міщан зобов'язаними собі”)³¹.

Неважко переконатися, що С. Жолкевський був неабияким майстром закулісної політичної гри. Його владні впливи ґрунтувалися на близькості до короля та фактичному статусі як одного з ключових сановників Речі Посполитої, а політична верткість полегшувала досягнення поставлених цілей. Із цим досвідченим політиком козакам довелося мати справу під час проведення з ними урядової комісії.

Як зазначалося, Сигізмунд III також активно переймався вирішенням козацького питання. З одного боку, він розсилав по Україні грізні універсали проти козацького „свавілля”, а з іншого – робив певні політичні реверанси у бік впливової козацької старшини. 23 липня 1619 р. король видав універсал про взяття П. Сагайдачного та його родини під королівський захист.

У цьому документі Сигізмунд III висловив подяку “старшому” Війська Запорозького, тобто запорозькому гетьману П. Сагайдачному, за його участь у московському поході запорожців 1618 р. в межах воєнної кампанії королеви Владислава. Король хвалив запорозького гетьмана за лояльність до польської влади. Він наголошував, що П. Сагайдачний разом із „старовинними товаришами” на волості тримають у слухняності козаків. Причому йшлося насамперед про приборкання „неправдивих” козаків – тих, котрі безпідставно пристали до Війська Запорозького, а також дотримання заборони морських походів проти Османської імперії. Тобто, по суті король звертав увагу на ревне виконання П. Сагайдачним та його прихильниками від-

повідних пунктів Вільшанської угоди 1617 р. Відтак Сигізмунд III запевнив козацького гетьмана у своїй ласці і взяв під королівський захист його самого, дружину та нащадків, пообіцявши, що не допустить їх “нікому, жодній особі, ні в чому турбувати”³².

Впадає у вічі, що Сигізмунд III видав свій універсал П. Сагайдачному після того, як вже минуло більш ніж пів року після закінчення польсько-московської війни 1617-1618 рр. і, водночас, незадовго (менш ніж 1,5 місяці) до видання ним універсалу про проведення 1619 р. урядової комісії з козаками. Тобто, в зазначеній ініціативі Сигізмунда III виразно простежується політична підоснова: напередодні проведення чергової урядової комісії з козаками заохотити “старшого” і “старовинних” запорожців до співпраці з урядом у справі встановлення офіційною Варшавою жорсткого контролю над Військом Запорозьким. Заради цього король у своєму універсалі вочевидь навмисно перебільшував відданість П. Сагайдачного та старшинської верхівки Вільшанській угоді, що суперечила інтересам тисяч рядових козаків.

3 вересня 1619 р. з’явився універсал Сигізмунда III про проведення урядової комісії з козаками. Король призначив комісарами сімнадцять осіб. Більшість з них були впливовими урядниками та магнатами – коронний гетьман С. Жолкевський, польний гетьман Станіслав Конєцьпольський, краківський каштелян, володимирський, білоцерківський, переяславський, черкаський і канівський староста князь Януш Острозький, київський воевода Т. Замойський та ряд інших. Звісно, що такі сановні комісари могли значно посилити урядове військо своїми приватними загонами.

Сигізмунд III змушений був констатувати, що зусилля комісарів попередніх комісій щодо приборкання козацького “свавільства” не дали очікуваних результатів. Тим часом зростання числа козаків в Україні спричинюється не тільки до конфліктів з турками і татарами, а й “може зашкодити Речі Посполитій”. Загалом у королівському універсалі від 3 вересня 1619 р. не було якихось принципово нових настанов комісарам порівняно з універсалом про проведення Вільшанської комісії 1617 р. Сигізмунд III вимагав припинити морські і сухопутні напади запорожців на Османську імперію, обмежити число козаків певним контингентом, узятим на службу Речі Посполитій. Водночас Сигізмунд III у своєму універсалі дещо змінив підхід до механізму “реєстрування” козаків. Власне, він наголосив на призначенні реєстровцям “слухного жолду”, приділив увагу його структурі (грошове жалування і натуральні виплати сукном), а також термінам сплати³³.

Судячи з усього, Сигізмунд III вирішив скористатися ухвалою про фінансування затяжного козацького війська, що була прийнята сеймом 1619 р.

через загрозу війни з Туреччиною, оскільки хотів спокусити запорожців грошима. А розділивши козаків на тих, які можуть претендувати на “слухну” платню з державної скарбниці, і тих, кому не усміхалася така перспектива, набагато легше було, як, очевидно, гадали у Варшаві, вирішити “козацьке питання” у бажаному для польського уряду напрямку.

Переговорний марафон

Із сімнадцяти комісарів, яких призначив король, в проведенні комісії з козаками взяли участь тільки восьмеро, тобто менше половини: С. Жолкевський, С. Конєцьпольський, Т. Замойський, а також руський воєвода Ян Данилович, кам'янецький і брацлавський староста Валенти-Александр Калиновський, жигвільський староста Томаш Шимкович-Склінський, ротмістр Тиберій Злотницький і шляхтич Ян Білецький. Попри те, що з'явилися не всі магнати з числа тих, на яких король поклав відповідну місію, комісарське військо було чималим, очевидно не меншим, аніж під час проведення Вільшанської комісії (в той час його чисельність сягала близько 8 тисяч)³⁴. Фактичний керівник урядової комісії – С. Жолкевський не став особливо мудрувати: так само, як на початку польсько-запорозької комісії 1617 р., повів своє військо під Паволоч, де воно отаборилося над р. Роставицею. Оповіщені ж про комісію козаки розбили свій табір неподалік Білої Церкви на річці Узені.

Згідно з інструкціями, які отримали комісари, їм належало ознайомити козаків з вимогами, викладеними в базовому документі комісії – постанові стосовно майбутньої угоди, а також узгодити в ході переговорів цей документ. Окрім того, вони повинні були отримати від запорожців письмову відповідь на цю свою постанову. Надаючи великого політичного і правового значення відповідному документу Війська Запорозького, комісари доклали значних зусиль, щоб до нього не увійшли невігідні польській владі пункти³⁵.

Отже, укладена в жовтні 1619 р. польсько-запорозька угода складалася із двох взаємопов'язаних документів: комісарської постанови від 8 жовтня (представників Війська Запорозького вперше ознайомили з нею у польському таборі над р. Роставицею), а також письмової відповіді запорожців на представлену комісарами постанову. Лист-відповідь козаків, що в деяких документах фігурує під терміном „реверсал”, вони узгодили з представниками урядової сторони та підписали у своєму таборі над р. Узень, неподалік Білої Церкви. Тобто, Роставицьку угоду потрібно датувати 8-17 жовтня 1619 р.

Польсько-запорозькі переговори розпочалися, очевидно, напередодні 8 жовтня із прибуттям до комісарів козацьких послів – Яна Костжевського, Петра Одинця, Яцини, Ратибора Боровського та інших – усього близько 20 осіб. Комісари виклали їм свої вимоги. Про хід переговорів у польському таборі майже немає інформації. Як можна судити з листа С. Жолкевського до Сигізмунда III, написаного по гарячих слідах укладення польсько-запорозької угоди, ці переговори були досить гострі та напружені. За словами коронного гетьмана, запорозькі послы вдавалися до різних “викрутів”: наполягали на включенні до свого реверсалу вигідних для них пунктів. Насамперед хотіли мати у майбутній угоді застереження про своє право “вільно виходити на море за здобиччю”, якщо їм вчасно не виплатять жолд. Однак польська сторона рішуче відкинула подібні претензії³⁶.

На завершальній стадії переговорів С. Жолкевський відправив своїх представників до запорозького табору під Білою Церквою. Виконати посольську місію він доручив комісарам Т. Шимковичу-Склінському, Т. Злотницькому та Я. Білецькому, яким асистували шляхтичі І. Вжещ, Михайло Холімовський і Валер’ян Ставський. Зберігся їхній звіт про своє посольство – лист з-під Білої Церкви від 15 жовтня до С. Жолкевського³⁷. Цей документ містить у собі цінну інформацію про польсько-козацькі переговори, оскільки подає їх у проекції зсередини. Серед іншого, він проливає світло на військові ритуали та механізм дії козацької демократії, дає можливість подивитися на переговорні програми і стратегії сторін без надмірного ретушування “чорнових” деталей (чим вирізняються підсумкові тексти документів Роставицької угоди). Більше того, завдяки цьому джерелу певною мірою можна заглянути за лаштунки офіційних переговорів комісарів з П. Сагайдачним та його близьким оточенням.

Отже, на світанку 15 жовтня з польського табору над Роставицею в напрямку Білої Церкви виїхали комісарські делегати. Вони досягли місця розташування запорожців на Узені якраз тоді, коли козаки готувалися до військового огляду. Перед греблею через цю річку комісарів зупинили і запропонували їм зачекати, бо шикування козацьких полків ще не завершилося. Як писали Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький і Я. Білецький у листі до С. Жолкевського, їм довелося досить довго стояти перед греблею, спостерігаючи за тим, як навпроти на горі то з’являлися, то зникали за нею козацькі підрозділи, що маневрували.

Нарешті комісари рушили з місця: їм запропонували особисто прийняти військовий огляд. В розташуванні козацького табору назустріч посланцям С. Жолкевського виїхав на коні гетьман П. Сагайдачний. Він провів з ними коротку розмову. Комісари заявили, що для них важливим є не військовий

огляд, а переговори щодо укладення польсько-запорозької угоди, обмін сторін цих переговорів взаємно узгодженими договірними документами: комісарською постановою та запорозьким реверсалом.

Проте П. Сагайдачний наполіг, щоб комісари оглянули козацькі полки, які стояли у своєрідній плац-парадній готовності. Подібні процедури у ті часи не були новиною і відбувалися в межах так званого попису війська. Так, у „затяжному” війську (від слова „затягувати”, тобто вербувати, набирати на воєнну службу) попис означав насамперед польову реєстрацію особового складу; його проведення вважалося офіційним початком служби і передбачало складення присяги завербованими солдатами та видачу їм грошового авансу за перший квартал³⁸.

Що ж до організованого П. Сагайдачним попису війська над р. Узень, то він відбувався в межах певного ритуалізованого військового дійства. Козаки вишикувалися у повному озброєнні по своїх полках. Королівські комісари оглянули їх разом із П. Сагайдачним, який сидів на коні. Поряд із запорозьким гетьманом вочевидь була старшинська “свита”. Його мусив супроводжувати військовий писар, оскільки під час попису були використані реєстрові списки особового складу козацького війська.

На комісарів неабияке враження справила висока оснащеність козацького війська вогнепальною зброєю. “Люд майже увесь вогнистий, рідко хто з луками”, – так вони відгукнулися про побачене. Комісарській трійці вручили реєстр особового складу війська. Згідно з ним в одинадцяти полках налічувалося 10600 козаків. Щоправда, на думку комісарів, запорозьке військо не перевищувало 8 тис. осіб.

Перед командуванням Війська Запорозького та представниками урядової комісії кожен полк салютував рушничними (мушкетними) залпами. Кульмінацією військового попису став огляд бойової готовності запорозької артилерії. Близько двох сотень приставлених до неї козаків-піхотинців салютували пострілами із рушниць, а гармаші залпом вдарили із гармат. Потім полки розвернулися до обозу і знову опинилися перед очима комісарів, а далі вони помарширували на визначені їм місця дислокації.

Що спонукало П. Сагайдачного приурочити військовий огляд до прибуття комісарів у козацький табір і чому він так наполягав на їхній участі в проведенні “попису”? Можливо, гетьман хотів справити на комісарів враження військовим вишколом та бойовою готовністю свого війська? Адже недаремно комісарів довго не пускали до місця розташування запорожців, де відбувалася активна підготовка до парадних екзерцицій. Прагнення запорозького гетьмана показати “товар лицем” тут очевидне. Адже вдало проведений військовий огляд давав можливість, з одного боку, наочно продемонст-

рувати потрібність Речі Посполитій такого боєздатного війська, а з іншого – засвідчити воєнну потугу запорожців на даний момент. Обидві ці речі були зовсім не зайвими під час польсько-козацьких переговорів.

Якщо П. Сагайдачний і переслідував такі цілі, проводячи військовий огляд, то навряд чи вони були основними. Тим часом, як зазначалося, під час вимушеного інспектування Т. Шимковичем-Склінським, Т. Злотницьким і Я. Білецьким та їхньою свитою козацького війська їм вручили реєстр (список) особового складу одинадцяти полків. Комісари негайно переслали цей реєстр С. Жолкевському. Передача польській стороні даного документа є доволі прикметною. Стає зрозуміло, що складення реєстру запорозького війська було наперед задуманою акцією. Адже козаків фізично не могли переписати у той час, як комісари якусь годину-другу стояли в очікуванні перед греблею через р. Узень, здалеку спостерігаючи за невпинними маневрами запорозьких полків. Отже, це відбулося напередодні їхнього приїзду під Білу Церкву. Загалом подібна практика польового обліку козаків не могла бути для Війська Запорозького чимось незвичайним. Запорозька канцелярія технічно була готовою достатньо оперативно складати реєстрові списки, адже у полках були свої писарі³⁹. Подібні реєстри складали і в подальшому – напередодні Хотинської битви 1621 р.

Для запорозького гетьмана не було секретом, що під час проведення урядової комісії комісари вимагатимуть скорочення чисельності козацького війська. Є підстави стверджувати, що П. Сагайдачний мав стосовно цього певний наперед розроблений план дій, а саме – керувався відповідними ухвалами козацької ради, яка відбулася у липні 1619 р. в Києві. На цій раді вирішили, що „старовинні” козаки (бувалі запорожці, котрі зберігали вірність козацькому способу життя та лицарським традиціям, заслужені ветерани, старшини, чисельність яких на той час сягала близько десяти тисяч) повинні стати на державну військову службу Речі Посполитій. Водночас було ухвалено вигнати із Війська Запорозького „новітніх козаків” – насамперед недавно покарачених селян, запропонувавши їм повернутися до селянського плуга⁴⁰.

Відтак, у жовтні 1619 р. П. Сагайдачний та його близьке оточення хотіли добитися від польського уряду поступок для „старовинних” запорожців (які воліли пристосуватися до політичної моделі Речі Посполитої), принісши в жертву „новітніх” козаків. Вочевидь через це запорозький гетьман і привів під Білу Церкву близько десятка тисяч запорожців, а не 20-тисячне військо, як було, приміром, під час проведення Вільшанської комісії 1617 р., або з яким він ходив у московський похід 1618 р. Причому зібрати військо у кілька десятків тисяч козаків у той час не складало жодних проблем. Серед ін-

шого, про це свідчить те, що, за оцінками польського уряду, ще на початку 1616 р. чисельність козаків сягала 40 тисяч осіб⁴¹.

Внісши ж у реєстр приведених під Білу Церкву козаків, П. Сагайдачний фактично сигналізував С. Жолкевському та іншим комісарам, які отаборилися над Роставицею: під його командуванням знаходиться не величезна “свавільна козацька купа”, а очищене від попутників добірне запорозьке військо, готове вірно служити королю і Речі Посполитій. Саме тому воно має бути визнане і взяте на службу польською владою.

Тим часом по завершенні військового огляду П. Сагайдачний запросив Т. Шимковича-Склінського, Т. Злотницького, Я. Білецького та їхніх супутників на обід, що мало стати зав’язкою офіційних переговорів. На обіді комісари запропонували зібрати козацьку раду. Їм пішли назустріч. “За нашим проханням, – писали комісари у звіті про своє посольство, – одразу вдарили в бубон на раду, на яку пішли, мало що забавившись їжею”.

Взявши на раді слово, комісари церемонно наголосили на високій бойовій готовності козаків та подякували їм за це від імені коронного гетьмана. Коли дійшло до читання пунктів комісарської постанови, вони почали переконувати козаків, що у галасі та велелюдді радного зібрання неможливо про щось домовитися. Для цього, доводили комісари, потрібно обмежитися невеликим колом учасників переговорів. Не виключено, що під час обіду з П. Сагайдачним комісарам порадили наполягати на переговорах у вузькому колі (подібна переговорна процедура практикувалася на козацьких радах). Врешті-решт запорожці дозволили провести вузьку, очевидно, старшинську раду. На переговори вони делегували П. Сагайдачного та ще кілька десятків осіб.

Каменем спотикання на цих переговорах стало питання про чисельність козацького війська, яке мало стати на військову службу Речі Посполитій з правом щорічно отримувати жолд. Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький передали запорожцям вимогу С. Жолкевського, „щоб зосталося тільки 3000 їхнього війська”. Це викликало категоричний протест запорозької сторони, яка висунула такий контраргумент: козаки вже самі виписали п’ять тисяч “неналежних” до Війська Запорозького. На даний момент у Війську залишилися винятково правдиві запорожці (“тепер перебуваємо самі в собі”), будь-яке скорочення їх неприпустиме.

Навряд чи може бути сумнів, що самостійне скорочення запорожцями свого війська, про яке повідомили комісарам у жовтні 1619 р., було проведене з огляду на умови Вільшанської угоди. Причому стимулом до такої акції могли стати рішення липневої козацької ради 1619 р. у Києві. Водночас твердження П. Сагайдачного та його соратників про п’ять тисяч виписаних

із Війська Запорозького козаків явно перебільшене. Такий висновок напрошується тому, що, як і при укладенні Вільшанської угоди 1617 р., в жовтні 1619 р. запорожці знову брали на себе зобов'язання позбутися „не рицарів”, приміром, шинкарів і гендлярів. Тобто виходило, що навіть виписка п'яти тисяч сумнівних осіб виявилася замалою, аби очистити від небажаних попутників військо, котре начебто кишіло шинкарями й торгівцями. Як видно, твердження представників запорозької сторони про вже здійснену масову виписку із свого війська радше скидається на переговорний викрут.

Запорожці зробили ще одну спробу ухилитися від вимоги комісарів про обмеження чисельності козацького війська, яке претендуватиме на жолд, трьома тисячами осіб. Їхня пропозиція стосовно цього зводилася до того, що вони розпустять сконцентроване під Білою Церквою військо, а в подальшому збиратимуться великим військом тільки в екстрених випадках – якщо це продиктує нависла над державою воєнна небезпека (“більше не будемо у такій купі – хіба що, якщо станеться гвалт і небезпека Речі Посполитій від неприятелів”).

Розвиваючи ідею “виписки без виписування”, запорожці – учасники переговорів, переконували комісарів пристати на таку пропозицію: увесь жолд, що буде передбачений за новою польсько-запорозькою угодою – 40 тис. злотих, належить розподілити між усіма козаками Війська Запорозького, власне, у межах складеного ними реєстру у 10600 осіб. Причому вони наполягали, що мовляв, цих коштів вистачить на усіх, оскільки козаки готові зятягнути паски, аби тільки зберегти військо у тих межах, що зафіксовані у складеному ними реєстрі. (Не беручи нізвідки стації, самі між собою їх (козаків, які не увійшли до 3-тисячного реєстру. – П.С.) прохарчуємо із того жолду, нехай [буде] і по грошу, [та] будемо з ними ділитися”). Отже, йшлося про традиційний для козацької практики принцип, що передбачав пропорційний розподіл належної Війську Запорозькому платні між козаками.

Як можна переконатися, гетьман та інші учасники переговорів від запорозької сторони не були засліплені бажанням будь-що протиснутися до обіцяної С. Жолкевським “годівниці” для трьох тисяч реєстровців. Для них, як і для інших запорожців, вочевидь, мала значення не стільки сума платні, що припаде кожному з них, як те, що запис до реєстрового війська юридично підтвердить та закріпить їхній козацький статус.

Попри те, що П. Сагайдачний та його соратники офіційно заявили про свою категоричну незгоду з вимогою створення 3-тисячного реєстрового війська, у приватних розмовах з Т. Шимковичем-Склінським, Т. Злотницьким, Я. Білецьким та шляхтичами, які їх супроводжували, вони натякали на можливість компромісу. Власне, комісарам запропонували здійснити випис-

ку із Війська Запорозького після того, як козаки розійдуться, причому не знаючи про те, що можуть позбутися козацького статусу (“Приватно нас (комісарів. – П.С.) запевняли: “зараз оголосимо в купі, що усі в тій купі залишаються, [а] розпустивши [козаків], легше потім без будь-якого галасу і небезпеки міжусобного кровопролиття швидко [їх] виписати, а якщо зараз оголосили певне число – жодним чином не уникнули б [кровопролиття]”)⁴².

Закулісна пропозиція запорозької сторони про перенесення виписки на більш пізній час ще не означала згоду на створення 3-тисячного реєстрового війська. Ця пропозиція, напевно, і справді була зумовлена бажанням козацької старшини уникнути кривавого бунту. Утім, дехто з учасників переговорів від запорожців міг запропонувати і самим комісарам втягнутися у небезпечні розбірки поміж козаками з випискою. Принаймні, Т. Замойський, який був прихильником скорочення козацького війська під контролем коронних сил, стверджував, що начебто про це просили самі козаки⁴³.

Запорозька сторона висловила свою незгоду не тільки щодо обмеження чисельності козацького війська трьома тисячами осіб, які братимуть жолд із державної скарбниці. Вона не погодилася з урядовими вимогами і внесла свої контрпропозиції з ряду інших питань, розгляд яких ініціювали комісари, а саме: про місце виплати жолду; термін виходу козаків із шляхетських маєтностей; складення козаками присяги про дотримання умов угоди, що укладалася.

Отже, П. Сагайдачний та інші запорожці, які взяли участь у переговорах, були проти, щоб реєстровцям їздити по жолд до Львова. Вони хотіли отримувати платню у Києві на руське церковне свято св. Іллі. Судячи з усього, дана контрпропозиція пояснювалася не тільки тим, що географічно Київ знаходився ближче до Запорожжя, аніж Львів, а й політичними резонами, адже Подніпров'я перебувало у сфері владних впливів Війська Запорозького.

Особливо дошкульним для козаків було те, що їх збираються вигнати з шляхетських маєтностей. Вони заявили посланцям С. Жолкевського, що наполягають на відстроченні введення в дію відповідної статті майбутньої угоди до свята св. Іллі 1620 р. Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький визнали цю вимогу слушною.

На переговорах сперечалися і через те, що комісарська трійка добивалася від козаків присяги на дотримання умов нової польсько-запорозької угоди. Запорожці сприйняли це як недовіру до себе, котра шкодить їхній рицарській гідності. Вони апелювали до того, що навіть татари довіряють їхньому слову або поданню руки на знак досягнення домовленості. З цього, між іншим, видно, що у рицарській самосвідомості запорожців публічно

приречене слово та ритуальний жест могли прирівнюватися до письмового документа або складення присяги. Утім, учасники переговорів від запорозької сторони говорили також із своїми опонентами мовою, що була вироблена у шляхетській правовій та політичній культурі. Отож, їхні аргументи зводилися до наступного: акт складення присяги є зайвим, адже цілком достатньо буде листа з їхніми підписами і печаткою, тим паче, що подібним чином вони вчинили під час укладення Вільшанської угоди.

Комісари доповіли С. Жолкевському про реакцію козаків на запропоновані урядовою стороною пункти майбутньої угоди. Вони просили його якнайшвидше дати їм щодо цього свої інструкції⁴⁴.

Документи, що були підписані польською та запорозькою сторонами

По поверненні від запорожців Т. Шимковича-Склінського, Т. Злотницького і Я. Білецького С. Жолкевський разом з іншими комісарами внесли певні корективи у свою постанову, котра, як зазначалося, є документом Роставицької угоди. Наслідком візиту Т. Шимковича-Склінського та його колег до козацького табору стала також поява запорозького листа (реверсала) – ще одного документа польсько-запорозької угоди 1619 р. Згрупуємо певним чином найважливіші положення обох зазначених документів⁴⁵ та спробуємо їх порівняти, що дасть можливість чіткіше окреслити сутність Роставицької угоди.

1. Службові обов'язки та місце служби козаків, яких уряд брав на постійну військову службу. У цій статті, що включена до комісарської постанови, відобразилися принципи, закладені у Вільшанську угоду: сторожова і розвідувальна служба; оборона переправ; несення служби “на звичних місцях, за порогами”; заборона збройних нападів на сусідні країни, насамперед морських походів з Дніпра проти Османської імперії; заборона чинити утиски та прикрощі людям різних соціальних станів Речі Посполитої. Перед запорожцями були поставлені також нагальні поточні вимоги: покарати тих козаків, які попри заборони вже пішли у морський похід; завершити кампанію знищення своїх морських човнів, яка не була доведена до кінця.

Як впливає із запорозького листа від 17 жовтня 1619 р., козаки погоджувалися з усіма цими пунктами. Щоправда, з якихось причин вони оминули у своєму документі звернену до них вимогу урядової сторони не утискувати та не кривдити представників інших соціальних станів.

2. Виплата жолду запорозьким козакам. Згідно з постановою комісарів, щорічний жолд призначено козакам Війська Запорозького без зазначен-

ня їхньої чисельності (аналогічний принцип закладено у Вільшанську угоду). Сума жолду складала 40 тис. польських злотих. Цю платню козаки отримуватимуть у Києві на руське свято св. Іллі, тобто 20(30) липня, починаючи з 1619 р. У документі, який розглядається, зазначено: під Білою Церквою козакам виплатили жолд, що передбачений умовами Вільшанської угоди (за 1618 р. – 10 тис. злотих і 700 поставів каразії; за 1619 р. – 10 тис. злотих).

Насправді структура і сума зроблених козакам виплат були іншими. С. Жолкевський на той час мав у своєму розпорядженні 30 тис. злотих і 700 поставів каразії, які отримав для потреб комісії від коронного підскарбія. Він виплатив козакам 20 тис. злотих за участь у польсько-московській війні 1617-1618 рр. Йдеться про так звану “винагороду за московські служби”. Причому коронний гетьман не хотів фіксувати дану виплату в офіційних документах. Він побоювався, що цим можуть скористатися козаки у майбутньому, висуваючи перед центральним урядом певні свої фінансові претензії. 10 тис. злотих і 700 поставів каразії С. Жолкевський видав запорожцям в рахунок річного жолду, передбаченого Вільшанською угодою. Нарешті, щоб заохотити козаків до виконання умов Роставицької угоди, він виплатив їм із власних коштів (звісно, з подальшим відшкодуванням з державної скарбниці) близько 4 тис. злотих на утримання військових осавулів, пушкарів, а також артилерію. Обережний коронний гетьман подбав, щоб про це також не було згадано ні в “комісарському акті, ні в реверсалах”⁴⁶.

Як можна перекоонатися, запорожцям було виплачено грошову винагороду за участь у московській війні; жолд за один рік згідно з умовами Вільшанської угоди; екстраординарну заохочувальну суму (не передбачену жодною угодою). Усі ці гроші, а також сукно були виплачені на усе Військо Запорозьке, власне, козакам з “реєстру П. Сагайдачного” – 10600 особам, які взяли участь у військовому пописі під Білою Церквою. Тобто, жолд отримали аж ніяк не реєстрові козаки, яких у той час не існувало.

Якщо у комісарській постанові зовсім не згадано про винагороду козакам за їхню службу королю та Речі Посполитій під час польсько-московської війни 1617-1618 рр., то у запорозькому листі (реверсалі) зазначено, що сума винагороди за цю службу, а також жолд за два роки по Вільшанській угоді склали разом 40 тис. злотих і 1400 поставів каразії (із комісарської постанови виходило, що, згідно з умовами Вільшанської угоди за 1618-1619 рр., козакам був виплачений жолд у сумі 20 тис. злотих, а також 700 поставів каразії; з листа С. Жолкевського до Сигізмунда III від 21 жовтня 1619 р. випливає, що загальна сума усіх зроблених запорожцям виплат за

1618-1619 рр., в тому числі за участь у московській війні, склала близько 34 тис. злотих і 700 поставів каразії).

3. *Виписка козаків із Війська Запорозького.* Дана стаття комісарської постанови за своїм концептуальним спрямуванням фактично була калькою відповідної статті Вільшанської угоди. По-перше, процедурі виписки (вилучення із реєстрових списків особового складу війська, що означало втрату „випищиком” козацького статусу) підлягали усі, кого зараховували до „не-справжніх” козаків, зокрема, ремісники, шинкарі, вїйти, бурмистри, волоцюги. По-друге, за критерій відповідності козацькому статусу брали “стаж” козакування. Якщо під час проведення Вільшанської комісії комісари наполягали на трьох роках (запорожці на двох роках) перебування у Війську Запорозькому, що давало право залишатися козаком, то у жовтні 1619 р. урядова сторона добивалася збільшення цього „залікового стажу” до п’яти років. Водночас не було встановлено, до якої саме чисельності належить скоротити козацьке військо.

З врахуванням заяви запорозької сторони про складність проведення виписки через велике скупчення козаків під Білою Церквою, комісари ухвалили, що запорожці самостійно проведуть цей захід пізніше (його конкретну дату не названо). Про результати виписки, власне конкретну чисельність осіб, яких вони визнають гідними козацького статусу та претендентами на 40000 злотих жолду з державної скарбниці, належить повідомити короля. На підставі даного подання він, на власний розсуд, затвердить конкретну чисельність козацького реєстрового війська. Під час виплати жолду в Києві у день св. Іллі урядовий представник здійснить звірку поданих козаками реєстрових списків з тим, щоб не вийти за межі чисельності реєстрового війська, яка дозволена королем.

Як можна переконатися, запропонований С. Жолкевським варіант скорочення чисельності запорожців до трьох тисяч осіб не був взятий до уваги у підсумковій комісарській постанові. Ніяких секретних домовленостей про це із П. Сагайдачним, власне, як і практичної потреби у цьому, не було. Адже комісари не робили жодного секрету із своєї вимоги досить радикально скоротити Військо Запорозьке. Зокрема, вони записали в акт урядової комісії положення про 5-річний ценз козакування. Це означало, що за бортом Війська Запорозького мали опинитися усі, хто прийшов до нього після жовтня 1614 р. Серед них, напевне, були і ті, хто на заклик польської влади взяли участь у польсько-московській війні 1617-1618 рр.

Отже, згідно із комісарською постановою, козацький статус втрачали, з одного боку, ремісники, шинкарі та інші “не рицарі” за колишніми заняттями, а з іншого боку – ті козаки, які прийшли до Війська Запорозького менш,

ніж п'ять років тому. Як це питання тлумачиться в запорозькому листі? У ньому висловлено згоду виписати “неналежних до рицарських справ людей” – шинкарів, гендлярів та їм подібних. Водночас, порівняно з комісарською декларацією, у козацькому реверсалі наявний дещо інший концептуальний підхід стосовно такого критерію „відбраковки”, як тривалість перебування у Війську Запорозькому. Йдеться про те, що претендентами на вилучення із реєстрових списків визнано осіб, які менш ніж п'ять років тому самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів і стали козаками.

Це суперечило принципу, який обстоювала урядова сторона, згідно з яким усі особи менш ніж із п'ятирічним стажем козакування автоматично ставали „випищиками”, адже у реверсалі насправді брали до уваги тільки відповідний термін давності втеч підданих від своїх панів. Якщо, приміром, колишній селянин доводив, що утік від пана понад п'ять років тому (зробити це, вочевидь, було нескладно, оскільки на Запорожжі не вимагали від новоприбулих документальних довідок про особисту свободу), то, незалежно від часу приходу до козаків, не було підстав його виписувати. За такого підходу до виписки правомірність перебування у Війську Запорозькому особисто вільних людей, наприклад, шляхтичів, взагалі не могла бути піддана сумніву.

Таким чином, у реверсалі наявна підміна понять: замість запропонованого комісарами п'ятирічного терміну перебування у Війську Запорозькому як своєї рідної перепустки до козацького стану, у запорозькому варіанті зазначеної договірної статті взято за відповідний критерій п'ятирічний термін давності втеч підданих з-під влади своїх панів. Вочевидь, це було зроблено свідомо – щоб мати можливість на власний розсуд тлумачити те, хто має право бути запорожцем.

4. *Політико-правовий статус “випищиків” – осіб, позбавлених козацького статусу.* Комісари передбачили підпорядкування „випищиків” владі та юрисдикції старост, державців, їхніх намісників, а також панів – “хто під ким мешкає”. Відтак для „випищиків” скасовувався козацький військовий суд. Їх було заборонено підтримувати тим козакам, які потрапили до урядового реєстру. Є підстави стверджувати, що на формулювання даної статті вплинули стилістика і зміст проекту ухвали урядової польсько-запорозької комісії, затвердженої на житомирському шляхетському сеймику напередодні проведення Вільшанської комісії 1617 р., а також комісарської постанови, що увійшла до Вільшанської угоди.

Втрата „випищиками” козацьких прав та перехід їх за місцем проживання під владу панів, старост та їх намісників передбачено і в запорозькому реверсалі 1619 р.

5. *Переселення у королівщини козаків, які мешкають на волості.* С. Жолкевський та інші комісари стояли на тому, що особам із підтвердженим козацьким статусом заборонялося жити на території шляхетських і церковних маєтностей. Вони наполягали на виселенні їх у королівщини. У комісарській постанові зазначено, що козаки, які не вибралися із шляхетських та церковних маєтностей до свята св. Іллі у 1620 р., позбавлялися козацької юрисдикції. Усі вони повинні були перейти під владу та юрисдикцію світських і духовних власників маєтків, на території яких мешкали і мали там нерухомість. Якщо козаки переселилися до зазначеного терміну в королівщини, або ж мешкали там і раніше, то на них накладався обов'язок шанувати владу старост і підстарост, а також при боці цих урядників брати участь у відбитті турецьких і татарських нападів.

Статтю постанови комісарів про обов'язкове переселення козаків із шляхетських та церковних маєтностей у королівщини (під загрозою втрати ними станових прав) запорожці розцінили як кричуще порушення стародавніх вольностей і прав, наданих їм польськими королями. Вони застерegli, що звернуться до короля із проханням залишити їх при своїх традиційних привілеях. Фактично це означало, що запорожці відклали виконання даної статті до отримання ними відповідного королівського рішення.

У запорозькому листі (реверсалі) внесено зміни до положення комісарської декларації, що нагадувало накладення на козаків боярської повинності, тобто обов'язок виступати при боці старост або їхніх намісників (підстарост) для відбиття нападів турків і татар. Як наголосили автори зазначеного документу, місцевим козакам при вторгненні ворога „не забороняємо вибігти проти нього при пані старості та підстарості, або ж із своїм отаманом, чинячи те, що нам належить”. Звідси випливає, що дана стаття має тільки рекомендаційний характер. Причому, козаки могли самостійно виходити проти ворога під командуванням своїх отаманів. Як видно, ці застереження по суті нівелювали роль старост і підстарост як військових начальників для козаків.

6. *Призначення запорозького “старшого”.* У комісарській постанові зазначено: під час укладення Вільшанської угоди запорожці заявили, що „повинні мати з-поміж себе старшого”, який разом із козаками мусить скласти присягу. Цього „старшого” вони отримують від імені коронного гетьмана. Утім, в жовтні 1617 р. запорожці щодо цього займали дещо іншу позицію. Адже у той час вони заявили про своє бажання „мати старшого від імені (z ramięnia) його корол.[івської] мїці (милості), нашого милостивого пана, та коронного гетьмана – нинішнього і того, який буде у майбутньому;

котрий [старший був би] з нашого Війська – достойний і до цього підготовлений, обраний ніким іншим, як нами самими і підтверджений паном коронним гетьманом”⁴⁷. Тобто, король та коронний гетьман визначали (згідно з формулюванням комісарів 1617 р. – „подавали”)⁴⁸ того, хто повинен бути запорозьким гетьманом, козаки його обирали, а коронний гетьман затверджував.

Той факт, що у жовтні 1619 р. С. Жолкевський та інші члени урядової комісії свою тезу про запорозького гетьмана, який „має бути від імені (z ganienia) йогомосці пана коронного гетьмана”, а також тезу про обрання запорожцями гетьмана подали в одному тематичному ключі та політико-правовому контексті, може сигналізувати, принаймні, про загалом терпиме сприйняття комісарами перспективи обрання запорозького „старшого” самими козаками – за умови схвалення і затвердження відповідної кандидатури польською владою. У комісарській постанові зазначено, що цей „старший” підтримує серед запорожців порядок згідно з укладеними польсько-запорозькими угодами; його обов’язком є повне знищення козацьких морських човнів; з питань військової служби з ним контактують король та коронний гетьман.

Щодо запорожців, то вони загалом погодилися із запропонованим комісарами порядком утвердження на своєму уряді „старшого”. Водночас козаки зробили стосовно цього певні уточнення. Якщо у комісарській постанові йшлося про те, що козаки отримують “старшого” не інакше, як від імені коронного гетьмана, то у запорозькому реверсалі це розглядалося насамперед як прерогатива короля, а вже потім – коронного гетьмана (“Не заперечуємо проти того, щоб їх милості включили до комісії [те], щоб ми мали собі старшого, [на кшталт того] яким був колись небіжчик пан Оришовський, від імені (z ganienia) його королівської милості, нашого милостивого пана і йогомосці пана гетьмана”).

Схоже, що, обстоюючи розглянутий вище принцип легітимації “старшого”, запорожці хотіли спертися на королівську владу як певну політичну протипагу коронному гетьману. Як би там не було, а під час проведення Роставицької комісії питання про офіційне визнання польською владою чинного на той час запорозького гетьмана П. Сагайдачного не було вирішене. Козаки зазначили у своєму листі, що коронний гетьман не став їм призначати (mianować) “старшого” і мав звернутися із цим до короля на найближчому сеймі. Водночас вони застерегли, що пошлють на даний сейм послів від Вій-

ська Запорозького із певними проханнями та висловили сподівання, що остаточне рішення стосовно “старшого” прийме король*.

7. *Політико-правові гарантії щодо дотримання польсько-запорозької угоди.* Комісари пообіцяли і запевнили від імені короля, що дана польсько-запорозька угода непорушно дотримуватиметься у всіх її пунктах. Вони підписали угоду та приклали до неї свої печатки. Комісари висунули вимогу, щоб “старший” П. Конашевич разом із старшиною та козаками Війська Запорозького склали присягу на дотримання угоди.

У запорозькому листі зазначено, що козаки підтвержують своєю присягою ухвалені пункти угоди, а також подають відповідно оформлений документ з військовою печаткою та підписами запорожців, які були при підписанні та „уміли писати”. Писар зачитав текст присяги і козаки присягнули усно, викриками (через акламацію). Тим часом „старші, осавули, полковники” скріпили свою присягу власноручними підписами. Серед тих, хто поставив підписи під реверсалом, були “старший” П. Конашевич, осавул Війська Запорозького Григорій Затеркевич (Затиркович?), військовий писар Лаврентій Пашковський, а також ще одинадцять осіб. Судячи з усього, це були переважно полковники (прикметно, що під Білою Церквою у той час було одинадцять полків): Ян Ярич, Михайло Воловець (Волинець?), Тишко Бобель (Боболь?), Станіслав Золчовський (Яблонський?), Дмитро Прецлавець, Ян Бачинський, Ян Костжевський, Мартин Пневський, Александр Качковський, Іван (Павло?) Гайдученко та Ілля Ільницький. Запис про це було зроблено у Київських гродських книгах⁴⁹.

Головні практичні результати Роставицької комісії

Як можна було переконатися, стратегічною метою урядової комісії з козаками, що відбулася у жовтні 1619 р., було забезпечити для польської влади дієвий контроль над козацтвом та покласти край його “свавілля”, насамперед морським походам проти Туреччини та конфліктам з шляхтою. Відтак королівські комісари планували, зокрема, помітно скоротити чисельність козаків, вигнати їх із шляхетських маєтків у королівщини, з виразно

* Як можна судити, окреслені у запорозькому листі лицарські чесноти та ділові якості, носієм яких належало бути „старшому”, були зроблені з прицілом на конкретну кандидатуру. Адже ідеальний, на думку запорожців, „старший” мусив не тільки дбати про козацьку славу, засвідчену на поприщі лицарського служіння королю та Речі Посполитій, а й уміти домовитися про їхні потреби з королем – якраз цим і вирізнявся П. Сагайдачний (Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619. – S. 338).

жандармською метою сформувати з них 3-тисячний реєстровий військовий контингент.

Прагнення комісарів у повному обсязі реалізувати програму урядової комісії зустріло активну протидію з боку запорожців на чолі з П. Сагайдачним. Вони, серед іншого, вносили свої контрпропозиції, що значною мірою відображали інтереси „старовинних козаків”, наполягали на відстроченні певних статей майбутньої угоди, переадресовували спірні питання на розгляд королівської влади.

Отже, під час переговорів урядової та запорозької сторін було підписано угоду. Насамперед вирізнімо принципові положення даної угоди, стосовно яких *сторони, які її уклали, дійшли порозуміння*. Йдеться насамперед про регламентацію службових обов’язків, визначення місця служби та окреслення зобов’язань козаків, яких уряд збирався взяти на постійну військову службу, а саме – сторожова і розвідувальна служба, оборона переправ; постійна дислокація на Запорожжі; недопущення нападів козаків на сусідні країни, особливо морських походів з Дніпра проти Туреччини; повне знищення військового морського флоту запорожців. Комісари та запорожці погодилися, що жолд козакам Війська Запорозького складатиме 40 тис. злотих, його видаватимуть на руське церковне свято св. Іллі у Києві, а також що „випищики” втратять козацький статус і перейдуть під владу своїх колишніх панів та місцевих урядників. Комісари та запорожці дійшли згоди стосовно процедури, що підтверджувала дотримання ними умов Роставицької угоди (з боку козаків це було, зокрема, складення присяги).

Положення, щодо яких виникли *розбіжності між польською і запорозькою сторонами*, стосувалися насамперед виписки козаків із Війська Запорозького. Як зазначалося, згідно із комісарською постановою, козацький статус втрачали, по-перше, „не рицарі” за своїми колишніми заняттями (ремісники, шинкарі та ін.), а по-друге – усі особи, які пробули у Війську Запорозькому менш, ніж п’ять років. Якщо у запорозькому реверсалі було схвалено пункт про виписку „не рицарів”, то стосовно положення комісарської постанови про п’ятирічний термін козакування як критерій залишення чи вигнання певної особи із Війська Запорозького, зроблено істотне застереження: виписці підлягають запорожці, котрі менш ніж п’ять років тому втекли від своїх панів і стали козаками.

Відмінність позицій сторін, які підписали угоду, простежується з питання про проживання козаків на волості. Комісари були за переселення козаків у королівщини та підпорядкування їх у військовому відношенні місцевим старостам та підстаростам, запорожці ж із цим не погоджувалися. Як

можна було переконатися, не є ідентичною також і позиція урядової та запорозької сторін щодо легітимації запорозького “старшого”.

Все це свідчить про те, що укладена 8-17 жовтня Роставицька угода була внутрішньо суперечливим і значною мірою декларативним документом, у якому головно засвідчувалися наміри урядової та запорозької сторін. Комісари не змогли добитися створення козацького реєстрового війська. Як впливає з Роставицької угоди, це завдання відкладалося на майбутнє. Йшлося про те, щоб, по-перше, запорозька сторона самостійно здійснила скорочення Війська Запорозького до оптимальної, на її погляд, чисельності. По-друге, на основі відповідного подання запорожців король на свій розсуд повинен був затвердити чисельність козацького реєстру.

Чи означало це за умови реалізації даного плану (приміром, на основі пропозиції С. Жолкевського про взяття на державну військову службу 3 тис. козаків), що усі запорожці, котрі виявилися за межами реєстрового війська, повинні були втратити козацький статус? З тексту Роставицької угоди прямо це не впливає. Адже у ній йдеться не тільки про реєстровців, місцем служби яких є Запорожжя, а також випищиків, які втрачають козацький статус. У цьому документі регламентується ще й політико-правовий статус тих повноправних козаків, яким належить мешкати виключно у королівщинах і ходити на воєнні виправи при старостах та підстаростах. За цими козаками мали пильнувати реєстровці, аби вони не ходили у морські походи.

Прикметними щодо цього є деякі політичні оцінки та прогнози С. Жолкевського, зроблені ним по гарячих слідах укладення Роставицької угоди. 21 жовтня він написав листа В. Гембіцькому із військового табору над р. Роставицею. Натякаючи на власні визначні заслуги під час проведення комісії, С. Жолкевський доводив, що, мовляв, бойова готовність комісарського війська справила на запорожців належне враження, через що вдалося уникнути кровопролиття й „добрими способами” дійти згоди. Він писав, що козаки, яких начебто було декілька десятків тисяч, вже розійшлися хто куди, а зосталося їх тільки неповних сім тисяч. Коронний гетьман був упевнений, що і ця чисельність козаків буде зменшена, оскільки вони таки дотримуватимуться угоди. Водночас він зазначав, що, якщо виникне потреба захищати Річ Посполиту від ворога, можна буде легко зібрати запорожців не тільки у такій самій чисельності, як восени 1619 р., а й ще у „більшій громаді”. С. Жолкевський надіслав В. Гембіцькому та чільним польським сенаторам примірник угоди з підписами і печатками комісарів, а також заприсяжений козаками реверсал з печаткою Війська Запорозького та підписами старшин, які склали присягу з дотриманням формальних процедур (рядові присягнули усно)⁵⁰.

Як видно, попри висунену під час польсько-запорозьких переговорів вимогу обмежити чисельність майбутнього реєстрового війська трьома тисячами осіб, С. Жолкевський не розглядав укладену Роставицьку угоду як політико-правовий інструмент для радикального, по суті катастрофічного для запорожців скорочення їхнього війська. Навпаки, у своїх воєнно-стратегічних розрахунках він робив ставку на велике козацьке військо, яке відіграватиме істотну роль в обороні шляхетської держави від зовнішнього ворога.

Порівняно з С. Жолкевським, значно меншим оптимістом щодо практичної реалізації Роставицької угоди, згідно з якою мало бути створене невелике реєстрове військо з щорічним жолдом у 40000 злотих, виявився Т. Замойський. Через кілька днів по укладенні цієї угоди він також написав листа до В. Гембіцького. Серед іншого, Т. Замойський звернув увагу на труднощі та небезпеки практичного здійснення виписки козаків із Війська Запорозького. Оскільки було вирішено, що запорожці самі займатимуться своїм скороченням, то він висловлював сумнів у спроможності проурядової меншості усунути від служби Речі Посполитій більшість козацького загалу. Автор листа до В. Гембіцького вбачав вихід з цієї ситуації в тому, щоб коронний гетьман надав воєнні підкріплення лояльно налаштованим до польської влади запорожцям⁵¹.

Тим часом, не минуло і місяця після укладення Роставицької угоди, як С. Жолкевський писав Сигізмунду III про її чудові плоди. За словами коронного гетьмана, запорожці “прогнали від себе значну частину (wielką część) [козаків] і у всьому, як з нами постановили, показують себе слухняними. Обивателі Київської землі, скинувши завдяки ласці і старанню Вашої Королівської Милості зі своїх ший таке тяжке ярмо, тепер ніби ожили”⁵². Втішений покладливістю П. Сагайдачного, С. Жолкевський дав знати великому візирю Мехмеду-паші*, що відтепер, мовляв, можна забути про морські походи запорожців проти Османської імперії, бо козаки вже “ніколи не ходитимуть на Чорне море, коли ж і човни, на яких перед тим ходили на море, зіпсовані і попалені”⁵³. Відомості про запорозького “старшого”, який “їздив

* Цього листа не датовано. У ньому згадується про відправку до Константинополя польського посла Ієроніма Отвіновського, який у 1619 р. відбув туди з дипломатичною місією вже після Роставицької угоди (Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978. – S. 61). Звідси випливає, що С. Жолкевський, котрий у своєму листі до Мехмеда-паші згадував, окрім іншого, про приборкання “свавільних козаків частково шаблею, частково добрими способами”, мав на увазі Роставицьку угоду. Тобто даного листа написано вже після її укладення.

на Низ, попалив і понищив човни”, мав і литовський магнат Януш Радзівілл⁵⁴.

Справді, ці повідомлення були пов’язані з реальними подіями. П. Сагайдачний здійснював і випуску козаків з Війська Запорозького, і намагався контролювати запорозький флот. Утім, він був неспроможний виконати умови Роставицької угоди у тому обсязі, що був нею передбачений. Прикметно, що проти посланого П. Сагайдачним на Запорожжя „старшого” спалахнув бунт. Цей „старший” спробував перешкодити запорожцям вийти на Чорне море, що виявилось фатальним для нього самого та деякого із його оточення. Козаки підняли бунт, втопили у Дніпрі представника запорозького гетьмана та кількох його товаришів, а потім на десяти чайках рушили на Чорне море. П. Сагайдачний доповів про цей інцидент С. Жолкевському, „дуже нарікаючи на свавільство”. Він просив, щоб вина за те, „що вчинили деякі свавільці”, не лягла на все Військо Запорозьке⁵⁵.

Після укладення Роставицької угоди П.Сагайдачному, щоб утриматися на гетьманському посту у Війську Запорозькому, потрібно було пройти між Сциллою і Харибдою бунтівних настроїв „випищиків”, розчарування „старовинних” запорожців крахом ілюзій про 10-тисячний урядовий козацький реєстр, а також лояльністю до політичного режиму Речі Посполитої. Чи не тому, щоб зміцнити свій авторитет у Війську Запорозькому, П. Сагайдачний пішов влітку 1620 р. у похід на Крим із 17-тисячним військом⁵⁶ (така значна його чисельність аж ніяк не узгоджувалася з буквою і духом Роставицької угоди). 24 червня через бунт „випищиків” запорожці скинули П. Сагайдачного з гетьманства. Новим гетьманом став Яків Бородавка (Нерода)⁵⁷.

Як можна переконалися, Роставицька угода не могла задовольнити жодну із сторін, котрі її уклали. Адже королівські комісари не добилися того, щоб у ній чітко була зафіксована чисельність реєстрового війська – не кажучи вже про практичне здійснення набору до нього козаків шляхом їх соціально-станового сепарування. Не вдалося також негайно загнати запорожців у своєрідну станову резервацію на волості – королівщини, а також повернути „випищиків” під владу панів та місцевих урядників. Усе це, безперечно, було тактичним успіхом запорожців на переговорах з комісарами. Утім, П. Сагайдачний та його близьке оточення навряд чи надто раділи подібним досягненням. З одного боку, найбільш дошкульні для козаків положення Роставицької угоди, на яких наполягали комісари, були не скасовані, а тільки відстрочені. З іншого боку, зазнала краху спроба досягти політичного компромісу з польською владою щодо взяття на державну військову службу „старовинних” запорожців, політичною платою за що мав стати їх розрив з „новітніми” козаками.

Польська влада здобула можливість тлумачити і коригувати дану угоду згідно з своїми актуальними політичними інтересами не в останню чергу через те, що договірні статті, які постали в комісарському акті та запорозькому реверсалі, виявилися досить суперечливими, містили двозначні формулювання, а щодо окремих з них остаточне рішення було за королем. Показовим стосовно цього є те, як Сигізмунд III скористався Ростаविцькою угодою по завершенні Хотинської війни. Готуючи нову урядову комісію з козаками, він виходив із таких принципових засад. По-перше, оскільки в Роставицькій угоді не зазначено чисельність козацького війська, то королівські комісари на нових переговорах із запорожцями повинні зафіксувати цю чисельність на якомога нижчому рівні, по-друге, кількість реєстрових козаків, які отримуватимуть жолд від держави, не може перевищувати 3 тисячі осіб, причому „як на Запорозжі, так і на волості”, по-третє, козацькими правами та привілеями можуть користуватися тільки особи, які потраплять до реєстрових списків, а всіх „випищиків” належить позбавити козацького статусу⁵⁸.

Тобто, через два роки по укладенні Роставицької угоди король спирався на даний документ, щоб реалізувати програму тотального скорочення чисельності запорозьких козаків. Керуючись отриманими від Сигізмунда III інструкціями (в тому числі щодо надання чинності усім пунктам Роставицької угоди), королівські комісари – київський каштелян Г. Гойський, київський підкоморій С. Немирич, володимирський підкоморій Р. Гойський, київський земський суддя Я. Аксак та ін. спробували провести в Києві у січні 1622 р. урядову комісію з козаками. Проте запорозький гетьман П. Сагайдачний, старшини та козаки, які на той час перебували в місті, відмовилися від подібних переговорів, відклавши їх на більш пізній час – на розгляд загальної козацької ради⁵⁹. Як видно, навіть визначні заслуги запорожців перед Річчю Посполитою під час Хотинської війни 1621 р. не змусили Сигізмунда III відмовитися від наміру втілити у життя Роставицьку угоду у її найбільш тяжкому для козацтва варіанті.

Загалом видається очевидним, що спроба „старовинних” запорожців 1619 р. корпоративно здобути політико-правове визнання з боку шляхетської держави не увінчалася успіхом не через те, що П. Сагайдачний та його соратники припустилися якихось фатальних помилок на переговорах з комісарами. Якщо взяти до уваги, що так само безрезультатною виявилася спроба запорожців утвердитися в політичній системі та соціальній структурі суспільства Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. (у той час вони добилися зрівняння своїх прав з шляхтою в справі обрання короля)⁶⁰, то стає зрозумілим: неподоланною перешкодою для подібних прагнень козацтва була політична система країни з її вузьким шляхетським профілем, у якій не

могло бути гідного місця для непривілейованих станів. Відтак дедалі більше накопичувалося невдоволення українського козацтва політичним режимом Речі Посполитої, що наближало вибух Національно-визвольної війни середини XVII ст.

- ¹ Див., наприклад: Стороженко А. В. К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – С. 95-110.
- ² Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – С. 21, 22.
- ³ Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 41, 42.
- ⁴ Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С. 69, 70.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 381, 382, 385-386.
- ⁶ Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – Т. 1. – К., 1994. – С. 241-244.
- ⁷ Див., наприклад: Голобуцький В. Запорожское казачество. – К., 1957.
- ⁸ История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 2. – К., 1982. – С. 407, 408.
- ⁹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 233, 234.
- ¹⁰ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 79, 80, 84.
- ¹¹ Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. –К., 2007. – Т. 2. – С. 161.
- ¹² Лях С. Р. Роставицька угода 1619 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 417.
- ¹³ Див., наприклад: Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927. – S. 179, 180; Majewski R. Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970. – S. 45; Pietrzak J. Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S. 20; Serczyk Wł. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S. 183-185; Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1988. – S. 243; Podhorodecki L, Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S. 113; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S. 25; Romański R. Kozaczyzna. Warszawa, 1999. – S. 139; Konopczyński Wł. Dzieje Polski nowożytny / Wyd. czwart. – Warszawa, 2003. – S. 253.
- ¹⁴ Конституція варшавського вального генерального сейму 1618 р. // Volumina legum. – Т. 3. – Petersburg, 1859. – S. 157.
- ¹⁵ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 15.X 1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 68, 69.
- ¹⁶ Пропозиції С. Жолкевського щодо оборони Речі Посполитої від турецької загрози, 1619 // Жерела до історії України Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 207, 208.
- ¹⁷ Конституція варшавського вального генерального сейму 1618 р. – S. 157; Конституція варшавського вального коронного сейму 1619 р. // Volumina legum. – Т. 3. – S. 170.
- ¹⁸ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 363.
- ¹⁹ Королівська інструкція послу до запорожців К. Бжозовському, 3.II 1619 // Ibid. – S. 363-364 zw. s.
- ²⁰ С. Жолкевський до Т. Замоєського, 26.V 1619 // AGAD. AZ. – № 406. – S. 31.

- ²¹ С. Жолкевський до Т. Замойського, 2.VI 1619 // *Ibid.* – S. 36.
- ²² С. Жолкевський до Сигізмунда III, 11.VI 1619 // *Biblioteka PAN w Kórniku.* – № 351. – S. 56-57.
- ²³ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 31.VIII 1619 // *AGAD. Extranea.* 106/64.
- ²⁴ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 11.VI 1619. – S. 56 zw. S.-57.
- ²⁵ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 5.VII 1619 // *Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu.* – № 7. – S. 323-325.
- ²⁶ С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 1.IX 1619 // *AGAD. Extranea.* 104/63.
- ²⁷ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 5.VII 1619. – S. 325.
- ²⁸ С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 1.IX 1619 // *AGAD. Extranea.* 104/63.
- ²⁹ С. Жолкевський до К. Граціані, 7.VI 1619 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – Lwów, 1861. – S. 401.
- ³⁰ Документ урядової комісії з козаками, що ухвалений на житомирському шляхетському сеймику, без дати // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – S. 312.
- ³¹ С. Жолкевський до Т. Замойського, 26.V 1619 // *AGAD. AZ.* – № 406. – S. 26-29.
- ³² Новый документ о Сагайдачном // *Киевская старина.* – 1902. – Т. 79. – № 11, 12. Документи, известия, заметки. – С. 75.
- ³³ Універсал Сигізмунда III про проведення урядової комісії з козаками // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – S. 328, 329.
- ³⁴ Із свідчень переселенця з України П. Іванова, 20(30).V 1618 // *Документи російських архівів з історії України.* – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 123.
- ³⁵ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 21.X 1619 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – S. 361.
- ³⁶ *Ibid.*
- ³⁷ Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619 // *AGAD. AZ.* – № 3036. – S. 50-52; Стороженко А. В. *Указ. соч.* – С. 107-110; Мицик Ю. *Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). Додатки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 1998. – № 5. – С. 424-425.
- ³⁸ *Urwanowicz J. Wojskowie „sejmiki”: kola w wojsku Rzeczypospolitej XV-XVIII wieku.* – Białystok, 1996. – S. 19.
- ³⁹ Документи про перехід на царську службу запорозьких козаків на чолі із Ж. Коншею, грудень 1618 – 14.I 1619 // *Документи російських архівів з історії України.* – Т. 1. – С. 205, 215.
- ⁴⁰ П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619 // *AGAD. AZ.* – № 737. – S. 13, 59.
- ⁴¹ Королівська інструкція А. Гродзецькому, 20.I 1616 // *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 167.
- ⁴² Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619. – S. 51.
- ⁴³ Т. Замойський до Л. Гембіцького, 24.X 1619 // *AGAD. Extranea.* 104/63.
- ⁴⁴ Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619. – S. 51.
- ⁴⁵ Постанова та договірні умови королівських комісарів, 8.X 1619 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – S. 330-334; Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619 // *Ibid.* – S. 334-338.
- ⁴⁶ С. Жолкевський до Сигізмунда III, 21.X 1619. – S. 362.

-
- ⁴⁷ П. Сагайдачний до королівських комісарів, 31.X 1617 // *Pisma Stanisława Żoźkiewskiego*. – S. 320.
- ⁴⁸ Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецьпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617 // *Ibid.* – S. 316.
- ⁴⁹ Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619. – S. 338; *Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu*. – № 139. – S. 290; С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 21.X 1619 // *AGAD. Extranea*. 104/63.
- ⁵⁰ С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 21.X 1619 // *AGAD. Extranea*. 104/63.
- ⁵¹ Т. Замойський до Л. Гембіцького, 24.X 1619 // *AGAD. Extranea*. 104/63.
- ⁵² С. Жолкевський до Сигізмунда III, 15.XI 1619 // *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – С. 205.
- ⁵³ С. Жолкевський до Мехмеда-паші, без дати // *Pisma Stanisława Żoźkiewskiego*. – S. 358.
- ⁵⁴ Грушевський М. Зазнач. праця. – Т. 7. – С. 386. Примітка.
- ⁵⁵ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 29.IV 1620 // *AGAD. Extranea*. 106/104.
- ⁵⁶ З реляцій П. Воейкова та С. Матчина, 13.X 1620 // *Документи російських архівів з історії України*. – Т. 1. – С. 261.
- ⁵⁷ Сласький до С. Жолкевського, 26.VI 1620 // *Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu*. – № 2. – S. 504.
- ⁵⁸ Інструкція королівським комісарам на переговорах із запорожцями, 28.X 1621 // *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – С. 253.
- ⁵⁹ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 р. // *Biblioteka Muzeum im. Ks. Szartoryskich w Krakowie*. – № 206. – S. 533-541.
- ⁶⁰ Ширше про це див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

ВІКТОР БРЕХУНЕНКО

**“Я БУСУРМАНИН, АЛЕ СВОЄЇ ПРИСЯГИ ДОТРИМУЮСЬ”:
ПРО СТЕРЕОТИПИ ВЗАЄМОПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ
І ТАТАР У СЕРЕДИНІ 1620-Х РР.***

Комплекс позаконфронтаційних стосунків українського козацтва з татарами до часів Богдана Хмельницького дедалі більше приковує увагу дослідників, що є відлунням зміни опції сприйняття східноєвропейської ділянки Великого Кордону Європи. На зміну жорсткої концепції Великого Кордону як жорсткого конфронтаційного вододілу між європейським світом й Азією в різних уособленнях останньої утверджується погляд, що це була передусім зона активної цивілізаційної взаємодії¹. Відтак поряд з гострою політичною, економічною, мілітарною конкуренцією та устійненням світоглядних бар'єрів і фобій між населенням, яке замешкувало по різні боки Кордону, відбувалися активні контакти по всій шкалі (від етнічних до політичних), провокуючи суттєві взаємовпливи між традиційними конкурентами на цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом.

На густо заштрихованій поверхні взаємодії українського світу з мусульманськими сусідами в добу пізнього середньовіччя та в ранньомодерні часи чи не найвипукліше виділяються позаконфронтаційні контакти між козаками й татарами (кримськими та ногайськими). Як дитя Великого Кордону, українське козацтво було просто таки приречене стати найактивнішим поглиначем тюркських впливів, транслятором їх в батьківській соціум та провідником зворотних цивілізаційних інтервенцій. На вершині піраміди розмаїтих проявів повсякденної різноступеньової взаємодії козаків з тюркськими сусідами перебували військово-політичні контакти. Перебіг цих контактів увінчував ціннісне сприйняття козаками й татарами одні одних, проливаючи світло на інтенсивність взаємодії в інших сферах. Особливо показовим у цьому сенсі був перший повномасштабний військово-політичний союз 1624-1629 рр., формалізований письмовим договором, укладеним в грудні 1624 р.

Про цей союз написано не так вже й мало². Проте до останнього часу за кадром залишалися самі переговори, які передували угоді. Також надзвичайно фрагментарно простежено повсякдення козацько-кримських контактів 1625-1629 рр., окрім суто військового боку справи. Однак саме згадані аспе-

* Стаття написана за підтримки гранту Gerda Henkel Stiftung.

кти дають першорядну інформацію для суджень з приводу духу контактів козацького соціуму з мусульманськими сусідами, балансу наявних у свідомості обох суб'єктів ціннісних установок на конфронтацію та взаємодію.

У цьому сенсі важливими є нещодавно віднайдені документи: “Перестрога” польського посла в Криму Кшиштофа Крашевського, його ж “Новини з боку татар і козаків”, лист калги Шагін-Гірея до козаків від 26 серпня 1626 р. й конфесата козака Олекси Гордієвича (червень 1626 р.). Усі чотири документи друкуються нижче. Вони суттєво розширюють уявлення про тогочасні стереотипи сприйняття козаками татар і навпаки.

Цінність “Перестроги” та “Новин” насамперед в тому, що вона привідкриває завісу над “кухнею” підготовки договору козаків з Шагін-Гіреем. К. Крашевський наводить перший варіант присяги Шагін-Гірея, далі подає козацькі зауваги до неї й коротку власну оцінку тих загроз для Корони, які породжує договір. “Новини з боку татар і козаків” доповнюють картину описом кількох суттєвих фрагментів переговорів.

Зіставивши “Пересторогу” зі змістом опублікованої М.Грушевським остаточної присяги Шагін-Гірея, не важко помітити, що остання увібрала в себе ті вимоги, які, згідно з повідомленням польського посла, козаки висунули перед калгою після того, як ознайомилися з його позицією. А це, у свою чергу, засвідчує засадничу достовірність інформації Крашевського. Принаймні, не викликають сумніву сам факт першого заприсягання Шагін-Гірея, факт відсутності в присязі заявлених послом козацьких вимог та факт висування козаками цих вимог. Питання виникають тільки щодо ступеня автентичності “пересторожної” присяги, а також з приводу того, чи насправді обмежувалися козацькі вимоги пунктами, занотованими послом.

Отже, за дуже правдоподібною версією Крашевського, вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням: а) не здійснювати “жодних вторгень в державу найяснішого короля Жигмунта”; б) надавати Польщі на її заклик військову допомогу проти неприятелів; в) “сусідську приязнь”, “мир, спокій, згоду” мати з Військом Запорозьким. Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, уводить в поле договору третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва. Така формула давала йому одразу дві вигоди: по-перше, зводила до мінімуму формалізацію перед козацтвом своїх союзницьких обов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність щодо Варшави (у тієї упродовж літа-осені 1624 р. Шагін-Гірей шукав політичної та військової підтримки – спілки проти Кантеміра й Туреччини, а також офіційного дозволу на використання її підданих – козаків)³. Калга добре розумів, що укла-

дення ним договору без згоди короля могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то погіршити стосунки з Варшавою. Наведені ж вище односторонні зобов'язання при мінімумі властиво “козацьких” статей суттєво пом'якшували б ситуацію.

Показово, однак, що козацька старшина виявила далекоглядність. За версією Краушевського, козацькі вимоги торкалися конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби “було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами прилеглими вам були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорізькому стали, коли нам буде потреба”. Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримав від Польщі.

Очевидно, козаки виявили велику настирливість, якщо вдалося досягти бажаного. В остаточному присяжному листі подибуємо заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар (“від мене і від людей наших держави Кримської”) не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би “десятьох за одного видати”. Калга також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу. Ті, у свою чергу, брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву. Звідси впливає не відбита в “Пересторозі” відправна козацька вимога до Шагін-Гірея – брати зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед зверхником козаків – Польщею. І саме ця вимога остаточно усамодостатнює коло аргументів, що змушують скоригувати уявлення про деякі тодішні інтелектуальні горизонти козацької еліти.

Перебіг переговорів козацької верхівки з Шагін-Гіреем та укладений договір виразно свідчать, що вона вимагає від Криму визнання де-юре факту самостійності козацтва як суб'єкту міжнародних відносин, а не задовольняється визнанням де-факто, як було ще зовсім недавно. На те, що то був не просто хвилиний настрій, а справді складова козацької системи вартостей, вказують наступні практики стосунків козаків з Кримом, що виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою козаків для розв'язання внутрішньодержавних проблем (1635-1637 рр.). Козаки тоді демонстрували намір надати їй підтримку лише після укладення відповідного договору. Така ідея мусила на середину 30-х рр. XVII ст. вже досить сильно засісти в козацьких головах, якщо козацький провід – запорожці, які восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не те що не спокусилися на звабливі пропозиції калги Девлет-Гірея “спільно воювати під Білгородом Кантеміра”, а вимагали, “щоб він (калга. – В.Б.) надіслав послів своїх до них в Запоріжжя про прями́й договір”⁴.

Під час переговорів у поведінці гетьмана Каленика Андрієвича та його оточення відбилася ще й інша вельми важлива річ: вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно Військом Запорозьким віддзеркалює те, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особистості козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює козацтво самодостатньою політичною одиницею в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Принаймні, можна стверджувати про виразний поступ козацької думки у згаданому напрямі. Вирізнення у цьому сенсі добігло такої межі, що шукаються зовнішні підпори для змагань з Польщею, поки-що станових, але вже здобрених релігійним чинником. Можливих союзників козаки бачать не тільки в одновірцях донських козаках, а й у мусульманських сусідах. Згідно з договором 1624 р., калга брав на себе наступне зобов'язання: “Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-Герай, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм помогати”⁵. Як слушно зазначав Б. Барановський, “козаків можна було навіть ужити проти Польщі, стосунки з якою не складались для татар добре”⁶. У такому контексті цілком логічно виглядає глуха звістка московських джерел про те, що під час повстання М. Жмайла до Криму прибули козацькі гінці по допомогу⁷. Тож, очевидно, можна обережно опустити з 1637 р. на 1625 р. нижню хронологічну межу практичних спроб українських козаків використати татар як союзників.

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних практик позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами, є опис церемоніалу підписання договору. Інформація Краушевського тут перегукується зі свідченнями, виявленими Ю.Мициком⁸, суттєво доповнюючи їх. З'ясовуємо, що на Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, напроти них було 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, “сам кожному (козаку. – *В.Б.*) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав”. Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому “страху наїлися”.

Лист Шагін-Гірея до козаків від 26 серпня 1626 р., а також конфесата О. Гордієвича, розвивають далі проблему потрактування козаків кримською верхівкою, духу козацько-татарського союзу та цивілізаційної взаємодії на Великому Кордоні. Калга звертається до Війська Запорозького як до “кола рицарського”, однозначно зараховуючи козаків до “людей війни” й натякаючи, що визнає претензії козацтва на входження до еліти. Шагін-Гірей віддає належне попередній підтримці козаків, багато в чому завдяки якій він зі

своїм братом утвердилися при владі в Кримському ханаті. У листі містяться запевнення в дотриманні присяги, тобто договору 1624 року, оповідається про тісне військове співробітництво татар і козаків для вирішення завдань Бахчисарая на Північному Кавказі: козаки брали участь у поході татар на черкесів. О. Гордієвич теж веде мову про налаштованість козаків на активні військові контакти з татарами. До всього йдеться про рядових козаків, які забажали найнятися до Шагін-Гірея на службу.

Потенційно дуже важливою є обмовка калги, що “те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені”. Отже, Шагін-Гірей привідкрив завісу над таким важливим елементом цивілізаційної взаємодії на Степовому Кордоні, як інтеграція до конкурентного соціуму вихідців з козацького середовища, що додає барв до образу цього Кордону. Безумовно, глибше проникнення в особливості інтеграції/реінтеграції на Кордоні є актуальним дослідницьким завданням.

* * *

Надруковані нижче документи є польськокомовними. Текст передано згідно з устійненою в Польщі інструкцією про видання таких історичних джерел⁹. При цьому збережено особливості правопису. Лігатура на позначення *go* вноситься в рядок і передається курсивом. Сумнівні для читання чи тлумачення місця акцентовані знаком (?). Втрачені частини тексту позначені квадратними дужками.

Документи

№1

1624 р. – Татарські та козацькі новини

Kiedy Szangirej z kozaki przysięgą stanowił, prosili kozacy naprzód o to żeby im te upominki darował, które od króla iego m. tatarom przychodzą na rok darował pozwolił. Kozacy znowu nie contentowali się tym, ale chcieli żeby im zaraz nagroził mówiąc: “Lachowie nam nie dadzą rychlej wam, a my pospołu z wami pujdziem i ładem y morzem”.

Darował im wolów zaraz	11
Baranów	300
Wina Kuff*	12

* Куфа – діжка місткістю 40 відер.

Goriłki Kuff

6

We dwanaście tysięcy tatarów nad Zaporozże na diachul(?) przepравиło się do nich kozaków 8000 częstowali się spólnie. Tam że Szengirej rozkazał te upominki dawać. A sam każdemu zosobna z swojej ręki czarkę górzalki dawał.

Kozacy pod dobrą myśl strelbą wypuscili, a tatarowie się strachu naiedli: potem się rozjechali.

Napadli na posła moskiewskiego z czauszem, który dań Cezarowi Tureckiemu prowadził. Jako zdają, że jego kazał Szengirej pościnać, a to wszystko pobrać. Słyszę tam było pieniędzy pod kilkadziesiąt tysięcy we złoce oprócz inszych materii i fantą (?).

Extranea IX Polen 70. – Vol.124. – Konia. Примітка: “Nowiny niektóre strony tatarów y Kozaków Zaporozkich”.

№2

1625 р., березня 10. – Пересторога від польського посла в Криму Краушевського до тємної ради

Przysięga taka staneła między Szahingiereiem a Kozakami Zaporozkimi 28 December.

Ja, Szanhingirey Gałga, z wielmożnym Bratem Mechmetgirej Chanem Carowie wielkiej Ordy Krymskiej, Nahayskiej, Czerkieskiej, Siemskiej(?) i innych dziedzicznych Ord sułtanowie. Także z nuradynem przerodzonym naszym przysięgamy przez Boga, który stworzył niebo i ziemią, i przez Machometa Najwysiego Proroka iego takie Deuda Mussa Proroki doskonałe.

Iż my ani ułanie boiowie, agowie, murzowie, i czerni tatarowie incursyi [...] żadnych w Państwa najjaśniejszego króla Zygmunta, brata naszego, czynić niehcemy y szkod żadnych we włościach, miastach, siołach, grodach, także ludziom poddanym slachcie, ałpantom, xiężętom jego czynić nie będziemy. Ale nieprzyjaciele Koronne za wezwaniem i oznajmieniem najaśniejszego króla iego. m. brata naszego wojować będziemy. Przyiazń sąsiedzką z wami Wojsku Zaporozkiego mir, pokoj, zgodę stałe, statecznie dotrzymać hcemy i obiecuiemy [...].

Kozacy Zaporoscy tym się contenować nie chcieli, ale się domagali, aby dołożono w tej przysiędze, żeby się byli przyjaciółmi przyjaciółom naszym ze wszystkimi Ordami wam przyłęgłymi stałe, statecznie przy nas Wojsku Zaporozkim stali, kiedy nam tego potrzeba będzie.

Zaiste, kto oważy jest rzecz wielka y niebezpieczna bez wolej iego k. m. i Rzeptej z poganinem takie przysięge ustanowić [...], bo mając i każdego baczne go nie barzo cieszy ten punkt kozacky, barziej nie cieszy ta przysięga tatarska, bo nieprzyjaciele kozacy nie mają większego, jako oni rozumieją y udają nad lachy. Jeśli by się to zdało iego k. mci panu memu młciwemu im to zganić, albo [...] corrigować na uwazenie iego k. mci.

Extranea IX Polen 70. – Vol. 124. – Konia. Примітка: “Przestroga od Pana Krauszewskiego Komornika iego k.msci do tajemney Rady Ich M. PP. 10 Marty podana”

№ 3

1626, серпня 26. Крим – Лист калги Шагін-Гірея до Війська Запорізького

Je mci panu hetmanowi i ich mościom pp. assaulom, pp. pułkownikom, atamanowi, starszym i mniejszym, je mość czar Szangirej służbą swą zaleca i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu.

Moi łaskawi pp. kozacy Wojska Zaporowskiego koła rycerskiego. Ja Szangirej sołtan samsiad wasz i przyjaciel wasz bliski. Jakom ja państwa ojczyzny swojej dostał za waszymi głowami Wojska Zaporowskiego. Jakom ja z wami zmirił (to jest zjednał), tak i teraz dzierze. Jam jest busurmanin, ale ja swoją przysięgę dzierze. I wy chrześciance prawdziwi, a za to na mie nie dziwujcie, zem ja bohaterinka (to jest człowieka) do Stambolu, to jest do Czarogrodu, wydał, bo sami posłowie waszy sami ich wydali, językiem swoim powiedzieli, że to donci Wojska Zaporowskiego nie słuchają, a tesz czaus za nim do brzegu przygnał, choćbym nie rad by wydał com musiał, a tesz kiedybym ja z wami chciał chyclano (to jest chycrowato), albo obłudnie żyć tedybym ja do was tych kozaków przez tatarzy na Zaporozie nie przysyłał, których po kilka razy woda wyrzucała, gdzie to Bogu wiadomo i wam samym. A tesz to wasze towarzystwo, którzy przy mnie są, kiedy ze mną na cierkiezy chodzili, których pobito, którzy pomarli, a inszi się pobisurmanieli, a drudzi i teras przy mnie są. Teras posyłam do was dla lepszej wiary tych kozaków, którzy do mnie przyszli skorochodem (to jest prętko chodząc), swoich tatarów posyłam do w. m., a prosze raczcie w. m. ku mnie dobrych mołojców przysłać dwuch, a ich dziesiacy przy sobie zostawicz tylko do s. Dymitra in september albo octob. poki kratarki, to jest galerzy albo czajki, // z morza nie znidą, a tą zatechę (to jest burza albo kupa), która przy mnie jest, pospołu wszystkich odpuszczę. Prawda jest wasze wojsko wiosnę gdzie niektore wsi zebrało, ale ja to wszecko mimo ucha puszczam i powtore prosze raczcie w. m. mieruirem, to jest pokojem trzymać i tesz chleb, soł moja w. mciom

w Krzymie nie zabronna, gdy komu czego potrzeba. Z tym w łasce miłości wmciów panu Bogu polecamy. W Krzymie 29 augusti 1626.

Biblioteka PAN w Kórniku. – № 306 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2659). – S. 214-214 v. – Konia. Na ark. 214 примітка: "Copia listu od czara Szangirejogo tatarzyna do kozaków zaporowskich".

№ 4

1626, червня (?). – Конфесата козака Олексія Гордієвича

Po rozprawie kurukowskiej niedziel dwie przed bożym narodzeniem ruskim poszło ich do Szachingierego na służbę za wiadomością sztarszych czerkaskich dziesięć. Ci się znowu wrócili nazad do Czerkas, o pomoc prosząc, przeciwko wojsku je k. m. słali Didenka i wodza Jurka z Czerkas do Szachingierego.

Pockali się z hanem jusz za Perekopem mil 4 u soli, którzy ich nie puszczają do Szachingierego, wyjął tu z sobą, idąc w ziemie je^o k. mci za rozkazaniem Cesarza Tureckiego wojować, który miał czausa tego przy sobie, co mu kaftan i szablę do Krymu przyniesił, z tym rozkazaniem od Porci przyszedzły. Ten i oni byli przy hanie przez wszytek czas, wyszedzły z ziemie, odprawił czausa do Porty u Jas.

Idąc do Polski, Dniepr z wojski krymski przeszedł w Tawani, a bielogrodscy przeszli mu drogę na Kodemie, skąd, wojska skupiwszy, prosto ku Barowi obrócił. Bić się dla tego nie miał, że miał wiadomość przez język o wojsku, które było w nocz nadciągnęło do Baru. Więc i drugiego spodziewał się za sobą, za czym nie bawiać się ustępował.

Tamże pod Barem Murzobeka, teścia jego, postzelono szkodliwie, Talentasz-murzę zabito, wiele inszych znacznych cerkiesów // nastrzelano i tatarów siłą po lasach zabito.

Wojska, powiada, beło siła, ale liczby pewnej wiedziąc nie może. Janczarów było 500, dział - 4 (te zostały w Nistrze**), wielkędów – 20. Wóz hański z szkacua i z rzecami, konie jezdne wszyckie sam han w jednej lisiej zereziej uszedł.

Kiedy pan Chmielecki pod Tarnopolem uderzył na kosz, zginęło kilka set człowieka z dworu chańskiego, co obecnie przy nim bywali, do 20 i surmaczów 2. Sam han był w strachu niemającym, bo nie przyszedł do konia, asz po odwrocie pana Chmieleckiego, a to siła ich barzo nie dostawa, ktorych pobito, drudzi potoneli.

** Dniestrze.

Do Krymu dla tego poszedł, że mu nahajscy tatarowie wzieni 10000 stada, sam się u Oczakowa przewoził, a na Tawaniu wszyscy murzowie.

Pod Białogrodem zostawił agę z pięcią set człowieka w tych swoich wsiach, których ma tam dziewięć, powiada, że i wołochów jest tesz tam nie mało.

Czaus znowu do Białogrodu przyszedł od Porty ten mu przyniosł szablę i kaftan, aby z ziemie króla jego mci nie wychodził, którego tesz odprawiał, ale z czym nie wie.

Ałkasę postrelono w piątek u Dakówa, Suwał-sołtana także. A był z Moskwy do króla jego mci uciekł, który w drodze umarł.

Pytanie jeżli nie miał od hana między kozaki praktyk czynić, nie przyznał się do tego.

Biblioteka PAN w Kórniku. – № 306 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2659). – S. 196 v.-197. – Kopія. На арк. 196 v. примітка: "Confesata Olexa Hordejewicza kozaka, który tu z hanem zimie był przez wszytek czas"

¹ Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? // Этноконтактные зоны в в Европейской части СРСР: История, динамика, методы изучения. – Москва, 1989. – С. 7-21; Його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом (14-18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28-44; Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI-XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – С. 49-63; Леп'яко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001; Його ж. Українське козацтво і теорія Великого Кордону // *Козацька спадщина*. – 2005. – № 2. – С. 46-49; Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – Р. 42-43.

² Найповніший перелік літератури до середини ХХ ст. див.: Varanowski V. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Łódz, 1946. – S. 5-6; 3 новітніх досліджень див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624-1629 рр. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 116-129; Його ж. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 року // *Козацька спадщина*. – 2005. – Вип. 3. – С. 50-53; Мицик Ю. А. Михайло Дорошенко // *Україна в минулому*. – К.-Львів, 1994. – Вип. V. – С. 156-171; Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников Осипа Прончищева и Рахманина Болдырева (1625 год) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.)*. – Київ, 2005. – С. 197-209.

Див.: Varanowski V. Polska a Tatarszczyzna... – S. 31-44.

⁴ РДАДА. – Ф. 123. – 1634. – № 5. – Арк. 235.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VII. – С. 517.

⁶ Varanowski V. Polska a Tatarszczyzna... – S. 37.

⁷ РДАДА. – Ф. 123. – 1627. – № 1. – Арк. 149.

⁸ Мицик Ю. А. Михайло Дорошенко. – С. 162.

⁹ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. – Warszawa, 1953.

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

ІНСТИТУТ ГЕНЕРАЛЬНИХ СТАРШИН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЯК СОЦІАЛЬНА КОРПОРАЦІЯ: ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД ТА СТРАТЕГІЯ СЛУЖБОВОГО ЗРОСТАННЯ

Інститут генеральних старшин як елемент політичної системи Гетьманату вже привертав увагу дослідників. Зокрема, у загальних рисах встановлено коло функціональних обов'язків окремих його складових, реконструйовано перелік осіб, що в різний час входили до складу цієї соціальної групи, намічено моделі реалізації ними влади, а щодо окремих хронологічних періодів, то навіть реконструйовано кар'єри службового зростання і соціального походження номінантів на вищі старшинські уряди¹.

Завданням же цього дослідження є виявлення певних соціальних характеристик цієї спільноти, як-то: кількісні показники групи, стратегії службового зростання її представників, тривалість службової каденції, у хронологічних межах, що охоплюють період від початку козацького повстання в 1648 р., в ході якого інститут генеральних старшин власне і ствердився у своїй функції вищого розпорядчого органу (поруч із гетьманом), і до початку довготривалого гетьманування Івана Мазепи, коли не лише остаточно стабілізувалась внутрішня ситуація в Гетьманаті, що було запорукою стабілізації і в кадровій сфері, а й ствердилась нова кадрова політика та принципи добору кандидатів на вищі уряди.

Уже з перших років визвольних змагань козацтва в ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. Уряд військового обозного був відомим на Запорожжі уже з початку XVII ст. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр. інститут генерального обозного є обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату.

На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів. Так, з-поміж відомих нам майже двадцяти старшин, що посідали цей уряд упродовж 1648-1687 рр., четверо – Петро Дорошенко, Іван Безпалий, Петро Забіла, Михайло Радкевич – перед тим обіймали інші генера-

льні уряди, а саме: генеральних суддів і осавулів. Стосовно Івана Черняти збереглися свідчення його перебування в 1620-х рр. на гетьманському уряді. Ще десять старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та інші) керували полками чи входили до складу полкової старшини. З-поміж не встановлених за браком джерельних свідчень стратегій службового зростання генеральних обозних, котрі перебували на цьому високому уряді в 60-х – на початку 70-х рр., достеменно відомо, що Іван Цесарський, Яків Корицький, Федір Бурляй ще наприкінці 1640-х рр. значилися в козацьких реєстрах Чигиринського та Кальницького полків.

Звертає на себе увагу й тривалість перебування старшин на уряді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неабияких організаторських здібностей і військових талантів. Так, наприклад, Тиміш Носач залишався генеральним обозним упродовж дванадцяти років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозу Війська Запорозького майже двадцять років – з 1669 р. по 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема: Федір Коробка – шість років, Іван Гулак – п'ять, Іван Цесарський – чотири.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, котрих могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості із-за цього виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося „наказничество”. Принаймні, відомі на сьогодні історичні джерела фіксують під 1663 р. факти титулування колишнього миргородського полковника Павла Животовського „наказним генеральним обозним”, у той час як „повний” генеральний обозний Іван Цесарський очолював делегацію Війська Запорозького, відправлену гетьманом І. Брюховецьким до Москви.

Перебування на уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службу кар'єру козацького старшини. Так, за нашими спостереженнями, з-поміж відомих нам на сьогодні близько двадцяти осіб, котрі у другій половині XVII ст. обіймали цей високий уряд, лише двоє – Яків Корицький і Федір Коробка – по тому посідали полковницькі уряди, і ще троє – Семен Половець, Павло Животовський і Михайло Радкевич – ви-

конували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного посів гетьманський сан на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або ж відійшли на спочинок (про подальшу долю певної кількості осіб через брак письмово зафіксованих свідчень про них важко щось сказати, проте вже сам факт непотрапляння в історичні джерела може слугувати опосередкованим підтвердженням відходу цих старшин від активної військової, політичної та адміністративної діяльності).

Як генеральний обозний у військовій сфері, приблизно таку ж роль у сфері цивільній відігравав *генеральний писар*. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики.

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку Визвольної війни і таку ж кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили в собі вимогу: "...при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю"². Після розпаду України на два Гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих нам двадцяти шести урядників, що впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина – дванадцять – перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли такі відомі козацькі адміністратори, впливові політичні і державні діячі, як Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та інші. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої – Іван Виговський та Павло Тетеря, чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях – Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потребич-Гречаний. Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вуяхевич перш ніж посісти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якіма Сомка, служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство перед тим виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко – генерального судді, Лукаш Заборовський – генерального бунчужного.

Певною мірою унікальним є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка Петро Суховій. Попри свій молодий вік

на момент посідання цієї посади, перед тим він устиг побувати військовим писарем на Січі та навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до Ханенка, – посів місце генерального писаря в уряді останнього.

Нікому більше не довелося повторити і стратегію службового зростання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря досить довго очолював Переяславський полк, а також деякий час був секретарем польського короля.

Після складання обов'язків генерального писаря з-поміж досліджених службових біографій старшин, котрі обіймали цей уряд у середині – другій половині XVII ст., найбільш типово виглядає переміщення на уряд генерального судді. Такою була, зокрема, службова кар'єра Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича, Василя Кочубея. На початку XVIII ст. таким же видалося і службове зростання Василя Чуйкевича. Так само типово виглядає для цього часу і переміщення з урядів генеральних писарів на уряди полкової старшини (Степан Потребич-Гречаний, Лукаш Заборовський, Карпо Мокрієвич). Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький та Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків зуміли посісти полковницькі посади (перший з них, щоправда, тривалий час перед тим входив до складу полкової старшини).

Не менш типово для цього часу виглядає і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади, що мало місце у випадках зі Степаном Потребич-Гречаним, Лукашем Заборовським, Карпом Мокрієвичем. Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький і Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків генеральних старшин зуміли посісти полковницькі посади (перший з названих, щоправда, перед тим тривалий час входив до складу полкової старшини).

Широко відомим генеральним писарям в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких, відповідно, Івану Виговському та Павлу Тетері, поталанило в 1657 та 1662 рр. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVIII ст., як пам'ятаємо, такий же шлях до гетьманства пройшов і Пилип Орлик – генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє *генеральних суддів*, хоч нерідко документи фіксують лише прізвище одного урядовця, що дозволяє гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому

ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав “першим” (“старшим”), а інший – “другим”, тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдаровував козацьких старшин при певних нагодах.

Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Зокрема, із реконструйованого нами переліку осіб, що виконували обов’язки генеральних суддів упродовж середини – другої половини XVII ст., – всього тридцять два прізвища – десятеро старшин, серед них такі широко відомі як Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла (згодом був сотником), перед тим посідали (нерідко досить тривалий час) посади повних козацьких полковників. Ще вісім – генеральних старшин, а саме генеральних обозних: Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич, генеральних писарів: Михайло Вуяхевич, Сава Прокіпович, Семен Богаченко та Семен Голуховський, генерального осавула – Григорій Гапанович. Інші – переважно полкової і рідше сотенної старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалій – широкознаний опонент гетьмана Івана Виговського – перед посіданням на генеральній раді 1659 р. уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя та захистом його воевод.

У переважній більшості виконування обов’язків генерального судді, так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар’єру козацького старшини. З відомих нам тридцяти осіб, котрі впродовж середини – другої половини XVII ст. посідали уряди генерального судді Війська Запорозького, після складання своїх обов’язків лише один старшина (Іван Самойлович) став гетьманом, ще троє – генеральними обозними (Іван Безпалій, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один – полковником (Михайло Суличич), двоє – полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) городовим отаманом (але не на тривалий період, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта ж з відомих історичних персонажів загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли у ранг безурядових значних військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та інші), або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муrom.

Про уряд *генерального підскарб'я* перші звістки доходять з часів гетьманування Б.Хмельницького, але постійнодіючим він став лише в 1728 р. Найбільш відомим генеральним підскарбієм був, безперечно, член уряду гетьмана Івана Брюховецького Роман Ракушка-Романовський. Перед тим, як зайняти цей уряд, претендент тривалий час був сотником першої міської Ніжинської сотні, йому також неодноразово доручалось виконання обов'язків ніжинського полковника.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніших часах і підскарб'я, дослідники зараховують до складу “вищої” групи гетьманського уряду. Відповідно до складу “нижчої” генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідали полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини Л.Окіншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування³. Однак наведені вище факти, зокрема, щодо посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою чи колишнім генеральним писарем Л.Бускевичем, не кажучи вже про випадок обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні, стосовно практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища других, “нижчих”, генеральних старшин було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський⁴.

Утім, у випадках з генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом, службові переміщення. Крім того, генеральні осавули, за звичай, отримували більшу, аніж, скажімо, генеральні судді, царську платню. Усе це дозволяє переглянути запропонований Л.Окіншевичем поділ і віднести до першої, “вищої”, групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

Звертає на себе увагу й той факт, що, на відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко виражених функціональних обов'язків. Так, з формального боку, функції *генерального хорунжого* полягали в охороні військової ко-

рогви (стягу), а *бунчужного* – гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані “находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імєит...”⁵

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI – початку XVII ст. З початком революції *генеральні осавули* входять до складу генеральної старшини і так само, як і генеральний обозний, найбільш тісно пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначаються командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої половини XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим з точки зору функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків є той факт, що з числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини – другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Зокрема, такий шлях пройшли такі відомі козацькі зверхники, як Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та інші. Ще десятеро були перед тим полковими старшинами, наприклад, Демко Лісовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та інші. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський – генерального хорунжого, а Богдан Щербак – осавула Генеральної військової артилерії. Уряд городового отамана чигиринського став трампліном для Івана Ковалевського, щоб посісти посаду генерального осавула. Для Івана Мазепи подібну роль відіграла посада ротмістра надвірної козацької гетьмана Петра Дорошенка. Найбільш ж стрімким став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, згідно відомих нам джерел, перебував на посаді сотника.

Завершення служби в якості генерального осавула також здебільшого увінчувалося посіданням полковницького уряду. Зокрема, саме таким чином розвивалася служба кар'єра таких відомих козацьких лідерів, як Павло Яненко-Хмельницький, Іван Скоробагатко, Демко Ігнатович, Яків Кіндратович Лизогуб, Яким Головченко, Іван Лисенко, Леонтій Полуботок та інші (всього тринадцять з сорока восьми осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня генерального судді, Петро Дорошенко – генерального обозного, а Іван Мазепа – гетьмана. Значна частина осіб (Василь Томиленко, Павло Кільдйай, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович та Михайло Пригара) загинула або потрапила в полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Поява цієї категорії вищих козацьких урядників обумовлювалася ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку було зазначено: “Васко хорунжый бунчучный” та “Опанас Процовънин хорунжый воисковый”⁶. Ідентифікація “Васка” як “хоружого бунчучного” дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом⁷. І тому згаданий вище Васько, перший з-поміж відомих нам на сьогодні військових бунчужних, у джерелах згадується і як “хорунжий Хмельницького”⁸, і як “хорунжый гетманской”⁹.

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, залишаючись посадами гетьманськими чи двірськими. Свідченням доволі невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд “гетьманського бунчужного”, може слугувати розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. У відповідності з угодою генеральному бунчужному випадало на рік 50 золотих польських, тобто так само, як полковим писарю чи хорунжому. У той час, як генеральний суддя отримував вшестеро, а генеральний осавул увосьмеро більше грошми та, крім того, користуватися правом мати прибутки одного млина. Навіть полковий осавул отримував учетверо більше грошової платні, аніж генеральний бунчужний, не беручи до уваги прибутків з млина. Більше того, грошова платня сотника чи писаря Генера-

льного військового суду вдвічі перевищувала платню гетьманського бунчужного.

За нез'ясованих обставин, у так званих “Презних статях Богдана Хмельницького” у варіанті 1659 р. (що насправді являли собою сфальсифікований російською стороною текст угоди 1654 р.) розмір грошової платні гетьманським бунчужним зріс удвічі і тепер складав відповідно уже 100 золотих польських, у той час як розміри платні решті козацької старшини залишилися незмінними.

Разом з тим, незмінною залишалася і практика невключення бунчужного до складу козацьких старшин, яким передбачалося надання прибутків з млинів. І ця обставина, на наш погляд, є досить показовою щодо визначення соціального статусу гетьманського бунчужного в козацькій ієрархії середини XVII ст., а також демаркації кола його постійних функціональних обов'язків. Адже угода, аргументуючи доцільність винагородження певних категорій вищих козацьких старшин через надання їм на ранг прибутків з млинів акцентувала увагу на їх безперервній заангажованості військовими справами: “Да обозному ж и писарю и на судей по дву человек и на всякого полковника и ясаулам войсковым и полковым, *которые на услугах войсковых всегда бывають* (виділено нами. – В.Г.), по мельнице б было”¹⁰.

Доволі показовим є й те, що ані в угоді 1654, ані 1659, ані 1669 рр. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується інститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоч в урядах Б.Хмельницького, І.Брюховецького та Д.Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі в цей час обіймали ці посади). Щоправда, принагідно варто зауважити, що інформація про цю групу козацьких старшин упродовж 40 – початку 70-х рр. XVII ст. все ж згадується спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича в 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійно діючим, причому впродовж 1672-1677 рр. цю посаду обіймають такі впливові козацькі старшини, як Григорій Карпович Корівка-Вольський та Степан Петрович Забіла, що, безумовно, сприяло зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Утім, в ієрархічній драбині Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. уряд генерального хорунжого все ж стояв нижче за уряд генерального бунчужного. Причини такого становища дослідники вбачають передовсім в особистості вельми енергійного старшини, до того ж родича гетьмана І. Самойловича, майбутнього генерального осавула і полковника переяславського Леонтія Полуботка, котрий, обіймаючи упродовж

1672-1677 рр. уряд генерального бунчужного, неодноразово призначався наказним гетьманом та виконував важливі доручення гетьманського проводу¹¹. Проте, на нашу думку, ієрархічна перевага генерального бунчужного над генеральним хорунжим простежувалась і в попередні роки і десятиліття, коли, як уже відзначалося, хорунжі взагалі не потрапляли до переліку старшин, яким була передбачена виплата грошової платні. Крім того, навіть згадки про них у джерелах зустрічаються набагато рідше, аніж про генеральних чи військових хорунжих.

Власне, у перші десятиліття існування Гетьманату як бунчужний, так і хорунжий у документах згадуються як чини двірські – “гетьманський бунчужний”, “гетьманський хорунжий”. Перша відома нам згадка про бунчужного як про уряд генеральний датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів зайняти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674-1676 рр. Самойлович тричі призначає Полуботка наказним гетьманом, а в 1677 р. переміщує на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича в 1687 р., неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж встановлених нами двадцяти осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим, як його посісти, двоє – Костянтин Стриєвський і Леонтій Полуботок належали до полкової старшини, Дмитро Мигай – охотницької старшини також полкового рівня, Костянтин Голуб – сотенної старшини. Належність до старшинського корпусу решти восьми кандидатів у джерелах не простежується, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах, а відтак – опосередковано, але зі значною мірою ймовірності – і про невисокий службовий статус. Подібна ситуація збереглася і в наступні часи. Так, з числа відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII-XVIII ст. переважна більшість козаків – Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб – перед тим, як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, ін-

ша їх частина – до когорти знатних військових товаришів і бунчукових товаришів (головним чином завдячуючи заслугам своїх батьків), а ще одна, значно менша – сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дозволив Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії – на уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку – генерального осавула.

Стосовно ж статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату, то з кінця XVII – початку XVIII ст. відбувається його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цьому є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачає переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого, а не навпаки. Зокрема, наприкінці XVII – початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало посідання посад сотників чи полкової старшини (але не полковників), перебування серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Подальше ж службове переміщення могло втілюватися у вже згадані вище приклади посідання уряду генерального осавула Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді – Якимом Горленком, полковників – Григорієм Коровкою-Вольським, Степаном Забілою і Юхимом Лизогубом. І як прояв відвертого адміністративного покарання можна розцінювати переміщення генерального хорунжого в уряді Д. Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Протягом другої половини XVII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній раді; через обрання на старшинській раді; гетьманське призначення. З формального боку, у відповідності з традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою свої посади. Владу втрачали лише ті з них, хто скомпрометував себе в очах російських властей, або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим з гетьманства, правителем. Зокрема, найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду

Ю.Хмельницького увійшли одразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул¹².

Ще більш разючими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади прийшло чимало нових людей, більшість з яких перед тим навіть не залишили про себе згадки в історичних джерелах як про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний (чи призначений) тепер наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребич-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, котрі перед тим сотникували в Чернігівському і Ніжинському полках. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Демка Ігнатовича (Многогрішного), коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий¹³.

З посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. В даному випадку можливі були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням¹⁴.

Як необхідна умова для того, аби мати право претендувати на генеральний уряд, висувалося лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р., і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади¹⁵.

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не зафіксують випадків, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, як правило, осавулами, полковницьких обов'язків, за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд в якості так званого „наказного”, тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільше поширення подібна практика набула щодо інституту гетьманства, але історич-

ні джерела фіксують згадки і про існування „наказничества” на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. З джерел випливає, що у цьому випадку наказничество практикувалося у зв’язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли „повний” генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

Загалом же реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648-1687 рр. дозволила встановити прізвища 141 генерального старшини. Втім, номінацій на уряди генеральних старшин насправді було набагато більше – понад 300 (див. у додатках таблицю №V), пояснення чому знаходимо в тому, що переважна більшість старшин упродовж своєї службової кар’єри по декілька разів переміщувалась з одного уряду на інший.

Середня тривалість старшинської каденції на одному уряді у середовищі генеральних старшин складала приблизно 3,5 роки, що не набагато перевищувало тривалість перебування при владі козацьких полковників. Щоправда, без врахування показників періоду громадянського протистояння кінця 50-60-х рр., коли владні перетрубації були звичним явищем, каденції генеральних старшин, зазвичай, були достатньо тривалими. Зокрема, у перше десятиліття існування Гетьманату перебування Івана Виговського на уряді генерального писаря, як уже відзначалось вище, тривало 9 років, Самійла Богдановича-Зарудного на уряді генерального судді — 8, Демка Лісовця на уряді генерального осавула та Федора Коробки на уряді генерального обозного — по 6, а Тимоша Носача на уряді генерального обозного — взагалі 12 років. Ще стабільнішими були показники 70–80-х рр. XVII ст., коли, наприклад, каденція Петра Забіли на уряді генерального обозного обраховувалась 19-літнім терміном, Сава Прокопович обіймав уряд генерального писаря 16 років, а Іван Домонтович генерального судді – 14. Досить довготривалими були також каденції Костянтина Голуба, Степана Забіли, Павла Животовського відповідно на урядах генерального бунчужного, генерального хорунжого та генерального судді (див. у додатках таблицю № 3).

Зважаючи на те, що генеральна старшина “на услугах войсковых всегда обрѣтаютца и хліба пахать не могут...”, передбачалася грошова оплата їхньої діяльності. Порівняльний же аналіз розмірів цієї платні, разом зі спостереженнями за персональними стратегіями службового зрос-

тання відомих нам генеральних старшин, дозволяє з великою мірою ймовірності реконструювати картину ієрархічної побудови цієї соціальної групи.

Так, згідно положень договору Війська Запорозького з царем 1654 р., на оплату генеральному писареві передбачалося виділення тисячі золотих польських, генеральним осавулам і обозному Генеральної військової артилерії – по 400, генеральним суддям – по 300, а генеральному бунчужному – 50¹⁶. У так званих „Прежних статях Богдана Хмельницького” що, як доводять дослідники, являють собою змінений російською стороною текст договору 1654 р.), розміри платні для переважної більшості генеральних старшин залишилися незмінними. Лише генеральному обозному було призначено платню, ідентичну тій, що її отримував генеральний писар, – тисячу золотих польських. Удвічі було збільшено й платню гетьманському бунчужному¹⁷. Наступні угоди Війська Запорозького з царем, укладені в 60-80-х рр. XVII ст., розміри платні генеральним старшинам залишили незмінними.

За незрозумілих причин, до тексту цих договорів, вочевидь згідно прецеденту 1654 р., не потрапляли згадки про розміри платні генеральному хорунжому, котрий на той час став уже постійним членом складу генеральної старшини, хоч у випадках екстраординарних пожалувань царем козацької старшини з приводу тих чи інших нагод генеральні хорунжі потрапляли до числа таких осіб. Так, наприклад, при пожалуванні царем вищої козацької старшини правобережного Гетьманату, котра разом з гетьманом П. Дорошенком присягнула на вірність російському монархові (див. табл. № 5), генеральний хорунжий нарівні з генеральними обозним, суддями, писарем, осавулом та полковниками отримав від імені Федора Олексійовича „по сороку соболей, по 60 рублей сорок, да по паре соболев по 10 рублей, да по атласу доброму розных цветов...”¹⁸

Так само упродовж другої половини XVII ст. без змін залишилося положення і щодо виділення генеральним обозному, писарю, суддям та осавулам на ранг прибутків кожному з одного млина, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького.

Загалом же з аналізу наведеного фактичного матеріалу щодо винагороди за службу генеральних старшин випливає, що за нормами угоди 1654 р. ієрархічна драбина вищого еталону козацької старшини мала такий вигляд: гетьман, генеральний писар, генеральний осавул та обозний Генеральної військової артилерії, генеральний суддя, гетьманський бунчужний. Згідно з нормами ж наступних правових актів, генеральний обо-

зний піднявся на гору службової драбини, посівши друге, слідом за гетьманом, місце.

З наведених у таблиці № 4 „Розміри річного грошового і натурального жалування...” показників, можна зробити висновок, що перша (або вища) група генеральних старшин – гетьман, обозний, писар, осавули і судді – займала у цьому сенсі привілейоване по відношенню до решти старшин положення, і конкуренцію їм тут складала лише полковники. Розмір же платні генерального або гетьманського бунчужного поступається не лише платні полковників, але й полковому осавулу, писареві Генерального військового суду, а за нормами договору 1654 р. – навіть і сотнику.

З розпису ж царського пожалування вищій козацькій старшині гетьмана Івана Самойловича з нагоди укладення Москвою перемир'я з турецьким султаном 1681 р. випливає, що в цей час ієрархія службової драбини Війська Запорозького дещо змінилася і відповідно мала такий вигляд: 1) гетьман; 2) генеральний обозний; 3) полковник; 4) генеральний суддя (перший) та генеральний осавул (перший); 5) генеральний писар та генеральний суддя (другий); 6) генеральний осавул (другий); 7) генеральний хорунжий.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1.

Реєстр генеральних старшин Війська Запорозького по рокам,
з вказівкою щодо їхнього попереднього та наступного
службового становища (1648-1687)¹⁹

Роки	Генеральний обозний	Генеральний писар	Генеральний суддя	Генеральний осаул	Генеральний хорунжий	Генеральний бунчужний
1648	[реєстровий старшина, гетьман] ²⁰ Іван Черняга ²¹ (Чарнота, Чорнота)	[поручник панцерної корогви] Іван Демкович Креховецький (полковий писар корсунський ²²), ²³ [товариш драгунської корогви] Іван Виговський ²⁴	[суддя полковий Корсунський ²⁷ Матвій Онацькович (Онацький)] ²⁸	Михайло Лисенко (Луч- ченко) ²⁹ , [полковий старшина ³⁰ Демко Михай- лович Лісовець (Лисянський)] ³¹	Опанас Процовнін ³²	Васько ³³
1649	Іван Черняга ²⁵	Іван Виговський ²⁶				
1650	Іван Черняга [знатний козак Чигиринської сотні] ³⁴ Іван Тимофійович	Іван Виговський ³⁷	Матвій Онацькович	Михайло Лисенко ³⁸ Демко Лісовець ³⁹ Михайло	Васько Хорунжий ⁴²	

	Волевач ⁵⁵ , [полковник на- казний чигирин- ський] Федір Коробка ³⁶				Міщенко ⁴⁰ Григорій ⁴¹		
1651	Федір Коробка ⁴³	Іван Виговський ⁴⁴			Михайло Ли- сенко ⁴⁵ Демко Лісовець ⁴⁶		
1652	Федір Коробка ⁴⁷	Іван Виговський ⁴⁸		[товариш козаш- кої короги] Самійло Богда- нович-Зарудний	Михайло Ли- сенко ⁴⁹ Демко Лісо- вещь ⁵⁰		
1653	Федір Коробка ⁵¹	Іван Виговський ⁵²		Самійло Богданович- Зарудний	Михайло Ли- сенко ⁵³ Демко Лісовець ⁵⁴		
1654	Федір Коробка (через певний час – полковник чигиринський) ⁵⁵	Іван Виговський ⁵⁶		Самійло Богданович- Зарудний ⁵⁷ , [полковник переклавський] Федір Лобода ⁵⁸	Демко Лісо- вещь ⁵⁹ , [на- казний полков- ник чигиринсь- кий] Василь Томиленко(+) ⁶⁰ , [козак осавуль- ського куреня Чигиринського полку] Мисько Дубина ⁶¹ [полковник київський на- казний] Павло (Яненко) ⁶² (полковник київський)		
1655	[полковник брацлавський] Тиміш Носач ⁶³ , [наказний полковник	Іван Виговський ⁶⁵		Самійло Богданович- Зарудний	[отаман городовий чигиринський] Іван Ковалевсь- кий ⁶⁶		

	чигиринський] Іван Волевач ⁶⁴								
1656	Іван Волевач ⁶⁷ , Тиміш Носач ⁶⁸	Іван Виговський ⁶⁸	Самійло Богданович-Зарудний, [колишній полковник кийвський] Антін Жданович	Іван Ковалевський ⁶⁹					
1657	Тиміш Носач ⁷⁰	Іван Виговський ⁷¹ (гетьман)	Самійло Богданович-Зарудний, Антін Жданович	Іван Ковалевський ⁷² Мисько Дубина ⁷³					
1657	Тиміш Носач ⁷⁴	[писар ГВК] Іван Груша ⁷⁵	Самійло Богданович-Зарудний ⁷⁶ , [полковник миргородський] Григорій Лесницький, [городовий отаман чигиринський] Герман Гапанович	[колишній генеральний осавул] Михайло Лисенко ⁷⁷ Іван Ковалевський ⁷⁸ Григорій Ковалевський ⁷⁹ Мисько Дубина					
1658	[полковник туровський] Костянтин Виговський ⁸⁰ Тиміш Носач ⁸¹	Іван Груша ⁸²	Самійло Богданович-Зарудний ⁸³ , [колишній генеральний суддя] Федір Лобода Герман Гапанович ⁸⁴	Михайло Лисенко ⁸⁵ Мисько Дубина ⁸⁶ Іван Ковалевський ⁸⁷ , Федір Вовк ⁸⁸ [полковий старшина Чигиринського полку ⁸⁹] Іван Скоробагатько ⁹⁰					Дмитро Мигай ⁹¹
1659	Костянтин Виговський (полковник коронних	Іван Груша ⁹²	Федір Лобода ⁹⁵ заарештований ⁹⁶ Герман Гапанович ⁹⁷	[колишній генеральний осавул] Іван Ковалевський ⁹⁸					Дмитро Мигай ^{105 (+)} ¹⁰⁶

* Тут і далі таким чином позначено випадки смерті старшин при виконанні обов'язків членів гетьманського уряду

ЧАСТИНА І. УКРАЇНА – ЗЕМЛЯ КОЗАЦЬКА

	військ) ⁹² , Тиміш Носач ⁹³				Іван Скороба- гатько ⁹⁹ (згодом полковник чигиринський); [колишній генеральний осавул] Григо- рій Ковалевсь- кий ¹⁰⁰ Поривай (резидент гетьмана П. Дорошенка у Стамбулі ¹⁰¹), ¹⁰² Федір Вовк ¹⁰³ , (сотник бо- риспільський наказний ¹⁰⁴)			
1659	Тиміш Носач ¹⁰⁷	[писар ГВК ¹⁰⁸] Семен Остапович Голухівський (Остапів); [писар ГВК ¹⁰⁹] Остап Фастієвич (Федькович) ¹¹⁰	Іван Кравченко (Правденко) ¹¹¹ , [полковий старши- на Уманського полку ¹¹² , наказний гетьман в опозиції до І. Виговсь- кого ¹¹³] Іван Безпалій ¹¹⁴	Іван Кравченко (Правденко) ¹¹¹ , [полковий старши- на Уманського полку ¹¹² , наказний гетьман в опозиції до І. Виговсь- кого ¹¹³] Іван Безпалій ¹¹⁴	[полковник курсунський] Іван Креховець- кий (генераль- ний суддя) ¹¹⁵ Онисько ¹¹⁶ Чеботків ¹¹⁶ Іван Кова- левський ¹¹⁷			
1660	Тиміш Носач ¹¹⁸	Семен Голу- ховський ¹¹⁹ [колишній полковник перяславський] Павло Тетеря ¹²⁰ Павло Тетеря ¹²³	Іван Безпалій (генеральний обозний) Іван Ковалевський (+) ¹²¹	Іван Безпалій (генеральний обозний) Іван Ковалевський (+) ¹²¹				
1661	Тиміш Носач ¹²²	Павло Тетеря ¹²³	Григорій Лесницький	Григорій Лесницький				
1662	Тиміш Носач ¹²⁴	Павло Тетеря ¹²⁵	Михайло Радке- вич ¹²⁶ (генераль- ний обозний)	Михайло Радке- вич ¹²⁶ (генераль- ний обозний)				

1663	Тиміш Носач ¹²⁷	Павло Тетеря (гетьман) ¹²⁸	[полковник курсунський] Іван Креховецький	[полковник старшина переяславський] Іван Воробей ¹³²			
1661	[обозний полковий] Дмитро Святуха	[писар митрополита] Михайло Вуяхевич (Висоцький) ¹³⁰	Онисим Товстичеко ¹³¹				
1662	Дмитро ¹³³ Святуха	Михайло Вуяхвич ¹³⁴	[полковник черкаський] Михайло Гамалія (+) ¹³⁵				
1663	Дмитро ¹³⁶ Святуха	Михайло Вуяхвич ¹³⁷ (засланий до Сибіру); [полковий старшина] Самійло Савицький ¹³⁸	Іван Дехенька (Дегенька) ¹³⁹ [генеральний писар] Семен Остапів (Голуховський) ¹⁴⁰	[полковий старшина переяславський] Михайло Пригара ¹⁴¹ (можливо, полковник у П. Дорошенка) ¹⁴² [осавул Ніжинського полку] Павло Кільдяй (Боженюк; страчений) ¹⁴³			
1663		[писар ГВК] ¹⁴⁴ Святослав Кривецький ¹⁴⁵	[генеральний осавул] Іван Креховецький ¹⁴⁶ Кравченко ¹⁴⁷	[полковник] Петро Дорошенко ¹⁴⁸ Іван Богун ¹⁴⁹			
1664	[генеральний суддя] Михайло Радкевич ¹⁵⁰ [колишній полковник білоцерківський] Семен Поло-	Святослав Кривецький ¹⁵²	Іван Креховецький ¹⁵³ , [колишній генеральний осавул] Герман Гапаювич ¹⁵⁴	Петро Дорошенко ¹⁵³ (генеральний обозний) Іван Лупіненко ¹⁵⁶ Іван Богун ¹⁵⁷ (+)			

ЧАСТИНА І. УКРАЇНА – ЗЕМЛЯ КОЗАЦЬКА

1665	вещь ¹⁵¹ (генеральний суддя) Тиміш Носач ¹⁵⁸ (потрапив у полон)	Святослав Кривецький ¹⁵⁹	Іван Креховецький ¹⁶⁰ (потрапив у полон) ¹⁶¹	Іван Олексій Попов ¹⁷¹			
1663	[козак Медведівської сотні Чигиринського полку ¹⁶²] Іван Климович Цесарський ¹⁶³ (Цисарський) ¹⁶³ [колишній полковник миргородський] Павло Животовський ¹⁶⁴ (наказний) ¹⁶⁴	[сотенний старшина Корсунської сотні] Степан Гречаний-Потребич ¹⁶⁵	Юрій Незамай (Григор'їв) ¹⁶⁶ , [колишній полковник, згодом сотник борзенський ¹⁶⁷] Петро Забіла ¹⁶⁸	Степан Опанасович Іванів ¹⁶⁹ , Парфен Михайлович ¹⁷⁰ Нужний	Іван Олексій Попов ¹⁷¹	Григорій Витязенко ¹⁷² (полковник полтавський)	
1664	Іван Цесарський ¹⁷³	Степан Гречаний-Потребич ¹⁷⁴	Юрій Незамай ¹⁷⁵ , Петро Забіла ¹⁷⁶				
1665	Іван Цесарський ¹⁷⁷	Степан Гречаний-Потребич (полковий суддя гадяцький) ¹⁷⁸ , [підписок ГВК, писар наказного гетьмана І.Скоробататка ¹⁷⁹] Захар Шийкевич ¹⁸⁰ (скинутий з уряду в Москві, засланий до Сибіру ¹⁸¹)	Юрій Незамай ¹⁸² , Петро Забіла ¹⁸³	Василь Федаєнко (Федяєнко) ¹⁸⁴ , [осавул ГВА] Богдан Щербак ¹⁸⁵ Павло Костянтинів ¹⁸⁶	Микола Яковлевич ¹⁸⁷	Ясько Шашаковський ¹⁸⁸ Іван Михайлович Попов ¹⁸⁹	
1666	Іван Цесарський ¹⁹⁰		Юрій Незамай ¹⁹¹ (зарештований ¹⁹² , по поверненню з	Павло Костянтинів ¹⁹⁵ [охочко-			

1667	Іван Безпалий			Сибіру - суддя полковий кийський ¹⁹³ Петро Забіла ¹⁹⁴	монний полковник] Артемій Мартинович ¹⁹⁶ (Мартинів)	Іван бунчужний ¹⁹⁹	
1668	Іван Безпалий ²⁰⁰ (значний військовий товариш)	[канцелярист ГВК ²⁰¹] Федір Михайлович (Михайловський) (наказний) ²⁰²	Петро Забіла (генеральний обозний) ²⁰³ [колишній обозний наказний] Павло Животовський (городовий отаман кам'янський) ²⁰⁴	Петро Забіла ¹⁹⁷	[полковник чернігівський] Демко Ігнатович (Многогрішний) ²⁰⁵		
1665	[генеральний осавул] Петро Дорошенко ²⁰⁶ (гетьман)		Радочинський (Радощинський) ²⁰⁷		[колишній полковник білоцерківський] Самійло Фридрикевич ²⁰⁸	Жилка (заарештований) ²⁰⁹	
1666	[полковий старшина Київського полку ²¹⁰ , полковник канівський] Іван Демиденко ²¹¹	[канцелярист ГВК ²¹²] Іван Чекаловський ²¹³	[полковник чигиринський наказний] Герман Гапанович ²¹⁴ [полковник павлоцький] Михайло Суличич ²¹⁵ Семен Богаченко ²¹⁶	[полковник миргородський] Павло Апостол ²¹⁷ Демко Пиляй ²¹⁸			
1667		Лукаш Бузкевич (Буткевич) ²¹⁹	Герман Гапанович, Семен Богаченко ²²⁰ Олишевич ²²⁰	Демко Пиляй ²²¹ , [старшина Чигиринського полку ²²²] Жадан Якименко Якимович ²²³			

1668	[козак Животовський сотні Кальницького полку ²²⁴] Яків Корицький ²²⁵	Лукаш Бузкевич ²²⁶ [колишній генеральний писар у Я.Сомка] Михайло Вужевич ²²⁷ [писар ГВК] Нестор Кононович (?) ²²⁸ (потрапив у полон)	Герман Гапанович, Семен Богаченко ²²⁹			
1669	Яків Корицький (полковник чигиринський) ²³⁰ , [колишній генеральний обозний] Федір Коробка ²³¹	Михайло Вужевич ²³² Лукаш Бузкевич ²³³ Василь Хилкієв ²³⁴ (Хильченко)	Герман Гапанович ²³⁵	Ярема Петрановський ²³⁶ (полковник лисянський) [полковник білоцерківський] Андрій Тарасенко ²³⁷ Яків К. Лизогуб ²³⁸ Тиміш Шуліка (Шулін)	Лукаш Заборовський (?) ²³⁹ (полковник писар чернігівський)	
1670		Михайло Вужевич ²⁴⁰	Семен Богаченко (Богученко) ²⁴¹ (генеральний писар у М.Ханенка) [сотник ²⁴⁷ ; полковник чигиринський]	Яків К. Лизогуб ²⁴² Тиміш Шуліка ²⁴³		
1671	[старшина Черкаського полку ²⁴⁴] Іван Гулак ²⁴⁵	Михайло Вужевич ²⁴⁶	Прокіп Бережницький (після переходу на Лівобережжя значний військовий товариш), [колишній генеральний обозний] ²⁴⁸ Семен Половець	Яків К. Лизогуб ²⁵⁰ Тиміш Шуліка ²⁵¹ [козак полкової сотні Білоцерківського полку ²⁵²] Харлам Тарасенко (двоюрідний брат П.Доро-		

1672	Іван Гулак ²⁵⁵	Михайло ²⁵⁶ Вуяхевич	(знатний товариш Батурицької сотні) ²⁴⁹	Яків К. Лизогуб ²⁵⁷ [полковник черкаський] Яким Головаченко ²⁵⁸ (полковник перекладський); Тиміш Шуліка ²⁵⁹	шенка ^{253,254}		
1673	Іван Гулак ²⁶⁰	Михайло ²⁶¹ Вуяхевич		Яків К. Лизогуб ²⁶² Тиміш Шуліка ²⁶³			
1674	Іван Гулак ²⁶⁴	Михайло ²⁶⁵ Вуяхевич	[колишній полковник курський] Яків Петрович Удеський (Удесько, Улезько, Улешко) (знатний військовий товариш на Лівобережжі, старолубський полковий обозний) ^{266,267}	Яків К. Лизогуб ²⁶⁸ (полковник чернігівський) Тиміш Шуліка ²⁶⁹ Григір Лизогуб ²⁷⁰ , [полковник уманський] Григорій Білогруд ²⁷¹ Михайло Гамалія ²⁷² [полковник павлоцький] Григорій Гамалія ²⁷³ (полковник лубенський); [ротмістр над-			

1675	Іван Гулак ²⁷⁵	Михайло Вужевич ²⁷⁶	[полковник прилуцький] Дмитро Чернявський ²⁷⁷	вірної короги гетьмана П. Дорошенка] Іван Мазепа ²⁷⁴ Тиміш Шуліка ²⁷⁸	Богдан Бережецький ²⁷⁹
1669		[гетьман] Петро Суховій ²⁸⁰ (знатий військовий товариш)			
1671		Андрій Тораченко ²⁸¹	Імануїл Федорович ²⁸²		
1672		[генеральний суддя] Семен Богаченко ²⁸³ Іван Шило ²⁸⁴			
1674	Федр Бурлій ²⁸⁵	[писар ГВК] Іван Ломиковський ²⁸⁶ (товариш військовий, згодом – генеральний хорунжий)			
1669	[генеральний суддя] Петро Михайлович Забіла ²⁸⁷	[писар ГВК ²⁸⁵] Карпо Мокрієвич ²⁸⁹	[полковник чернігівський] Іван Самойлович ²⁹⁰ [сотник слабинський Чернігівського полку ²⁹¹] Іван Домонтович	[колишній полковник ніжинський] Матвій Гвинтовка ²⁹² [колишній полковник кийвський] Костянтин Солонина — “генеральний наказний	[полковник наказний чернігівський] Костянтин Стриєвський ²⁹⁶ , Лукаш Заборовський

1670	Петро Забла ²⁹⁷	Карпо Мокрієвич ²⁹⁸	Іван Самойлович ²⁹⁹ Іван Домонтович	Іван Самойлович ³⁰⁵ Іван Домонтович ³⁰⁶	Матвій Гвинтовка ³⁰⁷ (заарештований і засланий до Сибіру) ³⁰⁸ Павло Грибович	Матвій Гвинтовка ³⁰⁹ (полковник перяславський ³¹⁰ , після падіння Д.Ігнатовича перейшов на Пра-вобережжя ³¹¹)	Костянтин Стривський ³⁰⁰ Лукаш Заборський ³⁰¹
1671	Петро Забла ³⁰²	Карпо Мокрієвич ³⁰³ [генеральний бунчужний] Лукаш Заборський ³⁰⁴	Іван Самойлович ³¹⁴ Іван Домонтович ³¹⁵	Іван Самойлович ³¹⁴ Іван Домонтович ³¹⁵	Павло Грибович (заарештований і висланий до Сибіру) ³¹⁶		
1672	Петро Забла ³¹²	Карпо Мокрієвич ³¹³ (суддя полковий чернігівський) Лукаш Заборський (писар полковий чернігівський)	Іван Домонтович ³²⁰ [городовий отаман, перед тим – генеральний суддя] Павло Животовський ³²¹	Іван Лисенко ³²⁰ Лесько Черняк (Черняченко) ³²³	Павло Грибович (заарештований і висланий до Сибіру) ³¹⁶		
1672	Петро Забла ³¹⁷	[сотник воронізький, полковий писар перяславський ³¹⁸] Сава Прокопович ³¹⁹	Іван Лисенко ³²⁰ Лесько Черняк (Черняченко) ³²³	Іван Лисенко ³²⁰ Лесько Черняк (Черняченко) ³²³	[колишній полковник чернігівський, скінувтий Д.Ігнатовичем] Іван Лисенко ³²² Лесько Черняк (Черняченко) ³²³	[батуринський сотник ³²⁴] Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³²⁵	[чернігівський полковий писар] Леонтій Полуботок ³²⁶
1673	Петро Забла ³²⁷	Сава Прокопович ³²⁸	Іван Домонтович ³²⁹ Павло Животовський	Іван Лисенко ³³⁰ Лесько Черняк (Черняченко) ³³¹	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський	Леонтій Полуботок ³³²	

1674	Петро Забіла ³³⁵	Сава Прокопович ³³⁴	Іван Домонтович ³³⁵ Павло Животовський	Іван Лисенко ³³⁶ Лесько Черняк (Черняченко) ³³⁷	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський	Леонтій Полуботок ³³⁸
1675	Петро Забіла ³³⁹	Сава Прокопович ³⁴⁰	Іван Домонтович ³⁴¹ Павло Животовський	Іван Лисенко ³⁴² Лесько Черняк (Черняченко)	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³⁴³	Леонтій Полуботок ³⁴⁴
1676	Петро Забіла ³⁴⁵	Сава Прокопович ³⁴⁶	Іван Домонтович ³⁴⁷ Павло Животовський	Іван Лисенко ³⁴⁸ Лесько Черняк (Черняченко)	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³⁴⁹	Леонтій Полуботок ³⁵⁰
1677	Петро Забіла ³⁵¹	Сава Прокопович ³⁵²	Іван Домонтович ³⁵³ Павло Животовський	Іван Лисенко ³⁵⁴ (полковник переяславський) Лесько Черняк (Черняченко)	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський (полковник чигиринський) ³⁵⁵	Леонтій Полуботок ³⁵⁶ (генеральний осавул)
1678	Петро Забіла ³⁵⁷	Сава Прокопович ³⁵⁸	Іван Домонтович ³⁵⁹ Павло Животовський ³⁶⁰ (значний військовий товариш)	[генеральний бунчужний] Леонтій Полуботок Лесько Черняк (Черняченко) ³⁶¹	[сотник] Степан Петрович Забіла ³⁶²	[сотник ніжинський] ³⁶³ Костянтин Іванович Голуб (Голубенко, Іванів) ³⁶⁴
1679	Петро Забіла ³⁶⁵	Сава Прокопович ³⁶⁶	Іван Домонтович ³⁶⁷	Леонтій Полуботок ³⁶⁸	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1680	Петро Забіла ³⁶⁹	Сава Прокопович ³⁷⁰	Іван Домонтович ³⁷¹	Леонтій Полуботок	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1681	Петро Забіла ³⁷²	Сава Прокопович ³⁷³	Іван Домонтович ³⁷⁴ (значний військовий товариш)	Леонтій Полуботок	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1682	Петро Забіла ³⁷⁵	Сава Прокопович ³⁷⁶		Леонтій Полуботок (полковник переяславський);	Степан Петрович Забіла (полковник)	Костянтин Голуб

1683	Петро Забіла ³⁷⁹	Сава Прокопович ³⁸⁰	[генеральний писар у Я.Сомка] Михайло Вуяхевич ³⁸¹	Іван Мазепа [генеральний хорунжий] Михайло Миклашевський ³⁸²	Іван Мазепа [генеральний осавул у П.Дорошенка; товариш військовий ³⁷⁷] Іван Мазепа	осавул ніжинський] Михайло Миклашевський ³⁷⁸ (генеральний осавул)	Костянтин Голуб
1684	Петро Забіла ³⁸³	Сава Прокопович ³⁸⁴	Михайло Вуяхевич ³⁸⁵	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁸⁶	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁹⁰	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1685	Петро Забіла ³⁸⁷	Сава Прокопович ³⁸⁸	Михайло Вуяхевич ³⁸⁹ [полковник, полтавський суддя Кость Кублицький (полковий обозний полтавський)]	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁹³	Михайло Миклашевський ³⁹²	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1686	[полковник чернігівський] Василь Дунін-Борковський	Сава Прокопович ³⁹¹	Михайло Вуяхевич ³⁹²	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁹³	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁹³	Степан Петрович Забіла (полковник ніжинський)	Костянтин Голуб
1687	Василь Дунін-Борковський	Сава Прокопович ³⁹⁴ (генеральний суддя)	Михайло Вуяхевич ³⁹⁵	Михайло Миклашевський ³⁹⁶ Іван Мазепа (гетьман)	Михайло Миклашевський ³⁹⁶ Іван Мазепа (гетьман)	Костянтин Голуб	Юхим Якович Лизогуб ³⁹⁷ /син полковника чернігівського; зять П.Дорошенка/

1687	Василь Дунін-Борковський (згодом значний військовий товариш)	[писар, ресент ГВК] Василь Кочубей	Михайло Вуяхевич (згодом – архімандрит КПП)	Михайло Миклашевський (полковник стародубський) [полковник переяславський] Войца Сербин	[сотник бор-зенський] Василь Забіла	Юхим Якович Лизогуб (згодом генеральний хорунжий)
------	--	------------------------------------	---	---	-------------------------------------	---

/

Таблиця №2
**Кількість старшин, які посідали генеральні уряди
 упродовж 1648-1687 рр.³⁹⁸**

Генеральні уряди/ роки	1648-57	1658-67	1668-77	1678-87
Генеральний обозний	4	11	5	2
Генеральний писар	2	14	11	1
Генеральні судді	4	8	12	4
Генеральні осавули	7	23	12	4
загалом	18	136	135	12

Таблиця № 3
**Тривалість каденції окремих генеральних старшин
 у 1670-1680 рр.**

Прізвище	Інституція	Тривалість каденції (в роках)
Петро Забіла	Генеральний обозний	19
Сава Прокопович	Генеральний писар	16
Іван Домонтович	Генеральний суддя	14
Павло Животовський	Генеральний суддя	7
Михайло Вуяхевич	Генеральний суддя	5
Іван Лисенко	Генеральний осавул	6
Леонтій Полуботок	Генеральний осавул	5
Іван Мазепа	Генеральний осавул	6
Михайло Миклашевський	Генеральний осавул	5
Григорій Карпович-Вольський	Генеральний хорунжий	7
Степан Забіла	Генеральний хорунжий	9
Костянтин Голуб	Генеральний бунчужний	10
Леонтій Полуботок	Генеральний бунчужний	6

Таблиця № 4
Розміри річного грошового і натурального жалування
гетьманові і Війську Запорозькому у відповідності з нормами
українсько-російських договорів другої половини XVII ст.³⁹⁹

	Московський договір 1654 р.	„Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьману	Староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих	1 тис. червоних золотих
Генеральному обозному	400 золотих польських	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральним суддям	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Генеральному хорунжому				
Писареві Генерального військового суду	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Хорунжому Генеральному	50 золотих польських			

ральної Військової артилерії				
Полков- никам	100 єфим- ків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин
Полковим осавулам	200 золо- тих польсь- ких; млин	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	
Полковим хорунжим	50 золотих польських	50 золотих поль- ських	50 золотих польських	50 золотих польських
Полковим писарям	50 золотих польських	50 золотих поль- ських	50 золотих польських	50 золотих польських
Сотникам	100 золо- тих польсь- ких	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Сотенним хорунжим			30 золотих польських	
Рядовим козакам	30 золотих польських	30 золотих поль- ських	30 золотих польських	30 золотих польських

Таблиця № 5

**Розміри екстраординарного натурального жалування царя
гетьманові і козацькій старшині (70–80-і рр. XVII ст.)⁴⁰⁰**

	1677 р. (П. Дорошенко)	1681 р. (І. Самойлович)
Гетьман	Соболів „сорок во 100 руб- лев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 руб- лев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; „Атласу бело- го венецейского, самого до- браго, 10 аршин”.	„бархат двоєморховой; изарбаф посеребряной зем- ле; обер серебряная; кушак золотой; сорок соболев во 100 рублев; 2 пары соболев по 10 рублев пара”.
Генеральний обозний	„сорока соболей по 60 руб- лей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	„бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара собо- лей по 10 рублев пара, кам- ка куфтер”.
Генеральний суддя	„сорока соболей по 60 руб- лей сорока, пара соболей по	„бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара собо-

	10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	лей по 10 рублев пара”.
Генеральный писар	„сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	„бархат, обяря серебряная, пара соболев по 6 рублев пара, атлас.
Генеральный осавул	„сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	„бархат, оберя серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара”.
Генеральный хорунжий	„сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	„изарбаф, обяря серебряная, пара соболев в 8 рублев”.
Генеральный бунчужный	„сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	
Другий генеральный судья		„бархат, обяря серебряная, пара соболев по 6 рублев пара”.
Другий генеральный осавул		„изарбаф, пара соболев в 10 рублев”.
Полковники	„сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов”.	„бархат, обяря серебряная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас”.

¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. // Праці Комісії з історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1-2. – Cambridge, Mass., 1978; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648-1657 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne – Z. 101. – Krakow, 1993; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.

- ² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией. (далі – Акты ЮЗР) – Т. 4. – СПб., 1865. – С. 267.
- ³ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.140.
- ⁴ Там само. – С. 140.
- ⁵ Цит.за: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 142.
- ⁶ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 27.
- ⁷ Окиншевич Л. Назв. праця. – С. 152.
- ⁸ Там само. – С. 152, прим.6.
- ⁹ Акты ЮЗР. – Т. 8. – СПб., 1876. – С. 349-350.
- ¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – Кмів-Львів, 2004. – С. 116.
- ¹¹ Див.: Окиншевич Л. Назв. праця. – С. 154.
- ¹² Собрание государственных грамот и договоров (далі – СГГД). – Т. 4. – М., 1848. – С. 272; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 244. – Т. 4. – М., 1825. – С. 51.
- ¹³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 946.
- ¹⁴ Окиншевич Л. Назв.праця. – С. 99.
- ¹⁵ СГГД. – Т. 4 – С. 56.
- ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах.. – Т. 3. – М., 1954 – С. 561, 563.
- ¹⁷ Універсали українських гетьманів... – С. 116.
- ¹⁸ Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 275.
- ¹⁹ Перелік не враховує каденцію генерального підскарбія в уряді Івана Брюховецького – Романа Ракушки-Романовського (1663-1668), оскільки з відстороненням останнього від виконання його функціональних повноважень гетьманом Демком Ігнатовичем згадок про наявність цієї інституції в статусі члена гетьманського уряду аж до 1728 р. виявити не вдалось. А це дає підстави гіпотетично стверджувати, що попередній високий статус було втрачено, і генеральний уряд трансформувався у двірську посаду при гетьмані.
- ²⁰ Тут і далі в таких дужках вказівка на попередню службу.
- ²¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Т. 149-150. – Львів, 1925. – С. 75; Gajecy G. The Cossack Administration ... – P. 657.
- ²² Реєстр Війська Запорозького. – С. 131.
- ²³ Тут і далі в таких дужках вказівка на наступну службу.
- ²⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 305; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ²⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁷ Реєстр Війська Запорозького. – С. 131.
- ²⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 660.
- ²⁹ Реєстр Війська Запорозького. – С. 27; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.

- ³⁰ Dabrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej... – S. 43-59.
- ³¹ Реєстр Війська Запорозького. – С. 27. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ³² Реєстр Війська Запорозького. – С. 27.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908.– С. 216; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ³⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина ... – С. 88.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – К., 1996. – С. 114; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657
- ³⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665
- ³⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670
- ³⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁴⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 114.
- ⁴¹ Там само. – С. 119.
- ⁴² [Grabowski A.] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т. 2. – Kraków, 1845. – S. 66-67; Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 349-450.
- ⁴³ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁴⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁴⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁴⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁴⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁴⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁵⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670
- ⁵¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁵² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁵³ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 497; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.

-
- ⁵⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 735; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁵⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁵⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 735
- ⁵⁸ Там само. – С. 735.
- ⁵⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670
- ⁶⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 1018; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁶¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 735; 1018; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁶² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 735.
- ⁶³ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁶⁴ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С. 472.
- ⁶⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁶⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P.665
- ⁶⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁶⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁶⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁷⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁷¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁷² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁷³ Акты ЮЗР. – Т.11. – С. 688.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 50; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁷⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – К., 1998. – С. 77.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 50.
- ⁷⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 50; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т. 15. –СПб., 1892. – С. 314
- ⁸⁰ Липинський В. Участь шляхти... – С. 467.
- ⁸¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack

- Administration... – P. 657.
- ⁸² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 77.
- ⁸³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 229; Т. 15. – С. 270-272.
- ⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – К., 1998. – С. 205.
- ⁸⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 670.
- ⁸⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 205.
- ⁸⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁸⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 144-146; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁸⁹ Реєстр Війська Запорозького. – С. 27.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 144-146; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 335, 342; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁹¹ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 312; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 159.
- ⁹² Липинський В. Участь шляхти... – С. 219.
- ⁹³ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ⁹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 77.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 406.
- ⁹⁶ Заарештований Т.Цицюрою. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 312.
- ⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 279; Т. 15. – С. 406.
- ⁹⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 419.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 419.
- ¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 561.
- ¹⁰² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 269; Т. 15. – С. 287.
- ¹⁰³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 269; Т. 15. – С. 287.
- ¹⁰⁴ Шамрай С. До історії міста Борисполя // Історико-географічні записки ВУАН. – Т. 1. – К., 1927. – С. 96.
- ¹⁰⁵ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 312; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 159.
- ¹⁰⁶ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 438.
- ¹⁰⁷ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – М., 1858. – С. 105; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹⁰⁸ Липинський В. Участь шляхти... – С. 229.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 229.
- ¹¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 946. СГГД. – Т. 4. – С. 51. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 105; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 98; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹¹¹ СГГД. – Т. 4. – С. 51.
- ¹¹² Реєстр Війська Запорозького. – С. 203.
- ¹¹³ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 105; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 3 (тут же вказано і на “Його полку начальних людей”, тобто Безпалий виступає як охочеконний полковник).

-
- ¹¹⁴ СГГД. – Т. 4. – С. 51.
- ¹¹⁵ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946; СГГД. – Т. 4. – С. 51; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 105; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 98; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹¹⁷ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 105; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹¹⁸ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 39, 41, 42.
- ¹²⁰ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – Т. 4. – К., 1859. – С. 43; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 103; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹²¹ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 310.
- ¹²² Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹²³ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹²⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹²⁵ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹²⁶ Максимович М. Бубновская сотня // Максимович М. Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 771.
- ¹²⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹²⁸ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹²⁹ Грушевский М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 747 (прим.1).
- ¹³⁰ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський // Записки Історико-Філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. – Вип. 16. – К., 1928. – С. 203; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹³¹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 60, 61.
- ¹³² Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 61.
- ¹³³ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 115; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 роках XVII ст. – К., 1960. – С.238; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹³⁴ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹³⁵ Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648-1678 рр.). – Біла Церква, 1998. – С. 36.
- ¹³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 115; Стецюк К. Народні рухи... – С. 238; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹³⁷ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹³⁸ Повідомлення про повернення 1670 р. із заслання, куди він потрапив 1663 р. за звинуваченням І.Брюховецького. (Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 240).
- ¹³⁹ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661 (поклик автора на Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 343-377 невірний).

-
- ¹⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 355.
- ¹⁴¹ Стецюк К. Народні рухи... – С. 238.
- ¹⁴² Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 251.
- ¹⁴³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 369.
- ¹⁴⁴ Липинський В. Участь шляхти... – С. 229.
- ¹⁴⁵ Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціо-політичній структурі Речі Посполитої: проект устаткованої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – С. 40-61.
- ¹⁴⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 120; Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці УІФТР. – Т. 2. – Прага, 1939. – С. 30.
- ¹⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 351.
- ¹⁴⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –Т. 1. – К., 1908. – С. 453; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ¹⁴⁹ Максимович М. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 521.
- ¹⁵⁰ Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40-61.
- ¹⁵¹ ПВК. – Т. 4. – С. 148; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е допов. вид. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 62.
- ¹⁵² Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹⁵³ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 120; Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С. 40-61.
- ¹⁵⁴ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С. 40-61.
- ¹⁵⁵ Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С. 40-61.
- ¹⁵⁶ Липинський В. Участь шляхти... – С. 488; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С. 40-61.
- ¹⁵⁷ Максимович М. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 521.
- ¹⁵⁸ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657
- ¹⁵⁹ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ¹⁶⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 120; Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30.
- ¹⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 269.
- ¹⁶² Реєстр Війська Запорозького. – С. 38.
- ¹⁶³ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 130; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹⁶⁴ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 129; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 21; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.

- втім помилково називає В.Федаєнка старшиною в уряді П.Тетері. – Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ¹⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 4; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 137.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 4.
- ¹⁸⁹ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 137.
- ¹⁹⁰ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 657.
- ¹⁹¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 119; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ¹⁹² Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 909.
- ¹⁹³ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 2. – Д. 42. – Л. 346 зв.
- ¹⁹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ¹⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 148, 178.
- ¹⁹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 155; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ¹⁹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74, Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ¹⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 178.
- ¹⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 79; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 202.
- ²⁰⁰ Костомаров Н.И. Руина // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Т. 6. – М., 1967. – С. 105; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²⁰¹ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 149.
- ²⁰² Костомаров Н.И. Руина. – С. 105
- ²⁰³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²⁰⁴ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 89.
- ²⁰⁵ Костомаров Н.И. Руина. – С. 105.
- ²⁰⁶ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 42; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²⁰⁷ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²⁰⁸ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671; Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене вид. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 62.
- ²⁰⁹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 191.
- ²¹⁰ Реєстр Війська Запорозького. – С. 291.
- ²¹¹ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665-1666 // Праці УІФТР. – Т. 4. – Прага, 1942. – С. 17; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. // Україна модерна. – Число 2-3. – Львів, 1999. – С. 327.
- ²¹² Липинський В. Участь шляхти... – С. 229.
- ²¹³ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 17; Gajecy G. The

- Cossack Administration... – P. 665; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. – С. 327.
- ²¹⁴ Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. – С. 338.
- ²¹⁵ Там само.
- ²¹⁶ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. – С. 327.
- ²¹⁷ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. – С. 327.
- ²¹⁸ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. – С. 327.
- ²¹⁹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський // Записки Історико-Філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. – Вип. 26. – К., 1928. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²²⁰ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²²¹ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 129; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²²² Реєстр Війська Запорозького. – С.27.
- ²²³ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 129; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²²⁴ Реєстр Війська Запорозького. – С. 269.
- ²²⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 110; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²²⁶ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С.193, 195; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²²⁷ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 107, 145. Можливо, лише один з писарів ГВК, а не генеральний писар.
- ²²⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вип. 1. – Черныгов, 1912. – С. 137; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²³⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина ... – С. 110; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²³¹ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²³² Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²³³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 162.
- ²³⁴ Там само. – С. 38.
- ²³⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 4; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²³⁶ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 227, Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²³⁷ Там само.
- ²³⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 97; Gajecy G. The

-
- Cossack Administration... – P. 671.
- ²³⁹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 185.
- ²⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 197; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁴¹ Костомаров Н.И. Руїна. – С. 175.
- ²⁴² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁴³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 69.
- ²⁴⁴ Реєстр Війська Запорозького. – С. 65.
- ²⁴⁵ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁴⁶ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 213.
- ²⁴⁸ Целевич О. Причинки до зносин П.Дорошенка з Польщею в 1670-72 рр. // ЗНТШ. – Т. 26. – Львів, 1898. – С. 13; Возняк М. Хто ж автор так званого Літопису Самовидця // ЗНТШ. – Т. 153. – Львів, 1933. – С. 41-42; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ²⁴⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 197.
- ²⁵⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁵¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 69.
- ²⁵² Реєстр Війська Запорозького. – С. 177.
- ²⁵³ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 265.
- ²⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 348; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 69.
- ²⁵⁵ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁵⁶ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁵⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 829.
- ²⁵⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 69.
- ²⁶⁰ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁶¹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁶² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3 – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁶³ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 231, 237; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁶⁴ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 411; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 250, 251; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁶⁵ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 265; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁶⁶ Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1896. – С. 85.
- ²⁶⁷ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 251.

- ²⁶⁸ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 411; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 251, 258; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 671.
- ²⁶⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 69.
- ²⁷⁰ Там само. – С. 36.
- ²⁷¹ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 276-277.
- ²⁷² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 271.
- ²⁷³ Там само. – С. 81.
- ²⁷⁴ Там само. – С. 63.
- ²⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 302.
- ²⁷⁶ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 202; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ²⁷⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 248.
- ²⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 210.
- ²⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 424.
- ²⁸⁰ Андрусак М. До боротьби Дорошенка з Суховієм // ЗНТШ. – Т. 150. – Львів, 1929. – С. 197.
- ²⁸¹ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 355.
- ²⁸² Липинський В. Участь шляхти... – С. 480; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ²⁸³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 979.
- ²⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 646.
- ²⁸⁵ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁸⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36.
- ²⁸⁷ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 216; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁸⁸ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 149, 179.
- ²⁸⁹ Там же. – С. 216.
- ²⁹⁰ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 216; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – К., 1914. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ²⁹¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, 1729-30. – Чернигов, 1892. – С. 265.
- ²⁹² Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 172; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 216.
- ²⁹³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 286, 262.
- ²⁹⁴ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 216.
- ²⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 59, 81, 73, 125, 128; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 217; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 185.
- ²⁹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 81.
- ²⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 246; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ²⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
- ²⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 246; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4.

-
- С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ³⁰⁰ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 677 (поклик на працю: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 263 – не точний).
- ³⁰¹ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 217; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 185.
- ³⁰² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁰³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
- ³⁰⁴ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 689.
- ³⁰⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ³⁰⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
- ³⁰⁷ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 323.
- ³⁰⁸ Про арешт і заслання до Сибіру. (Дополнение к Актам Историческим. – Т. 6. – Спб., 1868. – С. 324).
- ³⁰⁹ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 677 (поклик на працю: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 263 – не точний).
- ³¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 579.
- ³¹¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 117-118.
- ³¹² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³¹³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
- ³¹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 661.
- ³¹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
- ³¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 706, 719; Т. 11. – С. 335-336.
- ³¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 907; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³¹⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – Ч. 2: Рада старшини. – К., 1930. – С. 294.
- ³¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 237, 248.
- ³²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 907; Т. 11. – С. 108; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 237; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³²¹ Акты ЮЗР. Т. 9. – С. 907, 946; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 237, 248.
- ³²² Там же.
- ³²³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 248.
- ³²⁴ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 724; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 233.
- ³²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 907, 946; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 237.
- ³²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 907, 946; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 237.
- ³²⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The

- Cossack Administration... – P. 658.
- ³²⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³²⁹ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 471.
- ³³¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 349-351, 360.
- ³³² Сулимовський архив. – К., 1884. – С. 265-266.
- ³³³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³³⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³³⁵ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 471.
- ³³⁷ Там же. – Т. 11. – С. 349-351, 360.
- ³³⁸ Там же. – С. 374.
- ³³⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁴¹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 213; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁴² Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 85; Т. 13. – С. 471.
- ³⁴³ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 59.
- ³⁴⁴ Перша згадка про бунчужного як про старшину “генерального”. (Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 560; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 158.
- ³⁴⁵ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 195; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁴⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 195; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁴⁷ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 238; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁴⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 195 зв.
- ³⁴⁹ Там само.
- ³⁵⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 195 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 720, 728.
- ³⁵¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁵² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁵³ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 176; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 471.
- ³⁵⁵ Там же.

-
- ³⁵⁶ Там же. – С. 62.
- ³⁵⁷ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 738; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁵⁸ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁵⁹ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁶⁰ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 579.
- ³⁶¹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 463.
- ³⁶² Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 471; Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1895. – С. 11.
- ³⁶³ Гаецкий Ю. Голуб Костянтин // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. – С. 144.
- ³⁶⁴ Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 471; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 88.
- ³⁶⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁶⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁶⁷ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁶⁸ Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – С. 397.
- ³⁶⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁷⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁷¹ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁷² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁷³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁷⁴ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 46; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 662.
- ³⁷⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁷⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁷⁷ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 195 зв.
- ³⁷⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁷⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁸⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁸¹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 204.

-
- ³⁸² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁸³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁸⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁸⁵ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 204.
- ³⁸⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁸⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 658.
- ³⁸⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁸⁹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 204.
- ³⁹⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁹¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁹² Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 204.
- ³⁹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁹⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 36; Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 665.
- ³⁹⁵ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С. 204.
- ³⁹⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 162.
- ³⁹⁷ СГГД. – Т. 4. – С. 558; Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С. 158.
- ³⁹⁸ За наведеними даними не можна обрахувати загальну кількість старшин, котрі перебували на генеральних урядах, оскільки мала місце практика перебування одного й того ж старшини в різні роки на чолі різних інституцій
- ³⁹⁹ Складено на основі: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 561-563, 570; Універсали українських гетьманів... – С. 116, 463; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 309.
- ⁴⁰⁰ Складено на основі: Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 275.
- /

ВОЛОДИМИР ГАЗІН

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА КОЗАЦЬКА УКРАЇНА
(СЕРЕДИНА – ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х РР. XVII СТ.)

Українсько-московський договір 1654 р. мав вирішальний вплив не лише на хід подій Української національної революції та розвиток українсько-московських і українсько-польських стосунків, а й вніс корективи у всю тогочасну європейську політику, особливо ту, яка була акумульована в східноєвропейському регіоні. Фактично мова йшла про становлення нового співвідношення сил і перерозподіл сфер впливу.

Загалом питанням міждержавних стосунків другої половини 50-х рр. XVII ст. в історіографії приділено досить багато уваги. Зокрема, в цьому сенсі варто виділити роботи сучасних українських істориків В.Горобця, В.Смолія, В.Степанкова, Я.Федорука та Т.Чухліба¹. Серед російських вчених найбільший доробок у дослідженні означеної тематики належить В.Артамонову, В.Заборовському, Г.Саніну, Т.Яковлевій². Проте навіть наявність значної кількості праць з історії міжнародних відносин окресленого нами періоду не виключає необхідності подальшої роботи над вивченням даної проблематики. По-перше, в більшості робіт українських істориків насамперед всі перипетії міждержавних стосунків розглядаються в контексті дослідження зовнішньої політики Українського гетьманату, де акцент робиться переважно на зовнішньополітичних зусиллях уряду Богдана Хмельницького та його наступників. По-друге, якщо говорити стосовно наших російських колег, то тут спостерігається діаметрально протилежна картина, за якої фактор впливу української політики на тогочасні міжнародні процеси чи то свідомо, чи підсвідомо применшується. Фактично створюється враження про формування політики в Центральній та Південно-Східній Європі без будь-якого українського впливу. Гетьманський уряд, таким чином, виставляється пасивним гравцем, що лише слідує чужим правилам.

На нашу думку, питання міждержавних відносин країн Центральної та Південно-Східної Європи слід розглядати у контексті всіх можливих взаємозв'язків і з обов'язковим врахуванням впливу українського фактору, який в багатьох випадках був вирішальним. Звичайно, комплексне дослідження даної проблеми не може оминати таких питань, як місце козацької України в зовнішньополітичних концепціях Польщі, Росії, Швеції, Османської імперії

та Криму, Придунайських князівств; як розробка українським урядом напрямів політики щодо означених держав; як ставлення окремих угруповань в середовищі політичної еліти цих країн до українського питання. У цьому сенсі доцільним є окреслення певної динаміки в політиці окремих держав щодо України, а відтак – змін в регіоні, пов'язаних з відповідним вирішенням українського питання.

На сьогодні визначилася низка дискусійних питань. Одне з них стосується того, чи проявилися імперські тенденції в зовнішній політиці Московської держави вже в другій половині 50-х рр. XVII ст., і яке місце займала Україна в їх розвитку? Дане питання гостро постало серед інших в ході наукових дискусій під час конференції “Україна, Польща, Росія у XVII-XVIII ст.: політико-державні моделі та владні еліти”, що проходила в Кам'янці-Подільському 20-22 вересня 2006 р. У даній розвідці ми намагатимемося якщо не відповісти на нього, то, принаймні, окреслити проблему, яка, на нашу думку, потребує ретельного дослідження.

Отже, середина XVII ст. виявилася періодом неабиякої активності в європейській міжнародній політиці. Одним із чинників цього процесу стала Українська національна революція, що призвела до глибокої політичної кризи Речі Посполитої, яка опинилася на межі краху, та утворення Української козацької держави (Війська Запорозького). Остання за своїм геополітичним потенціалом цілком претендувала на лідируючу роль в Центральній та Південно-Східній Європі. За оцінкою В.Артамонова, “Козацька держава з центром в Чигирині виникла спонтанно і відразу з власною політикою, сферою інтересів та сильним військом... ні Варшава, ні Москва, ні Стамбул не очікували такого несподіваного спалаху української військової сили”³. Відповідно це не могло не позначитися на підвищенні уваги з боку європейських держав до проблем даного регіону.

Зауважимо, що з завершенням Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр. в Європі була встановлена система хиткої рівноваги, яка ввійшла в історію як Вестфальська. Звичайно, ця система ознаменувала цілком новий етап в розвитку міждержавних відносин, перехід до тих принципів, які стали пріоритетними в наступні роки і домінують в системі міжнародних відносин і нині. За визначенням Г.Саніна, це була система, в основі якої лежали “баланс сил” та “державні інтереси”⁴.

У період, що тривав по завершенні Тридцятилітньої війни, розгорілася боротьба між тими, хто вважав за потрібне збереження Вестфальської системи, і між тими, хто прагнув порушити її на свою користь, тобто встановити своє домінування якщо не у всій Європі, то хоча б у певному регіоні.

На думку Г.Саніна, таких регіонів, де проявився “головний геополітичний конфлікт”, після завершення війни окреслилося чотири. В першому з них визначальними виявилися взаємовідносини між чи не основними противниками на етапі 1618-1648 рр. – Францією та імперією Габсбургів. Провал планів останньої перетворитися у світову католицьку імперію фактично спричинив домінування Франції в Західній Європі. Вона змогла позбутися небезпечного противника й домоглася значного його ослаблення (Габсбурги втратили багатий Ельзас, помітно послабилися їх позиції в німецьких князівствах, отримали незалежність Північні Нідерланди та Швейцарія, які те пер виступали союзниками Франції).

Другим конфліктним регіоном стали Скандинавія та узбережжя Балтики. Вестфальський мир різко посилив позиції Швеції, яка ще після Столбовського миру 1617 р. з Московською державою отримала значну перевагу над останньою. Шведи володіли Карелією, Жорою, гирлом Неви, а також практично всім німецьким та польським балтійським узбережжям. Закріпити свої позиції Швеція прагнула шляхом приєднання територій Речі Посполитої та Московії. Звичайно, такі плани північних монархів наштовхувалися на протидію не лише зазначених держав, а й Данії, Бранденбургу та Австрії.

Третім регіоном, на думку Г.Саніна, виступала Південно-Східна Європа. В епіцентрі цього конфлікту стояли Османська імперія, з одного боку, та Габсбурги й Річ Посполита – з іншого⁵.

Насамкінець четвертим регіоном підвищеної напруги, який приковував до себе увагу тогочасних політиків, була Східна Європа. У результаті Національно-визвольної війни українського народу Річ Посполита – один з важливих факторів європейського балансу сил – опинилася на межі політичного та військового краху. З початку 50-х рр. XVII ст. урядом Української козацької держави виношувалися плани охоплення державними кордонами ареалу історичного проживання українського етносу. Це, по-перше, неодмінно тягло за собою новий територіальний поділ (від Речі Посполитої мали відійти західноукраїнські землі). По-друге, такий розвиток подій мав призвести до становлення в центрі Європи нової держави, що мала б територію, одну з найбільших за площею, та надзвичайно вигідні геополітичні можливості.

Українська національна революція справила надзвичайно великий вплив на тогочасні європейські політичні процеси. Слід погодитися з думкою Т.Чухліба, що “революційні події в Україні, починаючи з другої половини 50-х рр. XVII ст., спричинили до чергового протиборства за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи та стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту після “загальноєвропейського миру” 1648 р.”⁶.

Розвиток революційних подій в Україні співпав з активним виходом на міжнародну європейську політичну арену Московської держави. Довгий час вона залишалася в певному політичному затінку. Це було спричинено важкими наслідками “смутих часів”, які пережила Московія наприкінці XVI – на початку XVII ст., територіальними втратами, що відкинули її від основних торгівельних шляхів, неспроможністю Москви на той час здійснювати якийсь вплив на хід європейської політики. Проте вже в ході Тридцятилітньої війни Росія, не беручи безпосередньо в ній участі, виявила певний потенціал сили, здатної своєю підтримкою значно посилити одну з ворогуючих сторін. Відтак уже тоді в європейських колах проявилось прагнення налагодити союзні стосунки з Московією.

На підтримку Москви з початком Української революції мали надію як Богдан Хмельницький, так і польські урядові кола. Проте російський уряд на перших порах розгортання національно-визвольної боротьби українців зайняв вичікувальну позицію. Тут слушною є думка В.Смоля та В.Степанкова, що Москва, “виступаючи противником незалежної України... дотримувалася у 1648-1652 рр. тактики виснаження козацької держави й Речі Посполитої”. Лише реальна загроза поразки Української держави після оформлення польсько-кримського антиукраїнського альянсу та провалу молдавської політики Б.Хмельницького, а також можливість прийняття козацькою Україною турецької протекції змушують московське керівництво до рішучих дій⁷.

Після 1654 р., уклавши угоду про союз з козацькою Україною, Москва фактично декларує свої європейські інтереси та активізує європейський вектор в своїй зовнішній політиці. Саме в цьому сенсі роль України була визначальною. Використання військового і політичного потенціалу останньої для досягнення своїх геополітичних цілей стало пріоритетним напрямом діяльності царського уряду, починаючи з 1654 р.

Звичайно, московський уряд розумів, що така активізація його європейської політики, що фактично спрямовувалася на корегування Вестфальської системи рівноваги, не може пройти повз увагу впливових європейських держав. Тому після Переяслава московська дипломатія переймається проблемою створення найсприятливішого політичного та військового клімату для здійснення своїх планів.

Відтак, поряд з активізацією воєнних дій (московсько-польська війна), відбувається активна дипломатична „гра”, де основними гравцями виступають не лише Московська держава, Річ Посполита, Кримське ханство, Туреччина та Швеція. У різноманітних дипломатичних комбінаціях також були задіяні Франція та Бранденбург. З іншого боку, саме суперництво європей-

ських держав між собою давало Москві шанси, скориставшись їх зацікавленістю в союзі з нею, заручитися певною підтримкою.

У діях московського уряду цього часу яскраво проявилось бажання утвердити новий геополітичний статус Росії та окреслити її нову роль у європейській політиці. Вважаємо, що вже тоді у зовнішньополітичних курсах Москви, в планах та устремліннях її політичної еліти проявляються імперські тенденції, що зрештою вилилися в утвердження на початку XVIII ст. Російської імперії, яка, змінюючи форми та кольори, проіснувала майже до кінця XX ст.

Питання зовнішньої політики Московської держави цього періоду завжди привертало увагу дослідників. Основною тезою, яка продукувалася в російській історіографії, стало твердження, що період правління Олексія Михайловича ознаменував епоху, коли створювалися ті основи, зокрема, й зовнішньополітичні, на яких потім ґрунтувалася держава Петра I.

Так, російський історик М.Рогожин відзначає, що з середини XVII ст. зовнішня політика Московської держави переважно спрямовувалася на Захід. На його думку, основними її складовими була боротьба з Польщею за українські та білоруські землі та зі Швецією – за вихід до Балтійського моря. Таким чином, Москва опинилася в епіцентрі вирішення основних проблем західноєвропейської політики XVII ст. Укріпивши свої економічні й військово-політичні позиції, вона вступала рівноправним членом до кола європейських держав. У цей час Англія, Голландія, Данія та Швеція перебували в постійних дипломатичних стосунках з Росією⁸.

Загалом більшість істориків сходяться на тому, що, дійсно, Переяславо-московська угода мала визначальний вплив на зміцнення геополітичної ролі Росії. Зокрема, І.Галактіонов у своїй монографії „Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года)” зазначав, що „після воз’єднання України з Росією Російська держава висунулася в ряд першорядних держав Європи...” При цьому вчений робить висновок, що „зрослий міжнародний престиж Росії зробив її центром притягання для споріднених слов’янських народів... Ці народи чекали свого звільнення за допомогою великого російського народу”. У той же час в самій російській зовнішній політиці “поряд з вимогою повернення “исконных русских земель, отчины и дедичны”, все гучніше й переконливіше стали звучати мотиви духовної спорідненості й національної близькості слов’янських народів”⁹.

Стосовно тези, що вже після Переяслава в російській суспільно-політичній думці та в зовнішній політиці Московської держави починають проявлятися імперські тенденції, то тут слід відзначити, що вона зустріча-

ється і в роботах сучасних російських істориків. Зокрема, В.Артамонов визнає, що “для Росії возз’єднання з Україною прискорило перетворення царства в імперію”¹⁰. Ще один російський сучасний дослідник С.Фаїзов вважає, що в середині XVII ст. ідея “Третього Риму ... захопила найширші кола російського суспільства”¹¹.

Отже, з початку 50-х рр. XVII ст. для Московської держави складаються сприятливі умови щодо того, щоб здійснити рішучу спробу вирватися із своєї ізоляції й вступити в боротьбу за першість в Центрально-Східній Європі. У цьому плані окреслилися декілька пріоритетних напрямів її військово-політичних зусиль. По-перше, йшлося про ослаблення й усунення на другий план свого головного конкурента в регіоні – Речі Посполитої. По-друге, ставилося завдання повернення втрачених на початку століття територій (Смоленщина) та здобуття виходу до Балтійського моря. По-третє, передбачалося поступове включення в сферу своїх політичних впливів (а згодом й повної інкорпорації) руських земель (Україна, Білорусія). Останнє розглядалося як перший крок до формування своєї імперії, до складу якої мають увійти православні слов’янські народи. На нашу думку, фактично в цей час проходить формування балканської політики Росії, яка чітко проявилася уже в наступні століття. До речі, Г.Санін у своїй статті “Антиосманские войны в 70–90-х годах XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой” зазначає, що з середини 50-х – у 60-х рр. XVII ст. розпочинається “переорієнтація визвольного руху балканських народів з надії на допомогу Речі Посполитої на пошуки допомоги з боку Росії”¹².

Водночас в означений період в суспільно-політичній думці Московської держави починає активно продукуватися теза про Московію як центр притягання для інших слов’янських народів (першими в цьому ряду мали стати українці й білоруси). Показовими в цьому плані були ідеї Симона Полоцького, який у своїх віршованих привітаннях московському царю виголошував радість Білорусії й України, які “лобзають” царя-рятівника¹³. А в творі “Орел российский” він закликав царя “розширити свою владу морем і землею”¹⁴. При цьому, одним з головних аргументів утвердження цих ідей була релігійна близькість Росії й інших слов’янських народів, зокрема, українців і білорусів. Москва в цьому плані претендувала на роль центра православ’я. Звичайно, значення України для досягнення цих цілей було, без перебільшення, головним. Вирвавши українські землі з політичного поля Речі Посполитої, Росія фактично завдала смертельного удару по могутності останньої. Також вона здобувала вигідний плацдарм для подальшого наступу на Захід з метою підпорядкування всіх слов’янських народів.

До активізації експансіоністської політики Московської держави на заході спонукали царський уряд і представники верхівки православної церкви. Одним з ідеологів такої активності був патріарх Никон. Так, в серпні 1655 р. він писав царю про доцільність повного захоплення всіх центрів Речі Посполитої – Вільна, Варшави, Кракова й Польщі загалом¹⁵. Саме глава московської церкви в цей час отримує неабиякий вплив на царя Олексія Михайловича. Патріарх супроводжував царя у військових походах. При цьому його присутність під час переможних кампаній розцінювалася, зокрема, самим монархом як головна передумова військових успіхів. Так, в 1655 р. у своєму листі, повідомляючи про намір іти на Варшаву, цар додавав, що має велику надію “на отця нашого... Никона”¹⁶. Отже, патріарх Никон, будучи близьким до царя, очолює придворне угруповання (до нього входять також один з найвідоміших московських дипломатів А.Ордин-Нащокин, боярин Б.І.Морозов, представник дворянських кіл Ф.М.Ртищев), яке головною метою своєї діяльності визначає встановлення в Московській державі сильної монархічної влади¹⁷. Фактично мова йшла про утвердження абсолютизму, який мав стати платформою майбутньої імперії.

Слід сказати, що під впливом найближчого оточення (Б.Морозов був безпосереднім вихователем Олексія Михайловича) ідеями абсолютизму захоплюється і сам монарх. Його кумиром стає Іван IV Грозний, самодержець, який символізував сильну владу. Збереглися свідчення, що Олексій Михайлович замовляв по ньому панахиди та цікавився документами його доби (особливо тими, що стосувалися зовнішньої політики)¹⁸.

Створюючи ідеологію самодержавства, Московська держава очікувала слушного моменту на зовнішньополітичній арені. Він наступив після завершення Тридцятилітньої війни, коли її учасники були зайняті пошуками свого місця і своїх державних інтересів у новому європейському порядку, що став складатися, а на Сході Європи розпочалася Національно-визвольна війна українського народу, яка різко послабила основного конкурента Московії – Річ Посполиту. Першим кроком до досягнення мети стала угода з козацькою Україною.

Укладення українсько-московського договору супроводжувалося (починаючи вже з кінця 1653 р.) значною активізацією московської дипломатії в Європі. Це пояснювалося тим, що запланована угода, яка відразу набувала антипольського забарвлення, неодмінно призвела б до війни Московської держави з Річчю Посполитою, що могло викликати неоднозначну реакцію з боку ряду європейських країн. Негативне сприйняття цього акту було реальним, особливо з огляду на прагнення частини європейських монархів збере-

гти хитку рівновагу, що створилася в результаті оформлення Вестфальської системи.

Тому в останній декаді 1653 р. Москва направляє посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії. Перед послами ставилося завдання прозондувати ставлення європейських монархів до майбутньої російсько-польської війни, а також аргументувати справедливість дій з боку Москви¹⁹. Зокрема, делегація до Парижа в складі К.Мачохіна, Р.Болдвінова та А.Богданова мала передати французькому королю грамоту з повідомленням про початок війни проти польського короля “за его многие к российскому государству досады”²⁰. Образи, нанесені поляками московському царю, були детальніше описані в посланні до шведської королеви. Так, в грамоті, яку на початку грудня 1653 р. було направлено з гінцями С.Ієвським та Т.Мартиновим, містилася скарга на “короля польского и его подданных в печатаньи ими в книгах и на письме злых бесчестий и поношений российским государям и всему царству”. Наголошувалося, що ця обставина змушує московське керівництво до війни проти Польщі²¹. Фактично ставилося завдання створити сприятливий зовнішньополітичний клімат для початку воєнних дій. У тому випадку, якби не вдалося отримати допомоги від країн Європи, Росія прагнула, принаймні, заручитися їх нейтралітетом з метою локалізації російсько-польського конфлікту.

Результати посольств були більш ніж сприятливі для Москви. Царські посланці загалом справилися з поставленими завданнями. Було гарантоване невтручання в хід московсько-польської війни, а з боку Швеції та Нідерландів здійснені поставки найновішої на той час зброї²².

Відразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., яка була зафіксована у відомих Березневих статтях, активна дипломатична діяльність московського уряду продовжилася. Її об'єктами стали Бранденбург, Курляндія та імперія Габсбургів. Як і наприкінці 1653 р., перед вказаними посольствами стояла мета добитися гарантії щодо невтручання з боку європейських монархів у хід московсько-польського конфлікту. Також Московські дипломати наголошували на заклику царя, щоб іноземні уряди не надавали полякам жодної допомоги “ни войском, ни деньгами”²³. А стосовно Курляндії, то в московській грамоті навіть містилося прохання-вимога, щоб “курляндский князь объявил полякам войну”²⁴. Слід відзначити, що загалом посольства досягли поставленої мети. Правителі вказаних держав хоча й не виказали захоплення перспективою московсько-польської війни і навіть пропонували свої посередницькі послуги для залагодження конфлікту мирними засобами, проте й гарантували невтручання у майбутнє протистояння²⁵.

Звичайно, в процесі підготовки до війни московська дипломатія не обмежувалася спробами заручитися підтримкою лише європейських монархів. Одним з першочергових завдань для Москви стала нейтралізація Криму. Особливо не розраховуючи на успіх, московський уряд у лютому 1654 р. відправляє в Крим надзвичайне посольство в складі Т.Хотунського та І.Фоміна, яке мало подати ханові пропозиції щодо організації спільної військової акції проти поляків²⁶.

З початком російсько-польської війни й першими перемогами московських військ перед дипломатією Москви постало нове завдання – добитися визнання європейськими монархами нових російських завоювань й утвердження нових геополітичних реалій. Це вилилося у намагання запровадити нову царську титулатуру, а саме іменування московського царя Олексія Михайловича як „Божиєю милостью великого государя, царя и великого князя, Всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...”.

Настійливі намагання російських дипломатів утвердити нові титули мали кілька підтекстів. По-перше, з їх визнанням відбувалося й фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті воєнних успіхів Росії. Так, на початку січня 1656 р. з Москви направляється чергове посольство до цісаря. В інструкції Григорію Богданову чи не головною, ставилася вимога, щоб послі насамперед стежили, аби в грамоті цісаря були вірно вжиті титули – так, як вони значаться в царській грамоті. При цьому говорилося, що якщо з боку австрійської сторони виникнуть щодо цього питання, послам слід сказати, що „Его Царское Величество за многие неправды Польского Яна-Казимира Короля ходил на него своей Государскою особою и многие княжества и города и земли поимал, да Великого княжества Литовского стольный город Вильну и все Великого княжества Литовского и Белую Русь, и Волынь, и Подолье взял же, также и в Коруне Польской многие города и места поимал...”²⁷. До речі, російський дослідник С.Каштанов звертає увагу на те, що в царських титулах відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату російського уряду над тими чи іншими областями²⁸.

По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи. Так, колізія з вживанням царських титулів виникла, зокрема, під час перебування в Москві австрійського посольства, очолюваного бароном Августином Майєрбергом. У розмові з останнім представники московського царя скаржилися, що під час попереднього посольства (Аллегреті й Лорбах) були допущені образливі для царя помилки. Зокрема, вони звертали увагу, що в імператорських листах було

вжито простий титул (“Великомочия”) всупереч своїм попередникам, які Великих Князів московських величали (“могущественнейшими”). Як зазначає у своєму донесенні імператору А.Майєрберг, на звинувачення московської сторони він відповів, що вказані листи були підготовлені в імператорській придворній канцелярії, і що немає свідчень, щоб який-небудь римський імператор називав великого князя або царя московського “могущественнейшим”²⁹.

По-третє, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних кроків Москви (розв’язання військових конфліктів, відмови від проведення переговорів тощо). Так, уже 17 травня 1654 р. цар Олексій Михайлович направив до імператора Фердинанда III листа. Він намагався заручитися підтримкою цісаря у війні з поляками та повідомляв про намір „на него Яна-Казимира Короля, за его многие грубости и неправды, стояти и неправды их им мстити”³⁰. Також в листі містилася скарга щодо невизнання з боку польського короля нових царських титулів (фактично мова йшла про невизнання Польщею союзу між Московією та козацькою Україною, а в розумінні московського царя – приєднання українських земель до своїх володінь).

Указаний лист мало вручити спеціальне посольство в складі Івана Баклановського та дяка Івана Михайлова, яке перебувало у Відні з 28 вересня по 12 листопада 1654 р. Царські посланці повинні були звернути увагу цісаря на неприпустимі образи, що завдав польський король його царській величності у своїх листах, зокрема, що царя особливо вразило невірне вживання його імені й титулів. У той же час король, на думку московської сторони, незаконно привласнив царські титули й називається „многих Государств Государем и Обладателем, противно вечному докончанию”³¹.

Августин Майєрберг у своєму описі подорожі в Московію зазначає, що “москвитяни зібрали і з особливою турботою зберігали багато листів польського короля до царя, в яких, на їх думку, з навмисною зневагою, на що скаржився цар, вкрались деякі незначні помилки”³². На думку імператорського посла, поляки бачили, що москвитяни акцентували увагу на неправильному написанні царських титулів лише з метою, щоб мати привід до порушення миру³³.

Московський посол Пушкін, зокрема, представив скаргу, яка стосувалася того, що у польських виданнях, які, на його думку, з’явилися не без відома короля, зокрема, в творах Івана Горцина, Ебергарда Твардовського та ін., “возвеличували трофеї короля Владислава і його тріумф над Московією, принижуючи цим самим покійного царя Михайла і всіх інших москвитян”, що, на його думку, було явним порушенням Полянського договору. Від-

так, посол вимагав за подібні моральні збитки як компенсацію повернення Смоленська і сплати 50 тисяч золотих³⁴.

Цікавою й промовистою була реакція Криму на спроби Москви утвердити нові царські титули. У розмові з московськими посланцями калга Газі Гірей заявив, що „Бутто, де, государь их всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и опричь их есть многие государства. И такою де гордостью прежде сего московские государи и отец его государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо”³⁵. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея: „...где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу мало-ли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже...”³⁶. І далі: „у нас де цари не похваляютца и похвалы своей ни в какое государство не пишут. Наш де Ислам Гирей царь с 600 городов повоевал и о том государю вашему похвалы своей и в иное государство не писывал”³⁷.

Можна погодитися з думкою С.Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незауважована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення угоди 1654 р.)³⁸. Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Потрібно зазначити, що політика Москви цього періоду передбачала поширення своєї влади на Україну та Білорусію. Далі намічалось подальше просування на Балкани. У майбутньому московське керівництво розглядало перспективу перетворення своєї держави в єдину православну імперію. Саме в приднаїнських землях та на Балканах гостро пересікалися інтереси Москви та Османської імперії. Тому не виключено, що, зокрема, й Стамбул підштовхував правителів Криму до зайняття жорсткої позиції щодо Москви. Звичайно, і сам хан не збирався просто так відмовитися від свого впливу в українських землях. Тому не могло бути й мови про визнання кримським керівництвом включення козацької України до складу Московської держави (як розглядали це московські урядовці).

Тут зауважимо, що саме трактування московською стороною угоди з козацькою Україною від березня 1654 р. та її наслідків було далеким від реальності. У той же час воно зайвий раз свідчить про імперські прояви в тогочасній політиці Московської держави. Так, досить відомими фактами є тиск на гетьманський уряд з метою посилення впливу московського царату на внутрішні справи Української держави (вимоги стосовно збільшення кількості воєвод, підпорядкування української церкви Московському патріархату), намагання використати військовий потенціал України для здійснення

насамперед власних геополітичних планів (боротьба за Смоленськ), прагнення, витіснивши козацькі підрозділи, підпорядкувати своїй владі Білорусію тощо.

Підсумовуючи даний матеріал, зазначимо, що у перші роки після укладення українсько-російської угоди йшла дипломатична боротьба за визнання юридичної сили цього акту. У цьому сенсі неабияку активність демонструвала Росія. Її військові і дипломатичні кроки засвідчили початок руху Московського царства по шляху реалізації імперських цілей.

-
- ¹ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001. – 533 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 107-162; Їх же. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 163-207; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Частина 1: 1654 рік. – Львів, 1996. – 262 с. Його ж. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 796-862; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003. – 518 с.
- ² Артамонов В.А. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII-XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 16. – С. 291-304; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 180 с.; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – 170 с.; Його ж. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648-1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 16. – С. 305-322; Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 179-192.
- ³ Артамонов В.А. Соперничество очагов державности в Восточной Европе... – С. 295.
- ⁴ Санин Г.А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений... – С. 306.
- ⁵ Там же. – С. 306-307.
- ⁶ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 89.
- ⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького. – С. 118.
- ⁸ Проезжая по Московии. – М., 1991. – С. 21.
- ⁹ Галактионов И.И. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 26-27.
- ¹⁰ Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII вв. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 609.

-
- ¹¹ Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?”: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655-1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. – К., 2003. – С. 140.
- ¹² Санин Г. Антиосманские войны в 70–90-х годах XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // [http:// litopys.org.ua/vzaimo/vz06.htm](http://litopys.org.ua/vzaimo/vz06.htm)
- ¹³ Пушкирев Л.Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII в. – М., 1982. – С. 203.
- ¹⁴ Там же. – С. 204.
- ¹⁵ Артамонов В.А. Соперничество очагов державности в Восточной Европе... – С. 295.
- ¹⁶ Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. – М., 1999. – С. 3.
- ¹⁷ Там же. – С. 4.
- ¹⁸ Там же. – С. 2.
- ¹⁹ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С. 31.
- ²⁰ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. IV. – М., 1902. – С. 80.
- ²¹ Там же. – С. 170.
- ²² Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С. 34.
- ²³ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – С. 4.
- ²⁴ Его же. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. III. – М., 1897. – С. 3.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVII вв.* – М., 1979. – С. 267.
- ²⁷ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т.3: Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1632 по 1660 год). – СПб., 1854. – С. 556.
- ²⁸ Каштанов С.М. О титуле московских государей в XV-XVIII вв. // *Россия в X-XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения / Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.Н.Зимины*. Москва, 26-28 января 1995 г. – Ч. 1. – М., 1995. – С. 232.
- ²⁹ Донесение Августина Майерберга императору Леопольду I о своем посольстве в Московию // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских*. – Кн. 1-3. – М., 1882. – С. 21.
- ³⁰ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 3. – С. 96-97.
- ³¹ Там же. – С. 105, 121.
- ³² Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена императорского придворного совета, и Горация Вилгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, посланца августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских*. – 1874. – С. 5.
- ³³ Там же. – С. 6.
- ³⁴ Там же. – С. 6-7.

-
- ³⁵ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 3. – С. 130.
- ³⁶ НБ України. ІР. – Ф. II. – Спр. 15425-15487. – Арк. 61.
- ³⁷ Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. – М., 1994. – С. 25.
- ³⁸ Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?”... – С. 134-135.

ЯРОСЛАВ ФЕДУК

ПРОБЛЕМА ТУРЕЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У 1655 Р.

Проблема протекції Б. Хмельницького Османській імперії здавна викликає великий інтерес у дослідників. В історіографії думки з цього приводу ділилися на полярні трактування чорноморської вісі як основної у політиці Війська Запорозького в епоху Хмельниччини (М. Грушевський, Я. Рипка, В. Дубровський, О. Прицак, В. Остапчук та ін.¹) або як такої, що ніколи не призводила до прийняття українським гетьманом протекції турецького султана (І. Крип'якевич, Ю. Мицик, Б. Флоря, В. Степанков та ін.²). Дискусії в науці, що точилися з приводу турецького протекторату Б. Хмельницького з кінця ХІХ ст., до сьогоднішнього дня не мають однозначного трактування. Дослідники, які опонують тим історикам, хто відстоює думку про турецьку протекцію Хмельницького, що нібито приймалася ним у різні роки (наприклад, у 1648, 1651 або 1653 рр.), одним з найголовніших аргументів наводять той, що гетьман не міг приймати протекції султана, оскільки у наступних роках раз у раз просив знову про неї. Так, наприклад, польський дослідник З. Абрагамович заперечував твердження О. Прицака про васальну залежність України від Порти у 1648 р., оскільки про таку саму протекцію Б. Хмельницький просив у 1651 р.³ Проблему турецького протекторату Б. Хмельницького до певної міри заторкували також дослідники у німецьких та англійських працях⁴. Про необхідність ще раз прискіпливо звертатися до неї писали Я. Дашкевич та В. Брехуненко, зазначаючи, що в цих питаннях маємо багато нез'ясованого⁵.

Після приєднання України до Московської держави у 1654 р. питання про ставлення до Війська Запорозького виявилось у Стамбулі великою дилемою. З одного боку, наближення кордонів Росії до Османської імперії створювало загрозу для останньої, а з іншого – відверта конфронтація з козаками та Москвою мали наразити Порту на багато небезпек. Через це у Стамбулі хоч відносно лояльно поставилися до нового кримсько-польського союзу, проте не пішли на відверту ворожнечу з Б. Хмельницьким.

Ця політична лінія Порти, помітна навесні та на початку осені 1654 р., під кінець того ж року все більше хилилася до того, щоб зберегти з Україною дружні взаємини. Це видно, наприклад, з директив, які Ракоцію давали з Порти. 5 січня 1655 р. австрійський резидент у Стамбулі Ренігер писав до

імператора Фердинанда III, що козацький посол прибув до Семигороду з пропозиціями підтвердити стару дружбу і Ракоцій звернувся за вказівками з цього приводу до султана. Відповідь була такою: козаки часто просили султана про підданство і цього року заявляли таке саме прохання через свого посла, тому Ракоцій "... повинен мати з ними добру дружбу"⁶.

З кінця 1654 р. формальним приводом для зміни султанської політики з лояльного ставлення до України до побудови взаємин з нею на основі протекторських засад стали звинувачення урядовцями Османської імперії, зокрема Сіяушем-пашею, попереднього візира Дервіша Мегмед-паші (23 березня 1653 – 28 вересня 1654) в його антиукраїнській позиції. Новий візир Іпсір Мустафа-паша (28 вересня 1654 – 10 травня 1655) був нібито прихильніший до козаків і робив спроби відновити старий українсько-татарський союз. Насправді причиною такого повороту в політиці Порти стало її складне внутрішнє та зовнішнє становище, викликане, у першу чергу, міжусобицями при стамбульському дворі, підготовкою до нової літньої кампанії у війні з Венецією (під час якої, як говорилося у венеційських новинах від 5 травня 1655 р., турки збиралися заволодіти усією територією Кандії⁷), і загрозою походів донських козаків на Чорне море. Гучно, з великим кількатисячним ескортом, приведеним з Алеппо, вступивши у Стамбул, колишній губернатор цієї провінції Іпсір Мустафа-паша на новому уряді взявся за низку реформ – підняв податки (зокрема, з іноземних торговців і Левантійської компанії), звільнив одних міністрів при дворі попереднього візира, стратив інших і т. д.⁸

Ця нова політика щодо України, яка вималювалася у Порті з кінця 1654 – початку 1655 рр., могла бути наслідком активності нового візира. Так, наприклад, у березні 1655 р. сілістрійський посол інформував молдавського господаря, "що турки схиляються до миру з козаками тому, що й між ними є немалі труднощі й тертя. Бачачи молодого султана, – писав Георгіца до київського воєводи, – при якому немає жодного уряду, кожен вирішує радше приватні, ніж публічні справи"⁹. У січні 1655 р. на переговорах з московським послом Матвеевим український гетьман запевняв, що військо турецького султана не буде брати участі в новій кампанії, оскільки він зайнятий війною з венеційцями і має проблеми зі своїми провінціями на Балканах, які їх підтримують¹⁰. Щодо донців, то у Порті виношували проекти збудувати на Дону три міста, щоб загородитися від них¹¹, проте ці заходи не вирішували проблему кардинально. Налагодження мирних взаємин з Україною і нові переговори про підданство Б. Хмельницького, від яких сам гетьман не відмовлявся навіть після Переяславської ради і вів про це переговори у

1654 р., у Стамбулі видавалися кращим засобом для зміцнення своїх позицій у зовнішній політиці.

Інше пояснення бажання Порти замиритися з козаками знаходимо в тогочасних новинах від греків. 15 (25) травня 1655 р. грек Мануїл Костянтинів говорив, що приводом до такої зміни позиції султана стали відомості, що прийшли в Стамбул 12 (22) грудня 1654 р., про захоплення Олексієм Михайловичем Смоленська. Зміцнення Московської держави, за його словами, викликало острах в Османській Порті. Царгородський патріарх Паїсій просив цього Мануїла передати українському гетьманові, що султан відправляє своїх послів до Війська Запорозького через те, що боїться війни у своїх землях від Москви після того, як Олексій Михайлович завоює всю Польщу¹².

Такі вістки, дійсно, виглядають досить правдоподібними. Зазначені причини могли призвести до раптового повороту в політиці Порти, яка від серпня 1654 р. заохочувала нового кримського хана виступати проти козаків. Упродовж всього часу боротьби це дуже добре розуміли й у Москві, де цар і урядовці намагалися використовувати свої успіхи у військових діях з Річчю Посполитою як засіб тиску на султана. Наприклад, 10 (20) червня 1656 р. московський агент Зульдфікар-ага у своєму листі до Олексія Михайловича радив написати від імені царя листа до султана з повідомленнями про свої завоювання в Польщі та Великому князівстві Литовському¹³.

Слід визнати, що від самого початку військових дій Московської держави з Річчю Посполитою у 1654 р. Османська імперія завжди відчувала велику загрозу для своїх провінцій з боку царя. Саме навесні 1655 р., напередодні приїзду до Стамбула українського та польського посольств, у дивані зібралася рада, на якій обговорювалося, як у тих умовах зберегти мир з Москвою і скерувати всі свої морські й сухопутні війська на Італію. У зв'язку з цим на цій раді обговорювалася ще й інша проблема, яка безпосередньо стосувалася українського посольства, що наближалася до столиці, – про заходи Порти щодо стримання козаків від походів на узбережжя Чорного моря¹⁴. Приготування до війни з Венецією і до відсічі ймовірного нападу козаків на Чорне море були настільки помітними для іноземних агентів, що не могли приховатися, і про них говорили в Середземномор'ї¹⁵.

До цього додамо гостре протистояння у верхівці Османської імперії. У травні, якраз напередодні приїзду козацьких та польських послів, відбулася ще одна зміна візирів¹⁶. На цей раз до влади на короткий час уже вдруге прийшов Кара Мурад-паша (10 травня – 19 серпня 1655), який вів переговори Порти з українським та польським посольствами, а у липні відправив Шагіна-агу в Україну. Це був, до речі, той самий візир, у роки попереднього правління якого (29 травня 1648 – 5 серпня 1650) Б. Хмельницький починав

взаємини з Османською імперією, споряджаючи у Стамбул свої перші посольства в 1648 р.

Головним виразником позиції Порти і рушієм реалізації османської політики щодо України у 1655 р. став сілістрійський губернатор Сіяуш-паша. Колишній великий візир (вересень–листопад 1651 р.) на сілістрійському уряді він мав неформальні обов'язки перед Портою стежити за тим, що робиться в політиці придунайських османських провінцій. “Він має нагляд над господарями Молдавії і Валахії, – нотував Павло Алепський у своєму подорожньому творі, перебуваючи в Терговиштах у квітні 1654 р., – і жодне прохання не відправляється в Константинополь, лише як через нього і з його згоди”¹⁷. У ширшому сенсі Сіяуш-паша був тим урядником, через якого великою мірою здійснювалися посольства східноєвропейських країн з Османською імперією, зокрема, у нашому випадку, – України та Речі Посполитої. Відхилення від цього правила було дуже небажаним для османської дипломатії в середині XVII ст. Можна, наприклад, згадати, яке невдоволення у Сіяуша-паші викликав той факт, що козацьке посольство у Стамбул на початку 1654 р. обминуло Сілістрію, і губернатор змушений був завертати послів у свої володіння, відправивши до Б. Хмельницького спеціального листа зі скаргами з цього приводу¹⁸. Велика активність у взаєминах Сіяуша-паші з українським гетьманом відлунювалася у Молдавії, Польщі та в європейських країнах червневими новинами про те, що ці взаємини велися без відома султана і за спиною стамбульського двору, за що нібито сілістрійському паші відрубали голову: “...замість того, щоб перешкоджати нападам козаків на Чорне море і очищувати ці території, він більше заохочував їх, підтримуючи таємні взаємини з ними”, писали англійські газети¹⁹.

Крім таких звичних для Сіяуша-паші правил, його великі ініціативи у взаєминах з Б. Хмельницьким, коли йшлося про підданство козаків Порті, пояснюються ще й тим, що за розрахунками політиків у Стамбулі майбутні взаємини українського гетьмана як нового васала Порти мали б будуватися на таких самих умовах, як і молдавського та валаського господарів. Саме такі плани були у стамбульському дивані на початку 1655 р. У своєму листі до Б. Хмельницького, якого наприкінці лютого повіз до Чигирина Шагін-ага, сілістрійський намісник завіряв гетьмана у зичливості султана, повідомляв, що зі зміною візира в Стамбулі є сприятливий ґрунт для добрих взаємин, і просив відправити з Шагіном-агою свого посла до Порти²⁰. Разом з листами від Сіяуша-паші турецький посол повіз у Чигирин також і листи візира. Л. Кубаля вважав, що це посольство було відповіддю на невдалу козацьку місію у Стамбул кінця 1654 – початку 1655 рр. тих самих послів Романа Ждановича і Якова Челебі з проханням від Б. Хмельницького прийняти Україну

в підданство²¹. Однак твердження про якесь посольство Б. Хмельницького до Стамбула у другій половині 1654 р. можна вважати непевним, і з лютого листа Сіяуша-паші добре видно, що український гетьман уже довгий час перед тим не мав взаємин з Портою: “Люб’язний друг наш, по твоїй дружбі й любові з вашого боку чекали на вісті; багато часу пройшло, а ви до нас не писали, що у вас робиться. А що ваша дружба з татарами поламалася, про це ми чули; однак від вас, друга нашого, новина до нас не приходила, яким чином це сталося. Про то ми не відаємо, чекали завжди від вас новин [...]”²². Причини такого відчуження української політики у другій половині 1654 р. від Османської імперії, яка потурала новому ханові у його союзі з поляками, зрозумілі. До того ж позиція Сіяуша-паші у новій польсько-татарській кампанії, що готувалася восени 1654 р., була не до кінця ясною – у козацькому таборі, зокрема, були поширені чутки, що сілістрійський намісник перейшов зі своїми військами Дунай²³.

Шагін-ага прибув до Чигирини 24 березня (4 квітня) 1655 р. і від імені султана передав гетьманові листи візира та Сіяуша-паші з пропозиціями прийняти підданство Порти і стати її васалом²⁴. У період підготовки походу в Галичину Б. Хмельницький підхопив цю ідею для того, щоб, як і в попередніх своїй переговорах зі Стамбулом, починаючи від 1648 р., знайти впливи на кримського хана і на цей раз спробувати відірвати його від союзу з Яном Казимиром. З іншого боку, відправляючи 12 квітня н. ст. до Олексія Михайловича відомості про Шагін-агу через свого гінця Василя Климьтенка, у листі до царя гетьман демонстрував свою зовнішню лояльність, домагаючись натомість від нього великих військ для організації літнього походу в Польщу²⁵. Посилаючи Климьтенка до Москви, як писав Іван Виговський до Василя Бутурліна, “даємо відомість його царській величності про посла турецького, який від Сіяуша, паши сілістрійського, і від візира Азема з листами “прелестными” прийшов, щоб ми відступили від його царської величності й султанові турецькому піддалися”²⁶. Однак відомості ці, мабуть, не задовільнили дипломатів Посольського приказу повною мірою, оскільки у наступному році посол до Богдана Хмельницького Ларіон Лопухін, згідно з його інструкцією, повинен був розпитувати в Чигирині, з чим приходило до гетьмана турецьке посольство²⁷.

Поляки, не знаючи завдання, яке мав Шагін-ага, пов’язували його місію до козаків з прихильністю татар до польського короля. У своїх донесеннях з Варшави загальну опінію, що панувала в Польщі на той час щодо турецького посольства, передавав нунцій Відоні, який писав, що Шагін-ага мав нібито переконати козаків покинути дружбу і лігу з Москвою, повернувшись під зверхність Яна Казимира на умовах Зборівського договору²⁸. Таке пояс-

нення завдання турецького посольства в Україну доходило й до європейських країн, де воно поширювалося в “летючих листках” і періодиці. “...до Хмельницького (Chmielnisky) був відправлений чауш, – писалося, наприклад, у провідній політичній газеті Англії часів протекторату Кромвеля, – сказати йому, що якщо він не покине московитів і не повернеться до його (до польського короля. – Я. Ф.) послуху, сілістрійський паша має наказ зібрати усі свої беглербеги і приєднатися з татарами проти нього (гетьмана. – Я. Ф.)”²⁹.

За посередника у справі прийняття Б. Хмельницьким султанського протекторату Сіюш-паша намагався використати Стефана Георгіцу. Про це сілістрійський намісник вів переговори з молдавськими послами в Сілістрії. Крім того, Шагін-ага, проїжджаючи до Б. Хмельницького через Молдавію і допитуючись, чи зможе цим шляхом проїхати в Україну безпечно від поляків, також намовляв господаря, аби той утверджував лігу султана з гетьманом³⁰. Не можна сказати, що Сіюш-паша зробив вдалий вибір з посередником. Молдавський господар, землі якого перебували під загрозою спустошення одразу з кількох боків, вів подвійну політику й усі відомості про взаємини Порти з Хмельницьким передавав коронним гетьманам і Янові Казимиру, наполягаючи на якнайшвидшій відправці польського посольства у Стамбул: “Заради Бога! – писав він до київського воєводи 18 березня, резюмуючи інформацію про Шагіна-агу. – Тоді прошу, щоб [польський] посол швидко спішив до Порти і нехай він подбає про якісь подарунки для певних осіб”³¹.

Поряд з виробленням основного завдання, покладеного на Шагіна-агу у налагодженні взаємин з Б. Хмельницьким, Сіюш-паша вдавався й до інших можливих заходів. Кращою кандидатурою на виконання посередницької ролі, ніж молдавський господар, була фігура семигородського князя. 29 березня 1655 р. польський посол до Порти Войцех Бечинський повідомляв з Ясс, що від Ракоція вертається в Україну козацький посол, який, крім листів князя, везе також до свого гетьмана листи й Сіюша-паші. Прикметно, що Бечинський трактував ці переговори як спроби сілістрійського намісника перетягнути гетьмана на бік поляків, відірвавши їх від Москви³². Таке свідчення добре показує, якою незрозумілою для польських сучасників була політика Порти, що будувала свої взаємини з Україною, не домагаючись уже так категорично, як минулого року, розриву українсько-московського союзу і висувуючи цю вимогу радше задля формальності, ніж умову для дружніх взаємин *sine qua non*.

Українсько-османські взаємини першої половини 1655 р. не обмежувалися тільки місією Шагіна-аги. У цей час в Україну відправлялися ще й інші

місії, хоч не з такими вирішальними завданнями, – і від сілістрійського намісника, і зі Стамбулу. Ми бачили, що у березні Сіяш-паша передавав якісь свої листи для Б. Хмельницького через козацького посла до Юрія Ракоці. Греки Кіндрат Миколаїв та Іван Панкратов зустрічали одного з султанських гінців у Чигирин, коли їхали зі Стамбула в Бендери (виїхали з османської столиці 26 березня (5 квітня) 1655 р.). Коли вони прибули в Бендери, зустрівся їм турецький посол, що їхав до Б. Хмельницького з листами від султана, однак через небезпеку за Дністер поїхати “не посмів”. Грамоти посол віддав цим грекам, а вони у Рашкові передали їх козацькому полковникові Зеленському, який одразу переслав їх до гетьмана. Посол говорив грекам, що в тих грамотах написано, аби гетьман тримав запорожців у покорі й не пускав їх на море, а султан, зі свого боку, наказав кримському ханові і всім татарам нікуди не ходити війною³³. Про кількох послів від султана і від Сіяша-паші до Б. Хмельницького згадує грек Мануїл Костянтинів: “І турки посилали до гетьмана, до Богдана Хмельницького, послів своїх... І при ньому, Мануїлі, прислав сілістрійський Сіяш-паша від себе інших послів своїх...”³⁴. Один з них, мабуть, був Шагін-ага, про інших поки що не віднайдено точніших відомостей.

Така активна діяльність Сіяша-паші показує, наскільки ретельно він взявся виконувати накази зі Стамбулу добитися прийняття гетьманом васалітету Порти, що, зрештою, було в руслі його переговорів, які він проводив з Б. Хмельницьким з початку минулого року.

Одночасно з тим, що султанський диван вів ці переговори через сілістрійського пашу, зі Стамбула були відправлені чауші на Січ і декілька (щонайменше два) в Крим. Про султанського гінця, який виїхав на Запорожжя у березні, московські послы в Бахчисараї Жеребцов і Титов отримали відомості від татарина Бахмета: “Від турецького султана поїхав на Запорожжя чауш з грамотою. А писав турецький [султан] до черкас про те, що якщо він [Хмельницький] від московського царя не відступить і не помириться з Кримом, то він на них пошле війною численні землі: турок, кримців, ногайців, мунтянів, темрюцьких гірських черкес, молдаван, угорців, ляхів – і велить їх розорит без останку”³⁵.

До ханської столиці турецький чауш прибув з розпорядженнями від султана у перших тижнях великого посту, як згадували московські послы. “А писав турецький султан у Крим, – передавали вони зібрані відомості, – до царя і царевичів і до всього Криму й Ногаю про те, щоб вони на черкас війною не ходили і полякам не допомагали, а були всі вдома по своїх улусах і береглися від приходу з Дону калмиків, донських козаків і запорозьких черкас, чекаючи на те, що в поляків з черкасами буде мир і злагода”. І в тому ж

султанському листі було написано, що якби козаки не від'єдналися від московського царя, то нехай би хан ішов на них з усією ордою в союзі з поляками³⁶. Австрійський резидент у Стамбулі Ренігер доносив імператорові 24 квітня 1655 р., що кримський хан отримав докори від султана за те, що участю татар у війні накликав виступ козаків на Чорне море³⁷.

Отже ми бачимо, що доки не були остаточно з'ясовані українсько-московські взаємини, султан закликав Крим бути нейтральним у війні поляків з козаками. Найкращим засобом для того, щоб вийти з кризи взаємин з козаками, у Порті вбачали примирення Хмельницького з Кримом і відновлення старої дружби, що існувала за життя Іслам Гірея III.

На жаль, важко простежити, як сам хан реагував на подібні вказівки зі Стамбула. Ясно, що коливання Порті між козаками і поляками, як згадувалося, при тій непевній ситуації, в якій перебував Мегмед Гірей, стримували його від рішучої підтримки Яна Казимира. Однак, знаючи про його незмінні плани підтримувати поляків у новій кампанії, можна припускати, що з Бахчисараю до султана також відбували гінці, які мали переконувати стамбульський диван лояльно ставитися до підтримки Кримом польського короля і дати дозвіл на виступ в Україну.

Про реакцію на цього турецького чауша в Криму знаходимо деякі відомості за квітень 1655 р. Наприклад, венеційський резидент Нані доносив до сенату у Венеції, що зі Стамбула до Криму прибув чауш з інструкціями для хана зміцнити союз з поляками, переконуючи Хмельницького розірвати свою лігу з Москвою³⁸. І хоч Л. В. Заборовський зауважував, що це повідомлення не можна вважати цілком достовірним, однак насправді воно не дуже суперечить згаданим вісткам московських послів, оскільки передавало радше рецепцію венеційцями кримської політики у ставленні до союзу з поляками, а не відображало справжню позицію Порті. Адже головною умовою, згідно з Жеребцовим і Титовим, яку султан висував татарам, щоб вони утрималися від походу в Україну, було відступлення України від союзу з Москвою, – хан і візир знали, що ця вимога є малореальною для здійснення.

На підтвердження сказаного можна навести реакцію Сефер Казі-аги на цього самого чауша і на ті інструкції, які він привіз. У квітні на прийомі московських послів Жеребцова і Титова у кримського візира Сефер Казі-аги він говорив, що султан збирається прислати війною на козаків людей – турків, арапів, угорців, молдаван, валахів, темрюцьких гірських черкес, шведів (sic!) та інших³⁹. До того ж, як казав візир, на допомогу в Крим вибирається ціла морська турецька ескадра – 39 військових галер⁴⁰.

Ще раніше, наприкінці лютого – на початку березня 1655 р., себто приблизно тоді, коли Сіяуш-паша відправляв Шагіна-агу до Чигирина, коза-

ки дістали язика, який подавав ті самі новини про те, що на літо того року на допомогу полякам нібито мали виступити турки (сілістрійський паша), молдавани, валахи й угорці⁴¹. Масла у вогонь тут підливали взаємини Москви з грецькими духовними, які часто виконували розвідницькі функції московського царя в Османській імперії. Про це писав канцлер Корицінський у листі до каймакана, відправляючи у лютому 1655 р. польського посла в Порту⁴². Канцлер повідомляв, що Олексій Михайлович скеровує багато православних ченців до Румелії та інших османських провінцій, підбурюючи православні народи до боротьби за визволення з-під влади султана. За наступний місяць маємо згадку від чернігівського воеводи, який писав про те, що Мегмед IV, висилаючи еміри до своїх васалів щодо воєнної виправи на козаків і Москву, має відомості про ці зв'язки своїх підданих-греків з Олексієм Михайловичем⁴³. Пізніше, у серпні 1655 р., ці зв'язки константинопольського патріарха з Москвою виставляли як основну причину його страти турками у Стамбулі⁴⁴.

У науковій літературі нерідко згадується, що у лютому–квітні 1655 р. в Бахчисарай зі Стамбула відправлялося декілька емірів протилежного змісту щодо підтримки поляків. За браком джерел поки що можна твердо говорити про одного чауша за цей час (інший був відправлений після прибуття в Порту українського посольства), однак оскільки він відправлявся в Крим паралельно з відправкою Шагін-аги, місяця якого в умовах сформованого вже кримсько-польського союзу мала відкрити нову сторінку у взаєминах Порти з козаками, то цим пояснюється відсутність чітких вказівок для хана. У загальних рисах позицію Порти того часу щодо України й Криму можна схарактеризувати кількома головними штрихами – основна тенденція османської політики у Східній Європі була скерована проти Москви; відповідно порушувалися питання відновлення старої українсько-татарської ліги; до поляків татари мали б ставитися, виходячи з тої ситуації, що складеться з Б. Хмельницьким.

Таким чином слід визнати, що до квітня 1655 р., себто до часу, коли в Порту разом з Шагін-агою виїхали українські гінці, позиція Стамбула щодо України була дуже непослідовною: відправляючи Шагіна-агу до Хмельницького з запевненнями дружби, султан давав водночас вказівки у Крим, щоб воювати козаків. Таку непослідовність у розпорядженнях султана Л. В. Заборовський пояснював мінливістю позицій різних угруповань у Порті, які у різний час більшою чи меншою мірою впливали на політику⁴⁵. Цей висновок, зрештою, має підтвердження згаданим листом Стефана Георгіци до київського воеводи від березня 1655 р., де молдавський господар писав про тертя між різними партіями при дворі у Стамбулі, викликані тим, що

малолітній султан не мав твердої влади. Саме ці переговори, які стамбульський диван почав з українським гетьманом через Шагін-агу, мали прояснити і скоригувати політику султана до України. Ситуація у Стамбулі мала визначитися після присилки українським гетьманом свого посольства у відповідь на місію Шагін-аги. А доки при дворі у султана не знали реакцію українського гетьмана, в дивані дотримувалися переважно тих основних декларацій щодо Війська Запорозького, які були вироблені у 1654 р. після Переяславської ради. Цим, на нашу думку, й пояснюється те, що у лютому–квітні 1655 р. султан видавав у Бахчисарай якщо не прихильні до поляків директиви, то еміри двозначного змісту, намагаючись одночасно з цим дати нове дихання своїм взаєминам з Б. Хмельницьким.

Приблизно у середині або другій половині квітня 1655 р. Шагін-ага відправився у зворотню дорогу⁴⁶. Б. Хмельницький послав з ним своїх гінців до султана – Романа Ждановича та писара Якова Челебі. 29 квітня (9 травня) 1655 р. маємо відомості з Галаца від грека Фоми Іванова про те, що козацькі послы з Шагіном-агою проходили через молдавську землю⁴⁷. Поперед цього посольства до султана виїхали турецькі гінці з відомостями, що козаки їдуть у Стамбул. "... турчєнія втішилися, – писав Фома Іванов, – що козацький посланник їде укласти мир, і наперед поїхав один капиджи-баши, сиреч істопнич, до султана і до візира з чаушем, що їде козацький посол для миру. А з татарами козаки миру не хочуть і про це турки дуже журяться"⁴⁸. Приблизно у середині – другій половині травня українське посольство приїхало у Стамбул; 3 червня 1655 р. австрійський резидент при дворі султана Симеон Ренігер писав до Фердинанда III, що на той час козацькі послы були ще в османській столиці⁴⁹.

Про цих козацьких послів і про завдання, яке вони отримали від Б. Хмельницького, знаходимо декілька відомостей. Найточнішими з них є згадки про лист гетьмана, що не зберігся, до султана – від самого султана, який у липні писав до Б. Хмельницького через того самого Шагіна-агу і козацьких послів, які відправлялися зі Стамбула у зворотню дорогу⁵⁰, і в інструкціях, відправлених від Порти чаушем до кримського хана в останній декаді липня.

Переказ чеською мовою з османської листа Мегмеда IV до хана, що зберігся в копії геттінгенського списку, було здійснено Я. Рипкою⁵¹. Згідно з цим текстом, Б. Хмельницький відправив у Порту своїх послів, з якими писав до султана, що шкодує щодо останніх нападів запорожців на Чорне море, обіцяючи більше не допускати таких походів ані на море, ані на інші пограничні території. Український гетьман брав на себе відповідальність перед Портою поручитися також і за донських козаків, щоб вони теж не виходили

на море. Навзаєм Хмельницький вимагав, щоб султан вплинув на татарські, добрудзькі та аккерманські війська, на молдавського, валаського господарів і на підвладних йому князів (у першу чергу йдеться про Ракоція) не завдавати шкоди Україні, а кримський хан нехай би покинув будь-яку ворожість до козаків.

Поза офіційними завданнями, отриманими від гетьмана, його послі, звичайно, повинні були мати ще якісь інші доручення. Про одне з них згадує Ренігер, який писав до Відня, що їм було дозволено відвідати ув'язненого Лупула⁵², і, напевно, іменем гетьмана вони робили якісь заходи, щоб визволити його на волю.

14 червня 1655 р. інформатори від Ракоція через свого турецького агента подавали ті самі відомості: у Стамбулі козаки нібито робили заходи для звільнення старого господаря. Відомі також вимоги Б. Хмельницького, записані тими ж самими трансільванцями, згідно з якими султан мав би передати у володіння гетьманові Кам'янець, відмовився б від претензій на Львів, передавши це місто іншій людині (М. Грушевський висловив припущення, що тут йдеться про Радзейовського), а сам платив би данину 30 тис. талерів, привівши також і Польщу в підданство Порті⁵³. Л. Заборовський слушно зауважував, що ці новини можуть бути досить правдоподібними з огляду на підготовку походу українських військ на Кам'янець⁵⁴. Додамо також, що відомості про Кам'янецький санджак в українсько-турецьких взаєминах того часу відомі й з інших джерел. Кримський полоняник Василя Яруцького говорив московським послам до хана Андрію Акінфову та Григорію Жданову, що взимку 1655–1656 рр., коли він був у гетьмана, бачив лист Б. Хмельницького до султана: "... написано в тому листі, що він, Хмельницький, Кам'янець-Подільський дістане і йому, турецькому царю, тим містом чолом ударить, а сам він, Хмельницький, хоче бути під його, турецького царя, рукою"⁵⁵.

Інші відомості, що їх московські послі передавали у своєму звіті від 18 (28) липня 1655 р., були отримані від товмача-посланця, який говорив про нову місію того самого Шагіна-аги зі Стамбула до Хмельницького у відповідь на козацьке посольство Романа та Якова. Цей товмач свідчив, що одним із завдань, яке гетьман ставив перед своїми гінцями, було скаржитися на кримських і ногайських татар, щоб турецький султан велів їх стримувати. Султан відпустив цих послів на Запорожжя, обдарувавши цінними подарунками, і відправив у липні до хана свого чауша⁵⁶.

28 липня (7 серпня) 1655 р. татарський князь Маметша Сулешов подавав інформацію на розмінному місці Жеребцову і Титову, що Хмельницький посилав у Стамбул своїх послів з проханням прийняти його під зверхність

султана, встановивши з Україною такі ж взаємини, які Порта мала з Молдавією і Валахією. Навзаєм султан мав боронити козаків від кримських татар і поляків. Мегмед IV, як казав Сулешов, нібито задовільнив це прохання, відпустивши послів і відправивши на Січ, до гетьмана і до всього Війська Запорозького, знамено й булаву⁵⁷.

Грек Федор Іванов, який приїхав до Києва, свідчив у Посольському приказі у вересні 1655 р., що сам він їхав в Україну з послами козацького гетьмана, які верталися від султана. З ними ж був Шагін-ага з ескортом в 60 чоловік. Вони мали вести переговори з Б. Хмельницьким, щоб той відступив від Москви і був підданим султана на правах, які мали молдавський і валахський господарі. Прийняли й обдарували козацьких послів у Стамбулі досить добре, набагато краще, ніж польського посла, який був там у той самий час⁵⁸.

Є дані про те, що Роман і Яків висловлювали в Стамбулі негативну реакцію на придушення у липні у придунайських провінціях повстання сейменів. Про це доповідав Ракоцію його резидент у Стамбулі Якоб Гаршані у листі від 23 липня 1655 р. Козаки нібито скаржилися перед султаном, що семигородський князь розбив повстанців, вважаючи, що їхні війська було б доречніше використати у поході Б. Хмельницького проти поляків⁵⁹. Неясно, правда, чи українські послі отримували з цього приводу якісь інструкції від гетьмана чи, що правдоподібніше, знаючи загальні тенденції політики Війська Запорозького щодо повстання у Валахії, говорили це самі від себе. Адже у той час, коли вони відправлялися з Чигирина, участь Ракоція у придушенні повстанців ще не була визначена, і Хмельницький не міг давати своїм послам якісь настанови з цього приводу (князь вирушив з військами лише 9 червня; про це див. нижче).

З польського боку, маємо інформацію про це посольство з нотаток Мартина Голінського за травень 1655 р. Автор нотаток дописує, що ці новини були дуже поширеними ("takie były wiadomości gruhnęły wszędy o tym zdraycy"). Згідно з ними, Хмельницький відправив послів до Порти з проханням про підданство для всієї України. "... не бажаючи бути ані під ляхами, ані під Москвою", гетьман нібито просив у султана прислати до Києва пашу, який би мав у місті свою резиденцію. Навзаєм Хмельницький просив турків обороняти Україну від поляків⁶⁰.

Ця вістка, висловлена з польського боку, перегукується з новинами, записаними Самуелем Пуфендорфом, що їх подавали бранденбурзькі комісари Георг Фрідріх Вальдек і барон Оттон Шверін шведським на переговорах у Щеціні як відгомін, мабуть, перебільшених чуток, що побутовали на той час у Короні (бранденбурзький посол, наприклад, був присутній на вар-

шавському сеймі⁶¹, де обговорювалося питання взаємин з Портою і нового польського посольства). 4 липня 1655 р. вони говорили шведам, нібито Б. Хмельницький піддався туркам, обіцяючи виставити султанові на вимогу в разі його потреби 40000 війська⁶².

Поляки також не сиділи, пасивно споглядаючи на початку 1655 р., як розвиваються українсько-османські переговори. Не маючи таких великих надій, як у козаків, на прихильність Порти, Ян Казимир натомість покладав усі свої сподівання на впливи кримського хана. Це було перше посольство поляків у Стамбул з повідомленням про утвердження татарсько-польського союзу, і головним його завданням було отримати підтвердження султана до цієї спілки. Ідея посольства до Порти, де, вочевидь, султан мав підтвердити новоукладений польсько-кримський союз, була розвинута ще на відомому гродненському сеймі у листопаді 1654 р., на тому самому, на якому вироблялися посольські документи Андрія Морштина до Стокгольма і Миколая де Бие до Лондона. Послом до Стамбула призначався п. Отвіновський, однак одразу зазначалося, що, на відміну від шведської та англійської, ця місія ще не може бути так швидко відправлена⁶³. Причина, очевидно, була та сама, що й у випадку з посольством до Стокгольма, якому не надали повноважних інструкцій для переговорів. У польському уряді на той час покладали великі надії на наступ коронної армії в союзі з кримським ханом в Україну, успішне завершення якого давало б Янові Казимиру великі переваги у дипломатії з сусідніми країнами, у т. ч. й з Османською імперією.

Зрештою, виконання цього доручення відклалося до початку наступного року. Про загальний план, який був у поляків у їхніх взаєминах з Портою наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр., писав папський нунцій Відоні у своїй реляції до Рима від 22 лютого 1655 р. Згідно з цим планом передбачалося, що у Стамбул спершу треба відправити якогось посла з невисоким представницьким титулом, щоб до нього приверталося не так багато уваги з боку козаків і легше можна було підтримувати листування. Через деякий час після цього, писав Відоні, можна буде думати про посла більшого рангу з повноважними інструкціями⁶⁴.

На виконання посольського доручення на цей раз було призначено каліського ловчого Войцеха Бечинського, інструкція якому датована 16 лютого н. ст. 1655 р.⁶⁵ Згідно з цим документом, у Стамбулі Бечинський повинен був зустрітися з візиром та іншими достойниками, передати їм листи від короля та канцлера і, повідомивши про об'єднання польських військ з татарськими ордами, переконати султана, що козаки вже не відійдуть від московської протекції. Рік тому саме таким чином, говорилося в інструкції, подавав справу перед диваном тодішній посол Миколай Бегановський, якого султан

не послухав і далі підтримував взаємини з козаками. Це створило загрозу Османській Порті, до кордонів якої впритул наблизилася така могутня країна, як Московське царство. Бечинський віз до Порти цілий пакет документів, де порушувалися особливо дратівливі для Стамбула питання. Наприклад, на додаток до того, що Бечинський мав сказати візирові згідно з інструкцією, у листі короля до султана додавалися різні спекуляції на тему загрози для Османської імперії від походів донських і запорозьких козаків на Чорне море⁶⁶. Інша справа, яка стосувалася небезпеки для грецьких провінцій Порти від козаків, що стали васалами Москви, заторкувалася у ще одному документі – у листі від канцлера Корицінського до каймакана⁶⁷.

Не можна сказати, що ця інструкція, хоча б у порівнянні з минулорічною місією Миколая Бегановського, відрізнялася якоюсь особливою оригінальністю, щоб успішно протидіяти тим тенденціям, які намітилися в Порті у ставленні до України. Цей її слабкий бік не був навіть підкріплений достатньою кількістю золота, за допомогою якого польські дипломати у Стамбулі традиційно надавали ваги своїм аргументам⁶⁸. Як говорив у Москві грек Федор Іванов, супутник Бечинського у його зворотній дорозі до сілістрійського паші, Ян Казимир мав би прислати до султана спочатку гроші (“100 тисяч рублев”, як записували в Посольському приказі), а тоді вже можна було говорити про допомогу Порти⁶⁹.

Інструкція наказувала Бечинському по дорозі у Стамбул завернути до молдавського й валаського господарів і, традиційно, – до сілістрійського намісника, до яких польський посол також мав листи від канцлера з проханнями сприяти перед султаном у його місії, як це було минулого року з Бегановським⁷⁰. Знаючи те, що на ґрунті антигабсбурзької політики Османська імперія мала спільні інтереси в Європі з Францією, Ян Казимир писав також до французького посла, аби той сприяв місії Бечинського в Стамбулі⁷¹.

Отримавши інструкцію та супровідні листи, польський посол у другій половині лютого виїхав у дорогу шляхом на Молдавію. Стефан Георгіца, який мав достеменні вістки про взаємини Порти і Сіюша-паші з Б. Хмельницьким, наполегливо відправляв часті послання до короля і коронного гетьмана, аби вони якнайшвидше споряджали свого гінця до Порти. До Ясс польський посол прибув 27 березня, однак, віддавши лист Яна Казимира молдавському господареві, вирушити звідти у Валахію вже не міг через повстання, що там розгорілося⁷². У Сілістрії Бечинського затримали у зв'язку зі з'ясуванням перспектив українсько-татарської ліги⁷³ і, як видається, задля того, щоб дочекатися достовірних відомостей про посольство Шагін-аги до Б. Хмельницького.

До Стамбула Бечинський приїхав у другій половині травня, приблизно одночасно з козацькими послами. За повідомленнями з Порти від посла семигородського князя, Л. Кубаля, хоч і не визначав точного дня приїзду Бечинського, однак у примітках згадував дату 15 травня ст. ст. 1655 р. 18 травня цей резидент нібито мав зустріч з польським послом⁷⁴. Однак його приїзд, мабуть, треба відносити дещо до ранішого часу, оскільки 24 травня н. ст., згідно з донесенням Ренігера до імператора, польський посол отримав уже аудієнцію у великого візира⁷⁵. З усього видно, що Бечинському доводилося виконувати свою місію в османській столиці у дуже несприятливих для польської політики умовах протидії української дипломатії. За тими самими свідченнями Ренігера і донесеннями багатьох інформаторів московських послів у Криму відомо, що польського гінця у Порті приймали й обдаровували набагато гірше, ніж козацьких послів.

Згаданий план польського уряду щодо дипломатичної акції у Стамбулі, описаний нунцієм у реляції до Риму, не був таємницею для ширшого кола польських політиків. У варшавських новинах від 16 лютого, себто в день отримання Бечинським посольської інструкції, говорилося, що хоч “цими днями” й відправляється гінець до Порти, однак після Великодня у Стамбул виїде великий посол⁷⁶. Наприкінці березня про це саме говорилося в авізах з Варшави до коронного мечника Михаїла Зебжидовського: “Посла до турок відправити й обдумати, яким коштом”⁷⁷.

Питання повноважного посольства до Порти обговорювалося врешті на скликаному у Варшаві сеймі 19 травня – 20 червня 1655 р., останньому напередодні шведського вторгнення у Річ Посполиту. Однак, у порівнянні з актуальністю посольства Яна Лещинського і Олександра Нарушевича до Стокгольма, дипломатичній місії до султана приділяли набагато менше уваги. Красномовним свідченням цього є те, що умови й документи посольства обговорювалися лише на останній сесії сейму, що проходила 19 червня до 2 години ночі наступного дня. Повноважне посольське завдання передбачалося покласти, як і у випадку з Бечинським, також на каліського урядовця, але вищого рангу – на воеводу Андрія Гродзіцького, того самого сумнозвісного польського політика, який уже за місяць, 24 липня, разом з познанським воеводою Криштофом Опалінським, здійснив акт капітуляції двох воеводств перед шведською армією і прийме підданство Карла X Густава. Справа фінансування посольства, про яку згадувалося у березневих авізах до Зебжидовського, не була, мабуть, останньою причиною у постійному відкладанні цієї місії: Гродзіцький, як планувалося на сеймі, мав відбути дорогу власним коштом взамін за майбутню гарантовану компенсацію з урядів найближчої вакансії, яку він мав би посісти⁷⁸. Однак це посольство так і не було

здійснене, ймовірно, з причини скупчення значної кількості шведських військ у Щеціні, загрози з їхнього боку для поморських воеводств і необхідності організації обома воеводами оборони на переправі через ріку Нотець.

Однак завдання для посольства Гродзіцького вироблялися й після роботи сейму. З польських документів, що стосуються взаємин з Портою і датовані тим самим часом, коли Бечинський уже був у Стамбулі, відомі також пропозиції щодо укладання миру з Мегмедом IV. Без зазначення імені посла, цей документ під заголовком “*Pacta z Cesarzem Tureckim*” датовано 28 червня 1655 р.⁷⁹ Пункти цих пактів передбачали, що турецький султан “*nigdy wiecznemi czasu*” не повинен домагатися гарачу від польських послів і має стримувати буджацьку орду та окремих мурз і башів від нападів на Польщу і від сусідства з нею. Окремо говорилося про придунайські країни, щоб вони не були у чомусь ущемлені від султана, оскільки мають свої давні мирні угоди з Річчю Посполитою. Була навіть приписка, “...щоб господарів так часто не міняли і обирали їх з власних народів”⁸⁰. Очевидно, що тут маємо справу лише з проектом угоди з Портою, і не виключено, що цей документ розроблявся саме для ймовірного червневого повноважного посла у Стамбул – каліського воеводи.

Дату відправки польського посла, як і українських, подають семигородські інформатори, які 22 липня повідомляли, що польський посол виїхав “вчора”⁸¹. Лист султана до короля, як і султана до хана і Хмельницького, також датовано останньою декадою рамазана 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.)⁸². У ньому згадувалося, що за давніми домовленостями, які існували між Річчю Посполитою та Османською імперією, поляки мали стримувати козаків від походів на Чорне море і платити в Крим річну данину. Порти, зі свого боку, повинна була гарантувати безпеку для Польщі від хана, а також від калги й татарських мурз, більше того – за наказом султана кримський хан сам мав би боронити Річ Посполиту від її ворогів (тут, мабуть, натяк на Москву). Тепер до Порти прийшли послы від Б. Хмельницького, які іменем гетьмана обіцяли вірність і послухність Порті, тому вона їм усе пробачила. Мегмед IV просить Яна Казимира, як і раніше, почати платити козакам жолд і обернути їхню ворожнечу в послух. І якщо Польща буде дотримуватися старих зобов’язань, то султан надасть полякам ту допомогу, про яку просив Бечинський.

Козацькі послы виїхали зі Стамбула з листами від візира та султана до Б. Хмельницького, згідно з М. Грушевським, 19 або 20 липня н. ст. 1655 р. в супроводі Шагіна-аги⁸³. Копія листа від султана до гетьмана з геттінгенського османського списку, датована, як і листи султана до хана і короля, останньою декадою рамазана 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.)⁸⁴. Однак

Я. Рипка, зауваживши розбіжність цієї дати з тою, що подавав М. Грушевський, коли писав про відпуск українського посольства, залишив цей важливий факт без якихось коментарів⁸⁵. Зауважимо, зі свого боку, що М. Грушевський був не зовсім послідовний у висновках щодо датування цього документа. Спершу М. Грушевський писав, що лист було відправлено з його послами (себто в останній декаді липня 1655 р.) разом з листом від “яничарського баші”, однак нижче приймав датування М. Костомарова – “In 7bri 1655”, який ішов за відомим йому списком польського перекладу з тодішнього архіву Міністерства закордонних справ. “... не можучи перевірити сього його (М. Костомарова. – Я. Ф.) свідчення, констатуємо що приблизно так воно в кожному разі мусіло бути”, – писав М. Грушевський⁸⁶. У додатках же, полемізуючи з Я. Рипкою, знову зазначав, що лист мав би датуватися у липні, але не останньої декади рамазану 1065 р.: “Відомості зібрані у мене на с. 1097–1098 промовляють за те, що грамота була виставлена о який тиждень раніш, коло 18 липня, а принесена гетьманові в вересні”⁸⁷. У такій непослідовності вбачаються спроби поєднати відомості Я. Рипки з публікацією М. Костомарова щодо датування листа султана до Б. Хмельницького, і це ще не раз робилося у наступні роки дослідниками цієї теми.

І. Крип’якевич, працюючи над своєю статтею у 1946–1948 рр., розбирав цей текст польського перекладу критично, однак з погляду не датування, а змісту. Дослідник доходив висновку, що польський перекладач допустився грубих неточностей у перекладі й перекрутив зміст: “Переклад листа, – писав історик, – який мав у руках Костомаров, був невірний: він передає не те, що було справді в листі”⁸⁸. І. Крип’якевич ставив ці висновки у площину заяв українського гетьмана про підданство Порті, заперечуючи цей факт. На його думку, перекладач подавав бажане за дійсне: “В листі ішла мова про *проект* присяги на договір, а перекладчик передає так, немов то присяга вже була складена”. З властивою йому критичністю, не маючи османського тексту (публікацією Я. Рипки дослідник не користувався), І. Крип’якевич намагався аналізувати неточності, допущені в польському перекладі: “Він [перекладач] перекладав: “Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, *присягу свою принесли* нам [...]” – а в листі, мабуть, стояло: “*присягу свою принесіть*”, або щось інше в тому ж зміслі”⁸⁹.

Пізніші історики також приймали помилкове датування за старим польським перекладом, наведеним М. Костомаровим, незважаючи на хронологічну розбіжність між відправкою Шагіна-аги зі Стамбула у липні і вересневою датою листа, майже у півтора місяці. При цьому зазначалося, що турецький посол віддав листи гетьманові у вересні⁹⁰, не звертаючи уваги на той факт, що, згідно з документом, використаним М. Костомаровом, у вересні

сні ці листи були лише підписані султаном, і Шагін-ага, який на той час був уже в Україні, насправді не міг їх віддати.

Досить непослідовні висновки зустрічаємо у Ю. Мицика, який передрукував лист Мегмеда IV у корпусі джерел до Національно-визвольної війни середини XVII ст. З одного боку, у передмові історик пише, що лист було написано не пізніше листопада 1655 р., однак, з іншого, у легенді до публікації згадує про вересень. У коментарях козацьких послів Якова Челебі та Романа Ждановича помилково ідентифіковано як Якова Білогруда та Романа Гапоненка (пізнішого українського посла на Віленські переговори між Москвою та Річчю Посполитою у серпні – листопаді 1656 р.)⁹¹.

Ця непослідовність у джерелах, їхня недостача й відчутна плутанина у реконструкції історичної хронології змушували інших дослідників при характеристиці теми українсько-турецьких взаємин 1655 р. писати про ці події узагальнено, уникаючи конкретики, зазначаючи лише (знову ж таки за М. Костомаровим та М. Грушевським), що Шагін-ага прибув до гетьмана у вересні⁹².

Таким чином, використання списку, спопуляризованого відкриттями М. Костомарова, старого польського перекладу листа султана до Б. Хмельницького на довгі роки стало дуже поширеним у науці, на відміну від точнішого чеського перекладу Я. Рипки, здійсненого у 1931 р. На нашу думку, це сталося внаслідок великого впливу на слов'янську історіографію (у першу чергу, на українську та російську) праці М. Грушевського, який у додатках до 2-ї частини IX тому "Історії України-Руси" спопуляризував статті Я. Рипки. Однак третю статтю чеського дослідника, саме ту, де йшлося про переклад і аналіз цього листа, історик не міг використати у цьому томі, оскільки вона з'явилася друком, хоч і в тому самому 1931 р., але пізніше⁹³. Таким чином, матеріали цієї статті М. Грушевський використав у додатках своєї книжки⁹⁴ лише з приватних повідомлень, які робив йому Я. Рипка, а не з публікації документа з усіма належними коментарями. Цей факт був настільки непомітний, що історики, які робили свої висновки про переговори Б. Хмельницького з Портою у 1655 р. на основі праці М. Грушевського, вважали, що він використав усі три статті чеського дослідника⁹⁵.

Звіряючи польський переклад листа (з краківської, а не варшавської копії) з османською копією з геттінгенського кодексу, чеський орієнталіст дійсно зауважував, що розбіжність цього перекладу з османським текстом настільки велика, що перше враження його було таким, нібито він має справу з двома різними листами: "До тієї міри один від одного відрізняється!" – писав дослідник⁹⁶. Тут варто ще раз навести основні проблеми, що султан

заторкував перед українським посольством у 20-х числах липня 1655 р. Насамперед Мегмед IV згадує про лист від гетьмана до Порти, де Б. Хмельницький скаржить на кримського хана, який воював на боці поляків в останній війні. “Подаючи сюди цю відомість, – писав султан, – разом з тим пропонуеш з цілим народом козацьким моему порогові блаженності підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода [...]”. Далі Мегмед IV перелічує умови – що кримський хан з татарським, добрудзьким і аккерманським військами, а також війська молдавського, валацького воевод і інших князів, які належать до високого порогу Порти, будуть попереджені, що Б. Хмельницький приймає його підданство. За це гетьман має стати приятелем для приятелів султана і неприятеlem для його неприятелів і завжди був би готовим до служби виступити за наказом султана проти неприятеля, де б він не об’явився – нехай близько чи далеко. Далі дуже важливе місце – гетьман домагався укладання письмового договору: “І пожадав еси [в обмін] на мій цезарський договірний лист (‘ahd-nbme) поручитися, що з боку козаків ніхто не вийде на море, ані не зробить якої-небудь шкоди й утиску моїм кордонам на суші, – що не лише ваші човни на Чорне море не впливуть, але й не допустите козацьким бунтівникам московських країв впливати на Чорне море”. На прохання “всього козацького народу” і самого гетьмана, який висловлював жаль за ті погані вчинки, що їх козаки раніше допускалися щодо Порти, султан це все пробачав, зараховуючи його “з козацьким народом до ряду моїх вірних слуг з інших релігій”. На вимогу Порти Б. Хмельницький повинен був зберегти приязнь і з Мегмед Гіреєм, як колись він беріг її з попереднім ханом Іслам Гіреєм і з придунайськими воеводами та іншими князями. До нього посилалися з Шагін-агою святочні пишні одежі (Я. Рипка додає у квадратних дужках, мабуть, за польським перекладом – шість одеж). При наближенні Шагін-аги до гетьмана, він мав вийти йому назустріч з достойним почтом і, одягнувши султанську одіж, надати належний прийом. На завершення також дуже важлива приписка: “Ти ж також, аби освідчити свою підданість, пришли договірний лист [...]”⁹⁷.

Таким чином, резюмуючи ці повідомлення, можна твердити, що програма *minimum*, заради якої гетьман відправляв своїх гінців у Стамбул, полягала у нейтралізації Криму у близькому поході в Галичину, підготовка до якого велася навесні. Програмою *maximum* було бажання розірвати польсько-татарський союз. Для цього український гетьман просив султана прийняти його в підданство. Можна багато дискутувати про те, які форми васальної залежності були властивими для Османської імперії того часу, або чому Б. Хмельницький, хоч і формально, але брав на себе зобов’язання перед од-

ним протектором, не зрікаючись іншого⁹⁸. Не лише сучасні історики, але й тогочасні політичні діячі не могли пояснити цієї особливості дипломатії українського гетьмана. Так, наприклад, в інструкції польському послові до Порти стражнику коронному Мар'янові Яскульському, який відбував свою місію на початку 1657 р., говорилося, що посол має запитати у султана: “Якщо козаки присягли Османській Порті, то чому ж тримаються з Московою, що є безпосередньо вороже Османській Порті?”⁹⁹ Однак треба визнати той факт, що у травні 1655 р. таке прохання від гетьмана у Стамбул надійшло і у липні того самого року. Мегмед IV, видавши договірний лист, його задовільнив. Інше питання, що для остаточної крапки у справі підданства Порті Б. Хмельницький, зі свого боку, восени 1655 р. мав через Шагін-агу видати для султана на його вимогу такий самий договірний лист.

Як бачимо, українська місія у Порті у травні – липні 1655 р., у порівнянні з польською, мала великі переваги. У науці, щоправда, можна зустріти подекуди твердження, що у зв'язку з взаєминами Б. Хмельницького упродовж весни – літа того самого року з валаськими повстанцями поляки стримали кращі відповіді у Стамбулі, ніж козаки¹⁰⁰. Великих старань до вироблення при османському дивані opinii про козаків на основі їхніх посольств до валаських сейменів доклали придунайські правителі, особливо молдавський господар. Однак, як було видно з листів султана до Яна Казимира, Б. Хмельницького і Мегмед Гірея IV, незважаючи на такі, здавалося б, вагомі аргументи, що козаки нібито готують в османських провінціях заколот проти султана, прагматичні інтереси політики взяли гору і Порта продовжувала підтримувати дружні взаємини з Україною, ще раз відправивши разом з Романом та Яковом Шагін-агу.

На тлі шведського вторгнення у Річ Посполиту невдача місії Бечинського в Порті не набула особливо гострого сприйняття. Завдяки тому скрутному становищу, в якому перебувала Османська імперія у 1655 р., її накази для Криму якщо не повністю ігнорувалися Мегмед Гіреєм (який змушений був відправляти своїх гінців у Стамбул і щось узгоджувати), то обходилися ним під різними приводами¹⁰¹. До того ж твердість позиції кримського хана у дотриманні союзу з Яном Казимиром не надавала цій місії такої великої відповідальності, яку мало, наприклад, минулорічне посольство Миколая Бегановського.

Весняно-літні переговори козаків у Стамбулі у 1655 р. ставили кримського хана у досить незручне становище перед султаном. Відправивши послів Хмельницького у зворотню дорогу, Мегмед IV послав до Яна Казимира з польським послом свого листа, а в Крим відправив нового чауша. Той самий Маметша, який приїжджав на розмінне місце до Жеребцова й Титова,

свідчив, що султан писав у Крим, забороняючи ханові наступати в Україну¹⁰². 18 липня ст. ст. московські послы в Бахчисараї, як ми бачили, писали про цього чауша на підставі новин від товмача. Копія османського листа від султана до Мегмед Гірея IV, опрацьованого Я. Рипкою, з датою від останньої декади рамазана 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.) вже згадувалася нами¹⁰³. Поза наведеними відомостями про лист Хмельницького, відправлений з Романом та Яковом до Мегмеда IV, султан писав ханові, що задля дружби з козаками все їм пробачив і відправив козацьких послів у зворотню дорогу зі своїм листом. Далі він повідомляв про зміст свого листа до Яна Казимира, наказуючи ханові відправити також і від себе гінця до Польщі. Цим листом Мегмед Гірей мав вплинути на короля, аби той давав у Крим щорічний трибут, а козакам продовжував виплачувати жолд, перетворюючи своє неприязельство у дружбу, яка існувала між поляками й козаками раніше. Самому Мегмед Гіреєві наказувалося триматися дружніх взаємин з козаками і не чинити взаємних шкод. Чауш віз зі Стамбула огрядні шати й меч, які хан на знак покори мав би прийняти й підперезатися мечем, виконуючи й далі пильні розпорядження султана на добру службу Порті. Московські послы повідомляли, що Мегмед Гірей не погодився з такою позицією султана і відправив у Стамбул свого гінця Дилера, намагаючись переконати османський диван не миритися з Б. Хмельницьким, доки той перебуває в союзі з Москвою¹⁰⁴.

До Яна Казимира кримський хан, дійсно, відправив від себе посла, його лист датовано 5 серпня 1655 р. Мегмед Гірей, мабуть, писав його вже після того, як було відправлено султанського чауша назад, оскільки зміст листа був зовсім протилежний від того, який вимагався султаном. “Гетьман козацький, той зрадник, – писав хан до польського короля, – послав своїх послів козацьких до царя й. м. турецького з неправдивими словами. [...] і нам також у ті часи листи прислано від нашого царя й. м-ті [з повідомленням], що козаки там були з неправдивими словами”¹⁰⁵.

Козацькі послы, виїхавши з Шагіном-агою зі Стамбула в супроводі 60 осіб, затрималися в Сілістрії, чекаючи, поки звільняться дороги від татар, які саме в цей час виступили в похід в Україну¹⁰⁶. Посол ерусалимського патріарха Федір Іванов, який виїхав зі Стамбула з цими послами, свідчив у Москві 10 (20) вересня 1655 р., що Сіяуш-паша і очаківський бей додали ще й своїх послів до Б. Хмельницького з листами, де йшлося про те, щоб гетьман був у підданстві султана, як молдавський і валаський господарі¹⁰⁷. Про українських, польських і татарських послів у Порті доносили також подорожні, які, зустрічаючи цих послів на своєму шляху, у жовтні прибули з Констан-

тинополя до Венеції¹⁰⁸. 25 серпня (4 вересня) посли приїхали до Умані, звідки Яків з двома турками виїхав до Б. Хмельницького під Львів¹⁰⁹.

Слід наголосити на тому, що переговори Б. Хмельницького з Шагіномагою велися на тлі війни козаків з татарами, і сам султанський посол був у козацькому таборі під час битви під Озерною. 12 (22) листопада 1655 р. у присутності Шагіномаги ханом і гетьманом під Озерною була принесена взаємна присяга про дружбу: "... ми ... багато сперечалися, але закінчили клятвами, – писав Б. Хмельницький у своєму листі до султана, переданому з Шагіномагою. – Тепер до самої смерті братами зостанемося, будемо мирно жити і у вірності поклялися навіки. Такі клятви ми принесли і перед Шагіномагою і тепер навіки братами будемо, як і раніше, і мирно будемо жити"¹¹⁰. Після укладання миру під Озерною Шагін-ага рушився у зворотню дорогу, приєднавшись, мабуть, до татар, шляхом на Молдавію, де він розповідав Георгіці про наслідки українсько-татарського замирення¹¹¹.

Відповідь Б. Хмельницького, передана Шагінові-азі на згаданий липневий лист Мегмеда IV без точної дати, гіпотетично датована кінцем листопада – початком грудня 1655 р., після укладання українсько-татарського миру¹¹². В даному разі ми не можемо бути такими категоричними щодо васалітету, як з листом султана, бо очікуваних відвертих заяв про підданство тут немає. Зустрічаються лише окремі співзвучні вимогам, вираженим у липневому листі Мегмеда IV, натяки на те, що Б. Хмельницький не погордував пожалуванням Порти і все ж підтвердив своє весняне прохання: "... молимо за тебе милостивого господа як вірні раби твої, ... і усі наші війська, скільки нас є, служити твоїй милості будуть..."; "Ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві. У цьому листі ми з усім військом просимо нашого великого господаря султана, якщо і милостивий султан цього бажає, нехай накаже, щоб не порушували умови, що з нами склали, і зберігали добрі відносини і ніяк їх не порушували". Він дав наказ запорожцям не виходити на море і до донців надіслав такого самого листа "Молдавани, волохи та угорці обіцяли ніякої шкоди нам не робити, і ми від щирого серця цьому радіємо". Невдовзі гетьман пообіцяв зібрати старшинську раду, на якій вирішить відправити посла у Стамбул; і т. д.

На перший погляд, питання про скликання козацької ради для підтвердження турецького підданства видається головним, щоб дати відповідь, чи Б. Хмельницький визнав таки Османську імперію як свого протектора. Треба відзначити, що джерел на сьогодні замало, щоб стверджувати або заперечувати, чи така рада була скликана. Однак, як доводить досвід української дипломатії 1650-х рр., факт підданства не завжди підтверджувався на раді,

що було, наприклад, з російським підданством Б. Хмельницького після приїзду українського березневого посольства з Москви¹¹³. Впевнено тут можна лише говорити, що українсько-турецькі взаємини продовжувалися й надалі – після від'їзду Шагіна-аги у Стамбул. Так, уже 29 січня н. ст. 1656 р. київський митрополит Сильвестр Косів повідомляв московських київських воєвод, що перед тим, як він прибув у Чигирин, де гостював тиждень і вінчав Данила Виговського з донькою гетьмана, від'їхали до Стамбула турецькі послы. “... а з чим, того не знаю”, – додавав митрополит¹¹⁴. Крім того, згадаймо ще наведені новини від кримського полоняника Василя Яруцького московським послам у Криму щодо листа з Порти до Б. Хмельницького, якого він бачив під час свого перебування при гетьмані наприкінці 1655 – на початку 1656 рр.¹¹⁵

З одного боку, після завершення кампанії 1655 р. політична ситуація для України, у порівнянні з початком року, дуже сильно змінилася, і кримські татари вже відбули свій похід. Тому Б. Хмельницький уже не відчував такої великої потреби приймати підданство Порти задля впливу на хана, як перед початком походу в Галичину. Упродовж цього року самих лише переговорів про підданство виявилось достатньо, аби впливати на Крим з боку Стамбула. Проте, з іншого боку, не в інтересах української політики було перекреслювати дальші взаємини зі Стамбулом, який мав би розвивати ідею підданства, оскільки сам султан у липні задовільнив таке прохання Б. Хмельницького.

Вістку про те, що договірні письмові та усні пакти з боку козаків все ж були виконані перед урядовцями султана, знаходимо у пізнішому листі турецького візира Бойну Епрі Мегмеда-паші (30 квітня – 25 вересня 1656; *Воупнеғті Mehmed Paşa*) до Яна Казимира від серпня 1656 р., виданому у Стамбулі у зворотню дорогу польському послові Войцехові Бегановському. У цьому листі, зокрема, писалося: “Військо козацьке разом з їхнім гетьманом, будучи підлегле польським королям, через великі утиски та пригнічення, яких не могли витерпіти, без тиску з нашого боку самі добровільно піддалися з усім народом магометанським [sic!] найяснішому цісареві, відправивши з-поміж себе значну одну людину, – *так пактами на письмі, як і усно* (курсив наш. – Я. Ф.) обіцяли бути нашими приятелями”¹¹⁶. На цей докір польки відповідали султанові на початку 1657 р. Зокрема, в інструкції наступному посольству Мар’яна Яскульського також говорилося про козацьку присягу в інтерпретації султана: “А ще через пана Беньовського пригадує цезар ц. м. у своєму листі зі злої намови, що козаки від короля й. м. і Речі Посполитої кривду мають і через це присягли Порті Отоманській”¹¹⁷.

Аналізуючи лист візира від 1656 р., переданий Янові Казимирові через Бегановського, слід зважити, з одного боку, на ймовірність тенденційності його згадок про письмові пакти Б. Хмельницького, оскільки у 1656 р. задля впливу на поляків у Порті могли перебільшувати значення своїх переговорів з козаками, що велися попереднього року. Проте, з іншого боку, припускаючи, що результати посольства Романа та Якова про підданство мали продовження у найближчі місяці після від'їзду Шагін-аги, не слід категорично відкидати можливість такої присяги. Як було видно з перекладу Я. Рипкою геттінгенської копії, українське посольство у 1655 р. виступало ініціатором укладання письмового договору про підданство, домагалося цього документа в Стамбулі й отримало його. За таких вимог до султана гетьман, звичайно, повинен був передбачати, що з боку Порті зажадають таких самих документів на засвідчення підданства козаків. Не було в таких взаєминах султана зі своїми підданими нічого нового, як, зрештою, і для гетьмана, який досконало орієнтувався у васально-протекторній системі Османської імперії¹¹⁸.

Таким чином, на основі документів українсько-османських переговорів 1655 р., які дійшли до нас безпосередньо чи в якихось опосередкованих, але достовірних переказах, можна досить твердо зробити висновок, що у тому році Б. Хмельницький просив султана прийняти його в підданство. Султан задовільнив це прохання, видав договірну грамоту, якої вимагав український гетьман, і навзаєм просив його видати таку саму грамоту. Чи скликав Б. Хмельницький козацьку раду з цього приводу наприкінці 1655 – на початку 1656 р., як він обіцяв султанові в осінньому листі, переданому через Шагіна-агу, не відомо. З певністю можна твердити лише, що успіхові своїх переговорів у Стамбулі у 1655 р. у протидії польсько-кримській дипломатії гетьман завдячував саме декларації своїх намірів стати васалом Османської імперії.

Крім цього прохання прийняти Військо Запорозьке в підданство Порті, принаймні, ще двома головними завданнями козацьких послів у Порті, що випливають з наведених джерел за квітень – липень 1655 р., були: оскарження Мегмед Гірея IV за участь татар в Охматівській кампанії в союзі з поляками та зондування ґрунту для можливостей звільнити Василя Лупула з полону і відновити його на молдавському господарстві. З боку Порті, основні вимоги до українського гетьмана були пов'язані з припиненням походів донських і запорозьких козаків на Чорне море, відновленням колишньої українсько-татарської приязні, справою османського протекторату над Україною і розривом взаємин з Москвою.

- ¹ Rypka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // *Časopis Národního Múzea*. – 1931. – Т. 105. – С. 209–231; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // *Український історик*. – 1975. – № 1–4. – С. 22–27; Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143–160; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298; Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192; Quelquejay C. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // *Cahiers du Monde russe et soviétique*. – 1970. – N 11 (3). – P. 454–461; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapú. – Paris; The Hague, 1978. – P. 188–197; Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyuc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 453–472; etc.
- ² Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–160; Мицик Ю. А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* – Запорожье, 1993. – С. 45; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // *Київська старовина*. – 2001. – № 3. – С. 103–104; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // *Україна в Центрально-Східній Європі: (3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 223–236.
- ³ Abrahamowicz Z. Comments On Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Phorte (1651) // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, Mass., 1990. – Vol. XIV. – N 1/2. – P. 137–138.
- ⁴ Hörsch E. Der türkisch-kozakische Vertrag von 1648 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. – Berlin, 1980. – Bd. 27. – S. 234–236; Sysyn F. The Political Words of Bohdan Khmel'nyts'kyi // *Paleoslavica*. – 2002. – Vol. X. – N 2: For Professor Ihor Sevcenko on his 80th birthday. – P. 199–200.
- ⁵ Дашкевич Я. Україна в складі Османської імперії // *Ратуша*. – Львів, 1992. – № 20 (199). – 29 лютого. – С. 2; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження)*. – К., 2003. – С. 626. Аналіз історіографії з цього приводу див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 63–68, 71–73.
- ⁶ Жерела до історії України-Руси (далі – Жерела). – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 414. – С. 337–338.
- ⁷ Mercurius Politicus, Copmrising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. – [London], 1655. – N 260: May, 31– June, 7. – P. [8].
- ⁸ Про це див. у праці тогочасного англійського дипломата, резидента у Смирні Пола Ріко: Ryscaut P. The History of the Turkish Empire, from the Year 1623, to the Year 1677. Containing the Reigns of the Three last Emperors, viz. Sultan Morat, or Amurat IV, Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV, His Son, the Thirteenth Emperor, now Reigning. – London, 1687. –

- Р. 87. Новини про це доходили також з тогочасних лондонських газет: див. відомості від 25 травня 1655 р.: "The Letters from Venice are this week remarkable for they advertise that the great Visier of Aleppo by the strength of his adherens hath been so powerfull in the Court of Constantinople, that he hath caused his greatest enemies to be strangled, and others to be banished [...]" (The Weekly Intelligencer of the Commonwealth, Faithfully communicating all Affair both Martial and Civil. – [London,] 1655. – May, 22 – May, 29. – P. 6).
- ⁹ Краків. Бібліотека Чарторийських (далі – БЧ). – Од. зб. IV–148. – Арк. 71–72; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукоп. (далі – ЛНБ НАН України). – Ф. 5: Оссолінських. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1086.
- ¹⁰ Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 103; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – К., 1997. – С. 1032.
- ¹¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – II, 15425–15487. – Арк. 143, 155зв.
- ¹² Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – М., 2004. – Док. 7. – С. 72.
- ¹³ НБУВ.ІР. – II, 15445–15448. – Арк. 5 (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – Стовп. 1656 р. – № 1).
- ¹⁴ Theatrum Europaeum. – Frankfurt am Main, 1685. – Th. VII. – S. 756.
- ¹⁵ Див.: Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes: (1550–1850) / Coll., parav., adnot. P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – Romae, 1963. – Vol. VIII: 1652–1656. – Doc. 3898. – P. 235–236 (авізи з Генуї, 8 травня 1655 р.).
- ¹⁶ Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Pest, 1829. – Bd. V: 1623–1656. – S. 629–632.
- ¹⁷ [Алеппский П.] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 2005. – С. 114.
- ¹⁸ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. I: 1654 рік. – С. 68–69.
- ¹⁹ Mercurius Politicus. – [London], 1655. – N 266: July, 12– July, 19. – P. [6].
- ²⁰ Переклад цього листа Сіяуша-паші російською див.: РДАДА. – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1636. – Арк. 127–130, 426. Публ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 14. – СПб., 1889. – Стб. 562–564. Наукова література про посольство Шагін-аги дость велика. З найважливіших праць див., зокрема: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1063–1064; Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). – С. 152–156; Його ж. Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 317–318; Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 103; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 137; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 412; etc.
- ²¹ Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654–1655 [= Szkice historyczne, III]. – Warszawa, 1910. – S. 188. Історик робив свої висновки на основі недатованого листа Кенана-паші до Б. Хмельницького (Акты ЮЗР. – Т. 14. – Стб. 885–888 ("Писана грамота во 162 году")).
- ²² Акты ЮЗР. – Т. 14. – Стб. 563.
- ²³ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – Док. 289; Акты ЮЗР. – Т. 14. – Стб. 115 (лист Б. Хмельницького до царя, 10 (20) листопада 1654 р.). Див. також статейний список послів до Війська Запорозького Дениса Тургенєва і Якова Портомоїна від 4

- (14) жовтня – 3 (13) грудня 1655 р.: Акты ЮЗР. – Т. XIV. – Стб. 106.
- ²⁴ Документи Богдана Хмельницького. – Док. 303, 304.
- ²⁵ Там само. – Док. 304.
- ²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 14. – Стб. 559 (лист від 2 (12) квітня 1655 р.). У науковій літературі фраза “візир Азем” часто помилково ідентифікується з іменем візира, що відправив Шагінагу (див., наприклад, праці М. Грушевського, І. Крип’якевича та ін.; Л. Кубаля не знав, як це пояснити, і зазначав лише, що візира з іменем Азем наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. у Порті не було). Насправді йдеться про першого візира в Османській імперії, який називався “візир Азем”. Про це див., наприклад, у хроніці англійського дипломата Пола Ріко, виданій у 1668 р.: Ryscaut P. *The Present State of the Ottoman Empire*. – Repr. ed. – New York, 1971. – P. 43–51 (розділ XI: “Of the Visier Azem or Prime Visier, his Office, the Order six Visiers of the Bench, and of the Divan or place of Judicature”; p. 43: “The prime Visier called in Turkish Visier Azem, is as much as chief Councillour [...]”).
- ²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1207 (прим. 1): “Лопухин сього питання гетьманові не поставив, мабуть вдоволився неофіціальними розвідами”, – коментував це місце в документі автор.
- ²⁸ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes: (1550–1850)*. – Vol. VIII: 1652–1656. – Doc. 3900. – P. 236.
- ²⁹ Новини з Варшави, 20 травня 1655 р.: “[...] a Chiaux had been dispatched to Chmielnisky, to tel him, That if he did not quit the muscovites, and return to his obedience, the Bassa of Silistrie had order to assamble al his Beglerbegs and joyn with the Tartary against him”: *Mercurius Politicus*. – [London,] 1655. – N 261: June, 7– June, 14. – P. [5.] Переказ тих самих новин див. в іншій газеті від 21 червня 1655 р.: “It is confirmed that the Brother to the Great Cham (калга-султан Кази Гірей. – Я. Ф.) is on his march with a might army to assist the Polander [...]. The great Turk also with an Army of 40000 men is resolved to help him against the Muscovites, and Cossacks if they will not enter into a peace with him”: *The Weekly Intelligencer*. – [London], 1655. – June, 19– June, 26. – P. [7].
- ³⁰ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 71–72; ЛНБ НАН України. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1086 (Стефан Георгіца до київського воєводи, 18 березня 1655 р.).
- ³¹ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 71–72; ЛНБ НАН України. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1086.
- ³² ЛНБ НАН України. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1097.
- ³³ Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – Док. 8. – С. 75–76.
- ³⁴ Там же. – Док. 7. – С. 72.
- ³⁵ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 141; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1063; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 104.
- ³⁶ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 144; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 137; Его же. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 159.
- ³⁷ Жерела. – Т. XII. – Док. 431. – С. 346.
- ³⁸ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 161.
- ³⁹ Вістка про шведів, швидше над усе, була додумана Сефер Кази-агою, оскільки саме в той час з Криму було відправлене посольство до Карла X, на яке покладалися певні на-

- дії: “Cham Tatarski in societatem zapraszając Szwedow”, – писав Тишкевич 19 березня 1655 р. (Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі – НБВ). – № 9321: (Ossol. Wrocław, 3564/II). – Fol. 339v.).
- ⁴⁰ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 142–143. Турецька військова ескадра у той час справді збиралася, однак далеко не для допомоги татарам, а проти Венеції. 11 (21) червня 1655 р. турки потерпіли поразку від венеційського флоту у шестигодинному бою, див.: Setton K. Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century. – Philadelphia, 1991. – P. 180–181; Finkel C. Osman’s Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923. – [London, 2006.] – P. 247. Опис битви див. у хроніках Гасана Веджігі й Пола Ріко: Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1633–1660). – München, 1977. – S. 50; Rycout P. The History of the Turkish Empire, from the Year 1623, to the Year 1677. – P. 87.
- ⁴¹ Документи Богдана Хмельницького. – Док. № 299, 301.
- ⁴² БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 1023–1024 (“[...] hic ipse Moschorum Dux multos Monachos Basilianos expediverit in Rumuliam aliaque provincias Serenissimae Portae Ottomanicae subiectae, ut Graecae religionis homines ad novandas res excitent, et ipse animoque erigant ad vindicandam libertatem, quam Dux Moschoviae communis religionis assertor ipsis non veretur polliceri”).
- ⁴³ НБВ від мікроф. – № 9321 (Ossol. Wrocław, 3564/II). – Fol. 339v. (Криштоф Тишкевич до Януша Радзивіла, 19 березня 1655 р.).
- ⁴⁴ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Fol. 484 (лист Казимира Тарновського, 13 серпня 1655 р.).
- ⁴⁵ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 138–139; Его же. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 161, 163.
- ⁴⁶ Про дату відправки Шагін-аги з козацьким посольством досить плутано пише М. Грушевський, називаючи спочатку середину квітня, а в іншому місці травень 1655 р. (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064, 1097). У Л. В. Заборовського – середина квітня 1655 р. (Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 137).
- ⁴⁷ Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – Док. 6. – С. 69.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Жерела. – Т. XII. – Док. 436. – С. 349.
- ⁵⁰ Про аналіз цього листа у старому польському перекладі і в новішому чеському, зробленому Я. Рипкою у 1931 р. з османської копії, див. нижче.
- ⁵¹ Rurka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 213–214.
- ⁵² Жерела. – Т. XII. – Док. 436. – С. 349.
- ⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1098.
- ⁵⁴ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 138.
- ⁵⁵ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 214.
- ⁵⁶ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 147. Див. згадку в Л. В. Заборовського, що цей чауш прибув у Крим 28 липня н. ст. 1655 р.: Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 183 (прим. 105).
- ⁵⁷ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 148.
- ⁵⁸ НБУВ.ІР. – II, 15564–15570. – Арк. 59–60; Грушевський М. Історія України-Руси. –

- Т. IX. – Ч. II. – С. 1097–1098.
- ⁵⁹ Demény L. Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов и Юго-Восточная Европа // *Revue des études sud-est européennes*. – Т. XII. – Bucureşti, 1974. – № 4. – Р. 518; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 162.
- ⁶⁰ ЛНБ НАН України. – Од. зб. 189/II. – Арк. 750. Переклад цього місця з Голінського див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1098 (прим. 1).
- ⁶¹ Отримав аудієнцію у Яна Казимира 4 червня 1655 р. (Див.: Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*. – Wrocław, 2000. – Т. I. – С. 236, 245).
- ⁶² Pufendorf S. *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, electoris Brandenburgici, commentariorum libri novendecim*. – Lipsiae; Berolini, 1733. – Р. 211.
- ⁶³ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 г.г. – К., 1965. – Док. 300. – С. 775.
- ⁶⁴ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes: (1550–1850)*. – Vol. VIII: 1652–1656. – Док. 3859. – Р. 216.
- ⁶⁵ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 35–37; ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 5768/III. – Арк. 1063–1064; Kubala L. *Wojna Szwewska*. – С. 30–31, 379 (прим. 48).
- ⁶⁶ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 1018–1019.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 1023–1024.
- ⁶⁸ Kubala L. *Wojna Moskiewska r. 1654–1655*. – С. 293. Про видачу грошей зі скарбу послові див. розпорядження Стефана Корицінського: “... JM Panu Woyciechowi Bieczynskiemu iako ex senatus consulto do Konstantinopola za gońca naznaczonemu złotych polskich sześć tysięcy” (НБУВ.ІР. – Ф. XXIV. – Од. зб. 2410).
- ⁶⁹ НБУВ.ІР. – II, 15564–15570. – Арк. 60.
- ⁷⁰ Ці листи див. у Теках Нарушевича: БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 1033, 1061–1062.
- ⁷¹ БЧ. – Од. зб. IV–148. – Арк. 1021.
- ⁷² ЛНБ НАН України. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1097 (лист Бечинського з-під Ясс, 29 березня 1655 р.).
- ⁷³ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 161 (прим. 90).
- ⁷⁴ Kubala L. *Wojna Moskiewska r. 1654–1655*. – С. 293, 431 (przyр. 4).
- ⁷⁵ Жерела. – Т. XII. – Док. 436. – С. 349.
- ⁷⁶ ЛНБ НАН України. – Од. зб. 189/II. – Арк. 732: “Do Porty Othomansky goniecz i.m.p. Biehanowsky [sic!] w tych dniach wiiezda, a po Wielky Noczy poseł wielky ma uszcz”.
- ⁷⁷ Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana beckiego księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – Док. 322. – С. 750.
- ⁷⁸ Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy*. – Т. I. – С. 237, 249.
- ⁷⁹ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Archiwum Publiczne Potockich. – Ks. 45. – Т. 1: Jan Wielopolski, Becki, Bohenski starosta m. p. – Fol. 71v.
- ⁸⁰ У придунайських провінціях Османської імперії самостійно обирали семигородського князя, якого мали лише затверджувати в Стамбулі. Молдавського ж і валаського господарів призначали волею султана.
- ⁸¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1098.

- ⁸² Rypka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 214.
- ⁸³ Детальніше про посольство Романа та Якова див.: Буцинский П. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882. – С. 190–193; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064, 1097–1099. Дата 20 липня подана істориком на основі відомостей у Москві грека Федора Іванова.
- ⁸⁴ Rypka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 224–231. Копію польською мовою цього листа султана до Хмельницького з датою “In 7bris” див.: АГАД. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Kozackie. – № 60. Це є та сама копія, що колись зберігалася в Архіві Міністерства закордонних справ, і яку використав М. Костомаров у своїй статті: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817; Его же. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Собр. соч. – Кн. V. – Т. XIV. – СПб., 1905. – С. 605–613. Для порівняння Я. Рипка навів цю польську копію XVIII ст. під своїм чеським “дослівним”, як він писав, перекладом з османської.
- ⁸⁵ Rypka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 213. Помилкове, на нашу думку, датування М. Грушевського мало вплив на інші праці. Див., наприклад: Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 226 (“10 липня [ст. ст.] з Туреччини виїхали козацькі послы Роман і Якуб”).
- ⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1099 (порівн. с. 1098). Див.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Потры // Костомаров Н. И. Собр. соч. – С. 611–612.
- ⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1549.
- ⁸⁸ Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). – С. 155.
- ⁸⁹ Там само (коментар № 24 до цього тексту І. Крип’якевича див. на с. 190–191).
- ⁹⁰ Див.: Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 106.
- ⁹¹ Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 104, 115–116, 117 (комент. 24). Справжні прізвиська Романа Ждановича і Якова Челебі дізнаємося, наприклад, зі згаданого листа Кенана-паші до Б. Хмельницького: Акты ЮЗР. – Т. XIV. – Стб. 886.
- ⁹² Див., наприклад: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 112, 113.
- ⁹³ Про це див. коментар № 18 до статті І. Крип’якевича “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)”: Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 10/11. – С. 187. Перші дві статті див.: Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; Idem. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel’nyckij // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283. Відгук М. Грушевського на першу статтю див.: Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. – 1930. – Липень–серпень. – (Кн. 42). – С. 7.
- ⁹⁴ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1549.
- ⁹⁵ Див., наприклад: Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 161 (прим. 91).

- ⁹⁶ Рупка J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 212 (Порівн. s. 209 (прим. 1), 212–213).
- ⁹⁷ Ibidem. – S. 224–231.
- ⁹⁸ Детальніше про таку особливість політики Б. Хмельницького див.: Pritsak O., Reshetar J. Ukraine and the Dialectics of National-Building // Slavonic Review. – 1963. – Vol. XXII. – N 2. – P. 239; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 76–77; зокрема, про українсько-османську політику 1648–1653 рр. див.: Степанков В. Між Москвою і Стамбулом... – С. 223–236.
- ⁹⁹ АГАД. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Tatarskie. – Karton 62. – Teka 15. – № 346. – Fol. 5; Dz. Tureckie. – Karton 75. – Teka 416. – № 717. Опубл.: Жерела. – Т. XII. – Док. 509. – С. 425.
- ¹⁰⁰ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 163.
- ¹⁰¹ На тему залежності політики кримських ханів від розпоряджень султанського дивану див. окремий розділ зі згаданої праці Ріко: Ryscaut P. The Present State of the Ottoman Empire. – P. 43–51 (розділ XI: “In what manner the Tartar Han depends on the Turk”). Див. також спеціальну статтю: Fisher A. Crimean Separatism in the Ottoman Empire // Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire / Ed. William W. Haddad, William Ochsenwald. – Columbus, 1977. – P. 57–76.
- ¹⁰² НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 149.
- ¹⁰³ Рупка J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 213–214.
- ¹⁰⁴ НБУВ.ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 147. Про це див. також: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 418–419.
- ¹⁰⁵ АГАД. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Tatarskie. – Kart. 62. – Teka 68. – № 400.
- ¹⁰⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1137.
- ¹⁰⁷ НБУВ.ІР. – II, 15564–15570. – Арк. 59; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1097–1098.
- ¹⁰⁸ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes: (1550–1850). – Vol. VIII: 1652–1656. – Doc. 3970. – P. 267.
- ¹⁰⁹ НБУВ.ІР. – II, 15564–15570. – Арк. 59; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1097–1098.
- ¹¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. – Док. 345.
- ¹¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1145.
- ¹¹² Документи Богдана Хмельницького. – Док. 345.
- ¹¹³ Про це див.: Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С. 774.
- ¹¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1164; Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). – С. 156.
- ¹¹⁵ НБУВ. ІР. – II, 15425–15487. – Арк. 214. Побіжну згадку про козацьке посольство до Порти у 1656 р. див. також у Й. Гаммера-Пургшталя: Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Bd. V: 1623–1656. – S. 646.
- ¹¹⁶ Див. список зі старого польського перекладу з османської: НБВ від мікроф. – № 37233 (PAN, Kórník, № 991). – Арк. 537–537 зв. (“Woysko zas Kozackie wespoł z Hetmanem ich będąc podległe krolom Polskim, dla zbytnich uciskow y oppressii, ktorych zniesc nie mogli, nie będąc od nas na to requirowane, dobrowolnie sami Naiasnieyszemu Cesarzowi z posrodka

siebie znacznego iednego człowieka posławszy, poddali się ze wszystkim narodem Machometanskim tak pisanem pactam, iako y ustnie obiecali się bydz przyiaciołami naszymi”). Про оригінал цього листа, що зберігся у Кракові, див.: *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Zygmunt Abrahamowicz; pod red. Ananiasza Zajączkowskiego.* – Warszawa, 1959. – Dok. 353. – S. 338. Про цей самий оригінал і список варшавського перекладу див.: *Kołodziejczyk D. Stosunki polsko-tureckie w połowie XVII wieku // Rzeczpospolita w latach potopu.* – Kielce, 1996. – S. 45.

¹¹⁷ АГАД. – *Archiwum Koronne Warszawskie.* – Dz. Tatarskie. – Karton 62. – Teka 15. – № 346. – Fol. 2. Оpubл.: *Жерела.* – Т. XII. – Док. 509. – С. 423.

¹¹⁸ Див., наприклад, в османсько-кримських взаєминах пізнішого часу – останніх десятиліть XVII ст. – таку саму схему взаємин: спершу султан видавав у Бахчисарай своє визнання нового хана, а пізніше хан відправляв у Стамбул підтвердження підданства, що мало значення договору (*name-i hümayun*): *Fisher A. Crimean Separatism in the Ottoman Empire.* – P. 64–65.

ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ

ЧУДНІВСЬКИЙ ВИБІР: ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Така складна й суперечлива подія, як Українська революція XVII ст., завжди буде приховувати в собі клубок проблем, які необхідно всебічно й детально досліджувати, аби якомога краще збагнути її сутність. До них належить і Чуднівська кампанія української армії, яка згадується в працях не одного покоління істориків. Насамперед слід відзначити доробок В.Герасимчука, який чи не першим найбільш розгорнуто висвітлив перипетії цієї кампанії. Фактори (політичні і військово-стратегічні), що обумовили появу Чуднівських домовленостей, розглянули у своїх працях В.Газін, Ю.Мицик та Н.Савчук. На маловідомі сторони даної події звернула увагу Т.Яковлева. Однак, незважаючи на значний доробок вчених у вивченні Чуднівської кампанії, залишається ще чимало незрозумілих й нез'ясованих питань, що потребують подальшого дослідження. До них слід віднести з'ясування політичних поглядів української еліти, якими вмотивовувалися дії та поведінка її представників, що неодноразово відзначалося в історіографії (В.Липинський, П.Сас, О.Струкевич, та ін.).

Невдале для України дворічне перебування при владі гетьмана І.Виговського, вінцем чого став підписаний з польською стороною Гадяцький договір 1658 р., яким істотно обмежувалися політична й соціально-економічна сфери функціонування державних інститутів, поставило українську владу перед необхідністю прийняття кардинальних та швидких рішень по стабілізації внутрішньо-політичного становища. Ними стали повернення булави до рук Ю.Хмельницького (чого перед смертю домагався Б.Хмельницький, який хотів утворити спадковий гетьманат, як засіб консолідації козацької старшини), а також складені, очевидно, правобережною козацькою старшиною, Жердівські статті (що регулювали міждержавні стосунки з Росією), які визнавали статус-кво 1654 р. Натомість українській стороні російська влада в брутальній формі у кінці жовтня 1659 р. нав'язала Переяславські статті–2, що перетворювали козацьку Україну в складову частину Росії, щоправда, зберігаючи статус автономного утворення¹. Таким чином, старшина, денонсувавши Гадяцький договір з Польщею як невивідний Гетьманщині, погодилася на сфальсифіковані статті Переяславського договору 1659 р., що були не кращими з точки зору національних інтересів. Тоб-

то, якщо можна так виразитися, підписали Гадяцький договір з російським вектором.

Питання, чому українська еліта не змогла в жорсткій формі відстояти такі бажані для козацької України Жердівські статті і так легко пішла на поступки російській стороні, вимагає відповіді, якої ніхто з-поміж дослідників не спромігся дати. Тим паче, що це сталося після знаменитої Конотопської битви, під час якої, за словами російського історика С.Соловйова, „цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув в один день...”² Скоріше всього, мова йде про недалекоглядну позицію більшості лівобережної старшини, проросійські погляди якої базувалися на платформі не стільки щирої любові до Московської держави, скільки політичної обмеженості й короткозорості, що проявлялася у відсутності життєво необхідного усвідомлення розбудови власної держави.

Саме тому навряд чи можна погодитися з існуючою в історіографії думкою, що метою спільного з росіянами походу лівобережних козацьких полків у Чуднівській кампанії 1660 р. було „звільнення тих українських земель, які ще залишалися під владою Речі Посполитої”³. Сумнівно вважати, що уряд Ю.Хмельницького тільки й чекав нагоди „звільняти” українські землі від влади Польщі, хоча б тому, що недавно без спротиву „віддав” українські землі Росії (за Переяславською угодою–2).

Не слід забувати також тієї обставини, що ініціатором, походу проти Польщі була російська сторона в особі київського воєводи В.Шереметева, якого дуже важко запідозрити в симпатіях до українців. І не можна проводити аналогії між походом 1660 р. в західно-український регіон з подіями п'ятилітньої давнини, коли Гетьманщину очолював Б.Хмельницький. Справа навіть не в тому, що на той час вона мала значно більший економічний і військовий потенціал. Суттєву різницю в ситуації ми вбачаємо у тому, що у першому випадку російське командування було союзником українців. Саме союзником, а не керманичем, як тепер. Згадаймо, як рішуче Б.Хмельницький відмовив російським послам А.Матвееву та Ф.Прошину у пропозиції взяти керівництво українським військом до рук російського уряду, або ж заборонив російським підрозділам штурмувати ряд населених пунктів, бо це могло призвести до численних втрат з боку місцевого населення⁴. У 1660 р. нічого подібного відбутися не могло, тому що лівобережні полки наказного гетьмана Т.Цицюри виконували роль допоміжної мілітарної сили, і тільки. А Ю.Хмельницький підлягав російському командуванню.

Говорячи про похід 1660 р., можна погодитися з аргументами, наведеними Т.Яковлевою, яка, посилаючись на джерела, вказує на явне небажання Ю.Хмельницьким цього походу, оскільки він основну загрозу для козацької

України і Росії вбачав зі сторони татар⁵. Сама ж підготовка кампанії проти поляків мала ряд істотних прорахунків, які далися взнаки відразу ж після перших військових зіткнень. Зокрема, це недооцінка сил Речі Посполитої, надзвичайна самовпевненість російського військового керівництва (мовляв, Польшу обернемо на попіл⁶), нездорова атмосфера в російсько-українських стосунках через демонстраційно зневажливе ставлення В.Шереметєва до українського гетьмана, яка посилювала ненависть (в прихованій формі) до північно-східного партнера.

Ми не будемо зупинятися на висвітленні бойових дій під Любаром, а потім під Чудновим, де були блоковані українсько-російські війська, оскільки це не є необхідним для з'ясування нашої проблеми. Крім того, даний аспект достатньою мірою вже вивчено й всебічно розглянуто на сторінках багатьох праць різних вчених. Обмежимося лише підтвердженням того факту, що, дійсно, українсько-російське, з одного боку, і польсько-татарське, з другого, протистояння під Чудновом носило запеклий характер⁷.

Торкнемося лише того моменту, коли на допомогу (так, принаймні, здавалося на перший погляд) обложеному вирушили в останній декаді вересня правобережні полки Ю.Хмельницького. Яку стратегічну мету ставила перед собою козацька старшина на чолі з гетьманом, виступаючи в похід? На превеликий жаль, вичерпно відповісти на це питання, через брак достовірних джерел, неможливо. На нашу думку, доля давала козацькій Україні великий шанс на зміцнення своєї державності й утвердження політичних, соціально-економічних й культурно-релігійних здобутків, виборених в ході Національної революції. Під Чудновим два противники її незалежності зійшлися в жорстокій боротьбі, а тому не використати цієї ситуації у своїх цілях було б політичною короткозорістю. Навпаки, вміло прорахувавши всі можливі варіанти і вдало застосувавши комплекс військових та політичних засобів, можна було сподіватися на тріумф всеукраїнського масштабу. На жаль, еліта, яка переживала складний етап свого формування, виявилася неспроможною реалізувати багатогодові далекосяжні комбінації.

Об'єктивно українці мусили бути життєво зацікавленими у обоюсторонньому виснаженні воюючих сторін. Тому правобережна старшина, не дивлячись на заклики В.Шереметєва про допомогу, зовсім не квапилася рятувати російських вояків, що потрапили у велику халепу. Наведемо свідчення одного з польських учасників боїв: „...Дали знати, що Хмельницький уже п'ять ночей ночує під Прилуками і йде з підмогою до Шереметєва...”⁸ Отже, виходить, що Ю.Хмельницький так „попсішав”, що аж п'ять діб ночував в одному з українських міст, і це в той час, коли союзники спливали кров'ю. А ось ще одне свідчення котрогось з польських жовнірів: „Наступного дня було

одержано звістку від роз'їзду, що Хмельницький рушив до Животова, потім від Прилук до Бердичева, пішов у ліси, а тоді знову подався до Животова, щоб орда не оточила його в полі"⁹. Все це „маневрування” промовляє, як мінімум, про небажання допомагати росіянам, прирікаючи їх тим самим на розгром. В цьому контексті можна погодитися з думкою В.Герасимчука, що українці „і тепер не думали Шереметеву помагати і як се видно було зі всіх їх рухів, радше проволікали справу і під позором небезпечности або під покривкою інших видуманих причин, одурювали лиш товпу...”¹⁰ Те, що українська сторона не бажала прийти на підмогу росіянам, виглядає цілком законним і логічним кроком з огляду на brutальний тиск, вчинений Московою при укладенні українсько-російського договору 1659 року.

Важливе і наступне питання: чому трохи пізніше українці не почали військової акції проти поляків, котрі, ведучи бої з військами В.Шереметева і Т.Цицори, були також значною мірою знесилені, несучи великі втрати? Польський історик А.Гнілко опублікував джерело свідка тих подій (Є.Любомирського?), в якому зафіксовано реакцію польських вояків на звістку про наближення військ Ю.Хмельницького: „... запанували у війську таке пригнічення і тривога, що багато захотіло пакувати свої речі. На військовій раді, яку зараз скликали, попервах переважав відчужений настрій. Роздалися голоси про необхідність повернення, про подальші переговори з Хмельницьким...”¹¹ Висловлювання такого типу можна наводити й далі. Наприклад, найманець П.Гордон у своєму щоденнику занотував, що 6 жовтня розвідувальний загін польської армії повідомив про просування військ Ю.Хмельницького до польського табору, і ця звістка викликала сум'яття серед жовнірів¹². Польський історик, сучасник тих подій, В.Коховський також у своїй праці відзначає велику тривогу, що запанувала у польському війську після показань полонених козаків про допомогу, яка має надійти В.Шереметеву¹³. Польський дослідник Р.Романській підкреслював, що ситуація складалася настільки загрозливою для польської сторони, що „важко справді дивуватися з настроїв, котрі були близькими до поразненських”¹⁴.

Якщо вірити свідченням одного з джерел, було відправлено посольство (причому, воно складалося з осіб „грецького обряду”), що мало залагодити конфлікт з правобережними полками Ю.Хмельницького обіцянками надати всім учасникам війни амністію й „батьківську ласку короля”, гарантувати давні привілеї, життя і володіння. Однак український гетьман відхилив запропоновані угоди миру через впевненість у власній військовій потузі, яка нараховувала нібито 40 тис. осіб¹⁵. Ця інформація ще більше заплутує розв'язання проблеми, адже якщо козацька старшина відхилила мирні переговори, це автоматично означало її бажання продовжити воєнні акції, аби

домогтися й повної перемоги над супротивником. А відтак, вона мала б діяти рішуче. Однак ми спостерігаємо зворотнє: відмовившись від переговорів, українці залишалися перебувати в пасивному очікуванні. Збагнути причини такої позиції дуже складно.

Важливо з'ясувати також позицію татар. Польські жовніри, за їхніми ж визнаннями, „не можуть нахвалитися ними” через їх добру військову екіпіровку й хороших коней, а відтак тим, що були забезпечені всім необхідним для проведення військових акцій¹⁶. Чисельність татар у різних джерелах обраховується по-різному, але, очевидно, вона була не меншою за 20 тис. осіб¹⁷. Ми не відхиляємо слухність думки Т.Яковлевої про те, що „активне втручання” правобережних полків у хід воєнних дій під Чудновим зробило б реальним розгром польського війська, а відтак створило б ситуацію, при якій татари залишалися б пасивними спостерігачами, не наважуючись на жодні серйозні військові дії¹⁸. За таких обставин наступ української армії Ю.Хмельницького до Чуднова проти поляків переломлював хід кампанії докорінним чином, оскільки польські підрозділи потрапляли у лещата супротивника з усіх боків. Як зазначав невідомий учасник цих подій, польський обоз „міг бути безсумнівно здобутий, якби напали на нього з одного боку обложені, а з другого, зовні, ті котрі прибули б з допомогою”¹⁹. А відтак з великою мірою вірогідності можна припустити, що ординці не ризикували б у такій ситуації рятувати свого союзника від військової катастрофи, побоюючись самі потрапити у скрутне становище.

Крім цього, в лавах польської армії зростало невдоволення найманців діями військового керівництва, яке „затикало” ними всі найнебезпечніші ділянки позицій, що призводило серед них до великих втрат. Психологічну нестійкість та невпевненість поляків наглядно демонструє розвідувальна операція, котру проводив белзький воевода з підрозділами чисельністю у 1000 осіб. Її довелося призупинити, бо більша частина жовнів (700 осіб) втекла назад до обозу²⁰.

Розглядаючи перебіг військових дій, не можна залишитися осторонь такого важливого аспекту, як чисельність особового складу армій протистоящих сторін. Адже перевага в живій силі може стати вирішальним фактором перемоги, а її нестача, навпаки, причиною невдачі. Свідчення джерел щодо чисельності збройних сил кожної з сторін, які взяли участь у Чуднівській кампанії, досить різноманітні. Це дає змогу історикам оперувати ними кожному на свій лад, заплутуючи і без того суперечливий і багато в чому незрозумілий хід подій. Наприклад, вважаємо, що слід обережно підходити до цифр, наведених в одній з праць Т.Яковлевої, згідно з якими правобережні полки Ю.Хмельницького нараховували майже 40 тис., а війська російсь-

кого воєводи В.Шереметева і наказного гетьмана Т.Цицюри, котрий керував козацькими полками, відповідно 40 і 30 тис. осіб. Щодо чисельності особового складу військ їхніх противників – поляків і татар, то вона наводиться відповідно по 40 тис. вояків²¹. І якщо обрахунки польської армії можуть бути більш-менш достовірними (за даними польської сторони, сумарна чисельність їхніх підрозділів сягала 32 тис. осіб)²², то кількість вояків російських військ й ліво- і правобережних козацьких полків викликає сумніви. В деяких джерелах польська сторона давала таку оцінку чисельності своїм противникам: полки Т.Цицюри – 10 тис. осіб, ратники В.Шереметева – приблизно 24 тис.²³ Дані сучасника тих подій В.Коховського про московське військо в 27 тис. осіб майже співпадають з вище наведеною цифрою, щоправда, відомості про підрозділи Т.Цицюри є аналогічні тим, які наводить Т.Яковлева – 30 тис.²⁴

Однак ця цифра, вірогідніше всього, є завищеною. Опосередкованим аргументом, який її спростовує, можуть слугувати наведені екс-гетьманом і Виговським відомості у листі до короля Яна Казимира (осінь 1659 р.), що козацтво дуже послаблене через постійні бойові дії, і їх наслідки просто жахливі: „Тепер не страшна козацька сила, бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами; Миргородський з тридцятьма тисячам; також Прилуцький та Іркліївський вщент знесені. Кропивою поросли міста й села, бо одні на плацу полягли у скількох багатьох бойовиськах, а інші з жінками пішли в Орду”²⁵. Думаємо, що крім цих полків, інші також знаходилися не в кращому стані, тому повідомленню І.Виговського, можливо, дещо гіперболізованому в плані втрат та запусіння, все ж довіряти можна.

Що стосується цифри у 40 тис. козаків Ю.Хмельницького, котрі йшли на допомогу обложеним, то також вона викликає великі сумніви у своїй об’єктивності. Деякі джерела, інформацію яких ніхто не спростував, оцінюють правобережні полки у 20 тис. вояків²⁶. Правда, в польських джерелах можна знайти відомості, що полонені козаки самі обчислювали свої сили в 30-40 тис. осіб²⁷. Але ж ці цифри теж могли бути завищеними, оскільки козаки нерідко свідомо перебільшували свою військову потугу, намагаючись таким чином посіяти панічні настрої у лавах ворога.

Не можемо погодитися і з наведеними окремими польськими істориками даними щодо чисельності своїх військ під Слободищами. Якщо їм вірити, то жовнірів було трохи більше 10 тис. осіб (не рахуючи 6 тис. татар). На цій підставі робиться категоричний висновок про величезний військовий триумф Польщі, („потрібно пам’ятати про те, що під час самого штурму козацького обозу, татари сиділи в лісі” і тому співвідношення сил було при-

близно 1 до 4 на користь українців²⁸). Думається, що сили протиборствующих сторін, котрі шукали військового щастя на Слободищенських полях, були майже однаковими (польські автори традиційно до чисельності польського війська не зараховують слуг і обозну челядь, чисельність якої часто сягала 2/3 складу кінних вояків). Інша справа, що завдяки ініціативі польного гетьмана Є.Любомирського, польські війська, зумівши подолати психологічну невпевненість, уникнули власного розгрому і змусили своїх супротивників капітулювати. З політичної точки зору це, безперечно, успіх колосальної ваги, враховуючи ту обставину, що Річ Посполита знаходилася на волосині від поразки.

Чому ж українці, володіючи досить значним військовим потенціалом і маючи великий шанс на успіх, виявилися неспроможними його реалізувати і стали стороною, яка програла (насамперед політично)? Чому військо Ю.Хмельницького, в якому перебувало немало полковників із значним військовим досвідом, діяло нерішуче (ми б сказали, занадто обережно) і цим самим дозволило противнику переломити ситуацію кардинальним чином на свою користь? Припускаємо, що дану позицію української еліти можна зрозуміти через призму теорії „циркуляції еліт”, розробленої італійським вченим В.Парето. На його переконання, існує два основних типи еліт, які періодично замінюють один одного. Він їх умовно поділяє на „лисиць” й „левів”. Кожен з цих типів наділений характерними лише для нього рисами поведінки, що стають визначальними в методах керівництва. Для типу „лисиць” притаманна хитрість, гнучкість, здатність до маневрів, комбінацій та компромісів. Навпаки, „леви” надають перевагу грубій силі й насильницьким методам тиску. Найкращим варіантом для країни є наявність в політичній системі представників як першої, так і другої категорій²⁹.

На жаль, ситуація складалася таким чином, що політична еліта козацької України переважно представляла собою тип „лисиць”. Вищезазвані його риси – хитрість, схильність до політичних маневрів, комбінацій, компромісів – можна в надмірній кількості прослідкувати в діяльності козацької старшини в цей час. Геній Б.Хмельницького якраз полягав в майстерному використанні дій „лисиць” та „лева” заради досягнення єдиної мети – утворення держави на українських етнічних землях. За вдаваною покірністю „лиса” приховувалася сила потужного удару „лева”, від якого еліта Речі Посполитої завмирала від страху. Саме завдяки таких координованих дій українська старшина мала шанси на успіх в цьому протистоянні. Однак після смерті Великого гетьмана вплив „лисів” став превалюючим. Безперечно, кожен з двох типів еліт мав свої переваги і недоліки, але в даній ситуації силові ме-

тоди „лева” польської влади виявилися більш результативними та ефективними у захисті своїх інтересів.

Розмірковуючи над Чуднівською епопеєю, ми не повинні обмежувати увагу виключно суто військовими аспектами проблеми. Необхідно також торкнутися, бодай поверхово, сфери політичної культури, а саме тих її складових (поняття, орієнтації, установки, уявлення, цінності, переконання і т.д.), за допомогою яких можна збагнути сутність свідомості панівного прошарку українського суспільства. На цей важливий аспект проблеми уже звертали увагу В.Горобець, В.Липинський, П.Сас, О.Струкевич, Т.Чухліб, Т.Яковлева, Н.Яковенко та інші дослідники. З'ясовано, що до базових компонентів політичної свідомості українського козацтва належало й переконання, за яким Річ Посполита є спільною батьківщиною для польського, литовського і руського (українського) народів³⁰. Щоправда ця ідея сформувалася й утвердилася у дореволюційний період, а саме в кінці XVI – першій половині XVII ст. Однак, на жаль, значна частина впливової козацької старшини продовжувала перебувати в її полоні і в роки Національної революції. Саме ці політичні цінності в критичні моменти боротьби ставали гальмом у розбудові незалежної національної держави. Ця обставина слугувала підґрунтям для живучості „лисячого” типу еліти на політичному Олімпі козацької України.

¹ Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Камінець-Подільський, 2001. – С. 147.

² Соловьев С. Сочинения: История России и древнейших времен. – М., 1991. – Книга VI. – Т. 11-12. – С. 50.

³ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 241.

⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2003. – С. 345-346, 357.

⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – С. 76.

⁶ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 10.

⁷ Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и Кн. IV. польской служб от 1655 до 1661 и во время его пребывания в России от 1661 до 1699. – М., 1891. – С. 236.

⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/II. – Арк. 44.

⁹ Там само.

¹⁰ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка” у Львові. – Львів, 1913. – С. 74.

¹¹ Hnilko A. Bitwa pod Słobodyszczem. (7.X.1660). –Т. 1. – Z. 2. Warszawa, 1929. – S. 19.

-
- ¹² Дневник генерала Патрика Гордона ... – С. 201.
- ¹³ [Kochowski W.] *Hystoria panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*. – Т. II. – Поз., 1840.– С. 95.
- ¹⁴ Romański R. *Cudnow 1660*. – Warszawa, 1996. – С. 120.
- ¹⁵ [Lubomirski J.] *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem // Wyd. Antoni Hnilko*. – Warszawa, 1922. – С. 62.
- ¹⁶ Библиотека Ягелонского университета (далі – БЯУ). Відділ рукописів. – Спр. № 5. – Арк. 752.
- ¹⁷ Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska w 1660 r.* – Warszawa, 1931. – С. 45-46.
- ¹⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 99.
- ¹⁹ [Lubomirski J.] *Wojna polsko-moskiewska ...* – С. 69.
- ²⁰ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 756.
- ²¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 99.
- ²² Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska ...* – С. 46-47.
- ²³ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 753.
- ²⁴ [Kochowski W.] *Hystoria panowania Jana Kazimierza ...* – С. 85.
- ²⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.– С. 404.
- ²⁶ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 753.
- ²⁷ Там само. – Арк. 756.
- ²⁸ Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska ...* – С. 102, 114.
- ²⁹ Див.: Ашин Г., Охотский Е. *Курс элитологии*. – М., 1999. – С. 39.
- ³⁰ Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*: Навчальний посібник. – К., 1998. – С. 59-60.

АНДРІЙ ГУРБИК

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ ПОХОДУ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК В ПОЛЬЩУ 1657 Р.

Подальший розвиток історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Національно-визвольної війни середини XVII ст., на нинішньому етапі потребує систематичного й копіткого вивчення військово-політичної історії постпереляславського періоду.

В останні півтора десятиліття спостерігаються певні зрушення у відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань після 1654 р. Побачило світ чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних робіт, брошур та збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження¹; відкрилися можливості для поглибленого вивчення як загальних тенденцій політичного розвитку України в постпереляславський період, так і окремих напрямів військової та зовнішньополітичної історії Українського гетьманату. До числа останніх сьогодні відносяться військово-політичні аспекти раднотської політики Чигирин та основні етапи її реалізації. І хоча вже зроблено деякі кроки щодо висвітлення зазначених питань², все ж дана тематика потребує подальшого поглибленого вивчення не лише нюансів дипломатичного процесу та деталей військової кампанії коаліції європейських держав проти Речі Посполитої в 1657 р., але й узагальненого бачення ролі України в Раднотській системі та міжнародних європейських відносинах.

Загальна ж актуальність дослідження зазначеного блоку питань випливає і з того, що в польській, російській, австрійській, шведській та угорській історіографіях (на відміну від української) вказаним сюжетам приділяється постійна увага³.

* * *

Загальновідомо, що укладення конфедеративного союзу з Росією (1654 р.) відкривало Україні чималі можливості у вирішенні важливих завдань Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави.

З цією метою перед Українським гетьманатом постало невідкладне завдання вирівняти значно ускладнену для України в допереляславський період геополітичну ситуацію та організувати й активізувати спільні з Московією військові операції. Проте російська сторона не поспішала погодитись пере-

нести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли підійшли московські полки.

Подальше звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.)^{*}, наступ на Львів, його облога та поява українських підрозділів в Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України⁴.

Наступне стратегічне завдання – розгром армії Речі Посполитої – теж мало чималі позитивні для України перспективи, оскільки в 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Армія останньої вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямками: на Малопольщу – фельдмаршал А. Віттенберг, на Жмудь – Магнус Арвид де ля Гардье. Польський король Ян II Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку. Але, внаслідок стрімкого підходу армії короля Швеції Карла X Густава, змушений був залишити місто на київського каштеляна С. Чарнецького^{**} (із залогою 2200 вояків) й відбудувати Шльонск (в Глогув). Річ Посполита, таким чином, стояла на межі катастрофи, і не лише військової, але й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 та 20 жовтня в Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Внаслідок цього майже вся Польща і частина Литви були “залиті хвилями” шведського “потопу” (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл X Густав змусив у січні 1656 р. пруського електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й виправити проти Польщі 8-тис. армію⁵.

За умов одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбургською, Річ Посполита фактично стояла на краю прірви. Але разом з тим вказані військові альянси (в т.ч. й створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися

^{*} Датування в статті подається за юліанським календарем (т.з. старим стилем). Різниця між останнім та григоріанським (т.з. новим стилем) у XVII ст. становить 10 діб.

^{**} Стефан Чернецький (1599-1665) був відомим воєначальником та політичним діячем Речі Посполитої. Із травня 1655 р. – каштелян київський, у 1657 р. удостоєний звання генерал-лейтенанта та призначений воєводою руським, а пізніше (1665) – коронним гетьманом.

новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил в даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б. Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві із потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як, власне, й Трансільванія, Молдавія і Валахія, що продовжували залишатись в сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, але й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Але в подальшому (1655-1656 рр.) з'являються інші негативні для України зовнішньополітичні моменти: перш за все напруження у відносинах зі Швецією, яка досить різко вимагала у Б. Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо неї у Карла Густава існувала особлива думка), а також припинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигириня зближення останньої з польською стороною.

На кінець 1655 – початок 1656 рр. вже чітко простежується зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог з польською стороною та тими литовськими політиками, які не схвалили союз великого гетьмана литовського Я. Радзивілла з Карлом X Густавом. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський Вінсент Корвін Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну⁶.

Українське керівництво, звичайно, до літа 1656 р. достеменно не відало про такий кардинальний поворот у зовнішній політиці царя, хоча Б. Хмельницький все ж, думається, не міг не помічати значного спаду військової активності Росії у війні проти Речі Посполитої. І ця обставина, ймовірно, найбільше турбувала гетьмана, оскільки унеможлиблювала швидке приєднання до Української держави західноукраїнських земель. А тому вже на початку 1656 р. Б. Хмельницький основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення стосунків із сусідами до оформлення антипольської коаліції з метою військової перемоги над Річчю Посполитою без сприяння Росії. Особливо активізується даний курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою Б. Хмельницькому було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, український гетьман прагнув використати останній шанс – добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах. І оскільки цар Олексій Михайлович радився із Б. Хмельниць-

ким, “межи какими б городами й местами черкасскими й полскими рубеж учинить”, то останній ще надіявся на переговорах відстояти українську позицію, “чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы”⁷. Як свідчить аналіз джерел, поставлена у скрутне становище польська сторона, дійсно, була готова йти на значні поступки, і не лише територіальні. Щодо позиції Б.Хмельницького, то польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною “заспокоїти” Україну, навіть визнавши за нею окрему державу на Подніпров’ї⁸.

Але наступні події – недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир’я; заборона українським військам переходити “лінію України” – розвіяли сподівання Б. Хмельницького на повернення західних територій з допомогою Росії.

Тож всі зусилля українського гетьмана та його дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі, що необхідно було робити обережно, щоб не викликати загострення відносин з Москвою.

Значної активізації у першій половині 1656 р. зазнають дипломатичні відносини між Україною та Молдавією і Валахією. Проте особливо інтенсивними в 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д’єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з’являються із листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. С. Грушевський, у прагненні Д’єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і Трансільванії⁹.

У відносинах України із Швецією на кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б.Хмельницьким лише Запорожжя та Лівобережжя. В 1656 р. посольство Г. Велінга хоча й називало Україну “вільною державою”, але лише в межах Київського, Брацлавського та Черні-

гівського воєводства. І навіть в січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель¹⁰.

Остаточне оформлення нової антипольської коаліції завершилося підписанням в угорському місті Радноті (сьогодні Єрнут в Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Останній, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною, з особним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином, став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронування польською короною, а Україна і Бранденбург – унезалежитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її монолітності, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій¹¹.

Зважаючи на непоступливість трансільванської й шведської сторони навіть на переговорах, Б. Хмельницький не мав твердих підстав сподіватися на пом'якшення позицій останніх в ході подальшої військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав з Москвою й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці, оскільки Росія, попри все, ще залишалась в геополітичних планах Хмельницького реальною противагою устремлінням Польщі та відчутним стримуючим фактором для Османської імперії¹².

Завершальний етап підготовки спільного трансільвансько-українського походу йшов повним ходом. Згаданий посол Л. Уйлакій сповіщав в жовтні 1656 р. трансільванському князеві, що в Чигирині він провів переговори з брацлавським та уманським полковниками, а також з Рацом Ференцом (у якого було 2 000 найманого війська) про спільні військові дії, а генеральний писар І.Виговський запевнив, що українська влада готова на першу ж звіст-

ку виправити 15-тисячну армію з гарматами та всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці, у відповідь на повідомлення про готовність Б. Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирина 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в Україну було відправлено Стефана Хорвата. В місію останнього також входило, як відзначав М. С. Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Польщі від турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків¹³.

Мобілізація українського козацького корпусу була проведена досить оперативно. Під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, отримавши останні інструкції Б. Хмельницького, він вирушив із Чигирина “після Миколиного дня” (6 грудня за ст. ст.). Ф. Софонович занотував з цього приводу у своїй “Кройніці”: “...послал Хмелниции Антона, полковника киевского, наказным гетманом з воиском казацким на помощь Ракоцому”¹⁴. Головним напрямом, куди направлялася більшість мобілізованих загонів, була Біла Церква. Згодом російський посол А. Лопухін, який в кінці грудня 1656 – на початку січня 1657 рр. проїжджав Україною, сповіщав: “Ехал де я от царского величества черкасскими городы к тебе гетману, и изо многих де черкасских городов и из местечек идутъ черкасы (етнонім українців у XVII ст. – А. Г.) и я де у них спрашивал: где идутъ? И козаки сказали: едем де на службу к Белой Церкви”¹⁵. З даних відомостей бачимо, якого розмаху набула мобілізація українського війська на початок 1657 р. Вона охопила значно більшу територію, ніж вказані у джерелах три полки Війська Запорозького (Київський, Переяславський, Білоцерківський). І справа тут не лише в активізації руху добровольців-охотників по всій Україні, які направлялись на польський кордон. Б. Хмельницький паралельно готував війська й для оборони південних рубежів від татарського вторгнення. Адже вже на початок року гетьману було відомо, що Кримське ханство готується до великого походу. Про це він сповіщав московському царю 22 січня 1657 р.¹⁶

Про масштабні військові приготування Українського гетьманату на початку 1657 р. свідчила також активізація заходів в Білорусі. Про це сповіщав російський посол А. Лопухін у першій декаді січня: “Да Иван (Виговський. – А.Г.) же говорил: ждуть де в Старой Бихов полковника Аскиру с полком и гетман (Б. Хмельницький. – А.Г.) де о том писал в Чаусы к Нечаю (полковнику білоруському, могилівському, гомельському. – А.Г.), и велел ему из Чаус итти с ратными людьми ближе к Старому Быхову”¹⁷. Окрім того, український гетьманський уряд для посилення своїх білоруських залог направив у даний регіон додаткові козацькі полки: “повелів йти на допомогу Нечаю під

Старий же Бихів чернігівському полковнику зі своїм полком”¹⁸. Вважаємо, що саме вказане підкріплення допомогло в подальшому І. Нечаю щільно осадити місто й домогтися його швидкої капітуляції (січень – початок лютого 1657 р.), чого не змогли досягти війська російського воєводи Хованського протягом попередньої майже річної облоги. Хоча точної дати капітуляції Старого Бихова, на думку дослідників, встановити поки що не вдається. Відомо лише те, що Б. Хмельницький сповіщав про цей значний успіх Українського гетьманату у листах до Львова (9 березня) та Москви (13 березня), а також в універсалі від 15 березня 1657 р.¹⁹

Основні сили українського війська, думається, вже були зконцентровані під Білою Церквою на кінець грудня 1656 р. Тому Б. Хмельницький 31 грудня 1656 р. видав у Чигирині спеціальний універсал, в якому зазначалося: “... до ведомости доносим, іж ми, посылаючи наши войска Запорозские, жебы се злучили з войсками князя его милости семиградского і шли, где оним указано, теди упевняем ласкою нашою же хто-колвек горнутися маеть до Войска Запорозского, абы найменшое кривды не міли ні до кого і назначоний висланий намесник наш (А. Жданович. – А.Г.) того постеригати маеть ... спротивних теж і Войску Запорозскому незичливых и неприхильных розказалисмо громить”²⁰.

В умовах активної фази підготовки та фактичного початку походу українського війська в складі Раднотської коаліції проти Польщі офіційна Москва намагалася провести переговори з цілого комплексу українсько-російських взаємин. З цією метою до Чигирина було направлене посольство стрілецького очільника Аврама Лопухіна. Останній перш за все мав заспокоїти українську сторону з приводу підписаного польсько-російського Віленського перемир’я, яке нібито не мало антиукраїнської спрямованості й не передбачало передачі України під владу Польщі.²¹

Що стосувалося недопущення української делегації до Віленських переговорів, то всю провину за це посольська інструкція передбачала покласти на австрійську сторону: “розпоряджалися так посередники, цісарські послы”²².

Офіційний Чигирин на переговорах із російським послом А. Лопухіним, які проходили в гетьманській столиці 7-8 січня 1657 р., так пояснював свої дії: “15 грудня стало нам відомо, що ляхи напали на містечко Черніївці і Калюс вирубали людей без остатку і майно забрали, і ми тому відправили полковника київського Антона Ждановича з полком (київським. – А.Г.), та білоцерківський полк, та переяславський полк, та з ними ж пішло багато охотників, а веліли їм стояти від ляхів в черкаських (українських. – А.Г.) городах на границі, а коли ляхи їх зачеплять чи будуть пустошити черкаські

городи, і він (А. Жданович. – А.Г.) буде з ляхами битися”²³. На завершення українсько-російських переговорів Б.Хмельницький видав А. Лопухіну 9 січня грамоту до царя, в якій, щоб зняти всі можливі сумніви у російської сторони щодо необхідності мобілізації українського війська, ще наводилися приклади збройних випадів з боку польських загонів на українському кордоні²⁴. Таким чином, Б. Хмельницький досить обґрунтовано пояснив росіянам необхідність концентрації на польсько-українському кордоні великого козацького корпусу. При цьому гетьман України сповістив і про похід Д’єрдя II Ракоці в союзі із шведами, волохами та мунтянами проти речі Посполитої, але, як справедливо відзначав М. С. Грушевський, “виразно відділивши його від експедиції Ждановича”²⁵.

Більшість приведених Б. Хмельницьким звинувачень, висунутих польській стороні, думається, дійсно мали місце. Хоча Ян Казимир зізнавався у зачіпках з козаками лише поблизу Кам’янця-Подільського. Інші конфлікти на польсько-українському кордоні польський король намагався завуалювати, маніпулюючи назвами міст та регіональною віддаленістю зазначених зіткнень. Зокрема, у листі до Олексія Михайловича вже 13 жовтня 1657 р. він писав, що “Хмельницький і Військо Запорозьке жодної проблеми від наших королівської високості польських людей після договору посольського Віленського з Кам’янця Подільського не мали; хіба тільки під самим Кам’янцем де козаки по кілька разів нападали люди наші для оборони тих опришків, а не інших яких людей невинних побили”²⁶.

Проте для гетьмана України важливим було не створення комісії для розгляду прикордонних конфліктів, а, перш за все, розкриття перед російською стороною ненадійності польських обіцянок, з одного боку, та отримання приводу для продовження війни з Річчю Посполитою й виправдання тим самим походу корпусу А. Ждановича, з другого. Тим паче, що українські війська вже вирушили з Білої Церкви в напрямі Бару і далі до Перемишля на з’єднання з армією Д’єрдя II Ракоці.

До складу новосформованого українського корпусу Б. Хмельницький наказав залучити козаків трьох полків Війська Запорозького. Як сповіщав у грудні 1656 р. у Москву А.Лопухін, на той час “были у гетмана посланники венгерские, мутянские и волоские, и мутянские и волоские отпущены вскоре, а венгерские пошли с полковником Антоном Ждановским из Чигирина вместе, ...а с Антоном де полк... (Київский. – А.Г.), да полк переяславский, да полк белоцерковский, а сбиратца де у Белой Церкви, а с ними же охотники”²⁷. Загальне командування корпусом було покладене на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. При-

чому, число учасників походу в складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців – “охотників”²⁸.

Незважаючи на складні погодні умови, українські війська об’єдналися із союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків²⁹.

В стратегічному плані наступ на Краків українсько-трансільванські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, в середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова*. В місті його зустрів командир шведської залоги генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів. Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: “Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 000”³⁰. На наступний день, 19 березня, було організовано урочисту передачу ключів від міста трансільванському князю Д’єрдю II Ракоці.

Здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 – на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному переході в середньому 15 км. Це був чималий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. та короткий світловий день. Крім того трансільвансько-українська армія пододала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць та Віслу. Щоправда, перехід через Дністер та Сян був легший від інших, бо ці річки були в той час скуті кригою³¹.

Відомості про стрімкий похід семиградських і українських військ на Краків не одразу дійшли до Москви, хоча занепокоєння російської сторони, після візиту в Чигирин у січні 1657 р. посольства А. Лопухіна, все наростало. Москву перш за все непокоїло дві речі. По-перше, необхідно було переконати українську сторону в тому, що польсько-російські переговори у Вільно не передбачали передачі Речі Посполитій українських земель, а закиди польської дипломатії з цього приводу – це відверта фальсифікація Віленських домовленостей. По-друге, потрібно було будь-що утримати Україну від вступу до інших військових альянсів, оскільки відомості про інтенсифікацію переговорного процесу із Трансільванією, Швецією, а також молдавськими

* Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію.

та мултянськими воєводами все частіше тривожили уряд Олексія Михайловича.

Прогнозуючи нові зовнішньополітичні кроки України, але не знаючи достеменно, на якій стадії перебувають дії українського уряду, російська сторона готує нове посольство до Чигирини. Російські послы повинні були ще раз заявити, що Москва ніколи не піде на передачу України Польщі.

В іншому питанні – концентрації на кордоні із Польщею військ А. Ждановича – послы повинні були передати Б. Хмельницькому царську похвалу за пильну охорону, але застерегти українського гетьмана, щоб значений корпус лише відбивав напади та грабежі поляків і ні в якому випадку не переходив кордону, аби не дати Варшаві приводу звинуватити Москву у недотриманні Віленських домовленостей³².

Таким чином, уряд Олексія Михайловича, не маючи змоги відвернути похід коаліційних трансільвансько-українських військ на Польщу, вимушений був погодитися із цією несподіваною зовнішньополітичною акцією українського уряду, яка демонструвала ігнорування українською стороною польсько-російських Віленських домовленостей. В цих умовах російська сторона не лише не пішла на загострення стосунків із Україною, щоб тиском відвернути Б. Хмельницького від даного кроку, але й фактично погодилася із походом на Польщу козацького корпусу А. Ждановича. Щоправда, дипломатичним шляхом підказувала дещо скореговану мету даної військової акції.

Означений крок російського уряду спізнився майже на півроку. Він був доцільний тоді, коли ще не була укладена Віленська угода, і являв фактично альтернативу останній, оскільки, на відміну від примарних обіцянок польських дипломатів у Вільно, давав реальний шанс Олексію Михайловичу здобути польську корону, а Б. Хмельницькому завершити війну перемогою над Річчю Посполитою й приєднати західноукраїнські землі, що, попри все інше, значно б сприяло і російсько-українському зближенню. Але восени 1656 р. уряд Олексія Михайловича не пішов на такий крок. А на весну 1657 р. змушений вже був пожинати плоди допущених в українсько-російських відносинах помилок. Останні ж призвели до того, що український уряд не лише “охолов” до проблем взаємного зближення, а й був готовий до зміни пріоритетів у зовнішній політиці, що виявилось в потужному зближенні із Трансільванією, Швецією, Бранденбургом, Молдавським та Мултянським князівствами. Особливо російську сторону непокоїла одностайність, з якою політична еліта України підтримала новий зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, оскільки не лише гетьман, але і жоден із полковників Війська За-

порозького не повідомив у Москву про справжні наміри української сторони.

У подальшому гетьман України наголошував на двозначності позиції польської сторони, яка пропонувала Олексію Михайловичу польську корону, пославшись на слова К. Беневського, який зазначав, “что те статьи, на комиссии Виленской учиненные, никогда не придут в совершение, и та комиссия нужды ради великие была, чтоб де царское величество не наступал с ратными людьми”³³. А тому, повідомляв Б. Хмельницький, “мы для таковых хитростей й неправд... а не дая им исправитися, чтоб на лето кого иного на нас не навели, пустили есмя противу их часть Войска Запорожского”³⁴. Таким чином, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до відома царського уряду інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої. В даний період московський уряд, думається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково в сучасній російській історіографії наявні трактування Віленської угоди, як “дипломатичної поразки Росії”³⁵.

Не довіряючи повністю відомостям, які приходили із Чигирина, уряд Олексія Михайловича, для отримання більш певної інформації про польсько-український конфлікт на кордоні, вислав у кінці лютого 1657 р. до Польщі посольство К. Ієвлева. В царській грамоті висувалися польській стороні претензії з приводу розбоїв на польсько-українському кордоні (які раніше перераховував Б. Хмельницький і передав із А. Лопухіним у Москву). Проте в розмові, яку К. Ієлев мав із Сапігою, Завішою і Бжостовським в кінці березня, останньому було заявлено, що Б. Хмельницький присягнув Д. Ракоці і послав своїх людей на польські міста. На що російські послі відповіли: “Це неможливо, щоб гетьман (України. – А.Г.) послав своїх людей Ракочієві без відомості царської величності”³⁶.

На зустрічі московського посла із Яном Казимиром польський король теж намагався довести К. Ієвлеву, що Б. Хмельницький безпідставно послав свої війська проти Польщі, чим порушив Віленські домовленості та присягу московському цареві (грамота Яна Казимира до Олексія Михайловича від 8 травня 1657 р.)³⁷.

Таким чином, польська сторона, налякана необхідністю вести війну проти значних коаліційних сил, демонструвала всяку готовність мирно розв'язати конфлікти на українському кордоні. При цьому також акцентувалася увага російської сторони не лише на агресивності Б. Хмельницького, але й на тому, що український гетьман зрадив цареві і шукає іншого протектора для України³⁸.

Крім зазначених проблем, на переговорах з К. Ієвлевим Ян Казимир також відмічав ще один аспект розпочатої проти нього війни союзних військ, а саме що метою створення та походу нової коаліції проти Речі Посполитої було намагання не дати Росії й Польщі завершити розпочатий Віленською угодою процес укладення династичної унії та провести у Польщі відповідний сейм для прийняття остаточного рішення.³⁹

В даний період московському урядові, думається, стала очевидною хиткість Віленських домовленостей, зокрема, прорахунки з укладенням поспішної польсько-російської угоди, оскільки польська сторона відтягувала прийняття сеймової постанови по віленських пунктах, а взамін за обіцянку колись у майбутньому скликати згадуваний сейм вимагала конкретної й негайної військової допомоги. Але найбільше Москву в даний період починає турбувати те, що в результаті різкої зміни свого зовнішньополітичного курсу російська сторона не врахувала інтереси України, а Б. Хмельницький вже готовий присягнути іншому протектору.

На другому етапі війни, який розпочався 20 березня 1657 р., союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла X Густава, залишивши деякі загоны в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де й з'єдналась з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихосту форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657. Перебування українського корпусу А. Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів із шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині⁴⁰.

Незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла Густава (з основним своїм військом), із Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи в своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. В подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла Густава*, з намаганням корпусу Стенбока відійти із-

* У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. окупував всю Ютландію і в 1658 р. примусив датчан до мирного договору в Розкільне, за яким Швеція

під Варшави, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталась Сандомира, а 20 червня, переправившись через Віслу, взяла напрям на Україну⁴¹.

Протягом раднотської кампанії Богдан Хмельницький у Чигирині докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення військових дій союзників у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгороду, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ні з Швецією, ні з Трансільванією та буде й надалі зоставатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку, Б. Хмельницький, як і обіцяв у березні російському послу В. Кікіну, інформував Москву про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у російського уряду віру в можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою в травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф. Коробкою⁴². Хоча загалом представлена даним дипломатом російській стороні інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже пройшли шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву. Але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А. Ждановича, слід думати, що то були всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту українські посланці. Тут же вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заявлено про об'єднання війська Ждановича із арміями Д. Ракоці та Карла Густава для війни проти Яна Казимира.

В цих умовах російський уряд вирішив діяти швидко і рішуче. Вже в травні в Україну було відправлено нове посольство (третє за п'ять місяців) Ф. Бутурліна, яке прибуло до Чигирини 3 червня 1657 р. Поряд з іншими проблемами, які передбачалося підняти на переговорах із Б. Хмельницьким, головною для російської сторони була участь козацького корпусу А. Ждановича в коаліційних силах разом із Швецією й Трансільванією у війні проти Речі Посполитої.

здобула нові територіальні надбання. Згодом, прагнучи захопити усю Данію, Карл X Густав знову оголосив війну останній. Після невдалої спроби оволодіти Копенгагеном під час засідань риксдагу, скликаного у Гетеборзі, цілком здоровий король несподівано захворів і у лютому 1660 р. раптово помер.

Посольство Ф. Бутурліна в досить різких тонах заявило українській стороні про порушення гетьманом і всім Військом Запорозьким присяги вірності, даної цареві. Основні ж претензії Москви до Чигирина полягали в тому, що Україна допомагала Ракоці здобувати обіцяну Олексію Михайловичу польську корону⁴³, а це, в свою чергу, допомогло останньому здобути для себе міста у Польщі. Українська сторона рішуче відкинула висунуті звинувачення. З одного боку, було заявлено, що у Б. Хмельницького не лише немає угоди з Ракоці про посадження того на польське королівство, але й навіть коли семиградський князь почне іменувати себе королем Польщі, то гетьман з військом буде з ним битися. Що ж до союзу із Швецією, то “от Свейского [шведського] де короля николи он отлучен не будет, потому что у них (з Б. Хмельницьким. – А.Г.) дружба и приязнь и згода давняя (понад 6 років. – А.Г.) ... и шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят”⁴⁴. Крім того, відзначали в Чигирині, до нас дійшла чутка, що цар наказав відіслати з Вільна на допомогу полякам проти козаків, шведів і семиградців 20-тисячне військо. Така впевнена позиція Б. Хмельницького на переговорах із Ф. Бутурліним пояснювалася перш за все обнадійливою інформацією про успіхи корпусу А. Ждановича у Польщі. Останню до Чигирина привіз 9 червня 1657 р. Даніель Олівеберг, який сповістив, що союзники з козаками зайняли Краків, форсували Віслу і йдуть походом на Замостя, Люблін і Брест⁴⁵.

Що стосувалося конкретно корпусу А. Ждановича, то 15 червня Ф. Бутурліну було заявлено, що гетьман вже віддав останньому наказ рухатися в район Кам’янця-Подільського, оскільки туди ж просувався Ян Казимир з посполитим рушенням та 18-тисячною цісарською армією. Через три дні, 18 червня, російське посольство, отримавши відпускні грамоти, вирушило із Чигирина до Москви⁴⁶.

Паралельно із зазначеним посольством в Україну російська сторона, яка вже не покладалася на обіцянки гетьманського уряду, намагаючись реально вплинути на козацький корпус А. Ждановича, вирішує напряму зв’язатися із наказним гетьманом Війська Запорозького. Тому в травні 1657 р. готується ще одна дипломатична місія Росії прямо в район театру бойових дій українсько-трансільванських військ. На чолі зазначеної місії, яка вирушила із Москви 1 червня 1657 р., стояв Іван Желябужський. Останньому доручалося проїхати до української й трансільванської армій і вручити Д. Ракоці та А. Ждановичу грамоти Олексія Михайловича з вимогою припинити військові дії⁴⁷.

Проте вказані царські грамоти не одразу знайшли своїх адресатів. Маршрут І. Желябужського пролягав через Можайськ, Вязьму, Дорогобуж, Смоленськ на Чауси до полковника І. Нечая, який мав вказати шлях до А. Ждановича та Д. Ракоці. Проте в подальшому посольство І. Желябужського, зважаючи на небезпечну дорогу та суперечливі відомості про місце перебування козацького корпусу, змушене було повернути в бік України, щоб детальніше з'ясувати всі питання. Важливо відзначити, що місія І. Желябужського викликала деяку підозру в українській козацькій старшині, оскільки, якщо царський посланець був просто кур'єром до Ракоці і Ждановича, то йому слід було їхати до своїх адресатів найкоротшою дорогою, незважаючи на небезпеку. Якщо ж останній був керівником посольства, то мав спочатку направлятися прямо в Чигирин, а не шукати один із підрозділів Війська Запорозького, щоб віддати царський наказ. Це, до речі, порушувало й певну субординацію, бо царський уряд намагався командувати українськими полковниками, оминаючи гетьмана України. Тому-то стародубський писар і закидав при зустрічі І. Желябужському таке: "...для чего ты едеш к Ракоце по нашим городам, не прямою дорогою? ...мы де чаем тем путем едеш не для Ракоци: смечаеш ты козачьева войска и досматриваеш городов, каковы наши города крепки"⁴⁸.

Ніде не здобувши достовірних відомостей про перебування корпусу А. Ждановича, І. Желябужський вирушив до Ніжина, де 29 червня йому оповідали: "...воевали де в Польше и не в одном месте, а ныне де слышал я, что гетман Богдан Хмельницкой писал к Ракоце и к Онтону, чтобы шли против турских и крымских людей"⁴⁹.

В другій половині червня 1657 р. відступ трансільвансько-української армії пролягав повз Замостя на Гребенне і Магеров. Саме в даному регіоні розпочалися перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С. Чарнецького. В таких досить серйозних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди замирення із польським королем.

В тій ситуації керівники українського корпусу А. Жданович, Ю. Немирич та інші полковники, пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступили в Україну⁵⁰. Таким чином, аж ніяк не можна твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було навпаки. Саме постійне намагання трансільванського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А. Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмін-

ною монетою в польсько-угорських переговорах. Та й надовго затримувались під Меджибожем А. Ждановичу теж не було ніякої можливості, оскільки необхідно було виконувати наказ Б.Хмельницького та йти на з'єднання із військами Ю. Хмельницького для спільної оборони України від величезної татарської армії. Не слід відкидати й такий фактор, як позиція рядових козаків корпусу А. Ждановича, які були змучені багатомісячним походом, обтяжені трофеями та роздратовані майже ворожим ставленням вже колишніх союзників. Всі вони вимагали швидкого повернення до рідних осель і, як свідчать джерела, в протилежному разі готові були навіть підняти бунт проти своїх воєначальників.

12 липня 1657 р. Ракоці відправив на переговори із Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким повноважне посольство на чолі із своїм канцлером Мікешем. Наступного дня, 13 липня 1657 р., обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови укладеного договору. Хоча особистої зустрічі із польськими гетьманами Ракоці так і не дочекався, бо останні відмовилися від неї, кажучи при цьому, що “не можуть навіть дивитися на того палача, незважаючи на заприсяжену відмову від неприязні”⁵¹.

Такою важкою капітуляцією для угорської армії закінчився останній етап військової кампанії в Польщу. За цей час відстань від Варшави до Меджибожу майже у 600 км трансільвансько-українські війська пройшли за 30 днів (із яких 24 припадало на походи і лише 6 на відпочинки)⁵². І в той час, як козацький корпус під керівництвом А. Ждановича зумів достойно вийти із непростої ситуації, виконати наказ Б. Хмельницького і повернутися в середині липня 1657 р. в Україну, трансільванський князь згодився на ганебні умови зазначеної капітуляції. Хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

В Чигирині із нетерпінням чекали відомостей про корпус А.Ждановича. 10 липня 1657 р. в листі до Олексія Михайловича Богдан Хмельницький сповістив: “А что указ вашего царского величества был о Антоне, тогда велели есмя ему с войском отступить и под Каменец идти, от которого скорые надеемся вести”⁵³. Загалом враження від походу українських військ у Польщу у гетьманській столиці було позитивне, оскільки Речі Посполитій, в умовах Віленського перемир'я із Москвою, вказаний похід перешкоджав створити в першій половині 1657 р. широку коаліцію сил для війни з Україною⁵⁴.

Відзначаючи важливість превентивного походу козацького корпусу у Польщу, у гетьманській столиці, разом з тим, покладали і чималі надії на участь військ А.Ждановича після повернення у боротьбі проти великої

кримської орди, яка саме вторглася в Україну. На цьому особливо наголошував Б.Хмельницький у листі від 16 липня 1657 р. до окольничого і воєводи Григорія Ромодановського, сповіщаючи останньому про наступ татар на Брацлавщину⁵⁵. Але змучені семимісячним походом у Польщу, козаки А.Ждановича вже не мали ні бажання, ні сил брати участь у нових бойових діях. То ж як тільки вони перетнули “лінію України”, корпус розтанув практично на очах. Думається, лише невелика його частина влилася до військ Ю.Хмельницького та Г.Лесницького. Сам же А.Жданович на чолі командування корпусу направився в Чигирин, щоб поінформувати гетьмана України й старшину про хід військових операцій у Польщі на наслідки походу.

Коли точно А.Жданович прибув до гетьманської столиці, не відомо. Представники козацького посольства П.Тетері, які повезли у Москву написані Б.Хмельницьким 10 липня листи до царя та інших сановників, оповідали російській стороні, що “полковник Онтон Жданов з войском из Полши идетъ назад и чають они, что уж он и к Чигирину пришел”⁵⁶. Але це були лише припущення. Хоча ще 19 липня керівництва козацького корпусу в Чигирині не було⁵⁷.

Відзначимо, що ще до прибуття А.Ждановича в Чигирин, у гетьманській столиці були поінформовані саме так, що Ракоці потрапив в оточення через те, що козацький корпус його залишив. Причому, Б.Хмельницького в цей час більше хвилював не сам відхід, а те, що в результаті останнього виникла досить складна для України ситуація. Семиградці й поляки могли об’єднатися й повести наступ на українські землі, що в поєднанні з синхронним вторгненням величезної татарської орди становило б серйозну загрозу Українській державі. Весь драматизм становища А.Ждановича полягав в тому, що саме він був “творцем” цієї досить напруженої ситуації, оскільки замість сподіваної в Чигирині допомоги проти татар вільно чи невільно привів до кордону України змучений і знекровлений козацький корпус, у якого за плечима до того ж було ще й дві ворожі армії. Все це наперед, ще до офіційної розмови в Чигирині, робило А.Ждановича відповідальним за такий хід подій та формувало упереджене ставлення до нього. І хоча згодом угорці й поляки відступили від кордону України, а татари подалися за Ракоці, щоб і собі здобути викуп, що значною мірою розрядило ситуацію, але авторитет А.Ждановича уже певною мірою похитнувся. Припускаємо, що формуванню й поширенню таких оцінок в козацькому середовищі сприяв хтось із старшини, хто, мріючи про гетьманську булаву, прагнув нейтралізувати всіх ймовірних конкурентів. Можливо, це був і сам генеральний писар І.Виговський. Останній добре розумів, що повернення в Україну покорителя Кракова і Варшави А.Ждановича на чолі великого козацького корпусу може

значною мірою підняти шанси колишнього київського полковника, давнього сподвижника Б.Хмельницького, на гетьманську булаву після смерті останнього. І.Виговському також необхідно було покласти на когось провину за оточення й капітуляцію союзника України – трансільванського князя, оскільки в протилежному разі, при умові хвороби Б.Хмельницького, генеральному писарю самому б прийшлося відповідати за неузгодженість дій українських військ (Ю.Хмельницького, Г.Лесницького) та корпусу А.Ждановича. Адже мобілізація українських військ розпочалася задовго до підходу армії Ракоці й козаків А.Ждановича. Як твердили в Стародубі ще 24 червня; “наши де полковники с войском давно пошли”⁵⁸. Але підрозділи Ю.Хмельницького з невідомих причин аж до 11 липня стояли в Капустиній Долині і лише в цей день вирушили в похід. Тільки 20 липня Ю.Хмельницький був за 35 верст від Меджибожу⁵⁹. Хоча якби українське військо або його певний підрозділ вчасно підійшли під Меджибіж і з’єдналися з Ракоці та Ждановичем, то це б значно придало настрою змученим військам та й охолодило б наступальний запал поляків.

На фоні такої несприятливої для себе атмосфери А.Жданович прибув до Чигирини десь після 20 липня. Причому, деякі джерела свідчать, що наказному гетьману було наказано з’явитися до гетьманської столиці⁶⁰.

Пояснення А.Ждановича про те, що його військо не бажало більше воювати та розійшлося, були дійсно правдивими. І вже те, що наказний гетьман під час походу у Польщу зумів провести свій корпус від Бреста (а вже тоді багато козаків хотіло вернутися в Україну) до Варшави і організовано відступити, робило честь його керівництву, від якого, думається, вимагати більшого в тих умовах не було ніяких підстав. Тим паче, що поряд був приклад деморалізованої армії Ракоці, яка не в найкритичніший момент підписала ганебну капітуляцію. Та й сам Б.Хмельницький вже наступного дня відчув, що таке непокора війська його синові Юрію⁶¹.

Чутки про можливу страту А.Ждановича, щоправда, були небезпідставними, оскільки Б.Хмельницький, намагаючись знову здобути прихильність Д’єрдя II Ракоці, сповістив послу Ф.Шебешу, що готовий покарати смертю тих, “хто дав причину до сеї ганьби”⁶². І, як сповіщав у своєму донесенні із Чигирини 28 липня 1657 р. до Карла X Густава шведський посол Г. Лільєнкрона, “старий гетьман віддав передсмертний наказ, щоб Антоній та інші воєначальники були страчені”⁶³.

Чи мав А.Жданович аудієнцію у гетьмана України, чи смертний вирок йому Б.Хмельницький виніс заочно, не відомо. Єдині свідчення з цього приводу Г.Лільєнкрони не дають чіткої відповіді на поставлені запитання. Зокрема, шведський посол писав: “Це віроломство козаків до того вразило ге-

тьмана Хмельницького, що наказавши викликати до себе Антонія, він так сильно розгнівався, що зазнав удару, пролежав п'ять днів без мови й потім на шостий день, 27 липня в Бозі почив..."⁶⁴. Як бачимо, було лише наказано викликати командування козацького корпусу. Все ж думається, що остання зустріч Б.Хмельницького із наказним гетьманом не відбулася, оскільки соратники А.Ждановича при чигиринському дворі, знаючи запальну вдачу гетьмана України, певно, порадили полковнику не з'являтися перед Б.Хмельницьким і, як могли, відтягували цю зустріч. Дана тактика таки врятувала життя А.Ждановичу, хоча й не дала авторитету цьому відомому провіднику старшини Війська Запорозького.

З іншого боку, є підстави вважати, що Б.Хмельницький тому "не встиг" стратити наказного гетьмана А.Ждановича, що все ж не мав достатніх підстав для цього. В противному разі він діяв рішучіше, як, наприклад, із полковниками, які передчасно почали в червні 1657 р. боротьбу за гетьманську владу: "...чотири із найвпливовіших між ними були таємно страчені за наказом гетьмана"⁶⁵.

У випадку із А.Ждановичем було більше слів, аніж дій. Причому, зазначені обіцянки про страту здебільшого адресувалися іноземним послам (трансільванському і шведському), що дає підстави вважати ці розмови швидше дипломатичним жестом українського гетьмана, аніж реальними намірами стратити А.Ждановича. Тим паче, що Г. Лільєнкрона, описуючи загальне ставлення старшини до дій наказного гетьмана, також зазначав: "По всьому бачу, що вони прагнуть оправдати проступок Антонія"⁶⁶. В той же час практично протягом усього спільного походу А.Ждановича із Ракоці до трансільванського князя у Б.Хмельницького було чимало претензій. Та й не знати про те, що князь Ракоці сам став ініціатором своєї капітуляції гетьман України не міг, оскільки до Чигирина в середині липня 1657 р. прибуло чимало очевидців зазначених подій.

Свідченням того, наскільки серйозно хвилювала Б.Хмельницького неадекватна попереднім обіцянкам позиція Ракоці під час спільного походу союзників у Польщу, було й те, що гетьман навіть піднімав ці проблеми у листуванні із іншими учасниками коаліції⁶⁷. Не можемо також не брати до уваги і ті окремі погрози, які свого часу виголошував Б.Хмельницький самому Ракоці з приводу його ворожих дій проти корпусу А.Ждановича.

Тож, думається, що Б.Хмельницький загалом вірно проаналізував ситуацію і адекватно оцінив дії А.Ждановича та Д.Ракоці. Але, щоб утримати останнього якщо не в союзі, то хоча б у нейтральності до України, змушений був підтримувати версію трансільванського князя щодо причин його капітуляції, а отже й покарати винуватців.

Одному з останніх наказів гетьмана України судилося залишитися не-реалізованим. 27 липня 1657 р. Б.Хмельницький помер. А вирок над А.Ждановичем, як писав 28 липня Г.Лільєнкрона, ще не було “виконано, так як нового гетьмана тут (в Чигирині. – А.Г.) немає”⁶⁸.

В історіографії часто пов’язують “удар” та смерть Б.Хмельницького із отриманою звісткою про “віроломство козаків” і відступом козацького корпусу з Польщі. Але ці хронологічно близькі та послідовні події, на нашу думку, не мають причинно-наслідкового зв’язку, оскільки, як вірно відзначали В.А.Смолій та В.С.Степанков, і після надходження зазначених вістей Б.Хмельницький продовжував працювати в звичайному режимі та видав з 21 до 23 липня ще щонайменше чотири універсали. Справа ж, на їх думку, полягала в тому, “що він (гетьман. – А.Г.) на цей час уже й без того перебував на смертному одрі”⁶⁹.

Відзначимо ще й те, що відомості з трансільвансько-українського війська за своїм змістом не дуже різнилися від інших вістей, які в липні 1657 р. (та й протягом останнього року життя українського гетьмана) надходили в Чигирин. Тож достеменно не відомо, що могло більше вразити Б. Хмельницького: чи інформація про оточення і поразку армії Ракоці, чи повідомлення про вторгнення величезної татарської орди в Україну та затримку з підходом на допомогу російської армії Г. Ромодановського (лист до якого з Чигирини було направлено на початку липня 1657 р. і який ще 16 липня не наважувався без царської згоди вирушити в дорогу), чи якісь інші вісті.

В історіографії також існувала версія про можливе отруєння Б. Хмельницького. Адже ще Г. Граб’янка у своєму “Літописі” (1710) писав: “Деякі правда уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти”⁷⁰.

М.І. Костомаров не вірив у правдивість даного переказу і вважав, що останній “належить до тих легендарних підозр, які у всі часи і повсюди супроводжували передчасну смерть знаменитих людей”⁷¹.

Окрім того, М.І. Костомаров намагався окреслити ті загальні негативні фактори, які могли погіршити стан здоров’я українського гетьмана. Вчений зазначав, що передусім “то була московська політика, яка ламала усі його плани повернення Речі Посполитої, об’єднання і зростання Руси (України. – А.Г.), саме в той час, коли вони швидше, ніж колиінде, могли здійснитися. Хмельницький прозрівав у даль віків, як показують його численні промови. Він передбачав, що Москва більше, ніж всякі інші сусіди, зіпсує розпочату ним справу”⁷². Особливо прикрою для Б. Хмельницького була “недовіра до нього начальних московських людей” та зміна Росією своїх зовнішньополітичних пріоритетів у 1656 р. й подальше “недопущення українських коміса-

рів до переговорів між Польщею і Москвою... невдоволення супроти Московити митрополита і численного православного духовенства, – все показувало йому, що з'єднання Південної Русі (України. – А.Г.) із Московською державою не може обійтися без розбрату та потрясінь. Все це розстроювало гетьмана. Йому було за шістьдесят років; багато у нього в житті було ударів, але Віленська угода зі всіма поєднаними з нею обставинами була найбільш пагубним ударом для Хмельницького”⁷³.

Схожої із М.І. Костомаровим думки дотримувався і М.С. Грушевський, який більш широко використав, щоправда, тотожну джерельну аргументацію⁷⁴.

Загалом у джерелах сповіщається й про загальне ускладнення для України геополітичної ситуації. Так, Г. Граб'янка прямо вказував: “Коли Хмельницький перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цар християнський та цар турецький, що раніше всіляко виявляв свою прихильність, так проти нього озлобився, що не лише йому, а і всій Україні почали погрожувати і звинувачувати його”⁷⁵.

З приводу тих же закидів світових монархів Г. Кониський також писав: “снимаем бывши Хмельницкой крайнею горестію и беспрерывною печалью, разтравивших прежнія его припадки, от чрезмерных воинских трудов и всегдашних суетств и бдений зародившіесь, а не меньше и от удручавшей его старости, впал в тяжкую болезнь и, по долгом в ней страдании, стал, наконец, к жизни ненадежен”⁷⁶.

“Домашні” вісті теж навряд чи могли заспокоїти українського володаря: військо відмовлялося виконувати накази молодого гетьмана, на якого Б. Хмельницький покладав великі надії; поміж полковниками почалася передвиборна боротьба за гетьманську булаву; генеральний писар І. Виговський, як писав Г. Лільєнкрона, “вселяє за різними обставинами сильну підозру, що після смерті гетьмана прагне захопити всю владу. І таким чином вже виникло дві партії”⁷⁷. Причому, все це відбувалося на фоні прогресуючої хвороби Б. Хмельницького, бо Г. Лільєнкрона сповіщає ще 28 червня 1657 р. (тобто за місяць до смерті), що “гетьман дуже хворий”⁷⁸.

Таким чином, доцільніше твердити, що не одне якесь повідомлення, а загальна важка ситуація в Україні на фоні хвороби Б.Хмельницького призвели до “удару” та смерті великого гетьмана.

Після смерті Б. Хмельницького Антон Жданович, дізнавшись, що московський посол розшукував його, щоб передати царські грамоти, вирішив на початку серпня зустрітися з останнім⁷⁹. Аудієнція відбулася в Києві 9 серпня, де І. Желябужський докоряв українському полковнику: “... воюеш ты, соединишь с Ракоциею и с свейским королем и с Волохи и с Мутяны без го-

сударева указу Полшу”⁸⁰. У подальшій бесіді А. Жданович детально оповів царському посланцеві про маршрут та мету походу українських військ у складі антипольських коалційних сил⁸¹.

На завершення своєї аудієнції у І. Желябужського А. Жданович заявив: “А ныне де на меня все полковники роптуют и вскладывают на меня всю вину (за похід у Польщу. – А.Г.) и хотят де меня извезть, чтоб мною вершилось, будто я ходил своим изволом; а у меня де гетманские листы есть. Да толко б де я своим изволом пошел, кто б меня послушал войска?”⁸².

Розвідуванням щонайменших деталей походу українського війська під командуванням А. Ждановича в Польщу фактично закінчувалася місія І. Желябужського в Україні. На завершення останньої московський уряд давав своєму послу ще деякі доручення: “...ты бы до нашего указа был в Корсуне... писал бы еси к нам великому государю, проведав про все подлинно, а проводывали бы еси тайным обычаем, чтоб было. А сю нашу великою государя грамоту держал бы еси у себя тайно, чтоб у тебя про то никто не ведал”⁸³.

Секретність розвідувальної діяльності І. Желябужського в Україні була обумовлена тим, що російський уряд, який не зміг домогтися в кінці 1656 – першій половині 1657 рр. від Б. Хмельницького дотримання умов українсько-російського договору 1654 р. (в царині обмеження зовнішньополітичних ініціатив Чигирини) та російсько-польської Віленської угоди 1656 р., після смерті великого гетьмана прагнув перейти до рішучого вирішення “українського питання”, з тим, щоб сформувати і згодом юридично закріпити нову, надійнішу від Переяславсько-Московської (зразка 1654 р.), систему двосторонніх відносин. Важливими складовими нової політики Москви було те, що царський уряд прагнув використати період безгетьманства і напряду звертатися до різних станів українського суспільства та представників старшини. Цим не лише зондувався “український ґрунт”, але й розколювалася політична еліта, якій легше було нав’язувати свою позицію. І це стало можливим лише після смерті Б. Хмельницького, оскільки за життя останнього й за умов сильної гетьманської влади подібна тактика не давала результатів.

* * *

На загал, дана війна (в польській історіографії події 1655-1660 рр. кваліфіковані як “Друга Північна війна”), незважаючи на те, що Польщі вдалося відбити похід союзницьких військ з допомогою армії Габсбургів, стала свідченням досить тривожних для цієї держави зовнішньополітичних симптомів і означала початок цілої серії договорів та коаліцій її сусідів, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої.

Для України участь в Раднотській системі (1656-1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі мала важливе конкретно-історичне значення. Перш за все, Б.Хмельницький з допомогою нових союзників зумів перенести воєнні операції на внутрішні регіони Речі Посполитої та завдати останній значного превентивного воєнного удару, що послабило військовий потенціал Польщі та перешкодило її активним операціям на українському фронті. Хоча повної перемоги українському гетьману здобути не вдалося, однією з найважливіших причин чого було відверте небажання політичних “важковаговиків” – Оттоманської та Габсбургської імперій – допускати геополітичні зміни в європейському status quo. А саме на це замахнулась Швеція, задумавши суттєві територіальні перерозподіли та підтримавши так зване “повстання васалів” (об’єднаних в Раднотській коаліції Трансільванії – васала Оттоманської імперії, залежного від Польщі Бранденбургу, а також України з номінальним російським протекторатом)⁸⁴. Війна загалом зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою та невігідних Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні перемовини й укладені угоди зі Швецією, Трансільванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави. Чи міг гетьман Б.Хмельницький в ході вказаних воєнно-дипломатичних подій (1656-1657 рр.) досягти максимально можливих для себе результатів і створити цілком незалежну (без протекції будь-кого із сильних сусідів) Українську державу, зі стовідсотковою впевненістю твердити важко. Хоча й заперечувати вірогідність такого історичного шансу, думається, теж немає підстав, оскільки один із учасників Раднотської системи – Бранденбург сповна скористався наявними можливостями й зумів досягти такої мети. Бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б, за тих обставин неможлива річ – створення незалежної від Польщі держави в Прусах Князівських.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та

- Варшавою. 1654-1665. – К., 2001; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.-Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоритичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України – К., 2003.
- ² Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 107-162; Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – С. 119-150; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 16-47; Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3-4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 69-78; Гурбик А.О. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 34-37; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656-1657 рр.) // „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205-232.
- ³ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.); Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137-138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław-Warszawa, 1997. – S. 108-109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach „potopu” 1655-1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656-1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801-848; Гебея Ш. Первые сношения Б.Хмельницкого с Трансильванией // І.Мазепа та його доба. – Зб. статей. – Ужгород, 2001; Varga B. Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovői békéig (1654-1667). – Szeged, 2004. – 159 s.; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С.31-46; Аугустинович К. Русско-польская война 1654-1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 47-52; Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 133-150; Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 115-132; Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 9-23; Его же. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 160-174; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654-1660 гг.: шведская историография и источники // Украин-

- на и соседние государства в XVII веке. – С. 90-107; Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 53-80.
- ⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 85-88.
- ⁵ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795). – Poznań, 1994. – S. 476-482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław-Warszawa, 1997. – S. 108-109.
- ⁶ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40-41; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 177; Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125.
- ⁷ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – № 380. – С. 501-502.
- ⁸ Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125-126.
- ⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 1183-1184; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62-71.
- ¹⁰ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – К., 1908. – С. 154-162, 167-170, 202-206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 46-47.
- ¹¹ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.). – S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137-138.
- ¹² Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 181; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 13.
- ¹³ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1311, 1312.
- ¹⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі, покажчики Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 233.
- ¹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 8. – СПб., 1875. – № 46. – С. 393.
- ¹⁶ Там же. – № 46. – С. 394-395.
- ¹⁷ Там же. – № 46. – С. 393-394.
- ¹⁸ Там же. – № 46. – С. 393-394.
- ¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 576-579, 589-590, 599; Крип'якевич І.П. “Вольний порт” у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). – Т. 32. – К., 1929. – С. 92-96; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 1257-1277; Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). – К., 1998. – С. 40-46.
- ²⁰ Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551.
- ²¹ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 387.
- ²² Там же. – С. 388.
- ²³ Там же. – С. 393.
- ²⁴ Там же. – С. 395.
- ²⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1323-1326.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 46. – С. 393-395.
- ²⁸ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 1; Оляничин Д. Назв. праця. – С. 55.

- ²⁹ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Т. XI. – Londyn, 1960-61. – С. 99.
- ³⁰ Dzieje Krakowa. – Т. 2: Kraków w wiekach XVI-XVIII. – Warszawa, 1984. – С. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – С.34-47.
- ³¹ Półwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів – Люблін, 1996. – С. 87; Wojtowicz P. Op. cit. – С. 101-103.
- ³² Грушевський М. Назв. праця. – С. 1346-1347.
- ³³ Документи Богдана Хмельницького. – № 434. – С. 566-567.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ История внешней политики России. Конец XV-XVII век. – М., 1999. – С. 312.
- ³⁶ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1353.
- ³⁷ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – № 102. – С. 298; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. – Київ-Відень, 1920. – С. 11-17, 201-202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 74-75.
- ⁴¹ Biblioteka Muzeum im.Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – ВСзарт.).-№1656.-S.257, 258, 260-261. Архівні документи Бібліотеки музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр.№1656) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м.Варшаві (мікрофільм № 16460); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – С. 237-257; Dzieje Warszawy. – Т. 2: Warszawa w latach 1526-1795. – Warszawa, 1984. – С. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska. – С. 159, 164-165.
- ⁴² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13-15.
- ⁴³ Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 869. – С. 568.
- ⁴⁴ Там же. – С. 569.
- ⁴⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1417.
- ⁴⁶ Там само. – С. 1425; Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 684-685.
- ⁴⁷ РИБ. – Т. 8. – СПб., 1884. – С. 1275-1278.
- ⁴⁸ Там же. – С. 1240.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108.
- ⁵¹ Kubala L. Wojna Brandenburska. – С. 175; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 500-501.
- ⁵² Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108.
- ⁵³ Документи Богдана Хмельницького. – № 464. – С. 606.
- ⁵⁴ Там само. – № 465. – С. 609.
- ⁵⁵ Там само. – № 468. – С. 612.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление. – № 1. – С. 712.
- ⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького. – № 469. – С. 614.
- ⁵⁸ РИБ. – Т.8. – С. 1239.

-
- ⁵⁹ Там же. – С. 1247.
- ⁶⁰ Там же. – С. 1255-1256.
- ⁶¹ Там же. – С. 1256.
- ⁶² Грушевський М. Назв. праця. – С. 1471-1472.
- ⁶³ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т. 6. – № 107. – С. 320-321.
- ⁶⁴ Там же. – С. 320.
- ⁶⁵ Там же. – № 106. – С. 314.
- ⁶⁶ Там же. – № 107. – С. 321.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. – Т.11. – Прибавление. – № 2. – С. 728-729.
- ⁶⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 107. – С. 321.
- ⁶⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 594.
- ⁷⁰ Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 112.
- ⁷¹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – Кн. 4. – Т. 11. – С. 621.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн. 2. – К., 1997. – С. 1475-1476.
- ⁷⁵ Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 108.
- ⁷⁶ Кониський Г. Історія Русов или Малой Россіи. –М., 1846. – С. 139.
- ⁷⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 106. – С. 314.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ РИБ. – Т. 8. – С. 1259-1260.
- ⁸⁰ Там же. – С. 1260.
- ⁸¹ Там же. – С. 1260-1261.
- ⁸² Там же. – С. 1265.
- ⁸³ Там же. – С. 1283-1285.
- ⁸⁴ Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137-138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław-Warszawa, 1997. – S. 108-109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach „potopu” 1655-1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656-1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801-848.

ТАТЬЯНА ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА

ОТПРАВКА БЫВШЕГО ГЕТМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКО В МОСКВУ

Трагические события капитуляции Чигирина в 1677 году и сложение с себя гетманских полномочий Петром Дорошенко обычно заслоняют последовавшие за этим его вынужденную эмиграцию и “русскую службу”¹. Между тем, эпизод этот весьма интересен и по-своему уникален. Как известно, все другие гетманы, попадавшие в опалу, заканчивали свою жизнь в Сибири. Добровольно сдавшегося Дорошенко эта судьба миновала. Однако он представлял собой слишком выдающуюся, а оттого опасную фигуру, которую боялись как в Украине (прежде всего И.Самойлович), так и в Москве.

Именно в окружении Федора Алексеевича было принято решение об отправке Дорошенко из Украины. В связи с этим к гетману И.Самойловичу был выслан стольник С.Алмазов с подьячим В.Парфеньевым. Они прибыли в Батурин и были отпущены гетманом через несколько дней в Сосницю. Самойлович “приказал столнику, чтоб он в Соснице побыл хотя с неделю, покамест Дорошенко соберетца, чтоб его скоростью не испортить”. Однако сразу вслед за этим Самойлович прислал к столнику генерального бунчужного, “чтоб он Дорошенка каков есть, хотя будет отиматца и немочью, взял с собою, ехал к Москве тотчас”. Дорошенко был, конечно, возмущен такими обстоятельствами своей отправки и сказал столнику: “...хотя б де кому сказано и на смерть, и ему б де заранее учинили ведомо, Бог де судит гетмана, что он ведомости ему не учинил”². Интересно, что Самойлович имел возможность уведомить Дорошенко о планируемой отправке в Москву, мог не торопиться с отъездом, но решил быстро и без распространения информации выпроводить грозного пленника из Украины.

С.Алмазов с П.Дорошенко выехали из Сосницы на Москву 8 марта 1677 г. По словам В.Парфеньева, “Дорошенко де в дороге всяко бывает, временем весел, а временем и сумнителен. А знатно мыслит себе и чаёт, что его задержат; толко столник ему говорит, чтоб он ни в чем не сумневался и надежду имел на милость царского величества”³.

В делах Малороссийского приказа значится: “В прошлом, во 1677 году в марте месяце к великому государю царю...Федору Алексеевичу ..прислал войска запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Самойлович Петра Дорошенка, а с ним было 10 человек казаков и 4 человек челядников. Великого государя жалованья поденного корму и питья давано ему де, Петру, с

приезду ево. Всего поденного корму и питья давано ему на 15 человек”⁴. П.Гордон в своем дневнике писал, что 17 марта 1677 г. “Петр Дорошенко приехал в Москву в сопровождении Семена Ерофеевича Алмазова”⁵.

На приеме у царя Дорошенко был вместе с посланцами Самойловича, генеральными старшинами судьей И.Домонтовым и писарем С.Прокоповым. В речи думного дьяка выговаривалось Петру за то, что тот “многие годы стоял в упорстве... и какое разорение тое стороны (Днепра – Т.Т.Я.) городом и местам от ратных его царского величества людей и сее стороны Днепра от войска запорожского учинилось, и то учинилось от твоего упрямства”⁶. Но за добровольную сдачу царь “пожаловал, вины твои и преступления... отдает и николи те вины воспомяновенны не будут”⁷. 28 марта сам Дорошенко писал к И.Серко, что “великую честь познал есмь, абие сподобился есмь его пресветлое лице царское видеть и у руки его царского пресветлого величества бытии”. Он писал также, что в то же время в Москве был освобожден и его брат Григорий⁸.

По приезду Дорошенко был размещен “в деревянной болшой избе с генеральными войсковыми старшинами вместе”. Он просил царя “словесно, чтоб великий государь пожаловал его, велел поставить, где пристойно, на особом дворе одного, а на Малороссийском дворе стоять ему с челядью тесно”⁹. На это Федор Алексеевич приказал его “с Малороссийского двора перевести и поставить на новом Греческом дворе, что против нового гостина двора, и где ему в полатах и с челядью стоять, построить что доведетца, чтоб ему стоять было без нужды”¹⁰.

Устроившись в Москве, Дорошенко практически сразу (1 апреля) “бил челом”, чтобы к нему из Сосницы была направлена его жена. П.Гордон в связи с этим добавляет интересную деталь: 18 марта Дорошенко “допущенный к руке Его Величества, просил у Его величества позволения жить в Москве и привезти туда свою жену и семейство. Сие, невзирая на просьбы, было решено до его приезда, но, будучи хитрым малым и узнав об этом, он думал таким образом создать впечатление, будто сам того желает”¹¹.

Подьячий Василий Юдин прибыл в Батурин к гетману И.Самойловичу в начале мая и передал указ, чтобы он “Петрову жену из Сосницы к нему Петру к Москве отпустил с ним подьячим, и подводы под нее и под рухлядь велел дать”¹².

Эта просьба неожиданно натолкнулась на упорное сопротивление Самойловича. Тот ссылался на то, что “как его Петра Дорошенка призывали под его великого государя самодержную руку в вечное подданство, и милостию его государскою обнадеживал, и пред образом пресвятыя Богородицы и пред святым евангелием он гетман и старшина ему Петру душами сво-

ими обов'язалися і обещались в том, що ему с братами его и с женою и с родичи жить где он похочет, на сей стороне Днепра, или в Чигирине”. Поэтому де гетман и поселил его в Соснице. А теперь он, Дорошенко, отослан в Москву и оттуда “с генералными старшинами, с судьбою с Иваном Домантовым, да с писарем с Саввою Прокоповым, к нему гетману и к братьям своим писал, чтоб он гетман чинил по обещанию своему, и бил челом великому государю от отпуске его с Москвы в малороссийские города к жене его”¹³. Поэтому Самойлович даже осмеливался высказать предположение, что в письме Дорошенко, привезенном В.Юдиным, “того у него не написано, чтоб он бил челом великому государю об отпуске к себе жены своей”¹⁴. Удивленный подьячий отвечал, что “Петр Дорошенко бил челом великому государю об отпуске к себе жены своей сам по воле, и подал в приказе Мала России письмо своею рукою”.

Через день, 6 мая, подьячий был приглашен на двор Самойловича, где уже находились мать П.Дорошенко, старица Митродора, его братья Григорий и Андрей и жена Люба. При В.Юдине они все “били челом... гетману со слезами, и говорили ему, чтоб он гетман чинил по обещанию своему и по писму Петра Дорошенка”¹⁵. Самойлович же заявил: “...к Петру Дорошенку ему гетману посылать насилно жены его невозможно; а будет ее послать насилно, и мать его и братья, будучи в малороссийских городех, и жена, едучи дорогою, учнут на него жаловатца малороссийским жителем тайно и вмещать, что будто к Петру Дорошенку послал он жену к Москве силно для того, чтоб вместе их сослать в Сибирь; и легкомысленные де люди, малороссийских городов жители... слыша он них такие слова, учнут сомневатцаи мыслить на него гетмана...”.

Настаивая на своем, В.Юдин отправился к родственникам Дорошенко и говорил им, “чтоб они, по указу царского величества и по Петрову челобитью, к нему жену его отпустили. И мать Петрова и братья подьячему сказали, что они указу царского величества не противны, толко как поволит гетман Иван Самойлович”. Подьячий вернулся к гетману и сказал, чтобы тот отпустил жену Дорошенко, “а мать его Петрова и братья отпускают”¹⁶. Самойлович не успокаивался и переспросил Андрея Дорошенко в присутствии генеральной старшины судьи С.Домантова, писаря С.Прокопова и бунчужного Л.Полуботка, правда ли, “что они Андрей с братом и мать к Петру жене его отпускают ли? И Андрей Дорошенко гетману при генеральной старшине говорил: буде он гетман к нему Петру жену его отпустить поволит, и они отпустят”. Тогда Самойлович с гневом заявил: “...когда они отпускают, а ему для чего не отпустить и жену с мужем разлучить”? Было решено дать две недели на сборы¹⁷.

Подьячий вернулся в Батуриин 17 мая и снова просил отпустить Дорошекову жену. Однако 20 мая его братья приехали без жены¹⁸. Самойлович лично не явился, но прислал к подьячему бунчужного Л.Полуботка и А.Дорошенко. Андрей рассказал длинную историю о взятой с него братом клятве, что “буде его Петрова жена прежних своих злых дел престала и живет по обещанию своему, как обещалась ему Петру в то время, как он ее к себе взял из черного платья, и он бы Андрей к нему ее прислал; а буде какие есть поступки, и он бы отписал к нему не тая ничего”¹⁹.

Этот эпизод (с очень большими вольностями в цитатах) был кратко пересказан Н.Костомаровым²⁰. С.Соловьев же, касаясь этих событий, вообще писал, что “гетман не отпустил Дорошенковой жены в Москву”²¹, что на самом деле не соответствует действительности. Ни один, ни другой историк не сопоставил эти редчайшие указания о жене бывшего гетмана с другим, хорошо известным эпизодом из личной жизни П.Дорошенко, относящемся к 1668 г. Тогда, в минуту наивысшего апогея, когда под булавою Дорошенко объединились Левобережная и Правобережная Украина, он бросил все и умчался в Чигирин, получив известие о неверности своей жены. Тогда, как выясняется, Петр “за злодейские ее дела, положил было на нее черное платье”, т.е. заставил уйти в монастырь. Но позже, “видя он дочь свою в сиротстве и в малых летех, над нею злодейкою умилился, взял ее к себе в жену по прежнему”²².

Теперь Андрей Дорошенко заявлял, что “по отъезде его Петрова к великому государю к Москве, учала она пить безобразно и без ведома его Андреева ходить и чинить злодейство. И ныне де, приехав в Сосницу, велел он Андрей ей сбиратца ехать к брату Петру. И она де при отце своем Яненке говорила ему Андрею с криком: буде ее он к Москве сильно пошлет, и брат де его Петр недолго на свете будет жить. И он де Андрей, слыша от нее такие слова, бил челом к гетману, чтоб ее к брату его до времени не посылать”²³. Подьячий не верил, справедливо интересовался, почему Андрей ничего подобного не говорил на личной с ним встрече две недели назад. В.Юдин отправился к Самойловичу и высказал предположение, что “то он Андрей говорит для того, чтоб ему не отпустить” жены²⁴. Гетман в свою очередь настаивал, что отпустить жену Дорошенко не может. В конечно счете, Андрей согласился на том, что “буде за ведомом брат его нынешних поступок жены своей к нему Андрею отпишет, чтоб к нему ее прислать, о он к нему отпустит тотчас, безо всякого мотчанья”²⁵.

Интересно, в чем была истинная причина нежелания отсылать жену Дорошенко в Москву? Самойлович ссылался на волю самого бывшего гетмана и показывал подьячему письмо Дорошенко (правда, без даты), в кото-

ром говорилось следующее: “Ведаю, что здесь непотребен и приезд жены моей сюды несть потребен; а что повелевают, и то творю по нужде. Ведаю, что ни твое, благодетеля моего, письмо в забвение положат и жены моей приезд сюды, но и меня тотчас отпускают”²⁶. Очень плохой русский перевод не позволяет точно понять, что имел ввиду Дорошенко. Видимо, он надеялся, что русские забудут об указе его жене приехать в Москву и тогда и его отпускают. Но имеется и другое письмо самого П.Дорошенко, написанное к думному дьяку Лариону Иванову 7 июня 1677 г.: “Не одиножды писал есмь прежде до господина гетмана, чтоб не посылал моей жены, но моего скорого отпуску у государя к дому прошал... И объявил ли он милости твоей прежде о том, нежели ныне посылалось по жену мою, чтоб не был есмь в некоем задоре. Богом свидетельствуясь, ныне писал есмь, чтоб конечно отпущена была”²⁷.

Трудно поверить, что Самойлович, чье положение было еще весьма шатко, искренне готов был рисковать нерасположением Москвы ради обещания, данного Дорошенко. Вряд ли речь шла и о “гетманской солидарности”, о которой пишет В.Смолий²⁸. Скорее всего, он просто считал для себя выгодным нахождение семьи Дорошенко под его контролем в Соснице. Это, с одной стороны, делало положение бывшего гетмана зависимым от его власти, а с другой – давало козыри перед угрозой внутренних восстаний и турецко-татарского наступления.

В конечном счете, жена Дорошенко была вскоре доставлена в Москву, но уже усилиями стольника А.Карандеева, отправленного в Батурин 19 июня. В наказе Карандееву говорилось: “Петр Дорошенко великому государю о взятъе жены своей к Москве бил челом непрестанно, для того, что ему в Украине быть для всякого подозрения непристойно. И ныне о взятъе жены своей он бьет же челом... и он бы гетман Петрову жену Дорошенка отпустил к нему к Москве...”²⁹. Самойлович попытался было опять говорить, что “Петр Дорошенко писал к братьям своим, чтоб жены к Москве не посылать”. Но Карандеев возразил, что тот “о присылке жены своей бьет челом”, и гетман был вынужден заявить: “...по указу великого государя... Петровы жены Дорошенковы ехать к Москве не забороняю”³⁰.

В июне Дорошенко просил царя дать 50 подвод “под мою жену до Севска и из Севска потомуж до Москвы”³¹. 24 июля 1677 г. Дорошенко спрашивал его “про жену свою... кто провожал ее до Севска и кто сюды едет с моею рухлядью”³². По сообщению Карандеева, с женой Дорошенко “к Москве едет 8 скарбных возов, рыдван, да коляска, а под теми подо всеми возами по 2 лошади в возе. 5 возов со всякою рухлядью, по одной лошади в возе...

Провожатых за нею 6 челоке, да жонка; да он Александр (Карандеев. – Т.Т.Я.) оставил своих 8 человек”³³.

В делах Малороссийского приказа говорится: “А июля 28 приехала к Петру Дорошенко жена ево, а с нею дочь ево, да 6 человек казаков, да жонка. Всего на Москве в приезде с Петром Дорошенко и з женою было 24 челока. И в прошлом в 1677 году по указу великого государя и подослано в отписке за пометою думного дьяка Лариона Иванова августа 3 числа, велено ему, Петру, и жене ево, и дочери и за казаков и за челядников поденного корму и за конской корм и за дрова давать по 2 рубли на день”³⁴.

На этом выяснение отношений между Дорошенко и Самойловичем не закончились. Действующий гетман чувствовал себя обязанным оправдываться. 19 июня 1677 г. он писал Дорошенко: “Многожды уж доходят ко мне листы от тебя, чрез которое жадаете прилежно, дабы к его царскому величеству вступився за тебя, чтоб ты был отпущен в дом свой с Москвы”. Самойлович уверял, что уже просил царя и убеждал: “...ненадобно о том тебе не токмо теряти надежды, но ни мало сумнитись: понеже выразумел есмь изволение царского пресветлого величества... что отпущен будеши, токмо ныне потерпи” до победы над неприятелем³⁵. Но Дорошенко продолжал с упреком писать Самойловичу: “...ты бутто тоскуя на Москве на свое житие, сим вопросом меня встречаешь: доколе я тебя тамо держати буду?” Самойлович в письме от 1 декабря объяснял: “...сам милость твоя то достаточно ведаешь, что не по моему какову, храни Боже, к тебе нежелательному намерению, но по монаршеской... воли тамо свое имаши пребывание”³⁶. Видимо, такие заверения были далеко не искренни. Интересно, что в разговоре со стольником А.Карандеевым гетман прямо заявил: “...о Петре Дорошенке об отпуске на Украину он не бьет челом и не помышляет... а в нынешнее де настоящее воинское время Петру Дорошенку быть на Украине невозможно”³⁷.

Дорошенко в письмах к Самойловичу переживал и о судьбе своих родственников. В частности, он писал: “...слыша, что в дому моем недостает хлеба, изволь милость твоя отписати, что в Чигирине взято на велможность вашу в дому моем и дати моей матери в мой двор; также и масло и сыр и иные запасы, хотя денгами, и как воля господская учинишь как похочешь, толко буди милостив”³⁸. В ответ Самойлович обещал заботиться о скоте в Соснице и “не токмо пожитку твоего прокормления как в листу написано есть, обещеваем, но и твоему дому всякое вспоможение ныне и впредь чинити готов есть”³⁹.

Как мы видели выше, Дорошенко располагался “в Китае на новом Греческом дворе”. По указу дьяка В.Бобинина, его охраняли сотник стрелецко-

го приказа и семь человек стрельцов⁴⁰. Кроме того, на большом посольском дворе в заделанных воротах, “что на тот Греческой двор”, поставили еще пять человек⁴¹. В.Бобинин волновался из-за сведений, что “на посольском большом дворе беглые и крепостные и всяких чинов воровские люди приходят с носными животы и таргуют табаком, а уходят через Греческой двор по кровлям и в те заделанные ворота”. Был дан указ, “чтоб такого воровства стерегли накрепко” и ставили дополнительных ночных сторожей у Петра Дорошенко⁴².

Такая ситуация почетному пленнику не нравилась, и в письме к стольнику С.Алмазову он просил, “чтоб караулу убавити, ибо не усну, и там от них крику и стуку приходящим по мосту, и весьма великое безупокойство”⁴³. Он сетовал: “...да не превосходит на меня непотребно огласка и слава, что помышлял бежать... Караул пушай бы у ворот стоял, а тютюну бес не возмет; и пушай zde не кричали и не стучали в верху, весьма нет упокою, будто истинная неволя”⁴⁴.

Еще в июне, до приезда жены, к Дорошенко прислали “из малороссийских городов запасов его на четырнадцати подводах”. Присланных лошадей, по просьбе Дорошенко, было позволено пасти в дворцовых лугах⁴⁵.

После прибытия жены был дан царский указ поставить Дорошенко “на Григорьеве дворе Никитникова”. Там все было не готово к переезду почетного пленника, как писал сам Дорошенко, требовалось “все хоромы починивать и в них полы, окна, двери, а наипаче покрыть поспешити приказы досками”⁴⁶. Из приказа Малой России сообщали в приказ Большого прихода, что на Никитникове дворе “строенья в них толко что выбелили, и в одной полате печь старая, и идет из нее дым, и от той полаты и все вскоре по прежнему закоптеют, а окончин и столов нет ни в одной палате”. Кроме того, “на том же дворе в полатах...живет дьяк Иван Харламов, и по се де время он с того двора не выслан”⁴⁷.

В разговоре с подъячим Малороссийского приказа И.Тороповым Дорошенко просил царя пожаловать ему деревню для прокормления и спрашивал, “вовсе ль” дан ему Никитников двор? Если уж ему суждено навсегда поселиться в Москве, то тогда он “все свои пожитки к Москве в одно место соберет; а ныне у него пожитки все ростеряны; которые и есть, и те все врозни”⁴⁸. По просьбе Дорошенко было выделено 30 подвод “от Севска до Москвы” под запасы, которые должна была отправить с Украины его мать⁴⁹.

Однако и на этом Дорошенко не успокоился и, видимо, смиряясь с мыслью, что в Москве он задержится надолго, если не навсегда, в декабре 1677 года снова подает челобитную. Он писал, что запасы его остались в Соснице, “а них у меня холопа твоего на Москве запасов нет питии и исти нечего

и я холоп твой для тех своих запасов посылаю с Москвы человека своего Мартынка Михайлова”. Посланца этого по его просьбе пропускают, ему дают подвод и проводников⁵⁰.

О дальнейшей жизни Дорошенко в Москве в материалах Малороссийского приказа сохранились лишь отрывочные свидетельства. Положение его регулировалось указом Федора Алексеевича: “Петра Дорошенка и при нем будучих велел ему давать свое великого государя жалованье...покамест он на Москве будет”⁵¹.

В сентябре 1678 года Дорошенко снова жаловался на условия своего проживания: “...бьет челом холоп иво Петрушка Дарашенок по твоему великого государя указу живу я холоп твой на Никитникове дворе, а на том, государь, дворе построик палат знатех палатах построена толка кровля а в тех палатах печи и все худа, от холодной нужи тем холоп твой з женишкою своею з детишками болен застаю...пожалуй меня ...на Никитникове дворе в полатах печи построить все что надабна и одну деревянную хоромину”⁵². Царь пожаловал и велел сделать необходимые постройки⁵³.

Российские власти не препятствовали и общению Дорошенко с находившимся в Москве сыном И.Самойловича. В сентябре 1678 года “Петр Дорошенко... был у действия и стоял з гетманским сыном вместе на архангелской паперти. И по указу великого государя спрашивал ево о здоровье дьяк Василей Бобинию. Да ево ж Петра Дорошенко благоверные гдрни царевны и великие княжны Марфы Алексеевны жаловал великий государь пирогами, да с двору ж послан стол”⁵⁴. Видимо, Дорошенко имел возможность общаться и с приезжавшими казацкими посланцами. Так, имеется свидетельство В.Кочубея, что “Дорошенко на Москве сам своїми словами, підпилій, любовне спрашивал мене таким словом: „Чому то я дочки его не взял?”, а я такой воли его по той час не ведал”⁵⁵.

Тем не менее, строгий надзор продолжал существовать. По указу Федора Алексеевича от 3 ноября 1679 (!) г. голове московских стрельцов П.Аристову поручался надзор за детьми И.Самойловича и за Петром Дорошенко⁵⁶.

Вероятно, именно это неприятное положение пленника и заставило бывшего гетмана в начале 1680 года принять далеко не самое заманчивое предложение быть воеводой на Устюге Великом. Тогда же ему были пожалованы и вотчины⁵⁷. В Украину он уже никогда не вернулся. После смерти Любы снова женился и вел жизнь великорусского помещика, вплоть до своей смерти в 1698 году. Он пережил большинство своих соперников – И.Сирко, И.Самойловича. Можно лишь догадываться, доходила ли до него

інформація о происходивших изменениях в Гетманщине, о сменах гетманов и о той славе, какой добились казацкие полки в Азовских походах.

- ¹ См.: Степанков В.С. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 313; Смолій В., Степанков В. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 100-101.
- ² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее. – Акты ЮЗР). – Т. XIII. – СПб., 1884. – № 14. – С. 58.
- ³ Там же. – С. 58-59.
- ⁴ РГАДА. – Ф 229 Малороссийский приказ. – Оп. 1. – № 149. – Л. 2.
- ⁵ Гордон П. Дневник 1677-1678. – М., 2005. – С. 8.
- ⁶ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – № 16. – С. 70.
- ⁷ Там же. – С. 71-72.
- ⁸ Там же. – № 17. – С. 76.
- ⁹ Там же. – № 16. – С. 74.
- ¹⁰ Там же. – С. 75.
- ¹¹ Гордон П. Дневник 1677-1678. – С. 8.
- ¹² Акты ЮЗР. – Т. XIII. – № 30. – С. 129.
- ¹³ Там же. – С. 129-130.
- ¹⁴ Там же. – С. 130.
- ¹⁵ Там же. – С. 131.
- ¹⁶ Там же. – С. 132.
- ¹⁷ Там же. – С. 133.
- ¹⁸ Там же. – С. 134.
- ¹⁹ Там же. – С. 135.
- ²⁰ Костомаров Н.И. Руина // Актуальная история России. „Руина”. – М., 1995. – С. 322-324.
- ²¹ Соловьев С.М. Сочинения. – Книга VII: История России с древнейших времен. – Т. 13. – М., 1991. – С. 200.
- ²² Акты ЮЗР. – Т. XIII. – № 30. – С. 135.
- ²³ Там же. – С. 135.
- ²⁴ Там же. – С. 136.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. – № 36. – С. 152.
- ²⁷ Там же. – № 44. – С. 171.
- ²⁸ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С. 128.
- ²⁹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – № 46. – С. 189-190.
- ³⁰ Там же. – С. 189.
- ³¹ Там же. – № 44. – С. 170.
- ³² Там же. – № 57. – С. 225.
- ³³ Там же.
- ³⁴ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 1. – № 149. – Л. 3.
- ³⁵ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – № 39. – С. 157-158.
- ³⁶ Там же. – № 92. – С. 393.

-
- ³⁷ Там же. – № 46. – С. 189-190.
³⁸ Там же. – № 56. – С. 224.
³⁹ Там же. – № 92. – С. 394.
⁴⁰ Там же. – № 37. – С. 154.
⁴¹ Там же. – С. 155.
⁴² Там же.
⁴³ Там же. – № 44. – С. 173.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Там же. – С. 172.
⁴⁶ Там же. – № 62. – С. 239.
⁴⁷ Там же. – С. 240.
⁴⁸ Там же. – № 66. – С. 255.
⁴⁹ Там же. – № 67. – С. 257.
⁵⁰ РГАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 1. – № 149. – Л. 217.
⁵¹ Там же. – Л. 7.
⁵² Там же. – Л. 36.
⁵³ Там же. – Л. 37.
⁵⁴ Там же. – Л. 6.
⁵⁵ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Т. 2. – М., 1858. – С. 150
⁵⁶ РГАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 1. – № 149. – Л. 131.
⁵⁷ РГАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 1. – Л. 150.

ТАРАС ЧУХЛІБ

УКРАЇНСЬКЕ ГЕТЬМАНСТВО У ВІЙНІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СВЯЩЕННОЇ ЛІГИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ 1684-1699 РР.

Ще 1993 р. історики Валерій Степанков та Валерій Смолій висловили цікаву думку про те, що: незважаючи на розділ у 1660-х рр. Війська Запорозького на два гетьманати, все ж таки й надалі продовжувала існувати поліцентрична козацька держава – Українське гетьманство¹. Підтримуючи цю важливу тезу відомих науковців, яка була обґрунтована ними також і в наступних працях², зокрема, В. Степанковим у статті “Проблема возз’єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи” в 2-му випуску щорічника “Україна в Центрально-Східній Європі” (К., 2002), спробуємо розвинути та доповнити її новим матеріалом.

Одночасно хочемо звернутися до комплексного висвітлення зовнішньої політики бойових дій козацької України під час європейсько-османського протистояння в останніх десятиліттях XVII ст. Відзначимо, що під час війни Священної Ліги з Османською імперією, складовими частинами якої були польсько-турецька 1683-1699 рр. та російсько-турецька 1686-1699 рр. війни, Лівобережна Гетьманщина та Правобережна Україна, незважаючи на підлеглість різним володарям – московському царю й польському королю, виступали як об’єднаний державний організм у військовій боротьбі з Стамбулом та Бахчисараєм.

* * *

Отже, 5 березня 1684 р. в австрійському місті Лінц представники Австрійської імперії, Венеціанської республіки, Речі Посполитої та Апостольської столиці домовилися про утворення наступально-оборонного союзу (“*offensivi et defensivi belli societas*”) проти Високої Порти. 20 березня цей договір було ратифіковано імператором Леопольдом I Габсбургом у Відні, 27 березня – королем Яном III Собеським у західноукраїнському Яворові та 31 березня – дожем Марком Густиніаном у Венеції. Протектором і гарантом коаліції виступав Римський Папа Інокентій XI. Згідно з умовами договору, австрійський цісар і польський король мали надати сухопутне військо, а венеційський дожа – морський флот для війни з турками. Також учасники Священної Ліги домовлялися відвоювати в Османів утрачені раніше території. Австрійський імператор повинен був спрямовувати свої сили проти турків в

Угорщині та на всій території Подунав'я. Венеціанський дож мав здобути Далмацію, Грецію та острови в Середземному морі. Річ Посполита зобов'язувалася повернути "Поділля з Кам'янцем і Україну" ("*Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbet*"), а також спрямувати свої війська до Північного Причорномор'я. Окрім того, країни християнської Ліги не могли укладати мирних угод з ворогами своїх союзників та повинні були добиватися вступу до Ліги Московського царства. Остаточне оформлення антитурецької коаліції завершилося через два роки, коли Василій Голіцин від імені малолітніх московських царів Івана та Петра підписав Вічний мир 1686 року.

Однією з головних умов входження Московії до Священної Ліги було підписання Вічного миру з Річчю Посполитою, який би враховував бажання царів володіти усією територією козацької України разом з Києвом, а також Запорожжям. Ще перед тим московські послы у Варшаві І. Чаадаєв та Л. Голосов заявили: "Без вічного миру і без відступлення... міст і всієї України та Запорожжя чинити союз нині неможливо"³. Очевидно, що така їхня заява була викликана твердою позицією лівобережного гетьмана І. Самойловича, який перед тим наполягав на тому, щоб Польща "Киева і всієї Малої Росії, і всього Війська городового і Низового Запорозького зовсім назавжди зреклася"⁴.

Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, ще наприкінці 1683 р. гетьман Лівобережної України відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині⁵. "За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли"⁶, – дипломатично відписував І. Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Наймовірніше, це був своєрідний протест лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі "запрошення" – польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України лівобережний гетьман таки передав царським послам: по-перше, Київ обов'язково мав залишатися під гетьманським регіментом; по-друге, кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; по-третє, територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманству; по-четверте, наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; по-п'яте, про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно⁷. Як відзначають вітчизняні та зарубіжні

дослідники, у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укласти “вічний мир”, але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорозжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму⁸. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними і, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні. Власне, московсько-польські переговори у 1683 р., а, отже, можливі спільні військові дії проти турків у рамках Священної Ліги, були зірвані з огляду на позицію І.Самойловича щодо бажання повернути територію Засожжя (яка перебувала під владою Речі Посполитої) козацькій Україні⁹.

Австрійський імператор Леопольд I Габсбург та Римський Папа Інокентій XI наполегливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-московського Вічного миру до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване Криштофом Гжимультовським¹⁰. Перша зустріч дипломатів двох країн відбулася на початку січня 1684 р. На ній поляки вимагали “учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними”¹¹. Москва не погодилася з такою пропозицією щодо ходу переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі Речі Посполитої, пропонував шляхті: “...При тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. – Т.Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий...(грошей. – Т.Ч.)”¹². До речі, Ян III Собеський вважав, що результати походу українських козаків до Північного Причорномор’я на чолі з правобережним гетьманом С. Куницьким мають вплинути на хід московсько-польських переговорів і змусять царів Івана і Петра до підписання миру на вигідних для Речі Посполитої умовах.

Одночасно з польсько-московськими переговорами, на початку зими 1684 р. у Польщі перебувало посольство Запорозької Січі на чолі з Григорієм Пирятинським. Низовики нарешті вирішили по-справжньому допомогти польському королю, в разі його наказу виступити з походом на Кримське ханство. Проти таких дій запорожців не заперечувала й Московська держава, і, таким чином, Військо Запорозьке Низове з 1684 р. почало разом з військовими підрозділами Лівобережної України та правобережним козацтвом здійснювати походи до Криму та Північного Причорномор’я.

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного Війська Запорозького Пяйковським і полковником Іваном Дуніним-Раєцьким. Зважаючи на дієву участь українського козацтва на стороні Польсько-Литовської держави у військовій кам-

панії 1683 р. (Віденській битві, поході до Угорщини і Словаччини, штурмах турецьких фортець на Поділлі, виправі до Молдавії та Буджаку), у привезених “Супліках” козацтво Правобережної України намагалося отримати від Речі Посполитої політичні поступки, а саме: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного митрополита Київської митрополії; 2) затвердити “прадавні вольності і права” козацтву; 3) збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у справи козацтва; 4) надати Білоцерківське староство для потреб правобережного гетьмана; 5) визначити розмір плати для гетьмана¹³. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, зокрема, визначити розмір матеріального забезпечення, упорядкувати складні взаємовідносини з польським комендантом Білоцерківської фортеці тощо. За результатами переговорів з правобережними старшинами король планував матеріально забезпечити будівництво ними спільно із запорожцями човнів (“...Чайок на Чорне Море, і в спосіб який скритий зруйнувати замки турецькі на Дніпрі”)¹⁴.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. зазначав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а “митрополитом повинен бути той, хто визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони”¹⁵. Щодо забезпечення козацьких “прав і вольностей”, то йшла мова лише про те, що король “що-небудь” буде робити для їхнього покращення. Хоча разом з тим правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося: “...З жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. – Т.Ч.) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розвивайте господарство, життя здорове і веселе...”¹⁶ Справа про заборону шляхті перешкоджати відродженню козацького устрою була відкладена до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені для передачі їм до Львова й Полонного. Щодо інших вимог, то якщо “уроджений Гетьман” та Військо Запорозьке “милість батьківську узнавати завжди будуть... король буде ставитися до них прихильно”¹⁷. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684-1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Польський король ще мав надію укласти сепаратний мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилася. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Лише Апостольська столиця (яка, до речі, на той час перебувала у ворожих стосунках з Людовіком XIV) не тільки обіцяла, й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з

Московською державою. Польсько-московський союз, на думку Риму, мав зміцнити Священну Лігу й надати нового поштовху боротьбі з ворогами християнства.

Однак царський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав, адже тим самим, на переконання Москви, посилювався їхній суперник у боротьбі за володіння Україною – Річ Посполита. Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до вступу в Священну Лігу. А тому цар запропонував королеві підписати Вічний мир за умови його відмови від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Ці умови королю були оформлені московськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича¹⁸. Сприятлива зовнішньополітична ситуація (адже Польща була виснажена у війні з турками), яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн європейської Ліги проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. – питання про володіння українськими землями, хоча б “з лівого берега Дніпра”¹⁹.

У червні 1684 р. царівна Соф’я Олексіївна надіслала до Батурина для ознайомлення списки з “чотирьох розмов” російських дипломатів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які від імені Речі Посполитої домовлялися про укладення Вічного миру. Російський дослідник Ігор Греков відзначав, що тоді гетьман І. Самойлович переконував Соф’ю Олексіївну та князя Василя Голіцина, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі такого мирного договору, який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя²⁰. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена про можливе укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що поверне “всю вагу війни на російське царство”. Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. У листопаді 1684 р. у розмові з дяком Є. Українцевим гетьман нагадав тому про ставлення поляків до владної “смути” в Москві після смерті царя Федора Олексійовича навесні-влітку 1682 р., коли польський король “цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...”²¹. Це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малої чисельності

військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирини від турок та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемах православних у Польщі тощо²². “На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих госуларів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть”²³, – говорив гетьман московському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV “певну відомість” щодо його ставлення до Австрії й Польщі. У свою чергу, Є. Українець наполягав на підтримці українцями ідеї вступу Москви до Священної Ліги та активізації дій Лівобережної Гетьманщини проти Туреччини і Криму. Разом з тим, про участь українських послів у московсько-польських переговорах 1684 р. було повідомлено до Батурина: “...Що робиться на комісії (польсько-російській – Т.Ч.), дамо знати”²⁴.

З огляду на те, що проблема Правобережної України вирішувалася не на користь І.Самойловича, він потай від царів підтримував зносини з Кримським ханством і навіть зі своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: “...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. – Т.Ч.) мало хто відав”²⁵. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли і звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання Вічного миру. Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царів зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя, які належали Речі Посполитій²⁶. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С.Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропійською та кричевською волостями²⁷. Це був своєрідний демарш лівобережного Українського гетьманства, проведений всупереч позиції Москви, яка не хотіла будь-якого військового конфлікту з Варшавою.

У цей час, з огляду на територіальну суперечку з Польщею за українські землі, московські царі навіть розглядали можливість укладення з Австрійською імперією окремого договору, який передбачав би надання взаємної військової допомоги у разі нападу на когось з них Речі Посполитої. На думку Москви, це дієво б сприяло обмеженню зовнішньополітичних амбіцій польсько-литовського короля. Однак Відень не піддався на такі пропозиції Московської держави, вважаючи, що такий договір означатиме втягнення

поляків в орбіту зовнішньої політики Франції, яка мала великий вплив на Варшаву й, у свою чергу, хотіла використати її проти Австрії²⁸. Підстави для такого висновку й справді були, адже в Речі Посполитій активізувалася про-французька партія у сеймі, яка вимагала від свого короля виходу зі Священної Ліги й укладення мирної угоди з Османською імперією. Але Ян III Собеський плакав плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії і намагався використати перемогу в майбутніх битвах для укріплення власної влади і заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою. Фінансова криза в Польщі не дозволяла утримувати велике і боєздатне польське військо. Тому вже вкотре польська влада звернулася по допомогу до козацтва, яке задовольнялося меншою оплатою, на відміну від коронної армії чи найманців з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що успішне вербування козацьких полків прямо пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для відновлення на Правобережній Україні не тільки військових, але й адміністративних інститутів Війська Запорозького. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва надав дозвіл колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами, за умови визнання “протекції нашої і Речі Посполитої”.²⁹ Трохи згодом Ян III Собеський конкретизував свої слова, надавши козацтву право розташовуватися в межах території “коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані”³⁰. Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше “дідичні” землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою польською владою, що призвело до значних непорозумінь між українцями та поляками в наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавалися головним чином у межах т.зв. королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині – Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, які в другій половині 1640-х – на початку 1670-х рр. становили серцевину полково-сотенного устрою ранньомодерної Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П.Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме тому вони передавалися для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і коза-

ками. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій Хмельниччини. Так, наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належало київському єпископу А. Залуському.

Ще 9 січня 1684 р. папський нунцій у Варшаві Опціо Палавічіні нагадав королеві про необхідність організації нового походу козаків проти турецьких васалів у Молдавії та Північному Причорномор'ї й попросив надати попередній розрахунок необхідних витрат. Невдовзі було домовлено, що Ватикан надішле Польщі 450 тисяч флоринів, в т.ч. 100 тисяч – для козаків, 12 тисяч – на утримання польських кінних хоругв, 100 тисяч – на забезпечення артилерії, 200 тисяч – для набору піхотних підрозділів. Окрім того, 38 тисяч флоринів планувалося витратити для придбання “подарунків козакам”³¹. Невдовзі з цими подарунками на Правобережну Україну виїхав папський нунцій Франческо Бонесана.

Після того, як на козацькій раді в Могилеві у першій половині січня 1684 р. правобережним гетьманом обрали Андрія Могилу, король від імені римського папи вислав козацькому керівникові 100 тисяч злотих та наказав не допускати татар до Кам'янця-Подільського³². З цієї суми кожному простому козаку було видано лише по 3 таляри, осавулам – по 4 таляри, сотникам – по 5 талярів³³. Незважаючи на те, що певна частина правобережного козацтва (близько 2 тис. чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалася ще значна кількість козаків. 3 травня 1684 р. папський нунцій О. Палавічіні повідомляв до Ватикану про 10-тисячне козацьке військо, яке вийшло назустріч іншому представнику Апостольської столиці Ф. Бонесані³⁴. Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, згідно з даними якого під керівництвом А. Могили перебувало 8 тисяч піхотинців і 2 тисячі кіннотників³⁵. Польський комісар С. Друшкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до А. Могили “кожен день прибувають козаки – було б кому платити”, і прохав для них “гармати, олово, сірку, 8 тисяч мушкетів щоб швидко були прислані”³⁶. 8 травня правобережний гетьман передав нунцію Бонесані лист до Папи Римського Інокентія XI від “усього” Війська Запорозького. В ньому, зокрема, говорилося: “Підемо на ворогів Хреста Святого радісно, бажаючи від Всемогутнього Бога Вашій Святості многих літ та володіння щасливого як Голові Християнства, щоб могли бачити у стін християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених”³⁷.

Річ Посполита продовжувала провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила вів активне листування з волоцьким господарем³⁸. У травні 1684 р. український

гетьман вирушив на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчився невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з 200 козаками³⁹. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість убитих і полонених становила близько 3 тисяч чоловік), козаки “за шию його Могиленка волочили”⁴⁰, але булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра. Додатковим поштовхом до втечі певної кількості козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

На початку червня 1684 р. Могила написав листа до Яна III Собеського і як гетьман Війська Запорозького скаржився, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю⁴¹. Він також повідомив, що полковник Семен Палій, забравши 100 тисяч злотих з платні короля, перейшов разом з полковником Дроб’язгою і Кришталем до І. Самойловича. Правда, С. Палій повернувся на Правобережну Україну і запевнив короля, що буде підкорятися наказам гетьмана Могили⁴². Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. З його наказу переяславський полковник Павло Полуботок весною 1684 р. “заслав” до м. Немирів, гетьманської резиденції правобережного Війська Запорозького, бориспільських козаків – братів Яковенків “для повернення війська і його самого (Могили. – Т. Ч.)”⁴³. Після п’ятитижневого перебування на Правобережжі вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків. Слід зазначити, що І. Самойлович не тільки всілякими засобами переманював на свій бік “лядських” козаків, а й робив все можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана перед польським королем. Відразу по обранні гетьмана на “правому березі” Дніпра Самойлович заявив офіційний протест перед польською владою, вказуючи на неправомірність таких дій правобережного козацтва⁴⁴.

Очевидно, саме значне зменшення кількості козацтва на Правобережжі змусило Яна III Собеського 20 червня 1684 р. видати універсал до правобережного Війська Запорозького та “всієї черні і цілого православного народу козацького”⁴⁵. Українських козаків знову закликали стати під прапори короля Речі Посполитої та разом з австрійськими та венеціанськими військами виступати проти турків. Ще перед цим, у травні, Ян III Собеський направив на Запорозьку Січ своїх комісарів Порадовського і Монкольського, які мали схилити запорожців до військової співпраці проти Османської імперії і Кримського ханства, а також просити кошового отамана залучити до анти-

турецької боротьби донських козаків і калмиків. У дипломатичній інструкції, наданій послам на Січ, зокрема, відзначалося, що “Республіка Венеціанська... у Лізі, яка нічого більше собі не зичить, як з славним Військом Запорозьким могла з’єднатися на морі, єдиного разом воювати неприятеля”⁴⁶. Для того, щоб січовики залучилися до спільних дій країн Священної Ліги, король обіцяв їм видати 5 тисяч злотих як задаток та “підтвердити усі права, вольності, привілеї”. У відповідь на королівське звернення кошовий отаман відправив до Калмикії і Дону свого посланця, і невдовзі на допомогу Речі Посполитій прибуло 200 донців, 70 калмиків та декілька тисяч запорозьких козаків⁴⁷.

8 липня 1684 р. правобережний гетьман А. Могила отримав лист-відповідь від самого Інокентія XI. Це засвідчувало не лише прихильність Ватикану до козацтва у цей час, але й означало визнання військових заслуг українців у боротьбі Священної Ліги з Османською імперією. У папському листі, який був написаний у відповідь на звернення провідника козацтва Правобережної України, говорилося: “Особливий радісний привід приніс Нам лист, який вислав до Нас в імені твоїм власнім і цілого Війська Запорозького, якого вірним є командуєчим – зазначаючи, що є готовими в сполученні з непереможними загонами, військами і відважними вояками найдорожчого у Христі нашого сина Яна, Короля Польського, напасти на найзавзятішого ворога Християнської Республіки і в бездоганній вірі і витривалості ввійти з іншими у примирення для його знищення. Понад те мовимо як нічого для Нас не могло трапитися милішого ані приємнішого, так хочемо, аби і для тебе і для того ж Війська було то певне, що з того часу не занедаємо постійно новими доказами нашу прихильність поглядом вас. Тим часом, просимо Бога для усіх про щасливий успіх і з великою милістю передаємо благословення Апостольське”⁴⁸. Тоді ж у листі до Інокентія XI король Речі Посполитої заявляв, що зможе набрати для планованого походу на турецькі володіння у Північному Причорномор’ї 40 тисяч (!) козаків⁴⁹. Очевидно, говорячи про це, Ян III Собеський орієнтувався на необґрунтовані заяви С. Куницького про набір тим саме такої кількості вояків, або ж сподівався залучити до спільних дій проти турецьких васалів козаків Лівобережної Гетьманщини.

Заклики короля Речі Посполитої привертали на землі правобережного Подніпров’я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого “затягнення” козацького війська.⁵⁰ Військо Могили налічувало від 5 до 8 тисяч козаків, які, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана

Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Разом з тим, А. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари, а “границі від Запорозів по Київ і по Батурині міцні”⁵¹, і що вже страчено двадцять козаків. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян – Правобережжя заселялося, у військах Могили з’являлося все більше досвідчених воїнів. Це давало змогу успішно провадити військові операції проти турків, татар і частини козаків (тих, що у 1681-1683 рр. перебували під владою Георгія Дуки), які перейшли на їхній бік.

У 1684 р., згідно з планами Священної Ліги, польські війська разом з правобережними козаками оволоділи турецькою фортецею Язлівець⁵²⁵³. Восени того ж року гетьман А. Могила неодноразово вислав полонених татар і турків до Варшави, Кракова та Львова. “...По градах, біля Кам’янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив”, – так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана Григорій Граб’янка⁵⁴. “Ми спустошили решту країни навколо Кам’янця, щоб його численна залога не могла дістати харчів..., що незабаром призведе цю залогу до останнього відчаю”⁵⁵, – повідомляв 8 листопада католицький єпископ С. Воєнський про спільні дії польських хоругв та козацьких полків на Поділлі. Наприкінці 1684 р. війська правобережного козацтва та Запорозької Січі суттєво допомогли польсько-литовській армії у битві з турками під молдавською Цецо-рою.

Таким чином, європейська програма дій, яка була вироблена державами Священної Ліги протягом 1684-1686 рр. передбачала військові походи козацтва Правобережної та Лівобережної України (під контролем Речі Посполитої та Московської держави), а також Запорозької Січі проти татар та інших мусульманських васалів Османської імперії у Північному Причорномор’ї та Криму. В зв’язку з цим протягом наступних десятиліть українські козаки брали активну участь у боротьбі європейських країн проти Османської імперії.

Після перемоги європейських країн над турками у Віденській битві 1683 р. король Речі Посполитої Ян III Собеський розпочав відновлення козацького устрою на Правобережній Україні, який був майже знищений Польщею під час боротьби з непокірним гетьманом Петром Дорошенком протягом першої половини 70-х рр. XVII ст. Король проголосив тут наказами гетьманами Андрія Могили (1684-1689), Григорія Івановича (Гришка, 1689-1692), Самійла Івановича (Самуся, 1693-1699) і намагався підпорядкувати самовільну козацьку “реколонізацію” цих українських земель своєму контролю. Польсько-Литовська держава, як і перед тим, намагалася викорис-

стати козацтво Південно-Східної Київщини та Східного Поділля як додаткову військову силу в боротьбі проти Османської імперії та залежних від неї країн. Правобережці разом з козаками Запорозької Січі запрошувалися для участі в багатьох військових походах польсько-литовської армії. Варшава також підтримувала проведення українцями самостійних бойових операцій, що не суперечили військовим планам Священної Ліги, до якої у 1686 р. увійшла Московська держава. Адже у даному випадку бажання царів відвоювати у турків Правобережну Україну, обмежити напади татар на свої південні землі та оволодіти виходами до Азовського та Чорного морів збігалося з антитурецькою доктриною Відня і Риму. З цього час Лівобережна Гетьманщина, яка перебувала під протекцією царів, також була залучена до боротьби з Османською імперією і Кримським ханством.

Визнанням значних заслуг козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи від турецької агресії стала постанова варшавського сейму від 16 лютого 1685 р., у якій зазначалося, що “всіх козаків Низових і Українських, як тих, які побажали признати його (гетьмана А. Могилу. – *Т. Ч.*), мають осідати на Україні, вернути їм їхні давні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...”⁵⁶. Правобережному гетьману дозволили набирати полковників не тільки з шляхетського стану, як було досі, але й серед козацької старшини. Сеймова конституція надавала козацтву землю у межах шляхетських володінь, що і стало причиною подальших конфліктів між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджувалися козацькі полки – Фастівський (Білоцерківський), Брацлавський, Вінницький, Корсунський та Богуславський. Панівні кола Речі Посполитої у даному випадку керувалися принципом “найменшого зла” – перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнавалося за окрему військово-політичну силу, що, у свою чергу, стимулювало відновлення прагнення українців до самостійного життя.

Результати такої політики польської влади не забарилися. Ще на початку січня 1685 р. полки А. Могили розбили загоны призначеного турками гетьмана Теодора Сулими (Сулимки). Після цієї перемоги невідомий кореспондент у “новинах” з Жовкви повідомляв, що “ціла Україна тільки нам (Польщі. – *Т. Ч.*) належить, нема жодного місця, що до нас не належить”⁵⁷. Невдовзі Могила відправив своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля⁵⁸.

Для оплати військових послуг українського козацтва Ватикан виділив 160 тисяч флоринів. З огляду на це восени 1685 р. правобережні козаки беруть участь у поході війська Речі Посполитої на чолі з великим коронним

гетьманом Станіславом Яблоновським до Буковини, Молдавії і Волощини. У похідному “Щоденнику”⁵⁹ коронного гетьмана Польсько-Литовської держави зустрічаємо чимало свідчень про успішні бойові дії українського козацтва, хоча ця військова кампанія й не відзначалася великими зверненнями. Як засвідчував у той час І. Самойлович, “багато від польської Речі Посполитої значні пани і менші у теперішній війні турецькій не чують прибутку, що через численні воїнські походи, велике на землю і на людей наноситься зубожіння і війська їх дуже ослабли..., їм полякам та війна не люба...”⁶⁰.

29 вересня, переправившись через річку Прут, військо Речі Посполитої підійшло до селища Боян. Тут був організований оборонний табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3-х тисяч українців і 2-х тисяч литовців⁶¹. Вранці, 1 жовтня, близько 30-тисяч татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії С. Яблоновського. Саме там розміщувався козацький табір (“*Tabor Kozacki*”) під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників Семена Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск переважаючих сил противника, козацькі полки після трьохгодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу надійшло близько десятка литовських хоругв, після чого фронт знову вирівнявся. Відбивши ворожу атаку, козаки перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, “Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішо з кільканадцятьма козаками за татарами”⁶². Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися серед переважаючих сил противника, а тому п’ятеро козаків потрапили до полону, решта під керівництвом Гришка відступила, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички.

У цьому поході відзначився також і один з “героїв Відня”, український полковник Апостол. Коронний гетьман розповідав, що “до Волох для язика пан Апостол полковник козацький виправлений, який далі ніж було треба пішов, а сердар Волоський зі сотнею турків пішли переслідувати його. Він (Апостол. – Т. Ч.) їх усіх розгромив, сердар ледве втік, кільканадцять язиків Волоських і Турецьких привів”⁶³. На честь цього походу С. Яблоновським була складена поема, яка у друкованому варіанті вперше побачила світ у 1745 р. в Замості. Чимало її рядків присвячувалося українським козакам. Автор згадував і про гетьмана Могилу, який разом з полковниками Гришком, Палієм і Апостолом відзначився у буковинсько-волоській виправі, і називав їх справжніми “рицарями і молодцями”⁶⁴.

Рада польського сенату у Варшаві наприкінці 1685 р. ухвалила рішення про щонайшвидше “затягнення” козаків, у зв’язку з чим декілька тисяч козаків взяли участь в облозі військом Речі Посполитої столиці турецького еялету Кам’янця-Подільського⁶⁵. Тоді ж папський нунцій О. Палавічіні не пого-

дився із завищеним, на його думку, розміром плати для цього набору, який, до речі, був запропонований самим королем⁶⁶. Тому 3 березня 1686 р. у Жовкві була скликана виїздна рада сенату, де представнику Ватикана запропонували компромісне рішення – традиційно виплатити правобережному козацтву 100 тисяч злотих. Ці гроші, а також одяг (“барви”), олово, порох та кулі привезли до Немирова козаки з полку полковника С. Палія “на 3 возах, запряжених по 6 коней в кожний”⁶⁷.

Надходження матеріальної допомоги з Апостольської столиці сприяло тому, що наприкінці літа 1686 р. українські козаки приходять до військового табору Яна III Собеського, який вирушив “на допомогу цесарю римському проти турок” до Волоського князівства. Участь правобережних козацьких полків ще в одному поході 36-тисячної польсько-литовської армії відображено в “Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р.”⁶⁸. Він був написаний ще одним учасником Віденської битви королевичем Якубом Собеським, який був одним з керівників цієї кампанії. Гетьман А. Могила зумів надати у розпорядження польського командування близько 6 тисяч козаків. Очевидно, що серед них перебувало й 2 тисячі 700 запорожців. Наприкінці липня військо Речі Посполитої вступило до Молдавії. “Його Королівська Милість здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бесарабію...”⁶⁹ – засвідчував грандіозні плани польсько-литовського уряду посол Венеції у Варшаві Альберті. Великі кошти для набору козаків до цієї кампанії були виділені Інокентієм XI. Незважаючи на те, що польсько-литовський король, за висловом Збігнева Вуйціка, вже не був тим “Собеським з-під Хотина і Відня”⁷⁰, а його армія не здобула у цьому поході переконливих перемог над турками і татарами, тим не менш, тут козацькі полки відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок з ворогом, у яких загинуло близько 300 українців⁷¹. Серед поранених був і козацький полковник Захарій Іскра. Королівські війська, хоч і оволоділи Яссами, але в результаті багатьох боїв з турецько-татарсько-молдавськими підрозділами втратили майже третину свого складу і відступили до Речі Посполитої. Незважаючи на цю невдачу Яна III Собеського, присутність великого війська на території залежних від Османської імперії Молдавії та Волощини стримувала великі сили турків. Це дало змогу австрійським військам Леопольда I Габсбурга відчутти себе значно вільніше в Угорщині й на початку вересня 1686 р. оволодіти містом Будою, що стало важливою перемогою коаліційних сил Священної Ліги.

Не стояли осторонь боротьби з Османською імперією, зокрема, з її васалами у Криму та Північному Причорномор’ї, й Московське царство та Лі-

вобережна Гетьманщина. Підписання Москвою та Варшавою Вічного миру в травні 1686 р. ознаменувало входження московських царів до Священної Ліги⁷², що, у свою чергу, скасовувало Бахчисарайський мир 1681 р. та розпочинало нову війну Московії з Туреччиною. Згідно з 10-м пунктом польсько-російського “Вічного миру” планувалося, що Московська держава, з огляду на плани європейської коаліції, розпочне війну з Кримським ханством: “...З братської своєї любові до його королівської величності, і на бажання цісарської величності римського, королівської величності французького, курфюрста бранденбурзького, також і Речі Посполитої Венеційської через настання постановленого вічного миру, їхня царська величність зволили розірвати мир... з турецьким султаном і кримським ханом... Від Різдва Христового 1687 році також і на майбутні літа мають іти в допомогу численними силами з боку їхньої царської величності війська і на самий Крим”⁷³.

Відразу ж після приєднання до Священної Ліги царівна Соф’я Олексіївна, залучаючи лівобережного гетьмана Івана Самойловича, розпочала організацію військового походу на кримських татар. У травні 1686 р. до Лівобережної Гетьманщини та Запорозької Січі надійшла царська грамота з наказом воювати з татарами “у степах, на річках та переправах”. Влітку 1687 р. російська армія під керівництвом великого князя Василя Голіцина разом з 60-тисячним військом українського козацтва на чолі з гетьманом І. Самойловичем здійснила виснажливий похід до Перекопу⁷⁴. І хоча з першого разу Кримське ханство завоювати не вдалося, однак, московсько-українські війська на певний час стримали військові апетити Бахчисараю щодо проникнення до Центрально-Східної Європи й тим самим значно ослабили Високу Порту. Саме у серпні 1687 р. турки, не дочекавшись допомоги від татар і ногайців, отримали дошкульну поразку від австрійців під Мохачем. “А та праця наша (походи на Крим. – Т.Ч.) не за однією Їх Ц[арської] П[ресвітлої] В[еличності] Російської монархії..., але й для захисту країн Корони Польської буде...”⁷⁵ – відзначав з цього приводу в одному з документів регіментар Лівобережної України Іван Самойлович.

У період з 18 липня до 3 серпня 1687 р. правобережні козацькі полки знову брали участь в облозі Кам’янця-Подільського⁷⁶. Ірландський вчений Бернард О’Коннор, який у 1698 р. у Лондоні видав “Історію Польщі”, писав, що головне подільське місто взяв “в облогу генерал козаків Могила, поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії”⁷⁷. У цей час до військового табору А. Могили на допомогу прибувають запорозькі та “сіверські” (очевидно, з Стародубського полку) козаки з Лівобережжя. У зв’язку з своїм

перебуванням під Кам'янцем-Подільським, Могिला призначив наказним гетьманом у Немирові одного з учасників післявіденського походу до Угорщини і Словаччини, полковника Максиміліана Булигу-Курцевича⁷⁸. 20 жовтня А. Могила звернувся до комісара С. Друшкевича з інформацією про ймовірний напад ханських військ на Правобережжя⁷⁹.

Ще на початку 1688 р. до Яна III Собеського звернувся імператор Австрійської імперії з проханням послати до Молдавії козацьке військо, якому цар Леопольд I Габсбург відразу ж обіцяв заплатити необхідне жалування⁸⁰. У червні правобережний гетьман повідомляв Яна III Собеського про свою перемогу над татарами поблизу Немирова⁸¹, а у вересні того ж року, з огляду на прохання Відня, король наказав А. Могилі готуватися до чергової військової операції та укласти реєстр козацьких полків⁸².

У листопаді 1688 р. делегація, куди входило близько чотирьох десятків правобережних та запорозьких козаків, зустрічалася з польсько-литовським монархом під Кам'янкою, що за 6 миль від Золочева. Ця зустріч відбувалася в атмосфері надзвичайної секретності, адже переговори польського короля з представниками Запорозької Січі порушували умови Вічного миру. Під час розмови з королем розглядалися різні питання функціонування козацтва на Правобережжі та Запорожжі. Зокрема, низові козаки скаржилися на утиски зі сторони Москви та прохали заступництва у Речі Посполитій⁸³.

Московська держава тим часом продовжувала виконувати свої зобов'язання як член Священної Ліги, що, головним чином, лягло великим тягарем на Лівобережну Гетьманщину. Протягом вересня-жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку атакував турецьке місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за наказом царів Івана та Петра і розпорядженням гетьмана Івана Мазепи (який був обраний на Коломацькій козацькій раді 25 липня 1687 р. замість І. Самойловича, якого звинуватили у невдалому Кримському поході) у гирлі Самари спорудили Новобородицьку фортецю, яка б не лише обороняла Україну та Московію з півдня, але й слугувала б військовою базою для підготовки нових походів на Крим.

Протягом березня-червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Кримського ханства. На той час об'єднана армія нараховувала 140 тисяч чоловік – 100 тис. московського війська і 40 тис. козаків Лівобережної України, якими командував І. Мазепа. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилася невдачею. Причина цього полягала насамперед у невідповідності московських військ до війни

з кримською кіннотою та довгочасного перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту і фуражу. Разом з тим, проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях⁸⁴. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом московсько-українського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму.

Влітку 1689 р. нарешті був укладений реєстр козацьких полків Правобережної України. Планувалося, що козаки, які увійдуть до нього, будуть направлені для відвоювання у турок молдавської фортеці Сороки на Дністрі⁸⁵. На прохання представника Ватикану Ф. Бонесани цей реєстр мали скласти ще за рік перед тим, але, зважаючи на протистояння між А. Могилою та С. Палієм (останній не хотів визнавати владу “ляшського” гетьмана), затрималися з цією справою. В результаті огляду українських підрозділів, які вишикувалися поблизу містечка Касперівці під Язлівцем, виявилось, що козацьке наймане військо нараховувало п'ять полків, до яких входили 1 тисяча 449 козаків. До компуту не увійшли, як зазначалося наприкінці списку, козацькі відділи Т. Барабаша, Булукбаші, якогось Михайла та Семена Корсунця загальною кількістю близько 500-700 чоловік. Слід відзначити й те, що до реєстру 1689 р. не було внесено полки Семена Палія та Андрія Абазина, які на той час не виявляли бажання підкорятися новопризначеному гетьману Гришку.

Виконуючи настанови Священної Ліги, у липні 1689 р. Гришко разом з підрозділами комісара С. Друшкевича намагався відвоювати у турок стратегічно важливу фортецю Сороки на Дністрі. Цей намір закінчився невдачею, що, однак, не завадило одному з італійських “летючих листків” вмістити інформацію про битву польсько-українських військ з турками і татарами в Молдавії⁸⁶. Повернувшись до Немирова, який традиційно був гетьманською резиденцією з часів Ю.Хмельницького, Гришко спішно почав укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, згідно з повідомленнями розвідників, йому загрожував напад татарського війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня наказав С. Друшкевичу і С.Яблоновському допомагати козакам Гришка в обороні міста⁸⁷. Одночасно король переживав за боєздатність козацьких полків, яка, очевидно, бажала кращого, з огляду на стан дисципліни серед козацької старшини. Окремі з полковників, зважаючи

на звичаєве право, не бажали підкорятися нелегітимному (оскільки Гришко не був обраний козацькою радою) гетьману. Однак правобережний гетьман впорався з обороною Немирова та розгромив численну татарську орду під мурами міста, а також поблизу Іванкова. Як доказ своїх перемог, він відіслав до королівської резиденції декілька полонених татар⁸⁸.

Крім того, правобережні козаки здійснювали набіги до Північного Причорномор'я, в зв'язку з чим Ян III Собеський неодноразово відзначав уміле керівництво наказного гетьмана: "...Відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції"⁸⁹. У жовтні 1690 р. козаки Гришка знову відзначилися у боях з татарами і турками й прислали королеві "язика татарського під Очаковим взятого"⁹⁰. Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені-зими 1690 р. Гришко ще кілька разів прислав важливих полонених до Варшави.

З початком останнього десятиліття буремного XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців. Кримські татари не лише здійснювали постійні напади на українські землі, але й дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної Гетьманщини у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви⁹¹. Наприкінці червня того ж року гетьман Іван Мазепа наказав компанійському полковнику Іллі Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Казі-кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня, взяли участь близько 4 тисяч компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя – тисячний підрозділ С. Палія⁹². Крім того, у липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського атакували Очаків. У той же час козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Акермана і Килії.

Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час, згідно з спостереженнями історика О. Сокирка, стали рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника наносилися блискавичні удари⁹³. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи.

На початку 1691 р. на допомогу Гришку прибуло близько 700 запорожців на чолі з Яремою Гладким, якого відразу ж було призначено полковником⁹⁴. Цей рік відзначився також участю козаків Правобережної України у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. Для операції вдалося набрати 2 тисячі 300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 – А. Абазіна, 700 кіннотників і 250 піхотинців – В. Іскрицького та 150 піхотинців Я. Гладкого)⁹⁵. На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з королем Яном III Собеським та його сином Якубом узгодили план-максимум - зайняти всю Молдавію та Волощину та план-мінімум – оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінює цей похід польсько-литовської армії, стверджуючи, що від часу участі в невдалих битвах під Жовтими Водами і Корсунем вона не зазнавала таких важких поразок⁹⁶.

Армія Речі Посполитої у вересні 1691 р. все ж таки завойовувала молдавські міста Сучаву та Нямц. Поруч з цим чи не єдиною успішною операцією у рамках походу стало оволодіння поляками та українцями турецькою фортецею Сороки. У ній залишили гарнізон, який складався з двох відділів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом призначеного комендантом Ернеста-Оттона Раппе. Після відходу основних сил вони успішно відбивали майже щоденні ворожі напади⁹⁷. Разом з польськими піхотинцями п'ять козацьких сотень протягом тривалого часу обороняли Сороки⁹⁸. Це забезпечило можливість уряду Речі Посполитої збудувати на “турецькому” березі Дністра фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими фортецями унеможливлювала ефективний доступ турків і татар до Кам'янець-Подільського⁹⁹. Але цей похід до Молдавського князівства, так само, як і попередні виправи 1685 і 1686 р., закінчився поразкою королівських планів відвоювання цього важливого регіону в Османській імперії. Однією з найголовніших причин цього була мала ефективність польського війська, яке не було регулярним, а, отже, на той час почало відставати у своєму розвитку від європейських армій. Разом з тим, анахронізмом виглядали знамениті “крилаті” гусари, які постійно програвали у боях з рухливою татарською кіннотою. У свою чергу, польські піхотинці не були навчені брати штурмом потужно укріплені турецькі фортеці. Слабкою серед вояків Речі Посполитої була й дисципліна, що також стосувалося і козацьких підрозділів.

З огляду на військові інтереси Священної Ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувало-

ся організувати третій напад на Крим, майже трьохтисячний загін українського козацтва з “обох берегів” Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова спільна виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова. “...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь”¹⁰⁰, – повідомляв у цей час гетьман Іван Мазепа до Москви.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: “...Коли той не приятель меча святого посягнув на все християнство... *До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне* В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[ил]л[остивого]; щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на услуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[ил]л[остивого], дідизної, не відмовляюсь від тієї праці до порятуння Християн”¹⁰¹. Восени того ж року С. Палій разом з підрозділами Лівобережної України (загальною кількістю до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині (Бендер) у Молдавії й витримали кількадедний бій з військами Білгородської орди. У зв’язку з цим на раді сенату Речі Посполитої за вимогою короля затвердили рішення про виплату козакам 120 тисяч злотих¹⁰².

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво під керівництвом С.Палія вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де, за свідченнями Самійла Величка, “села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...”. Восени того ж року козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці Іллі Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор’я. Повертаючись з Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта “реляцію” з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, що були подаровані тому султаном¹⁰³. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених “язиків”. Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат та 200

полонених. Як стверджує історик Віктор Заруба, цей напад було здійснено з метою відволікання татар від допомоги туркам в Угорщині¹⁰⁴.

Сенатська комісія Речі Посполитої у квітні 1695 р. ухвалила рішення: “козакам вилічити зараз суму 27 тисяч 888 злотих і дати на сукно”¹⁰⁵. 10 жовтня до реєстру було внесено 2 тисячі 050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся – 500 чол., полковників С. Палія – 300, А. Абазіна – 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) – 200, З. Іскри – 300, Яреми (Гладкого - ?) – 170, Барабаша – 120, Данила (Федоровича - ?) – 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта, – 60, а також козаків, що тимчасово знаходилися під владою коронного підстоля Ю. Любомирського, – 200 осіб¹⁰⁶. Треба підкреслити, що складені у цих роках переписи козаків не охоплювали їхньої повної кількості. Так, наприклад, за реєстровими списками 1694-1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм командуванням близько 2-3 тисяч чоловік. Звичайно, що справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою.

Протягом 1695-1696 рр. Московська держава та Лівобережна Гетьманщина здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззі Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османській імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів¹⁰⁷. Вже під час першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азову, російсько-українськими військами було завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра – Казі-кермен (Газі-кермен), Мустріт-кермен (Нусрет-кермен, Таванськ), Мубарек-кермен (Мубеуре-кермен) та Іслам-кермен (Шах-кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом 1 тисяча 740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожих корабля та захоплено декілька десятків полонених¹⁰⁸.

Влітку 1696 р. близько 15 тисяч козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компанійці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. У цій виправі також брав участь і “перший бомбардир” московської армії – цар Петро І. Українські козаки відзначилися протягом місячної облоги (з 17 червня до 18 липня) цієї потужної турецької фортеці, під час якої вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 чоловік. 19 липня 1696 р. гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення

у країн-учасниць Священної Ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Триумфальною аркою (її було зроблено за проектом українського архітектора І. Зарудного) начебто мало символізувати наступність подвигів античних імператорів, а, отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії¹⁰⁹.

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра I, щоб вислав козацькі полки на ті шляхи, якими “бусурманські війська ходили на німецьку війну”¹¹⁰, тобто до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського (його очолював Ф. Шепель) і Миргородського (І. Мирович) полків разом з охотницькими підрозділами Лівобережної Гетьманщини на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об’єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар¹¹¹. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих та майже тисячу малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т.зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра. Останньою спробою завоювати Очаків став похід військ гетьмана І. Мазепи та московського воеводи Я. Долгорукова у травні-серпні 1698 р.

У 1696 р. помер “віденський богатир” Ян III Собеський, але війна Речі Посполитої з Османською імперією продовжувалася його наступником – новим королем Августом II Саксонським. 21 травня 1698 р. король Август II Саксонський особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого “язика”. У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що “людей, прибулих з ним (полоненим татариним. – Т. Ч.), уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили”¹¹². З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4 тисячі злотих і особистий дарунок для фастівського полковника¹¹³. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. “І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без зарплати виправдати на кампанію”, – писав С. Яблоновський до короля¹¹⁴. Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа, Август II Саксонський повідомляв наказному гетьману правобережного козацтва Самусю: “...Уконтенування Війську Запорозькому вже обміслене і відправлене через

каштеляна Краківського”¹¹⁵. Окремо король звертався до С. Палія: “...консистенція, що належить для твоїх молодців буде надана”¹¹⁶.

8 лютого 1700 р. цар Петро I вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія за доблесну участь багатотисячних козацьких полків у російсько-турецькій війні 1686-1699 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польсько-литовський король у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турок і татар ордемом “Білого Орла”, а австрійський імператор Йосиф I Габсбург надав лівобережному гетьману, в т.ч. і за військові заслуги, титул “найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. – Т.Ч.) імперії”. Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців у війну християнських країн з Османською імперією.

У 1698-1699 р., з огляду на початок процесу примирення держав анти-турецької коаліції з Високою Портою, ситуація у стосунках козацтва з королівським урядом Речі Посполитої докорінно змінюється. Варшавський сейм ухвалив постанови про заборону утримання “козацької міліції”. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, козацька старшина зібралася на раду у Фастові, внаслідок чого 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського відіслали листа за підписом “Семена Палія, полковника Війська В[ашої] К[оролівської] М[илості] Запорозького, сотників, отаманів і черні”. У ньому, зокрема, говорилося: “... Аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої під час початі з неприятелем меча Святого (Османською імперією. – Т.Ч.) війни зтягнені і утверджені листом Й[ого] К[оролівської] М[илості] великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у всіляких битвах з неприятелем здоров’є своє втрачаючи, кров проливаючи при достоїнствах В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо”¹¹⁷.

Однак апелювання старшини до своїх нещодавніх військових заслуг не вберегло правобережне козацтво від розпуску. Варшавський уряд вже не зважав на дієву участь козаків у Віденській битві 1683 р., поході до Угорщини і Словаччини, періодичній облозі Кам’яця-Подільського, вибитті турків з багатьох фортець Східного Поділля, військових операціях у Молдові та Буджаку. На думку Речі Посполитої, з підписанням у 1699 р. Карловицького миру з султаном, за яким під владу короля поверталися втрачені землі Правобережної України, зникала й мусульманська загроза, а, отже, відпадала необхідність в утриманні найманого козацького війська. У зв’язку з підписанням перемир’я з Туреччиною у сербському містечку Карловиці війну

проти Османської імперії та Кримського ханства припинила й Московська держава, а, отже, й залежна від неї Лівобережна Гетьманщина.

Таким чином, в останній чверті XVII ст. керівники правобережного Війська Запорозького А. Могила, С. Палій, Г. Іванович (Гришко), С. Іванович (Самусь), а також лівобережні гетьманські уряди І. Самойловича й, особливо, І. Мазепи залучають до війни з турками і татарами усі можливі матеріальні та людські ресурси країни. “Протягом 12 років, від початку свого гетьманства, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія”¹¹⁸, – писав з цього приводу сам І. Мазепа. Протягом 1684-1699 рр. козацьке військо поліцентричного Українського гетьманства здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 10 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. чол.) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дунаю, Дніпра, Дністра й Бугу, Північного Причорномор’я та Приазов’я, а також декілька морських виправ проти османського флоту в акваторії Чорного моря.

Узгоджені військові дії українських полків з Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя проводилися на виконання військових планів держав Священної Ліги, які після Віденської битви 1683 р. продовжували вести війну з Османською імперією та її васалами у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. З іншого боку, воєнна взаємодія козацтва з різних “берегів” Дніпра сприяла політичному зближенню двох частин Українського гетьманства, а також Запорозької Січі.

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 40, 47.

² Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997: Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.

³ Цит. за: Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 340.

⁴ Цит. за: Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. – К., 2004. – С. 31.

⁵ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссией. – Т. XI. – СПб., 1869. – С. 142.

⁶ Там же. – С. 15.

⁷ Там же. – С. 16.

⁸ Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13-14. – СПб., 1896. – Стбц. 374-375; Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного

- миру” // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX-XVIII ст. – К., 2000. – С. 349-350.
- ⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 329.
- ¹⁰ Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год.). – Ч. 3. – Москва, 1897. – С. 155.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Бібліотека Музею ім. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ). – Теки Нарушевича, од. зб. 181, № 70, арк. 379.
- ¹³ Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). – “Архів Замойських”, од. зб. 3053, арк. 325-327.
- ¹⁴ БМЧ. – Од. зб. 866, арк.20.
- ¹⁵ АГАД. – “Архів Замойських”, од. зб. 3053, арк. 325.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 326.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 326 зв.
- ¹⁸ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1994. – S. 42.
- ¹⁹ Копреева Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до “Вечного мира” 1686 г.): Автореф. канд. ист. наук. – Ленинград, 1952. – С. 20.
- ²⁰ Греков И. “Вечный мир” 1686 года: Рукопись дис... канд. ист. наук. – Москва, 1950. – С. 392.
- ²¹ Там же. – С. 395.
- ²² Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру”. – С. 350-351.
- ²³ Соловьев С. История России. – Кн. 3. – Т. XIV. – Стбц. 992.
- ²⁴ Копреева Т. Указ. соч. – С. 20.
- ²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 176.
- ²⁶ Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. – Вип. I. – К., 1993. – С. 118; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1994. – S. 42.
- ²⁷ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII-XVIII ww. – Wroclaw, 1963. – S. 30.
- ²⁸ Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683-1699 гг. Рукопись дис... канд. ист. наук. – Ленинград, 1958. – С. 116.
- ²⁹ АГАД. – Ф. “Архів Замойських”, од. зб.3053, арк. 325 зв.
- ³⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868. – С. 94.
- ³¹ Pukianiec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją. 1683-1684. – Wilno, 1937. – S. 83.
- ³² БМЧ. – ТН, од. зб. 180, № 48, арк. 161; № 50, арк. 168.
- ³³ Там само. – № 67, арк. 232.
- ³⁴ Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 26.

- ³⁵ Дополнения к актам историческим, собраннные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. XI. – СПб., 1872. – С. 97.
- ³⁶ АГАД. – Ф. “Архів Заморських”, од. зб. 3036, арк. 275.
- ³⁷ Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського. – С. 26
- ³⁸ Дополнения к актам историческим. – Т. XI. – С. 90.
- ³⁹ БМЧ. – ТН, од. зб. 180, № 55, арк. 187.
- ⁴⁰ Акты ЗР. – Т. V. – С. 176.
- ⁴¹ АГАД. – Ф. “Архів Замоийських”, од. зб. 3036, арк. 165.
- ⁴² БМЧ. – Од. зб. 2765, арк. 35; Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 208-209.
- ⁴³ Дополнения к актам историческим. – Т. XI. – С. 171.
- ⁴⁴ Акты ЗР. – Т. V. – С. 176; Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 371.
- ⁴⁵ Акты ЗР. – Т. V. – С. 178-179.
- ⁴⁶ АГАД. – Ф. “Архів Замоийських”, од.зб. 3036, арк. 271-275.
- ⁴⁷ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. – С. 25
- ⁴⁸ Цит. за: Bendza M. Kosciol Prawoslawny w Rzeczypospolitej przededniu i dobie wiktorii Wiedenskiej // Rocznik Teologiczny. – Z. 1. – 1983. – S. 82.
- ⁴⁹ Relacye nuncyszów apostolskich w Polsce od roku 1548 do 1690. – Т. 1. – Berlin; Poznan; 1864. – S. 436.
- ⁵⁰ БМЧ. – ТН, од. зб. 181, №26, арк. 174; Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. – Warszawa, 1932. – S. 19.
- ⁵¹ Дополнения к актам историческим. – Т. XI. – С. 150.
- ⁵² Ця потужна подільська фортеця постала, очевидно, у XIV ст. на р. Ольховець. Протягом 1575-1644 рр. неодноразово перебудовувалася та зазнавала реконструкції. Зокрема, з боку міста зведено напівкруглу бастею з трьома стрільницями для гармат та казематом. На східньому фортечному мурі, знаходилися дві башти, а також брама з розвідним мостом. Історики засвідчують, що саме Язлівецька фортеця стала однією з перших у Короні Польській твердинь, де застосовувалися західні, головним чином, італійські, новинки фортифікаційної справи. У 1676 р. фортеця була захоплена турками й відвойована 1684 р. військами Речі Посполитої, до складу яких входили й підрозділи українського козацтва.
- ⁵³ Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Historyczny-Wojskowy. – Т. II. – Cz. 2. – Warszawa, 1930. – S. 19.
- ⁵⁴ Літопис Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 233.
- ⁵⁵ Цит. за: Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – Т. 4. – К., 1992. – С. 118.
- ⁵⁶ Volumina legum. – Т. V. – Petersburg, 1860. – S. 350.
- ⁵⁷ Бібліотека Польської академії наук у Кракові (далі – ПАН). – Од. зб. 1855, арк. 253.
- ⁵⁸ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 210. Розрядний приказ, стовпці Білгородського столу, оп. 12, ствп. 1170, арк. 549.
- ⁵⁹ Dyaryusz prawdziwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKMcі i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Woloszach // Biblioteka starozytna pisarzy polskich. – Warszawa, 1844. – Т. V. – S. 241-261.
- ⁶⁰ Цит. за: Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо Вічного миру. – С. 377.

- ⁶¹ Wagner M. Stanislaw Jablonowski (1634-1702). Polityk i dowodca. – Siedlce, 1997. – S. 214.
- ⁶² Ibid. – S. 216.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ Pamietnie wprowadzenie woyska z ciesni Bukowinskiej jasne wielmoznego Jmci St. Jablonowskiego. – Zamosc, 1745. – S. 33.
- ⁶⁵ Laskowski O. Jan III Sobieski. – Lwow, 1933. – S. 266; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy. – Wroclaw, 1963. – S. 50.
- ⁶⁶ Kopja rekopisów Jana III. – Lwow, 1823. – S. 15; Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Moldawii w 1686 r. – Warszawa, 1932. – S. 19.
- ⁶⁷ Цит. за: Perdenia J. Op.sit. – S. 51.
- ⁶⁸ Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r. – S. 127-138.
- ⁶⁹ Materiały do wyprawy Sobieskiego do Moldawii w 1686 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1931. – Т. IV. – S. 305.
- ⁷⁰ Wojcik Z. Jan Sobieski. – Warszawa, 1984. – S. 383.
- ⁷¹ Wimmer J. Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w ll. 1690-1696 // SMHW. – Т. IX. – Cz. 1. – Warszawa, 1963. – S. 218.
- ⁷² Офіційно Москва стала повноправним членом Священної Ліги лише у січні 1697 р., підписавши у Відні договір про антитурецький союз з Австрією та Венецією.
- ⁷³ Цит. за: Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 317.
- ⁷⁴ Разин Е. История военного искусства XVI-XVII вв. – СПб., Москва, 1999. – С. 255-257.
- ⁷⁵ АГАД. – Ф. “Архів публічний Потоцьких”, № 47, Т. 1, арк. 393.
- ⁷⁶ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 1, арк. 90-92; Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Укр. іст. журн. – № 5. – 2002. – С. 121-122.
- ⁷⁷ Цит. за: Калашников В. Україна XVII ст. очима ірландського вченого // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 134-135.
- ⁷⁸ Центральний державний історичний архів у Києві. – Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 63.
- ⁷⁹ АГАД. – Ф. “Архів Замойських”, од. зб. 3028, арк. 185; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. 3. – Krakow, 1923. – S. 14.
- ⁸⁰ Востоков А. Посольство Шаковитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 224.
- ⁸¹ Król Jan III Sobieski i jego epoha / Oprac. J.Płocha. – Warszawa, 1986. – S. 70-71.
- ⁸² БМЧ. – Од. зб. 422, арк. 313; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. – S. 73.
- ⁸³ Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. – С. 112.
- ⁸⁴ Разин Е. История военного искусства XVI-XVII вв. – С. 262.
- ⁸⁵ АГАД. – Ф. “Архів публічний Потоцьких”, № 47, т. 2, арк. 162-166.
- ⁸⁶ Noova, vera e distinta relatione della vittoria ziportata clall'armi imperialli contro i Turchi e del principe Cosacco contro i Tartari. – Modena, Eredi Soliani. – 2.X.1689 // Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. – № 44153; Zawadzki K. Gazeta ulotne polski i polski dotyczaci XVI-XVIII wieku. – Т. 2. – Wroclaw, 1984. – S. 76; Rzeczpospolita w dobie Jana III. – Warszawa, 1983. – S. 279.
- ⁸⁷ Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів (далі – БНІО). – Од. зб. 876, арк. 35-60; Андрусак М. До історії правобічних козаків у 1688-1689 рр. Додаток // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 261-262.
- ⁸⁸ Perdenija J. Op.sit. – S. 75.
- ⁸⁹ БМЧ. – Од. зб. 2699/IV, арк. 16.

- ⁹⁰ БНЮ. – Од. зб. 876, арк. 182; Андрусак М. Вказ. праця. – С. 274.
- ⁹¹ РДАДА. – Ф.229, оп.2, №59, арк.291 зв.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 370.
- ⁹² Заруба В. Українське козацьке військо. – С. 372; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. – К., 2006. – С. 245.
- ⁹³ Сокирко О. Вказ. праця. – С. 244.
- ⁹⁴ Станіславський В. Запорозька Січ і Річ Посполита. – С. 151.
- ⁹⁵ Бібліотека Ягелонського університету в Кракові, відділ рукописів (далі – БЯУ). – Од. зб. 1151, арк. 29.
- ⁹⁶ Wójcik Z. Jan Sobieski. – S. 471.
- ⁹⁷ БМЧ. – Од. зб.183, арк. 541; Wimmer J. Op.sit. – S. 228 Artamonow V. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686-1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. – Wrocław, 1992. – S. 37-38.
- ⁹⁸ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1692, спр. 24, арк. 83; Власова А. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII века. – Кишинев, 1980. – С. 120.
- ⁹⁹ Wojtasik J. Od Wiednia do Karlowic // SMHW. – Т. XXX. – Warszawa, 1988. – S. 100-101.
- ¹⁰⁰ Бантыш-Каменский Д. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. 1. – Москва, 1894. – С. 12.
- ¹⁰¹ БМЧ. – Од. зб. 844/IV, арк. 133-134.
- ¹⁰² Sarnecki K. Pamietniki. – Poznan, 1962. – S. 55; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С. 63.
- ¹⁰³ БНЮ. – Од. зб.452/II, арк. 1; Wiadomosci do dziejow Polskich z Archiwum Prowincyi Szlaskiej / Zebrał August Mosbach. – Warszawa, 1860. – S. 391.
- ¹⁰⁴ Заруба В. Українське козацьке військо. – С. 380.
- ¹⁰⁵ БМЧ. – Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23.
- ¹⁰⁶ АГАД. – Ф. “Архів публічний Потоцьких”, № 47, т. 2, арк. 601-608.
- ¹⁰⁷ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 581.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 588-589.
- ¹⁰⁹ Лотман Ю., Успенский Б. Отзвуки концепции “Москва – Третий Рим” в идеологии Петра Первого // Успенский Б. Избранные труды. – Т. 1. – Москва, 1968. – С. 124-141; Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1.: Верстюк В., Горобець В., Толочко О. – К., 2004. – С. 180.
- ¹¹⁰ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією. – С. 592.
- ¹¹¹ Сергієнко Г. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – Вип. 6-7. – К., 1962. – С. 34-35.
- ¹¹² БМЧ. – Од. зб. 1668, арк. 245.
- ¹¹³ Perdenia J. Op.sit. – S. 116.
- ¹¹⁴ БМЧ. – Од. зб. 515, № 42, арк. 191.
- ¹¹⁵ Там само. – Од. зб. 1668, арк. 260.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 170.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів, 2001. – С. 96.

В'ЯЧЕСЛАВ СТАНІСЛАВСЬКИЙ

ВЗАЄМИНИ ІВАНА МАЗЕПИ
З ГОСПОДАРЯМИ ВАЛАХІЇ ТА МОЛДОВИ
(ЗА НЕДРУКОВАНИМИ ЛИСТАМИ ГЕТЬМАНА 1691-1700 РР.)

Відомі факти про політичні відносини Війська Запорозького часів Івана Мазепи з Валашським (Мультянським) та Молдовським (Волоським) князівствами свідчать про доволі інтенсивний їх характер, чому не перешкоджала й турецька зверхність. Навпаки, господарі прагнули забезпечити політичне майбутнє князівств та гарантувати власну будучність у тому разі, коли їхні держави будуть відвойовані в Туреччині. Реальними суперниками на оволодіння князівствами були на той час Австрія та Польща. Певні політичні розрахунки існували в господарів й щодо Росії, яка, перебуваючи у війні з Османською імперією, впливала на долю регіону. Піднімалося питання про спрямування Москвою сил на допомогу князівствам, що мало б сприяти їх звільненню від Стамбула, звучали пропозиції й про підданство Росії.

Важлива роль при цьому відводилася українському гетьману, як правителю близької до князівств країни, котрий був посередником у контактах із росіянами, добре орієнтувався в справах регіону, мав вагомий політичний вплив у Москві та, врешті, розпоряджався значними військовими силами. У цій статті ми зробимо спробу розглянути динаміку цих взаємин та викласти основні питання, котрі піднімалися під час контактів Івана Мазепи з господарями Валахії та Молдови з залученням даних недрукованих листів гетьмана, які знаходяться у Російському державному архіві давніх актів.

Перші відомі нам факти про зазначені взаємини відносяться до 1688 р. 16 серпня цього року в обоз до Мазепи прибув архімандрит Афонського монастиря святого Павла Ісайя. Він їхав до російських царів від валашського господаря Шербана Кантакузіно (1678-1688), який звертався до них з проханням про допомогу в звільненні його князівства від влади Османської імперії. Це була реакція на бажання Австрії заволодіти Валахією, активно підтримуване Ватиканом. Крім грамоти від господаря архімандрит віз до Москви листи від патріарха Діонісія та сербського патріарха Арсенія. Особливого листа від Кантакузіно з проханням про сприяння архімандриту Ісайя передав Мазепі¹.

20 серпня гетьман писав князю Василю Голіцину про приїзд Ісайї, інформує, що разом з воєводою Леонтієм Неплюєвим видали архімандриту

проїжджі листи до Москви. В листі до Голіцина та згаданому в ньому посланні до царів Мазепа звертав увагу на плани католиків щодо захоплення Царгорода й викорінення православ'я².

Листом від 31 серпня 1688 р. з табору на Самарі гетьман відповідав на послання валашського господаря. Згадавши про укладення договору між Російською державою та Річчю Посполитою, Мазепа повідомляв про розпорядження царів щодо походу російських та українських військ з метою спорудження укріпленого міста на Самарі, а також про запланований похід наступного року на Крим. При цьому гетьман висловлював Кантакузіно побажання успіху в справі звільнення християн з турецької неволі³.

20 вересня Мазепа інформував Голіцина про поїздку до Царгорода купця та торгової людини з Ніжина, до яких він додавав двох козаків. Через них гетьман пересилав листа, очевидно, вже другого, до валашського господаря. Один з козаків повинен був повернутися з Бухареста. А торгову людину з Ніжина купець мав відпустити аж з турецької столиці, давши йому листа з новинами⁴.

Спеціально для обговорення поточних справ в жовтні 1688 р. Батурин відвідав думний дворянин Федір Шакловитий. Основним завданням цього посольства було з'ясування питання щодо напрямку майбутнього походу російських та українських військ, що виникло як реакція на звернення, привезені Ісайєю: росіяни хотіли почути думку гетьмана щодо можливості виправити на Буджак. Однак на переговорах з Шакловитим Мазепа висловлювався проти такого походу, виходячи з цілого ряду міркування, і вважав за краще йти на Крим. Гетьман говорив, що послав Шербану два листа. В одному, який було послано з Самари, йшлося про те, що гетьман разом з Неплюєвим звели фортецю, а в другому говорилося про майбутній "генеральний" похід царських військ на Крим. До того ж, за словами Мазепа, він відправив до Шербана та в Константинополь надійних людей, з метою збору інформації⁵. Ще з одного недатованого епістолярію гетьмана дізнаємося, що листа з Самари було послано через ченця Ісайї, який повертався до валашської землі і з яким поїхав й челядник архимандрита. А другий лист – з Батурина – був відправлений зі знатним купцем Іллею. При купці перебував і грек з Ніжина, котрий за дорученням Мазепа мав їхати до Царгороду, з метою збору інформації. Разом з Іллею поїхав і батуринський козак Кіндрат Соловей. Цей козак мав дістатися Бухареста й повернутися звідти з відповіддю від господаря. На час написання листа до гетьмана надійшла відповідь від нового господаря на два його послання, а про Солов'я ніяких відомостей не було⁶. Зрозуміло, що в даному разі йдеться про тих людей, про яких гетьман писав Голіцину 20 вересня.

13 лютого 1689 р. до Батурина приїхав грек-челядник Ісайї, який їздив до Валахії від архімандрита з Лівобережжя, і привіз листа від господаря. На той час Ісайя перебував у гетьманській столиці⁷. Цей приїзд архімандрита до Батурина був пов'язаний з його поверненням із Росії. Відомо, що в січні Ісайя був відпущений з Москви. Надалі гетьману довелось бути одним з посередників у справі звільнення архімандрита з австрійського полону. По дорозі у Валахію, в Трансільванії він був заарештований австрійцями й обвинувачений в підбурюванні Росії проти Габсбургів. Про це за проханням Ісайї повідомив Мазепі старець монастиря Синайської гори Аверкій. В березні 1691 р. російський уряд направив імператору Леопольду I грамоту з проханням звільнити Ісайю. Ця грамота була послана Мазепі, який мав переслати її до Відня. Туди був направлений гетьманський посланець Клим Кальницький, який повернувся в листопаді разом з Ісайєю та грамотою від імператора до російського уряду, після чого Мазепа відправив їх обох до Москви, додавши свого листа⁸.

У 1690 р. на контакт з гетьманом вийшов молдовський господар Костянтин Кантемир (1685-1693). В листопаді цього року, у відповідь на ініціативу російської сторони, він направив царям грамоту з пропозицією своїх послуг у взаєминах Москви з Портою. Господар написав також окрему грамоту до Мазепи, в якій містилося прохання сприяти посланцю Івану Белевичу, який віз грамоту. В січні 1691 р. Белевич повернувся до Ясс⁹. Останній факт має для нас інтерес, тому що з віднайденого листа гетьмана до царів від *15 липня 1691 р.** дізнаємося про повернення з молдавської столиці батуринського козака Василя Полянки, який їздив туди з Белевичем. Полянка повідомив, що в Яссах зустрівся ще з одним батуринським козаком Оліхвером, якого Мазепа посилав разом з немирівським товмачем до волоського правителя для збору інформації про тамтешні справи. Господар дав Оліхверу листа до Мазепи, а потім обох козаків послав до хана, війська якого в цей час йшли проти німців. Хан, у свою чергу, відправив їх в Ягорлик до гетьмана "Ханської України" Стецика, потім козаки дісталися до Немирова. Та комендант цього міста, відпустивши Полянку, Оліхвера затримав через подання згаданим товмачем чолобитної, в якій той поскаржився, що через цього козака Семен Палій затримав у себе даного йому за царським указом татарина.

Констатуючи факт затримки листа від господаря, Мазепа зазначив, що в своєму листі до Кантемира не писав про державні справи, а лише про допомогу господаря в поверненні боргу якомусь греку. Це був формальний

* Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.

привід для контактів. Далі, зі слів Полянки, гетьман пояснював його затримку в Яссах тим, що волоський господар був невдоволений поїздкою від Мазепи до хана посланця Пантелеймона Радича теж у справі налагодження мирних взаємин Москви зі Стамбулом. Господар сам хотів бути посередником у цих переговорах. Крім того, волоський господар чекав повернення Белевича з поїздки до Порти, а також радив, щоб у мирних переговорах Росія домагалася переходу під свою владу земель від Дніпра до Дністра¹⁰. Згідно з листом гетьмана до царів від *19 липня 1691 р.* затриманий козак Оліхвер (Алфер) повернувся до Батурина 17 числа й передав Мазепі листа від Кантемира¹¹.

До 1692-1693 рр. відноситься спроба валашського господаря Костянтина Бринковяну (1688-1714) залучити лівобережного правителя до воєнної акції проти молдовського господаря. Про це Мазепа писав царям в листі від *24 квітня 1693 р.* На початку послання гетьман повідомляв про приїзд з валашської землі певної особи – Марка Костянтинова – в справах до грецьких купців. Він привіз листа гетьману від господаря та розповів про різні міжнародні новини. Мазепа зазначав, що написав коротку відповідь господарю, оскільки Костянтинов має незабаром повертатися до Валахії, список з якої пересилав до Москви. Бринковяну через цього посланця нагадував про таємну справу, про яку гетьман до цього часу не знав, бо його посланець канцелярист Самойло Пулверинський, котрий раніше повернувся від валашського господаря, хворів, і лише тепер сказав гетьману, що Бринковяну розповів про вороже ставлення до себе волоського правителя, прихильного до турків, і настроював їх проти нього. Валашський господар звернувся до Мазепи з проханням про відправлення своїх збройних сил для захоплення молдовського правителя, за що обіцяв військовим людям грошову нагороду. Мазепа чекав царського указу щодо своїх дій¹². Стосовно дій Кантемира канцелярист доносить: “Волоський господар, якого не було й немає гіршого неприятеля й тирана християнам, багаторазово надокучав туркам, щоб дано йому турецького й татарського війська, з якими би вибив з волоської землі з містечок Нямц, Сучави, Кимпулунгу та з Сороки польських людей, і хочуть турки дещо людей до нього господаря для того прислати”¹³.

В травні 1693 р. гетьман писав про пропозицію Бринковяну до боярина Кирила Нарішкіна. Мазепа повідомляв про звернення до нього валашського господаря через свою людину, яка приїхала з Бухареста в торгових справах, стосовно захоплення волоського володаря. Бринковяну писав і про можливість залучення до такого заходу Семена Палія, з’ясовуючи, кому той підпорядковується. Гетьман просив Нарішкіна поклопотатися щодо монаршого указу стосовно запропонованої акції, одразу інформуючи, що вже передав ва-

лашському правителю, що Палій підпорядкований Польщі, й тільки захищаючи мирні угоди, буває в спільних промислах з лівобережними військами, а щодо запропонованої справи має бути царський указ. Мазепа не писав про цю справу до царів, остерігаючись, щоб з приказу, куди надходили його послання, не сталося витоку інформації, бо в Москві перебували різні торгові люди, в тому числі й молдовські. Якби ця таємна інформація через них стала відома у Молдавії, то міг би постраждати Бринковяну. Сам гетьман вважав, що було б добре залучити Палія до акції проти “бусурман”, що позбавило б останніх можливості “звабити” полковника на свій бік, бо було відомо про його контакти з верхівкою Білгородської Орди¹⁴. Однак Москва не дала дозволу на проведення такої операції, повідомивши, що до волоського господаря мають прибути значні турецькі сили, через що козацьке військо могло бути знищене¹⁵.

У зв’язку з тим, що Костянтин Кантемир помер у березні 1693 р., а його наступником в травні став Костянтин Дука (1693-1695), може виникнути питання: проти кого хотів спрямувати українських козаків Бринковяну. Йдеться, безумовно, про Кантемира, оскільки в листі Мазепа до царів вказано, що гетьманський канцелярист вже давно повернувся від Бринковяну. Крім того відомо, що саме цей молдавський правитель ворогував з валашським господарем, з допомогою Бринковяну група молдовських бояр хотіла змістити Кантемира, та й призначення Дуки відбулося при підтримці валашського правителя¹⁶.

Незабаром гетьман знову вийшов на зв’язок з валашським господарем. 7 червня 1693 р. Мазепа повідомляв царям про відправлення до Бринковяну свого посланця Кліма Гички, який раніше, два роки тому, їздив з царською грамотою щодо Ісайї до Відня. Посланець мав завдання провідати про хід воєнних дій Австрії проти турків¹⁷. В цьому ж місяці до гетьмана писав Костянтин Дука, запрошуючи українських купців їздити в молдовську землю, що Мазепа й дозволив¹⁸. Є дані також про відправлення Дукою в “козацьку країну” з торговою метою солі та вина¹⁹.

9 вересня 1693 р. гетьман повідомляв царям, як він збирався виконати їхнє розпорядження про відправлення разом з людиною молдовського сардаря свого посланця до Дуки і Бринковяну, щоб провідати, з якими пропозиціями стосовно миру поїхав до кримського хана польський посол, а також дізнатися про дії німецьких і турецьких військ. Оскільки людина сардаря була вже відпущена, Мазепа мав посилати посланця іншим способом. Гетьман очікував повернення від Бринковяну Кліма Ючки, якого посилав з метою збору інформації. Мазепа також збирався писати до обох господарів, щоб вони схилили хана до відправлення в Москву посланців для переговорів

про мир, хоча сумнівався в успіху цієї справи через непоступливість хана, яка обумовлювалася загальнополітичною ситуацією та приїздами до “бусурман” з метою укладення миру як посередників англійського та голландського послів, а також послів польського короля²⁰.

Про повернення своєї людини Кліма Гички з листом від валашського господаря та відправлення його до Москви Мазепа доносив російським монархам 15 вересня 1693 р. Гичці вдалося дізнатися про перебування турецьких військ на чолі з візиром, а татарських з ханом протягом кількох тижнів під Бухарестом, а також з'ясувати, що попередні звістки про незгоди між ними виявилися неправдивими. Були суперечки щодо того, куди їм вирушати, але врешті було вирішено йти до Белграда, куди прибули німецькі війська. Господар обіцяв повідомити Мазепі зі спеціальним своїм посланцем про подальші події²¹.

А до Молдови було послано мешканця Ніжина торгову людину Михайла Степанова. Останній був віднайдений військовим екзактором Савою Олеферовим і відправлений як купець до молдавського екзактора в справі проїзду на Ясси грецьких купців з України. Перед поїздкою Степанов був у гетьмана в Батурині й отримав від Мазепи наказ, прибувши до Ясс, збирати інформацію про тамтешні справи. До волоського правителя гетьман написав невеликого таємного листа без підпису, аби той повідомив про хід воєнних дій між турецько-татарськими і німецькими військами, перебування й дії польського посла та, разом з валашським господарем, сприяв справі замирення турецької сторони з царями.

Прибувши до Ясс, Степанов віддав господарю листа від Мазепи, а Дука повідомив посланцю про звільнення Белграда турецько-татарськими військами від німецької облоги. Стосовно польського посла Ревуського господар сказав, що він посланий для переговорів про мир. Вже 20 жовтня гетьман писав царям про повернення свого посланця. Дука надіслав Мазепі код для зашифрованого листування. В зв'язку з цим гетьман просив указу щодо продовження контактів з господарем та щодо використання шифру в цих взаєминах. При позитивному вирішенні питання він просив повернути з Москви зазначений код. Також Мазепа повідомив, що незабаром хоче відправити людину й до валашського господаря для збирання відомостей²².

Як можна зрозуміти з наступного послання гетьмана до російських царів, вони дали згоду на продовження взаємин з Дукою. 29 грудня Мазепа писав монархам, що знову відправив Михайла Степанова до молдовського, а разом і до валашського господарів зі своїми листами, але насамперед для того, аби збирати різноманітну інформацію. Молдовському господарю було направлено зашифрованого листа, а Бринковяну “руським письмом”. Остан-

нього гетьман просив про відомості щодо намірів австрійців і венеціанців воювати з турками і татарами, а поляків – укласти з “бусурманами” мир²³.

8 червня наступного, 1694 р., Мазепа повідомляв царям про відправлення в молдовську та валашську землю того ж Михайла Степанова, який мав дізнатися про те, які сили спорядять на війну проти німців турки та кримський хан, а також про німецькі війська²⁴.

З листа гетьмана до царя від 29 листопада 1696 р. до Петра I дізнаємося про поїздку людини гетьмана – Петра Волошина до молдавського господаря. Мазепа зазначав, що Волошин, якого він близько року тому посилав до Костянтина Дуки з метою збору інформації, разом з присланою людиною господаря Славою Перкалавом, повернувся до Батурина. Посланець розповів, що він був затриманий у зв'язку зі зміною правителів, при поверненні на нього напали розбійники, а його челядника віддали ханському гетьману, звідки передали татарам, а останні продали його туркам. Волошин зумів дістатися до Ясс, звідки його відпустив новий господар Антиох Кантемир (1695-1700), не давши ніяких листів. З гетьманським посланцем приїхав Іван Драгинич, який був намісником господаря Григорія Дуки в Немирові. Вони обоє розповіли про минулорічний бій турецьких та німецьких військ під Тимешваром, заходи султана, спрямовані на збільшення чисельності яничар, велику кількість полонених, захоплених татарами в польських землях, повідомили, що у волоського господаря є достовірні відомості про наказ кримського хана всім кримським і білгородським ордам готуватися до зимового походу на Гетьманщину. Волошина Мазепа відправив до Москви, а Драгинича залишив у Батурині, бо останній бажав жити на Лівобережжі²⁵. А в посланні Мазепа до Петра I від 4 липня 1696 р. згадується про відомості, отримані раніше від валашського володаря щодо заходів кримського хана в зв'язку з підготовкою до воєнних дій проти українських та російських військ²⁶.

До весни 1697 р. відносяться дані про розвідувальну діяльність гетьмана у Валахії. Так, в травні Мазепа повідомляв до Москви про повернення його людини Степана Євстаф'єва з Бухаресту, який привіз новини про воєнні справи турків і татар, зокрема заходи султана щодо оборони Очакова та Криму²⁷.

Цього ж 1697 р. до Мазепа приїжджав посланець валашського господаря Георгій Кастріот. Перебуваючи у воєнному поході, гетьман отримав царський указ дізнатися від валашського посланця про мету його приїзду та переслати до Москви привезені ним листи разом з записами розповіді Кастріота. 24 червня, відповідаючи на царське розпорядження, Мазепа писав, що посланець тимчасово залишився в Гадячі, й указ може бути виконано після повернення з походу²⁸. А вже 3 жовтня Мазепа повідомив, що,

повернувшись з походу, розпитав посланця про справи, з якими той приїхав, та відправив до Москви складену ним записку, а також листи від господаря. Гетьман просив також розпорядження щодо затримки чи відпущення Кастріота²⁹.

В листопаді 1697 р. валашський володар написав Мазепі листа, в якому висловлював здивування, що близько року немає послань від гетьмана, зазначав, що минуло 8 місяців після відправлення до Мазепи Георгія Кастріота, від якого отримано лише одного листа. Господар цікавився подорожжю царя у Великому посольстві, писав про перемогу над турками при Зенті. Цього листа привіз ще один валашський посланець Федір Корбя³⁰.

31 грудня 1697 р. з Посольського приказу до Мазепи була надіслана грамота з розпорядженням відпустити Кастріота в Москву. Перед від'їздом з Батурина Кастріот просив гетьмана поклопотатися перед царем про допомогу Валахії. 25 січня Мазепа відправив Петру I листа, яким інформував про відомості, отримані від Кастріота, писав про його прохання щодо звільнення Валахії та її готовність прийняти зверхність Росії на таких умовах, на яких перебуває «Військо Запорозьке і малоросійський народ»³¹. А вже з Москви Кастріот повідомляв гетьману, що до нього писали господар та брати Кантакузіно про важке становище держави, якій загрожували як турки з татарами, так і австрійці. Гетьмана просили бути посередником у пошуку підтримки в царя щодо прийняття Валахії під російську зверхність. Москву намагалися схилити до участі в боротьбі проти Туреччини, а саме до походу на Буджак. Відомо, що контакти з Бринковяну підтримувались через людину гетьмана Згуру Стіллева³².

У вересні 1698 р. Кастріот, усе ще перебуваючи в Москві, запропонував план свого господаря щодо боротьби з турками й татарами. При цьому значна увага приділялася можливим діям українців³³.

Поки Кастріот був у російській столиці, в квітні 1698 р. за царським указом у Валахію був посланий його писар – секретар канцелярії господаря згаданий Федір Корбя з відповіддю останньому, а також для збору різної інформації та для найняття на службу корабельних майстрів. За царським розпорядженням з цією людиною Мазепа відправив і свого посланця – Степана Євстаф'єва. На початку серпня вони обоє приїхали до Києва й привезли з собою грека – корабельного майстра. Тоді київський воевода відправив гетьманського посланця до Мазепи, а валаха і грека до Москви. Корбя привіз листа Бринковяну до Мазепи, якого останній переслав до російської столиці, про що повідомляв в посланні до царя від 20 серпня. В цьому ж листі гетьман писав про відправлення Корбя до Москви³⁴.

В грудні 1698 р. Федір Корбя знову їхав до Валахії. Мазепі ж була направлена грамота з розпорядженням про відправлення з Корбя мешканця Ніжина Згури Стиллева для найняття майстрів з виготовлення кораблів, що мало робитися з допомогою Бринковяну. Цього ж місяця гетьману була надіслана й друга грамота, в якій вказувалося, що в разі укладення миру царя з султаном таких майстрів наймати не потрібно. Коли ж мир не вчиниться, то потрібно найняти 50 осіб. Гетьман мав надати обом відправленим особам проїжджу грамоту, назвавши їх торговими людьми. Коли ж би гетьман отримав новину про укладення миру до від'їзду Корбя і Стиллева, то він не повинен був відправляти їх до Валахії. 31 грудня Мазепа відповідав, що хоча у нього є певні відомості, що між цісарем і султаном укладено перемир'я, але вони мають попередній характер. Тому цього дня гетьман відправив Корбя і Стиллева до Валахії³⁵. 22 травня 1699 р. Мазепа писав царю про повернення Стиллева і про пересилку, привезених ним листів до Москви³⁶.

У травні 1698 р. у Москві було отримано листа Мазепи з повідомленням про приїзд Сави Костянтинова – гінця від молдовського володаря Антиоха Кантемира. Гонець привіз адресованого гетьману зашифрованого листа, якого Мазепа переслав до Москви. Йшлося про клопотання господаря, за прикладом Бринковяну, щодо підданства Росії, з огляду на відомості про планований похід царських сил на Буджак. Тоді ж гетьману було надіслано розпорядження щодо відправлення гінця до Москви та своєї людини до Ясс, з відповіддю про готовність прийняти Молдову під свою владу. Наступного місяця Сава Костянтинов приїхав до Москви і привіз листа від Мазепи про свою відправку до російської столиці, а також з повідомленням про те, що гетьман невідкладно пошле свою людину до Кантемира. А в серпні до Москви надійшло повідомлення від Мазепи, що до волоського господаря він послав мешканця Ніжина Михайла Степанова, який, хоч і бачився з Кантемиром, але повернувся без жодних листів і усних послань. Мазепа збирався відправити до Кантемира ще одну свою людину, щоб зібрати відомості про поведінку противника³⁷.

В лютому 1699 р. вийшов царський указ про відправлення Костянтинова до Батурина, а звідти у молдавську землю. З гінцем, зокрема, передавалось побажання, щоб господар повідомляв царю через гетьмана тамтешні новини. В зв'язку з відправленням гінця до Мазепи була написана спеціальна грамота³⁸. В Москві з підозрою поставились до таємного візиту Костянтинова, допускаючи, що він виконував роль розвідника на користь Туреччини³⁹.

Очевидно, що можливість походу до Молдови та Валахії розглядалася на досить високому рівні, до чого був причетний і український гетьман. Так,

у вересні 1698 р. Мазепа повідомляв царю про повернення свого розвідника до цих країн, якому було доручено дізнатися про стан чорноморського узбережжя, на предмет наявності зручних пристаней. Вдалося зібрати інформацію не тільки про це, а й стосовно сухопутних шляхів. Крім того, Бринковяну, за пропозицією Мазепа, відправив до царя місцеву людину, знайому з цими питаннями. Гетьманський посланець привіз і листи від господаря⁴⁰.

29-м грудня 1699 р. датується проїжджий лист, виданий Мазепою значному військовому товаришу Зкгурустиновичу. Очевидно, йшлося про Згуру Стиллева, який їхав з посланцем від царя сержантом Микитою Варковим до волоського господаря. Лист призначався для проїзду по території Речі Посполитої⁴¹. 24 лютого 1700 р. гетьман писав боярину Федору Головіну, що цього дня в Калузі він зустрівся зі Стиллевим, якого відправляв разом з царським гінцем до Ясс. Раніше Мазепа вже доносив про його повернення, а тепер переслав до царя привезені Стиллевим листи⁴². Відомо, що цього дня Мазепа виїхав з Москви, а вже 25 лютого в доповідних статтях Головіна Петру I зазначено, що гетьман при від'їзді радив відпустити молдовського, а не валашського посланця. Саме так цар і вчинив⁴³.

Також 25 лютого 1700 р. Мазепа писав Головіну про повернення ще одного посланця – Степана Ресновського, якого він восени посилав у Бухарест до валашського господаря з метою отримання відомостей з турецької столиці. Посланець привіз пакет листів, присланих до господаря від Омеляна Українцева з Константинополя, які Мазепа передавав з ним до Головіна та висловлював прохання без затримок переслати їх царю у Вороніж. При цьому Мазепа хотів бути в курсі міжнародних справ. Він зазначав, що розкрив пакет, припускаючи, що там є послання й до нього, але, не знайшовши такого листа, просив Головіна повідомити йому про відомості з присланого пакету. Окремий лист був присланий Мазепі від господаря, але в ньому не було нічого написано про мир чи війну, лише на словах господар сказав гетьманському посланцю, що більшими є сподівання на війну. Заразом Мазепа нагадував про відпущення посланця від молдавського господаря⁴⁴.

Наступного дня – 26 лютого 1700 р. гетьман знову писав Головіну, зауважуючи, що валашський господар запитував його посланця, хто нагородить їх за те, що вже так довго вони тримають таємно 10-тис. військо, готове до взаємодії, а також додавав, що у Ресновського є відомості про навантажені камінням кораблі, які мали плисти в протоку Чорного моря.

Мазепа знову нагадував про відпущення посланця від молдавського господаря, зазначаючи, що коли посланець прибуде, затримає його в Батурині до того часу, поки Стиллев не повернеться з Ясс, а також поки другий посланець не принесе відповіді господаря на гетьманський лист, який ще мав

бути написаний. Мазепа збирався поставити перед господарем питання, з яких причин той забороняв його посланцям їздити у молдовську та валашську землі. Гетьман зазначав, що господар недобррозичливо поставився до його посланця Ресновського, якого Мазепа 25 лютого відправив до Головіна. Все це чинилося всупереч перемир'ю Росії з Туреччиною⁴⁵.

В листі гетьмана від 27 лютого 1700 р. до Петра I знаходимо дані про його зустріч в Калузі зі Стиллевим, але вже не 24, а 27 лютого. Мазепа інформував, що царський гонець та Згура не застали господаря в Яссах, і Стиллеву довелося тривалий час очікувати його. Тепер Мазепа відправляв Стиллеву до царя, а також пересилав листи від валашського та молдовського господарів, а також молдовського підскарбія, адресовані гетьману. Стиллев привіз і статті договору між Портою і Венецією. Заразом гетьман клопотався про царську милість для Згури, який після поїздки в монарших справах до валашського господаря не отримував її. Разом із Стиллевим приїхав царгородський грек, якого зустріли в Яссах. Останній мав листа від Українцеве щодо повернення собі боргу. Цей грек повідомив, що зустрів царського гінця й гетьманського сотника в 20 милях від Царгороду⁴⁶. Як відомо, Стиллев супроводжував царського сержанта Микиту Жерлова, посланого в Константинополь до Українцеве. Разом з Жерловим туди поїхав батуринський сотник Дмитро Нестеренко⁴⁷. Згура привіз до Москви листи, адресовані Мазепі від молдовського боярина Георгія Росетті і гетьмана Богдана Лупула⁴⁸.

29 березня 1700 р. гетьман повідомляв Головіну, що його посланець, який понад півроку був у валашського господаря заради отримання відомостей від царського посла, повернувся з листом від господаря до гетьмана. Бринковяну сповіщав, що в березні турецький султан наказав робити воєнні приготування до морського та сухопутного походів. Про це ж було написано в листі дядька валашського господаря стольника Кантакузіно до Згури Стиллеву. Самого посланця Мазепа не посилав до царя, бо в Немирові, за намовами євреїв, місцевий староста чи прикажчик, сприйнявши його за шпигуна, забрав коней та всі речі, а самого побив мало не до смерті. “Отакі то пани ляхи нам сусіди”, – наголосив Мазепа і додав, що й надалі в монарших справах буде перешкодою те, що “вороги ляхи” всередині між лівобережною, молдовською й валашською землями, від Дністра до Дніпра все тримають у своєму володінні⁴⁹.

Вже наступного дня – 30 березня 1700 р. в листі, адресованому Головіну, повідомляється, що в цей час Іван Комнін, який кілька років був лікарем при Мазепі, служив лікарем при валашському господарі. Він передав посланцю гетьмана новини щодо приїзду до Царгорода сержанта, посланого царем, та батуринського сотника, відправленого гетьманом⁵⁰.

В посланні Мазепи Петру I від 25 травня 1700 р. йдеться про можливість звільнення з полону молдованина, який вже тривалий час утримувався в гетьманській столиці. Тут же знаходимо згадку про невідомий раніше факт поїздки посланця Мазепи до Молдови. Отже, гетьман зазначав, що біля п'яти років тому з Москви до Батурина було привезено двох молдован. Один з них з людиною гетьмана був посланий в певній справі у молдовську землю, де й утік. А другий продовжував сидіти під вартою. Мазепа просив указу щодо того, як з ним чинити, бо на нього видавалися харчі, одяг, його треба було стерегти, а до того й сам молдованин просив відпустити його в свою угорську землю⁵¹.

11 червня 1700 р. Мазепа повідомляв Петру I, що після звернень Бринковяну з проханнями донести царю, що він бажав підтримати Москву у війні з турками після приходу царських військ у Буджак, Мазепа, повернувшись з російської столиці, відправив до господаря свого посланця з питаннями про те, як він зможе допомогти, скільки має військ, коли зможе виступити – чи після приходу царських сил до Дністра чи до Дунаю, тощо. На це від господаря прийшла шифрована неконкретна відповідь. Він залишав всі ці справи на майбутнє. Мазепа переслав до Москви листа від валашського, а також шифроване послання від молдовського господарів. Про зміст листа від останнього гетьман нічого не написав⁵².

Цього ж 11 червня 1700 р. Мазепа писав Головіну про зміст свого листа до царя і просив боярина передати його адресату. Гетьман висловив припущення, що Бринковяну був готовий допомагати проти турків, коли поблизу була “німецька війна” і “зброя неприятельська на плечах їх висіла”, а після укладення мирних договорів ці наміри змінилися⁵³.

22 липня 1700 р. Мазепа повідомляв Головіну, що днями отримав зашифрований лист від валашського господаря. Після перекладу переслав його до боярина, разом з присланим пізніше від господаря пакетом листів з Царгорода від Українцева. Разом з ними гетьман переслав і запис розповідей грецького купця, який привіз листи від господаря⁵⁴. Цього ж місяця з Москви у Валахію до господаря за клопотанням Кастріота відправлялися грек Парфеній Іванов з сином та двома челядниками. Ці люди мали їхати через Лівобережжя, з приводу чого Мазепі наказувалося сприяти їх поїздки⁵⁵. Ще одну згадку щодо розглядуваних взаємин знаходимо в листі гетьмана від 22 серпня 1700 р. до невідомого, очевидно, Головіна. Оскільки було необхідно відправити посланця валашського господаря, Мазепа запитував, чи підтримувати стосунки з господарем, як того бажав останній⁵⁶.

Є відомості про те, що в архівах збереглося принаймні 4 листа Бринковяну до Мазепи за 1700 р.: від 17 і 28 січня, 2 і 15 травня⁵⁷.

У вересні 1700 р. з Москви у Валахію відпустили Кастріота⁵⁸. 29 жовтня 1700 р. лівобережний правитель повідомляв Петру I, що за його указом 20 жовтня Кастріот відпущений з Переяслава на Сороки з гетьманськими супроводжуючими. З ними поїхав і товмач, якому було доручено їхати до Ясс і збирати різну інформацію, особливо зважаючи на те, що в Молдові з'явився новий господар⁵⁹.

- ¹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1970. – Т. 3: 1673-1711. – С. 81-89; Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения в конце XVII – начале XVIII в. – Москва, 1969. – С. 69-73; Ее же. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). – Москва, 2006. – С. 251-252.
- ² Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – Київ, 2002. – Т.1. – С. 215-216.
- ³ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський. – Київ, 1996. – С. 48-49.
- ⁴ Листи Івана Мазепи. – С. 231-232.
- ⁵ Востоков А. Посольство Шаковитого к Мазепе // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 203-209.
- ⁶ Листи Івана Мазепи. – С. 302-303.
- ⁷ Там само. – С. 295-296.
- ⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1864. – Т. 7: Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією (с 1686 по 1699 год). – С. 968-969; Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 353; Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения... – С. 74-75.
- ⁹ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 110-111, 354; Власова Л. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С. 92-94.
- ¹⁰ РДАДА. – Ф.124, оп. 1, 1691, спр. 67, арк. 1-15.
- ¹¹ Там само. – Ф.124, оп. 1, 1691, спр. 68, арк. 21-29.
- ¹² Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 21, арк. 52-56. Розповідь канцеляриста, яка розкриває широку політичну панораму подій у Османській імперії та європейських державах, див.: Скаска Самойла Пунверіцкаго канцеляриста войскового. 201 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1849. – Кн. 2: Смесь. – С. 24-29. У свій час, ознайомившись з розповіддю, історик В. Іконніков назвав її “сучасною політичною та військовою хронікою Європи” (див.: Іконніков В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1561).
- ¹³ Скаска Самойла Пунверіцкаго... – С. 24.
- ¹⁴ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 21, арк. 78-85.
- ¹⁵ Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690-1699 рр.) // Наукові записки Інституту історії і археології України. – Київ, 1946. – Кн. 2. – С. 173; Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 233.
- ¹⁶ История Румынии. – Москва, 1950. – С. 180-181; Власова Л. В. Указ. соч. – С. 119, 121;

- Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. – С. 257.
- ¹⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 497-498. Очевидно, тут йдеться про одного й того самого козака, названого в попередніх документах Климом Кальницьким, а в пізніших Климом Ючкою.
- ¹⁸ Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 416.
- ¹⁹ История Румынии. – С. 181.
- ²⁰ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 3, ч. 1, арк. 182-191.
- ²¹ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 65, арк. 16-20.
- ²² Величко С. В. Літопис. – С. 430-431.
- ²³ Там само. – С. 440.
- ²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи... – С. 114-115.
- ²⁵ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1696, спр. 47, арк. 8-11. Цей же лист опублікований у літописі Величка (С. 541-543), але датований 26 листопада. Між обома варіантами листа існують відмінності, які можна прослідкувати, незважаючи на поганий стан збереження документа. Зокрема, у варіанті, наведеному Величком, є дані про пересилку господарем гетьману шифру – “шиферної азбуки” для листування, в літописі йдеться про затримку Волошину ханським гетьманом і передачу його татарам.
- ²⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 598-599.
- ²⁷ Там же. – С. 648-650.
- ²⁸ Там же. – С. 656-657.
- ²⁹ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 62-63.
- ³⁰ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т. 3. Путешествие и разрыв со Швециею. – СПб., 1858. – С. 471; Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 354.
- ³¹ Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1961. – С. 117-118; Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения... – С. 83-84; Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 354-355.
- ³² Устрялов Н. Указ. соч. – С. 471-472, 474.
- ³³ Там же. – С. 477-478; Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения... – С. 82; Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 123-127.
- ³⁴ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 121-122, 355-356.
- ³⁵ Там же. – С. 356.
- ³⁶ Там же. – С. 356-357.
- ³⁷ Там же. – С. 132-135, 357. Корольок В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки Института славяноведения. – Москва, 1951. - Т. 4. – С. 199.
- ³⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 357.
- ³⁹ Там же. – С. 132-133; Мохов Н. А. Указ. соч. – С. 119.
- ⁴⁰ Устрялов Н. Указ. соч. – С. 478. Дані, наведені М. Устряловим, співпадають зі змістом листа гетьмана до царя, можливо, помилково датованого вереснем 1706 р. Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи... – С. 147-148. Копія даного листа зберігається в архівній справі під 1706 р., проте на самому документі рік не позначено.
- ⁴¹ З документалії гетьмана Івана Мазепи (підготовка до друку, передмова та коментарі Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1997. - № 3. – С. 105.

-
- ⁴² РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 57-58.
- ⁴³ Устрялов Н. Указ. соч. – С. 452; Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1887. – Т. 1: (1688-1701). – С. 341; Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. – Москва, 1948. – Т. 4. – С. 390.
- ⁴⁴ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 26-27 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 35-36 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 43-44 зв.
- ⁴⁷ Богословский М. М. Указ. соч. – Т. 4. – С. 166, 355, 388; Т. 5. – С. 124-125, 248, 271.
- ⁴⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 358.
- ⁴⁹ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 5-7 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 10-14.
- ⁵¹ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 123 – 124 зв.
- ⁵² Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 132 – 133.
- ⁵³ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 36 – 41 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 115–116.
- ⁵⁵ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 149-150.
- ⁵⁶ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 86-87 зв.
- ⁵⁷ Исторические связи народов СССР и Румынии... – С. 358.
- ⁵⁸ Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения... – С. 84.
- ⁵⁹ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 234-236 зв.

ОЛЕКСІЙ СТРУКЕВИЧ

НАЦІОТВОРЕННЯ В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ: СПРОБА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Проблема складного процесу еволюції українського народу від етносу до нації вже має доволі широке коло дослідників. Але питання його періодизації окреслені поки що у найзагальніших рисах. Так, наприклад, І. Лисяк-Рудницький виділяє два етапи розбудови нації. Перший він називає етапом колективної солідарності шляхетства, об'єданого довкола легітимної династії, другий – етап нації як результату модерної демократизації, народженої Французькою буржуазною революцією¹.

Найпоширеніша на сьогодні періодизація історичного розвитку української нації ґрунтується на трьохфазній моделі, розробленій чеським дослідником М.Грохом для “малих” європейських націй². Зазначимо, що більшість дослідників тему націостановлення хронологічно обмежує саме ХІХ ст., навіть його другою половиною³.

Проте поступово розширюється число і тих вчених, які, розглядаючи історію України у європейському контексті, все частіше виявляють, що прояви націостановлення чітко прослідковуються і за ранньомодерних часів⁴. З'явилися відповідно і перші спроби переглянути періодизацію питання. Так, ідею виділити „кілька стадій домодерного національного будівництва” уже запропонував З.Когут. У статті „Розвиток малоросійської самосвідомості” він виділив власне дві стадії. Перша, на думку дослідника, розпочалася з того часу, коли „нове державне утворення Хмельницького” розпочало пошуки власної назви, гуртувалося навколо ідеї „малоросійських прав і вольностей”. Друга – стадія „кристалізації малоросійської свідомості” – автором визначена в хронологічних рамках від ідеї конфлікту централізованої абсолютної монархії та ідеї „Малоросійських прав і вольностей”, уособлених відповідно Петром І та І.Мазепою, до середини ХVІІІ ст. – коли „еліта виказувала стійку малоросійську самосвідомість”. Нарешті, у зазначеній статті можна виділити і третю стадію – „підготування підвалин малоросійської свідомості”, що зумовлювалося „знищенням офіційних інституцій Гетьманщини”⁵.

Як відомо, процес формування нації часто ототожнюють з процесом державного будівництва, що цілком обґрунтовано, адже європейська традиція з кінця ХV ст. іде шляхом побудови національної держави чи, за форму-

люванням науковців, „держави-нації”. Але ототожнення етапів націостановлення з етапами державотворення навряд чи буде науково продуктивним. З нашого погляду, воно приведе дослідника націотворчих процесів до розчистення у темі державотворення через мимовільну підміну предмету дослідження.

Щоб з нами такого не сталося, спробуємо чітко виділити критерій періодизації, а через наявність найрізноманітніших уявлень та підходів до наукової проблеми націостановлення доведеться зробити кілька попередніх зауважень методологічного характеру. Періодизувати протікання того чи іншого явища, процесу для нас означає виділити провідні тенденції для певного часового відрізка. Як відомо, будь-яке явище, процес – багатогранний факт буття. Надзвичайно багатогранними є етнонаціональні процеси. Тому, шукаючи критерії періодизації, спробуємо брати до уваги головні. Як на наш погляд, це насамперед політичні вияви життєдіяльності народу. Тому що етнос перетворюється у націю, коли здатний усвідомити політичну мету свого історичного поступу, спроможний вдатися до політичних засобів реалізації цієї мети.

І хай на цей початковий час ще не була сформульована ідея нації як певна кінцева мета суспільного розвитку. Проте чітко виявляється свідоме прагнення, яке відображає зміст націоналізму, – прагнення політичних суб'єктів поєднати етнокультурний і політичний принципи в єдине ціле⁶. Саме дане прагнення ми виберемо за центральний критерій нашої періодизації і спробуємо проаналізувати його усвідомлення та реалізацію суб'єктами історії за часів Української козацької держави та періоду, що передував їй.

Нарешті, ми виходимо з того, що національна самосвідомість спочатку опанувала соціальну верхівку, а потім від неї концентричними колами поширювалася на решту суспільства.

Тут нами використано давно описану схему поширення демократії у суспільстві. Таку екстраполяризацію ми собі дозволили, бо в обох випадках маємо справу зі сферою свідомості та її базовою складовою – ідеями. А вони, як відомо, спочатку виникають у окремих індивідів і за сприятливих соціальних умов поступово опановують все нові групи і верстви суспільства, поки не охоплюють все суспільство чи, принаймні, його більшість.

В процесі націостановлення ми прагнутимемо розрізняти дві складові, що змінили, на думку Ф.Майнеке, одна одну в часі: формування нації культурної та формування нації політичної. Проте будь-який процес має як свої висхідні, так і низхідні періоди, тенденції, зумовлені як внутрішньо-, так і зовнішньополітичними причинами. До того ж історичні процеси охоплюють

історичних суб'єктів з різним рівнем культури, освіти, усвідомлення свого місця і ролі в суспільному житті. Тому сфери нації політичної і нації культурної могли, на наш погляд, розрізняватися, звужуватися, перебуваючи у обернено-пропорційній залежності.

Отже, колонізація української еліти після Люблінської унії призвела до перетворення українського народу з „історичного” у „неісторичний”, за вдалим формулюванням В.Липинського, „анемічний”. Тобто, у народ з неповною соціальною структурою, з якої була вилучена провідна верхівка, яка здійснювала політичне керівництво, визначала певну політичну мету, сприяла культурі та освіті, підтримувала церкву й живила відчуття етнополітичної самотності суспільства⁷.

Все це відбувалося саме тоді, коли у Європі розгортаються процеси національного самоусвідомлення, на вістрі яких знаходиться саме суспільна еліта. Уже на кінець XV ст. у провідних європейських країнах процеси політичної централізації розгортаються у рамках природно й історично сформованих етнокультурних основ⁸.

Іншими словами, Європа стає на шлях реалізації основного принципу націоналізму, намагаючись поєднати етнокультурну і політичну складові суспільного життя⁹, і таким чином на багато майбутніх сторіч обирає „третій шлях”, відмовляючись як від „папсько-імперського універсалізму”, так і від „феодального сепаратизму і від всілякого середньовічного локалізму, зокрема міського”¹⁰.

Звичайно, що на такому фоні втрата українським суспільством своєї провідної верстви, здатної повести Україну європейським шляхом витворення української нації, виглядала „національною катастрофою”¹¹.

Тоді, коли сформований у Європі національний принцип налаштував представника політичної еліти на поєднання етнокультурного і політичного, українські шляхтичі й магнати змушені були вибирати між відданістю власному народові, його культурі та прагненням себе реалізувати на державній службі в рамках політичних структур Речі Посполитої. Цей вибір переважна більшість здійснила у рамках відомої формули самоідентифікації: „Нації польської, роду руського” („natione Polonus gente Ruthenus”) – формули, яка названі принципи не поєднувала, а роз'єднувала. Її дотримання вимагало відмови від власного політичного принципу, а з часом призводила і до відрази стосовно всього етнічного.

Втративши свого найосвіченішого і потенційно найвідданішого носія української національної самосвідомості, народ втратив можливість розвиватися у рамках визрівання нації політичної, але зберіг можливість розвива-

тися в рамках нації культурної. Цьому посприяло кілька чинників. По-перше, продовжував діяти традиційний для України геополітичний фактор.

Як стратегічно розміщена спільнота, українці мали можливість активно розвивати чуття спільної етнічної належності внаслідок постійних воєн народів, у яких вони або брали участь, або які прокочувалися через їх територію¹². Окремо слід взяти до уваги і те, що Україна межувала зі степом, постійно перебуваючи під загрозою повного фізичного винищення.

Як наслідок, з одного боку, це мобілізувало етнічні почування, а з іншого формувало ксенофобські настрої, спрямовані як на Захід, так і на Схід.

По-друге, у Європі початку нових часів поштовхом до найсильніших первісних національних почувань послужили релігійні відмінності, поглиблені національною ворожнечею¹³ чи проявами поширеної тоді народної ксенофобії¹⁴. Що стосується тогочасної України, то дія названих чинників проявлялася з усією можливою активністю.

У формуванні культурно первісних національних почувань українців значну роль зіграли наступ католицизму та укладення церковної унії, сприйнятої за зраду православ'ю. Протистояння їм спонукало релігійних інтелектуалів до літературної полеміки, на думку Я.Дашкевича, – могутнього ідеологічного інструменту саме національного змісту¹⁵, що, звичайно, став могутнім рушієм формування національної культурної свідомості. Правда, література тоді могла охопити верхні верстви українського суспільства. Разом з тим, боротьба між уніатами та православними за контроль над місцевими релігійними громадами втягла у свій вир і простий український люд. Як наслідок, на думку Ф. Сисина, „мав з'явитися певний тип руської свідомості, яка об'єднувала людей поза їхніми селами чи містами, охоплюючи значну їх частину”¹⁶.

Загалом, в ході „лавиноподібного піднесення національної свідомості”¹⁷ даного етапу націостановлення виявилися такі риси:

- поширення назви „руський народ” (у значенні: український), яка раніше, за даними І.Крип'якевича, не вживалася¹⁸;
- поява та розвиток ідеї спадкоємності й неперервності життя українського народу з часів Київської Русі;
- доволі виразна ідентифікація себе як окремої від сусідніх етнічної спільноти;
- виникнення ідеї єдності всіх українців, незважаючи на їх конфесійну належність;
- формування українською шляхтою погляду на себе як на „руський народ політичний”¹⁹.

Що стосується останнього прояву, то він був, як ми вважаємо, цілком природним. В умовах лавиноподібного наростання національної самосвідомості, у рамках функціонування культурної нації православні середні та дрібні шляхтичі не могли не піднятися до рівня усвідомлення себе як нації політичної. Проте критичної маси таких шляхтичів явно не вистачало, щоб даний прояв перетворився у панівну тенденцію якісно нового етапу.

Козацька ж старшина того часу, як засвідчують дослідники, не виявляла ніяких прагнень до реалізації політичних планів здобути „бодай автономний статус етнічно українських земель у складі Речі Посполитої”²⁰.

З іншого боку, у рамках етнокультурної і етнорелігійної солідарності козацька старшина спрямовувала козацтво як верству до представництва і захисту інтересів православ'я перед іноетнічними, іноконфесійними адміністраторами Речі Посполитої²¹.

Але, намагаючись проявити етнокультурну солідарність з народом, козацькі старшини йшли шляхом більшості православної шляхти і магнатів. Вони прагнули здобути політичні та юридичні права у рамках функціонування політичної системи Речі Посполитої. Щоб обґрунтувати це право, вони не могли послатися на власний шляхетський статус. Проте, перейнявши від боярства та шляхти основні елементи суспільних привілеїв та станової свідомості, „козаки завжди намагалися підкреслювати володіння „старожитніми вольностями” і рішуче виступали за їх відстоювання”²² у дусі славнозвісної формули, проголошеної Костянтином Вишневецьким під час укладення Люблінської унії: „... Ми приєднуємось як вільні і свободні – з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми нарід такий благородний, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі”²³.

Ще активніше козаки апелювали до заходів польського уряду на початку 70-х рр. XVI ст. зі створення додаткових воєнних сил для захисту південних кордонів, отримання платні з державної казни, права на власне судочинство та особливе адміністративне підпорядкування²⁴.

Відверте ігнорування такої позиції козацтва польською стороною, навіть з початком Національно-визвольної війни, і спонукало Б.Хмельницького заявити 23 лютого 1649 р. у Переяславі: „... Виб'ю з лядської неволі народ весь руський ... Досить нам на Україні і Подоллю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич”²⁵. Цією ж самою ідеєю – ідеєю власної держави в кордонах проживання „людей православної християнської віри” – пройнялися і соратники Великого Гетьмана²⁶.

Так було започатковано новий період у становленні національної самосвідомості – період нації політичної. І це не було якимось осяянням чи,

тим більше, випадковістю в історії України. Адже козацька старшина, активно співпрацюючи з військовими силами європейських держав та государями, не могла не засвоїти ідеї зосередження влади у рамках етнокультурної та етнотериторіальної основи. І не скористатися нею в ситуації, яка не давала старшинам ніякого альтернативного виходу, крім як бути страченими, було б нерозумно. До того ж слід врахувати й інспірування з боку української православної шляхти, що, прийнявши сторону Б.Хмельницького, стала, на думку В.Липинського, однією з рушійних сил революції та „причинилася ... до розвитку й збереження української національної культури”²⁷.

Обґрунтовуючи правомірність нашого критерію, хочемо наголосити, що він чітко фіксується у документах Переяславсько-Московського договору. Старшини чітко домагалися і домоглися реалізації національного принципу функціонування сучасної їм Української держави. Урядування й судівництво мали здійснювати виключно представники власної етнокультури. „Щоб ні воевода ні боярин ні стольник в суди військові не втручалися, але щоб від старших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити (тут і далі в цитатах синтаксис оригіналу. – *О.С.*)”, – вимагає перший пункт Богданових статей. Відповідні вимоги фіксуються у пунктах 3, 4, 6, 16, 17²⁸.

На засадах поєднання етнокультурного й політичного принципів будували свої стосунки з представниками московської еліти й наступники Б.Хмельницького. Московські посланці передавали 2 січня 1659 р. такі слова І.Виговського: “Присягав він гетьман на тому, що йому бути у царської величності бути (повторення в документі. – *О.С.*) в підданстві, а не на тому, щоб бути Московським воеводам в містах і щоб Москалям панувати; ніколи того не буде”²⁹.

Саме порушення даного принципу призвело Україну часів Національної революції до нової після Хмельниччини хвилі національно-визвольного руху – руху проти засилля московських урядовців – Брюховеччини. У пунктах, що подали генеральний обозний П.Забіла з товаришами 1 січня 1669 р. російському представникові Я.Хитрово, саме в такому контексті пояснювалися її причини³⁰.

Цей же принцип у рамках суверенної держави останнім намагався втілити П.Дорошенко та його оточення. Так, 13 січня 1669 р. текст першого пункту Переяславсько-Московського договору практично повторив А.Дорошенко: “...Під єдиним монархом, при всіх своїх вольностях, щоб нас ніхто більше не знав, ні боярин, ні воеводи, окрім єдиного пана гетьмана”³¹. Коли ж польські чиновники у переговорах з правобережною старшиною на початку 1671 р. з приводу визнання протекції польського короля вдалися в

своїх обіцянках до неконкретного формулювання “як було перед війною”, українську сторону це не задовольнило принципово. “Адже тоді, – писали правобережні генеральні судді, – не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло великі утиски й мусило з такого ярма визволятися”³².

Нам, звичайно, відома безліч демонстрацій вірнопідданських заяв українських політичних діячів різного рівня та гатунку, що, з першого погляду, засвідчує, здавалося б, лише „цинізм ребеліантів”, які у боротьбі за особисті вигоди і владу міняли союзників, творили і руйнували коаліції – одним словом, „безсоромно лавірували”, легко переходячи від одного політичного дискурсу до іншого.

Вважаємо, що українці цього часу дуже чітко засвоїли нові європейські принципи взаємодії національних держав, зафіксовані у Вестфальському мирному договорі. Насамперед це принцип державного суверенітету, відповідно до якого всі країни стали вважатися рівними суб'єктами міжнародного права. Вестфальська система відкидала ієрархічний середньовічний принцип поділу володарів на августісимумів, серенісимумів та ілюстрісимумів. Вона вибудовувала систему міжнародних відносин на засадах взаємного стримування і балансу сил³³, а не на системі васальних присяг. Вона визнавала за кожною державою право вільного укладання договорів з іншими країнами. І не розглядала договір між молодшим та старшим за ієрархією володарями як договір про вічне підданство. Система передбачала також нормалізацію відносин шляхом визнання колишнього супротивника майбутнім партнером у формі т.зв. амністії³⁴.

Усвідомлюючи усе це, але маючи справу зі східними монархами, українські політики змушені були вдаватися до зміни політичного дискурсу відповідно до вподобань контрагента. Тому й заради пошуку військового союзника мусили себе називати „підніжками монаршого трону”, „колінно благодати”, „присягати на віки вічні”, хоча мова йшла про укладення лише взаємовигідного військово-політичного союзу. На те, що за усім цим східним дискурсом стояло європейське бачення внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, вказують поодинокі, але дуже яскраві аргументи в рамках парировання звинувачень у зрадництві та приватні зізнання українських політиків. Так, наприклад, дуже показовою нам видається відповідь Б.Хмельницького московському цареві на звинувачення у зраді – веденні переговорів зі шведським королем у контексті творення гетьманом нової коаліції за участю України після того, як Москва, порушуючи умови Переяславсько-Московського договору, вдалася до Віленських секретних домовленостей з Польщею. Відповідаючи цареві, гетьман чітко вказує на допомогу королеві

значним військовим контингентом у 20 тис. чоловік, при цьому підкреслюючи, що шведський король договорам не зраджує³⁵. Таким чином, він опосередковано вказує на зраду договору з боку царя Олексія.

Такою ж показовою виглядає і відповідь українських послів у Бахчисараї на безмежне здивування московської сторони фактом проведення послами П.Дорошенка самостійних переговорів: "...А не в миру ж їм з Татарами бути не можна, тому що вони від Татар живуть у ближніх місцях"³⁶.

Іншою принциповою особливістю політики того часу була її рішуча секуляризація, рішуча відмова від релігійних мотивацій на користь політичних інтересів. З огляду на це стає зрозумілою „непоследовна”, якщо не „безпринципна”, поведінка Б.Хмельницького і його оточення щодо укладення союзу з кримським ханом, хитання гетьмана щодо вибору між підданством монарху мусульманському чи православному, або готовність П.Дорошенка навіть „хрещика лизнути” – укласти договір з татарами заради інтересів незалежної України. На той час українці уже чітко усвідомлюють те, що культурно-, релігійно-етнічні відмінності не повинні ставати на перешкоді інтересам суспільства. На це вже вказує факт союзу Б.Хмельницького з кримським ханом. Тезу про необхідність і взаємну користь від врахування спільних регіонально-політичних інтересів народів різних культур намагався донести до свідомості московських послів наприкінці 1667 – на початку 1668 р. П.Дорошенко: “Я, мовить, зичив би його царській пресвітлій величності, аби з ханом Кримським, хоча поганином є, в братерстві з ним зоставати; тоді б не лише й. ц. пр. в-ті Московські міста спокійними залишалися, але і тутешні краї й. ц. пр. в-ті Україна вся спокійно прожила...”³⁷

З цього часу в українських старшин формується європейське ставлення і до монарха як до верховного арбітра, піднятого “над протиборством”. Тому московському царю у скаргах пишуть про “дурних москалів”, зовсім не турбуючись, що, можливо, образять особу монарха, за походженням теж “з москалів”³⁸. Тому вони не ототожнювали свою діяльність та інтереси з монархами: “...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати”³⁹.

Остання цитата, як на наш погляд, повністю заперечує тезу, що тогочасні українці сприймали себе і світ через особу монарха, а не через власний соціум, його потреби та інтереси, а через те начебто, не можна вести мову про якусь національну самосвідомість.

Після невдачі Національної революції, не втіливши політичний принцип у суверенній державі, українці продовжували реалізацію національного принципу за нових соціально-політичних реалій “державного організму не-суверенного типу”⁴⁰.

Відмовившись від політики полівасалітетності як засобу захисту власних державних інтересів⁴¹, представники Української козацької держави визнали над собою монопольну зверхність московського монарха, проте не відмовилися від принципу держави-нації, від виконання обов’язків активного учасника політичного життя, який мав турбуватися стабільністю внутрішнього суспільно-політичного устрою, захистом кордонів. Це проявилось у багатьох аспектах.

По-перше, розуміючи підданство як виконання перед монархом обов’язку військової служби, враховуючи, що Україна геополітично прикриває Росію з півдня, власний захист вони і вважали виконанням підданських обов’язків. Таким чином, під формулюванням про службу, підданство цареві старшини мали на увазі такі поняття та ідеї, як “оборона самих себе”⁴², “цілість України Малої Росії глядіти і остерігати”⁴³, “захист ойчистого нашого Малоросійського краю”⁴⁴.

По-друге, вони чітко стояли на позиції недопущення до урядування українськими справами московських урядовців. Так, гетьман І.Мазепа, реагуючи у січні 1691 р. на спроби київського воеводи М.Ромодановського віддавати наказ київському сотникові І.Бутримі, демонстративно проявляє і здивування, і неприйняття таких дій московського воеводи в Україні: „І він Гетьман дуже тому дивується: для чого він боярин і воевода до київського сотника... пам’ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та з полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає”⁴⁵.

Навіть визнавши московського монарха своїм монархом, вони цим самим утверджували те, що вони є окремим суспільством, окремою державою, очолоною власним суверенним монархом, який, до речі, лише резидує у Москві, а його стіл знаходиться у Києві. При цьому вони зберегли за собою право і реальну можливість самостійно приймати всі внутрішньополітичні й адміністративні рішення.

Механізм прийняття рішення передбачав, що старшини, відповідно до потреб суспільства, обговорюють його на сотенному та полковому рівнях, визначаються на з’їзді чи Раді старшин і формулюють його у вигляді прохання монарху, яке уже містить мотиваційну, констатаційну та імперативну частини майбутнього монаршого указу. Монаршій канцелярії залишалося лише, ні в якому разі не порушуючи змісту, трансформувати текст прохання в указ, узаконений підписом царя. Таким чином, описаний механізм перед-

бачав випрацювання змісту рішення українською старшиною і залучення монарха виключно в якості легітимізатора їхнього рішення.

У націобудівничому контексті така легітимація була потрібна через синкретизм тогочасного політичного мислення, у якому поєдналися як нові європейські націосвідомісні, так і старі піддансько-монарші риси, зумовлені насамперед військово-політичним підпорядкуванням Гетьманщини. Але головна причина, з нашого погляду, полягала у світосприйнятті народу: рядового козацтва й посполства. Втомлений революцією й руїною, а головне, внаслідок природноісторичного соціального розшарування і підпорядкування старшині, народ не міг не піднятися вище рівня нації культурної, а то й зводився до етнічної маси. А тому він готовий був виконувати політичні чи адміністративні рішення лише за умови узаконення їх монаршим указом. Даний механізм ні в якому разі не допускав ситуації, за якої ідея певного рішення щодо внутрішньополітичного життя України могла визріти в надрах московської адміністрації, а потім бути “спущеною” як “царський указ” для реалізації в Гетьманщині. Як українська, так і московська сторони чітко дотримувалися алгоритму: спочатку прохання, а лише потім, відповідно до його змісту, указ. Царського указу без попереднього прохання старшин бути не могло. Не могло до тексту указу потрапити і питання, яке не піднімалося в проханні.

Зрештою, українські урядовці вважали неприпустимими навіть консультування з московськими урядовцями щодо змісту та вирішення українських справ. Пригадаємо ще раз обурення В.Кочубея з приводу заяви П.Орлика, що вчорашній генеральний писар „у дурних москалів розуму питався”.

Як наслідок, і протягом цього періоду більше ніж автономія України-Гетьманщини давала можливість відроджувати ідею повноцінної, повністю суверенної нації-держави. Як відомо, це проявилось у „зраді” І.Самойловича, зокрема, у його монархічних „амбіціях”. Саме це і призвело до переходу І.Мазепи на бік Карла XII. У ході так званої „війни маніфестів” 1708-1709 рр. з Петром I Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може стосовно України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: „...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди, зачала міста Малоросійські в свою область відбирати”. Факт прийняття такого рішення давав гетьману можливість опублікувати ряд пропагандистських маніфестів, де припускалося, що цар мав цілий комплекс згубних для українців планів і, головне, збирався їх втілювати без огляду на позицію української старшини⁴⁶.

Адже ідея управління українським суспільством українськими старшинами на засадах „малоросійських прав і вольностей” прийшла у непримирений конфлікт з петровською концепцією держави, регульованої з центру імперії. Тенденція до централізації управління у кордонах всієї імперії не залишала місця для українських урядовців у власній політичній системі, та й не залишала місця для самої цієї системи.

Протягом даного періоду в українській національній свідомості чітко утверджується поняття “Вітчизна”. В різних ситуаціях воно вживається то в етнічному, то в національному контекстах. Для нас, звичайно, вагомі факти вживання у останньому контексті. І він, наприклад, притаманний політичному дискурсу практично усіх гетьманів, у тому числі й І.Мазепи.

Якщо порівняти перші маніфести Петра I та лист І.Мазепи І.Скоропадському періоду “війни маніфестів”, то можемо помітити зіткнення ідеї династичності-конфесійності та ідеї вітчизни. Російський цар у маніфесті про “зраду” гетьмана вказував на факт порушення присяги йому – “Великому Государю” і наголошував, що наслідком цього стане пригноблення “під володіння Польське”, яке має проявитися в тому, що “церкви Божі і славні монастирі” віддадуть “в Унію”⁴⁷. Мазепа свої дії пояснював у межах концепції Вітчизни як території, де поширені окремі наші права та вольності. Наша Вітчизна, пояснював гетьман полковникові Скоропадському, приходять до крайньої згуби через “вроджену хитрість” “ворожої нам здавна потенції московської”. Сутність “згуби” витлумачувалася як занепад прав і вольностей та в початку відбирання Москвою українських міст “у свою область”⁴⁸.

Як бачимо, поняття “Вітчизна” у розумінні Мазепи включало три семи: територію, право, політичні інституції, тобто вживалося у національному контексті. У цьому ж контексті термін “Вітчизна” активно використовувався і протягом наступного періоду в літературі військових канцеляристів та старшини-шляхтичів. Звернемося до промови невідомого оратора “Про покращення становища Малоросії”. Так її називали редактори “Киевской старины”. Сам же автор вів мову “про покращення становища люб’язної нашої Вітчизни”. Відновлення її порядків та добробуту він пов’язував насамперед з політико-правовими чинниками. Зокрема, він наполягав запровадити “сейми або генеральні ради”, на яких пропонував вирішувати всі спільні й найважливіші справи здійснити судову реформу кодифікувати закони реформувати козацьку армію.

Тема Вітчизни для нас приваблива і в контексті самоназви. Оскільки через низку відомих історичних обставин протягом означеного етапу, особливо на його перших періодах, однієї самоназви просто не існувало, а вико-

ристовували найчастіше “Мала Русь”, “Малоросія”, “Мала Росія”, “Україна”, “Русь”⁴⁹, то виникає проблема щодо ролі самоназви як одного з головних національних ідентитетів, визначеного ще М.Блоком⁵⁰. Вважаємо, що в тогочасній Україні функцію уточнення самоназви, підведення різних самоназв під спільний знаменник виконувало саме вживання при них чи замість них терміну “Вітчизна”: “мила Вітчизна наша” (Ю.Хмельницький), “Україна Вітчизна наша милая” (І.Брюховецький), “мила Вітчизна наша Україна” (Д.Многогрішний), “своя Вітчизна Україна” (Я. Лизогуб), “Вітчизна наша Малоросійська” (І.Скоропадський), “Мала Росія – Вітчизна наша” (П.Орлик) і т.д. Тому і до того часу, поки на Лівобережжі утвердилася самоназва “Малоросія”, в українській еліті (насамперед у еліті) не виникало труднощів щодо ототожнення себе з певною територією.

Поразка Мазепи, відвертий силовий імперський тиск примусили старшин поступитися національним принципом при формуванні корпусу українських адміністраторів та запровадженні імперських державних інституцій. Імперські власті здійснили ряд практичних кроків, що мали на меті витіснення українських урядовців (наприклад, полковників та сотників) іноетнічними, російськими військовими і чиновниками. Цій же меті сприяло заснування паралельних українським державним інституціям російських установ (наприклад, Малоросійської колегії, Комісії економії), запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українці пригнічувалися, а іноді й відверто ігнорувалися (Правління Гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія, друга Малоросійська колегія), або перетворення у такі власне українських установ (наприклад, на певний час Генерального військового суду, Канцелярії малоросійського скарбу).

Не маючи змоги протистояти призначенню в Україну полковників, сотників, інших адміністраторів, внутрішньо вони не приймали такого стану речей, що й збереглося у ряді висловлювань того часу. Так, 1710 р. гетьманський кур’єр до Москви у розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчанам зізнався: „...Що наші і за вольності? Міністр, який при гетьмані, всілякого листа проглядає”⁵¹. Особливо підкреслювалися прояви турботи загальносуспільними справами. Це зафіксовано, наприклад, і в щоденнику Генеральної Військової канцелярії за 2 квітня 1723 р.: „Писаний лист до посланих на Москву в інтересах Малоросії пп. Граб’янки... та Гамалія... похваляючи їм за те, що вони два з чуйності своєї до спільного добра, для справування доручених собі справ залишилися в Москві, а інші ні з чим звідтіля, з ними будши, додому їдуть”⁵².

Але в несприятливих умовах імперського тиску в українському суспільстві наростали нові соціально-економічні процеси, які стали новою основою для національного будівництва. Насамперед, це процеси перетворення козацької старшини у шляхетство, що активно відбувалися протягом другої чверті XVIII ст.

Заново сформована шляхта, маючи перед собою як минулий, так і сучасний їй приклад Речі Посполитої, взяла на себе і суспільно-політичні функції шляхти: захист України-Гетьманщини, її конституційного устрою та соціальної структури⁵³.

Варто підкреслити, що для нової української шляхти це було більше ніж обов'язком перед суспільством – це було справою захисту власних інтересів, представлених у загальносуспільній формі. Адже російська сторона не визнавала за урядовцями Гетьманщини, і тим більше за значним військовим товариством, особистих прав на дворянство, не те що шляхетство, неодноразово ігноруючи вимоги з української боку щодо нобілітації шляхом зрівняння чинів та підкреслюючи, що „благородних в Малоросії нет”.

За таких обставин, особливо в період посилення репресій, українська сторона вдається до захисту національної справи, і в тому числі головного принципу націоналізму, за допомогою засобу історичної легітимізації. Цю справу здійснює відома когорта військових канцеляристів. Їхні праці не були власне історичними творами і, тим більше, не літописами. Це були історико-публіцистичні твори, за допомогою яких старшини, вдаючись до історичних прикладів та паралелей, обґрунтовували сучасні їм суспільнополітичні вимоги. Дані історичні джерела дають можливість з'ясувати, наскільки глибоко їх проймали почуття національносвідомісного змісту. У творах військових канцеляристів доволі легко виявляються такі національні ідентитети як: нерозривна єдність народу зі своєю землею; виключне право народу користуватися ресурсами своєї землі; тема Батьківщини, її соборності; підкреслення політичної окремішності та суб'єктності; консолідація навколо власних політико-правових цінностей та інституцій, їх символу – “прав та вольностей”; утвердження, за допомогою витвореного історичного міфу, почуття національної гідності. Що стосується реалізації національного принципу, то він чітко фіксується підкресленням того факту, що з початків свого історичного існування українці плакали „старожитні і стародавні звичаї, вибрати з-поміж себе не лише менших начальників, але й найбільшого військового вождя – гетьмана” (С.Величко)⁵⁴; що вони споконвіку мали над собою володаря-суверена: „А Київ між тим мав особливого собі князя, нікому непідвладного...” (П.Симоновський)⁵⁵; „Издавна своими было вождями живу” (С.Дівович)⁵⁶. С.Величко заперечував право монархів вирішувати долю

українського народу без його участі, „виторговувати” його на міждержавних переговорах „як безсловесну і нічого не тямлячу худобу”⁵⁷. У найпоширенішому серед козацьких літописів – “Літописі” Г.Габ’янки чітко наголошувалося на праві незалежного від московських урядовців вирішення справ внутрішньополітичного життя⁵⁸.

В періоди послаблення тиску, що мали місце протягом першої половини XVIII ст., українські старшини одразу ж поверталися до реалізації принципу єдності етнокультурного і політичного. У цей час це чітко фіксується у заходах щойно обраних Д.Апостола та К.Розумовського щодо вислання з Гетьманщини усіх московських урядовців, у “Правах, за якими судиться малоросійський народ” – документі, що поділяв людство та всіх жителів імперії на природних малоросіян, іноземців та приїжджаючих з-за кордону зазначено, що автор “Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малой России” доповідав Катерині II, що в Україні великоросіян розцінюють, як “іноземців і закордонних Малоросії”⁵⁹, а перша глава “Про силу і важливість прав малоросійських” фіксувала право на урядування та судівництво виключно за природними малоросіянами та вимагала, щоб їм підпорядковувалися в Гетьманщині всі прибульці⁶⁰.

З відновленням гетьманської форми правління й призначенням К.Розумовського гетьманом в Україні-Гетьманщині продовжує наростати національна самосвідомість шляхетства. Починаючи з універсалу К.Розумовського про вислання російських урядовців і закінчуючи відомим „Проханням”, складеним учасниками останнього Старшинського з’їзду, ми бачимо готовність всі питання Малоросії, тобто Лівобережної України (як на той час утвердилася назва) вирішувати власними державними інституціями. Проте для реалізації цих пунктів у старшин-шляхетства уже не було ніякої політичної волі „Наговорившись вволю, розійшлись”, – засвідчив автор „Історії Русів”.

Останнім спалахом була виборча кампанія 1767 р., у ході якої продемонстровано прихильність до відновлення інституції гетьманства. Під час підготовки та роботи Катерининської законодавчої комісії останній національний за своїм змістом проект української шляхетської республіки під протекторатом Російської імператриці запропонував Г.Полетика⁶¹.

Проте у своєму шляхетському середовищі, особливо серед тих, хто зробив кар’єру на імперській службі, він був уже швидше винятком, ніж проявом тенденції. Ми не стверджуємо, що Г.Палетика був останнім патріотом. Ні, патріотів було вдосталь, але це вже були патріоти нового періоду – патріотично-ностальгійного (все-таки Г.Полетика був останнім патріотом-націоналістом).

Знайшовши можливості здобути посади в імперському російському апараті, а після запровадження в Україні намісництв – і в українському бюрократичному апараті, вони стали сприймати Російську імперію своєю, пишати її успіхами, особливо над давніми ворогами України. Вони отримали дворянство і кріпаків. За цих умов вони відмовилися від реалізації українського політичного принципу, залишаючись патріотами в етнокультурному розумінні. Написання записок, місцевих історій, переписування “Історії Русів”, впорядкування родинних архівів, складання генеалогій, топографічних описів – все це було уже прагненням лише зберегти пам’ять про країну та націю, яких не стало, поставити, так би мовити, гарний надгробний пам’ятник.

Останнім стимулом, який пожвавив названі патріотичні почуття, стала відмова імперської Герольдмейстерської контори визнати права на дворянство колишніх значкових товаришів та нижчих сотенних адміністраторів. Здійснені тогочасними патріотами історико-пошукові роботи мали на меті не обґрунтування й інспірування спроб відродження державності, а лише допомогу ущемленим претендентам здобути право на російське дворянство.

Так, “замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного Landespatritismus, який оплакував занепад малоросійської “нації”⁶²

Проте написані історичні твори та компіляції, зібрані протягом цього періоду документи доволі великою групою „любителей малороссийской старины” створили гарні стартові умови для представників академічного періоду становлення української модерної нації. Тому останнім не доводилося починати справу націюстановлення з нуля, як це змушені були робити, наприклад, фінські націоналісти.

У підсумку зазначимо, що процес домодерного націюстановлення як „великої” нації в Україні через втрату державності, трансформувавшись, продовжився за новітніх часів як процес становлення уже „малої” нації. Вважаємо, що такий потужний і довготривалий процес і не дозволив українському народові відійти у небуття, а надав можливість знову, у ХХ ст., відродитися як нація.

Протягом ранньомодерного часу процес національного будівництва пройшов такі періоди:

1-й – період самовідновлення себе в якості нації культурної після національної катастрофи;

2-й – доба Національно-визвольної революції – період боротьби за утвердження й вибудову ранньомодерної національної держави;

3-й – остання чверть XVII ст. – до Мазепиної катастрофи – період відстоювання національного принципу;

4-й – 1709-1767 – період захисту ідеї національної держави шляхом історичного легітимізму, а з послабленням імперського тиску паралельного утвердження ідеї шляхетської малоросійської нації;

5-й – період „любителей малороссийской старины”, або ностальгійно-патріотичний.

¹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. – Т. 1 – К., 1994. – С. 16-17.

² Єсельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – С. 36-37.

³ Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. – К., 1999. – С. 328.

⁴ Детальніше це питання розглядається у працях: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К. 1999. – С. 264-273, 281-288; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). – К., 1997. – С. 101, 117-137; Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 162; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 75-76; Смолій В., Степанков В. Розвиток національної самосвідомості українців під час революції 1648-1676 років // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 19-26.

⁵ Когут З. Розвиток малоросійської свідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 84-94.

⁶ Гелнер Е. Нации и национализм. – М., 1991. – С. 23.

⁷ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С. 91.

⁸ Раков В.М. „Европейское чудо” (рождение новой Европы в XVI-XVIII вв.). – Пермь, 1999. – С. 37.

⁹ Гелнер Е. Указ. соч. – С. 23.

¹⁰ Раков В.М. „Европейское чудо”... – С. 37.

¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 12.

¹² Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 36.

¹³ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. – С. 161.

¹⁴ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С. 68.

¹⁵ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 72.

¹⁶ Сисин Ф. Назв. праця. – С. 68.

¹⁷ Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 56.

- ¹⁸ Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI-XVII ст. // Укр. іст. журн. – № 2. – С. 82.
- ¹⁹ Детальніше про названі риси див: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – С. 13-15.
- ²⁰ Там само. – С. 17.
- ²¹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 205-225.
- ²² Там само. – С. 175.
- ²³ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 119.
- ²⁴ Щербак В. Назв. праця. – С. 176.
- ²⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т. 2: 1648-1651 гг. – М., 1954. – Т. 2. – С. 118.
- ²⁶ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 226.
- ²⁷ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С. 23, 29, 63-65, 87.
- ²⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003. – С. 366-368.
- ²⁹ Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 271.
- ³⁰ Там же. – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 24.
- ³¹ Там же. – Т. 8. – С. 31.
- ³² Цит за : Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 335.
- ³³ Раков В.М. "Европейское чудо"... – С. 74.
- ³⁴ Зінченко А. Л. Історія дипломатії. Давнина. Античність. Середньовіччя. Початок нового часу. – К., 2002. – С. 229.
- ³⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1994. – С. 1417.
- ³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 6. – СПб., 1869. – С. 235.
- ³⁷ Там же. – Т. 6. – С. 235, 241.
- ³⁸ Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Часть II: 1691-1722. – М., 1859. – С. 149.
- ³⁹ Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 183.
- ⁴⁰ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка – 2000. – Вип. 27/28. – 1998. – С. 192.
- ⁴¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи ... – С. 31.
- ⁴² НБУВ ІР. – Ф. II. – Од. зб. 15409. – 24. 07. 1661 р. Лист Я.Сомка до полтавців із закликом припинити заколот. – Арк. 3.
- ⁴³ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 359
- ⁴⁴ Акты ЗР. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 183.
- ⁴⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926. – С. 344-345.
- ⁴⁶ Источники Малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 174.
- ⁴⁷ Там же. – С. 172.
- ⁴⁸ Там же. – С. 173.
- ⁴⁹ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3. – С. 40.

-
- ⁵⁰ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості. – С. 80.
- ⁵¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – Т. 16. – М., 1962. – С. 31-32.
- ⁵² Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. – К., 1897. – С. 36.
- ⁵³ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості. – С. 91.
- ⁵⁴ Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 40.
- ⁵⁵ Симоновский П. Описание о козацком народе и о военных его делах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. – М., 1847. – С. 2.
- ⁵⁶ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. – К., 1983. – С. 384.
- ⁵⁷ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 143.
- ⁵⁸ Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 95-96.
- ⁵⁹ Василенко Н. Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малой России // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – 1912. – Кн. IX. – С. 43.
- ⁶⁰ Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С. 11.
- ⁶¹ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 363-366.
- ⁶² Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості. – С. 99.

О. ЮРІЙ МИЦИК

ДЕЯКІ НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

І. Два незнаних документи Юрія Хмельницького

Постать Юрія Хмельницького – молодшого сина Великого Богдана не користувалася спеціальною увагою дослідників. Після розвідок Володимира Антоновича, Франтішка Равіти-Гавронського близько ста років про цього гетьмана майже нічого не писали, тим більше про останній період його життя, коли він став уже де-факто маріонеткою турецького султана і дістав з його рук титул “князя Сарматії” (гетьманом проголосити його турецький султан Мухамед IV не наслідився). Лише останнім часом з’явилися дослідження біографії Юрія Хмельницького¹, публікації його документів², розвідки, присвячені аналізу його політики³. Однак цього ще недостатньо для отримання повноцінної картини політичної діяльності цього гетьмана, а щоб досягнути цього, треба диспонувати максимально повною джерельною базою і в першу чергу документами самого Юрія Хмельницького, які ще далеко не всі знайдені.

Ще у 1994 р. під час пошуків у польських архівосховищах, насамперед у відділі рукописів бібліотеки Чарторійських у Кракові, нами були виявлені два документи Юрія Хмельницького, що відносяться до останнього періоду його життя. Нині публікуємо їхні тексти, писані польською мовою, а також одночасно і в нашому українському перекладі. На жаль, оригінали цих документів не збереглися, принаймні, їх досі не виявлено. Ми маємо тільки копії, які були зняті наприкінці XVIII ст., зокрема, з ініціативи відомого польського просвітителя Адама Нарушевича. Частина цих документів знаходилась у архіві останнього короля Речі Посполитої Станіслава-Августа, який майже повністю загинув під час Другої світової війни. Копії є досить точними, хоча в окремих випадках ті, хто переписував документи, припускались помилок. Окремі слова нам не вдалося прочитати, і ці місця в тексті ми позначаємо таким знаком: (...)*.

Отже, документ № 1 нашої публікації був писаний Ю.Хмельницьким з турецької неволі на Запорозьку Січ, до групи старшин, котрі були в опозиції до гетьмана Петра Дорошенка. Очолював дану групу Петро Суховій – претендент на гетьманську булаву, який за виявленими нами архівними даними

доводився племінником уже покійному гетьману Івану Брюховецькому і тяжів до промосковської орієнтації. Ю. Хмельницький (власне вже архімандрит Гедеон) потрапив у полон до Білгородської орди восени 1669 р. й був переданий у Білгороді (Білгороді–Дністровському або Акермані) турецькому паші. У 1670 р. його з наказу султана перевезли до Стамбула, де він перебував у замку Єдикуле до 1677 р. Таким чином, цей лист Ю. Хмельницький міг написати тільки на початку 1670 р. Д. Дорошенко, посилаючись на свідчення офіцера, який втік з чигиринського полону у квітні 1669 р., вказує на те, що турецькі послы вже навесні 1669 р. пропонували Ю.Хмельницькому стати гетьманом замість Петра Дорошенка, але той відмовився до часу козацької ради, котра й мала його обрати. Цікаво, що турки казали йому, що коли він стане гетьманом, то “нехай чинить так, як його батько Богдан Хмельницький чинив з московським царем, з польським королем і з турецьким султаном”⁴. Тепер же, маючи в руках Ю.Хмельницького як полоненого, турки шантажували його, вимагаючи, щоб він виступив проти Дорошенка як відвертий прихильник орієнтації на Османську імперію. Цікаво, що Юрій у листі вказує безпосередньо на те, що він написав його певною мірою під диктовку білгородського паші. Лист важливий також і тим, що дозволяє краще зрозуміти внутрішній світ Ю.Хмельницького, який, поза сумнівом, добре знав Святе Письмо і тут цитував і псалом Давида (псалом 50), і послання апостола Павла до коринтян. Наводить він і народну приказку, причому, цитує саме у кирилиці: “Лихо дуді, хоч ногами намагати” (видно, тут слід було написати дещо інакше: “помагати”).

Документ № 2 – це “зазивний універсал” до Брацлавського полку, писаний в Адріанополі після поразки першого чигиринського походу турків у 1677 р., під час підготовки до другого чигиринського походу (1678 р.). Відомо 5 подібного роду універсалів, але вони адресувались жителям конкретних полків під час воєнних дій під Чигирином або вже після взяття міста. Очевидно, “зазивних універсалів” Юрій Хмельницький створив багато і розсилав у всі полки та сотні, принаймні, на правобічній Гетьманщині. Даний універсал вигідно відрізняється від згаданих чотирьох своєю повнотою, обширністю своєрідного історичного екскурсу. Саме тут окреслений у загальному вигляді погляд “князя Сарматії” на добу Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького та “Руїну”, на свій гетьманат та гетьманати своїх політичних суперників. Знаходимо у ньому і важливі подробиці біографічного характеру (конфіскація П.Тетерею та П. Дорошенком майна Ю.Хмельницького, включно з батьківським хутором Суботів, майна його сестри-удови по Данилу Виговському, жінки Павла Тетері, ув’язнення Ю.Хмельницького не без їх участі у пруській фортеці

Мальборк, навіть якісь замаху на його життя, інспіровані П. Дорошенком). Дуже важливим є те, що Юрій, іменуючи себе Венжиком (щоб пов'язати свій рід з напівлегендарним гетьманом 30-х рр. XVI ст. Венжиком Хмельницьким), приписує і батькові це ім'я.

У додатках вміщено лист Остафія Гіновського (Астаматія, Астаматієнка) – “намісника князівства Малої Русі і регіментаря Військ Запорозьких і Українських”, тобто намісника Юрія Хмельницького. Цього листа було адресовано Куницькому, немирівському старості Речі Посполитої, майбутньому гетьманові Правобережної України. Гіновський добивається від свого політичного суперника припинити втручання у справи тієї частини Правобережної України, котра мала бути за мирними угодами під турецьким пануванням. Лист важливий уже тим, що проливає світло на становище українських земель під Туреччиною, на ідеологічне обґрунтування своєї влади Ю.Хмельницьким уже як правителем “Малої Русі”. Є тут і цікаві деталі, наприклад, згадка про участь Гіновського у посольстві Війська Запорозького до Варшави (його очолював Григорій Лісницький, колишній сподвижник Б.Хмельницького та І. Виговського).

Всі ці документи увійдуть також до чергових томів “Українського Дипломатарію XVI-XVIII ст.”, куди мають бути включеними всі універсали й листи гетьманів України.

* * *

№ 1

1670 (?), січня 11(1). – Білгород-Дністровський. – Лист Юрія Хмельницького до Петра Суховія, Богаченку, Кудлаю, Боброві, Івану Носу

“Wielmożny mości panie atamanie koszowy i wszyscy mości panowie atamani starsze, na Nizu zostające, i wszystkie czerń Wojska Nizowego Zaporozkiego na Nizu będąca, moi wielce mości panowie bracia i dobrodzieje.

Wszystkie początki od Boga sztrworzone doskonałe i niedoskonałe być, od nas wiedziane każde w swoim stanie jest pełne doskonałości, a że człowiek takie dyryktory miał być na ziemi najdoskonalszym, został najpodlejszym, mówi na to tak apostoł Paweł, nie z nas, ale z ojców naszych się to stało, bo naprzód zaczęty jest nierządnie podług psalmisty, a w grzechu porodziła go matka jego, potem różnie bez wczas(?), a żyjąc jako Iop święty powiedział: ni w czem nie statkuje, a to się wszystko dzieje dla tego, bo każdy człowiek powinien być naprzód duszewnym, a potem duchownym, tak do koryntów a[postoł] P[aweł] napisał, a

kiedy komu zabieży łaska Boża, że żyją w swoim porządku nie zachwiał się, mówi i na to tenże apostoł, co się nie z nas dzieje, ale z Samego Boga; skróciwszy moje racje o ludziach i o człowieku, do siebie samego moje tu będę stosował i będzie mówił z Dawidem, jako bezzakonyje moje az znaju i coż mnie dotąd ciężkie niewczasu i życia nieporządneo utraciło, jedno szczególna wola w. m., moich gościwych panów i braci, bo idąc i ja tym że torem za waszmościami, to jest za wolą waszmościow, nie będąc ni w czem sprzeciwym rozkazaniu waszmościow, zostaje teraz, jako możecie słyszeć i wiedzieć, w pojmaniu, której niewoli mojej nikt inszy sprawcą nie jest, jako prawica Najwyższego, bo nad spodziewanie nie tylko moje, ale każdego człowieka, na świecie żyjącego, wolność moją nad der prętko chce być z Bożej łaski i cesarza jego gości przez staranie wielmożnego jego gości pana baszy białogrodzkiego, tak też i wszystkiego wojska białogrodzkiego, światu i ludziam okazana, a że do czeo nad wokacją moją duchowno stać się usiłuję, to jest, aby się podjął znowu ja sam hetmaństwa, powiada basza i wszyscy murzowie, a powie: "Kiedy chcecie, aby był Doroszenko spędzon"; coż mam czynić inszej, jedno płakać smutnie, jednak złożywszy się tą dawną przypowieście: podjąc się musiałem, jednak z tem dokładnie, prosząc o to baszę jego gości, aby mnie pozwolił pisać na Zaporozie, prosząc, aby było takie pisanie za mną do baszy i do cesarza jego gości od Wojska wszstkiego ko[s]zowego Zaporozkio, że waszmość wszyscy chcecie mnie znowu, a nie Doroszenka, za hetmana; jeżelibyście w. m. tak nie mieli uczynić i swoich własnych posłańców z takim pisaniem do cesarza jego gości nie przysłać, bo to nie ja pisze, ale sama ręka wielmożnego baszy jego gości mnie rozkazawszy, tedy mnie do końca na swoją duszę zgubiać, a i sami sobie wielce zaskodzicie o zatrzymanie tego posła, którego by się wiadomość mieli tu posłać do Białogrodu nie tylko, ale i o żadnej szkodzie onemu tu, żeby mało być ani rozumijcie i to z ust sameo baszy jego gości pisze, do czego sam wielmożn. basza jego gość taką mnie rozkazał waszmościam i informacją napisać, abyście tak pisali i do basze, i do cesarza jego gości, że jeżeli będzie nam Doroszenko hetmanem, tedy my, Wojsko Zaporozkie, nie obiecuję się żadne posłuszeństwa Porcie Ottomańskiej oddawać, a jeżeli będzie znowu Chmielnicki, tedy tak będzie, jako i za ojca jego, etc.

To do wiadomości waszmościom doniosszy, zwykła się łasce waszmościom oddawam.

Z Białogroda na obrizanie Hospod[nie] anno Domini 167...

I po setnie s przyjaźni prosze waszmościow, aby to mogło by[ć] jak najprędziej, abyśmy tak znowu wiosny nie utracili, jakokołwiek zmiłujecie się, posłów jako najprędziej przysyłajcie oraz zniosszy się z hanem jego gością

według intencji, waszmościom moim wielce moćciwym panom i dobrodziejom wszystkim najniższy sługa niewolnik (?)
Gedeon Chmielnicki ręką własną.”

*(Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділ рукописів. – № 99. – С. 701-702. – Копія кінця XVIII ст. Наприкінці листа подано адресу:
„Jego mość panu Piotru Suchowiejwi, bratu temu, nizko się kłaniam, jego mości panu Bohaczenkowi i jego mości panu Kudłajowi, jego mości panu Bobrowi, panu Iwanu Nosowi i wszystkim, które mnie dobrze znają, moim wielce moćciwym panom i braci nizko kłaniam i proszyć łaski i (...) *rze o poważnej intercessią za mną do Porty, bo żadnym okupem mnie trudno wyzwolić, jedna tym sposobem, który sposobom sami mnie podawają tak, żeby był obran z łaski waszmościwej wszystka do (?) za hetmana, i proszam (?) w ten cel cesarza jeo m. też ruszyć (?) * obiecują.”*

* * *

“Вельможні мості панове кошові отамани і всі мості панове старші отамани, які зостаються на Низу, і вся чернь Війська Низового Запорозького, що на Низу перебуває, мої вельми мості панове браття і добродії.

Всі початки від Бога створені досконалими, а недосконале, ми знаємо, що кожне у своєму стані є сповненим досконалості. Людина ж, маючи такого керівника, мала б бути на землі найдосконалішою, а стала найгіршою. Про це так каже апостол Павло, що не з нас, але з батьків наших так сталося, бо в беззаконні зачатий, за словами псалмиста, і у гріху породила його мати його, потім по-різному (?), живучи як святий Іов сказав: “Нічого не маю”, а все це родиться для того, що кожна людина має бути спочатку душевною, а потім духовною, так до коринтян апостол Павло написав, а коли кому буде милість Божа, що живуть своїм порядком, не заколивавсь, мовить і на те цей же апостол, що це діється не від нас, але від Самого Бога. Я скорочую свою рацію про людей і людину, а буду стосуватися тут до себе самого і буду казати як Давид, “яко беззаконня моє аз знаю” і що я досі зазнав тяжких випробувань і що моє непорядне життя втратило, все з особливої волі ваших мостей, моїх мостивих панів і братів, бо йдучи і я цим же шляхом за вашими мостями, не будучи ні в чому суперечним наказу ваших мостей, я знаходжусь тепер, як можете чути і бачити, у полоні. Але мою неволю ніхто інший не вчинив, тільки десниця Найвищого, бо над сподівання не тільки моє, але й кожної людини, яка живе на світі, моя воля дуже швидко хоче бути виявлена світу і людям, а це з милості Божої і султана його мості, завдяки старанню вельможного його мості пана білгородського паші, також і всього білгородського війська. А для цього треба стати над моїм духовним пово-

ланням, тобто, щоб я сам знову став гетьманом, про це кажуть паша і всі мурзи: „А скажіть, коли хочете, щоб Дорошенка скинули”. Що ж я маю чинити іншого, хіба що смутно плакати? Однак погодившись із цією давньою приказкою: „Лихо дуді, хоч ногами намагати”, я мусив на це піти, однак просячи пашу його мость, щоб він дозволив мені написати на Запорожжя, щоб був такий лист з клопотанням за мене до паші і до султана його мості від всього Війська кошового Запорізького у разі якщо всі вашмості хочете за гетьмана знову мене, а не Дорошенка. Якщо ж би ваші мості так не мали б учинити і своїх власних посланців з таким листом до султана його мості не присилати, а це ж не я пишу, але сама рука вельможного паші його мості мені наказує (так писати), тоді мене зовсім згубите ціною своєї душі, та й самі собі дуже зашкодите затримкою посла, через якого ви не тільки б мали послати відомість сюди, до Білгороду. Про жодну шкоду йому і не думайте. Все це я пишу з уст самого паші його мості, до чого сам вельможний паша його мость так мені наказав вашмостям написати й інформацію подати, щоб ви писали і до паші, і до султана його мості так: коли нам буде гетьманом Дорошенко, тоді ми, Військо Запорозьке, не обіцяємо віддавати ніякого послушенства Оттоманській Порті, а якщо знову буде Хмельницький, тоді так буде, як і за його батька і т.д.

Це подавши вашим мостям до відома, звичайній милості ваших мостей віддаюся.

З Білгороду на Обрізання Господне року Божого 167...

І в сотий раз із приязні прошу вашмостей, щоб це могло статися якнайшоріше, щоб ми знову не втратили весни, а як змилується, то послів якнайшвидше присилайте, знісися також з ханом його мостю згідно з інтенцією, вашмостям моїм, вельми мостивим панам і добродіям всім найнижчий слуга невільник (?).

Гдеон Хмельницький рукою власною.”

Адреса: “Його мості пану Петру Суховієві, моему брату, низько кланяюсь, його мості пану Богаченкові і його мості пану Кудлаєві, його мості пану Боброві, пану Івану Носові і всім, хто мене добре знає, моїм вельми мостивим панам і братії низько кланяюсь і просити ласки і (...)” про поважне клопотання за мною до Порті, бо жодним викупом мені важко буде звільнитись, хіба що цим способом, який вони мені самі подають так. щоб я був обраний з ласки вашмостей всіх за гетьмана і з цією метою султана його мость теж обіцяють рушити (?).”

№ 2

1677, грудня 23(13). – Адріанополь. – “Зазивний” універсал Юрія Хмельницького до козаків Брацлавського полку.

“Miłością Bożą Jerzy Giedon Węzyk Chmielnicki, kniaz Sarmaciej, Małej Ruski i wódz Wojska Zaporowskiego.

Oznajmuje tym moim wyraznym uniwersałem, komu o tym wiedzieć należy, mianowicie ulubionym jednowiernym synom Cerkwie Wschodniej Apostolskiej, panu pułkownikowi braclawskiemu, asawułem, sotnikom, atamanom, starszym i mniejszym Wojska Zaporowskiego, pp. wojtom i burmistrom i wszystkiemu pospolstwu i na jakimkolwiek urzędzie zostającym, wszędzie po miastach i wsiach, tak tegobocznym, jako i zadnieprskim ludziom, od Pana Boga dobrego na długie lata zdrowia, jako sobie samemu, żyzywać życzę.

Wiadomo wszystkim miłościom waszym braciej naszej, jako niebożczyk sławnej pamięci Bochdan Zynowicz Węzyk Chmielnicki, gorliwy będąc do wiary prawosławnej greko-ruskiej, Wojska wszystkiego Zaporowskiego Boskim pozwoleniem nie dla czego inszego, zdrowia swoje odważywszy na hetmaństwo za prawa, za wolności, abyście w. m. z żonami, z dziećmi przy sławie zostawać, na potomne czasy pokoju zażywali. Co się działo wiele razy z najjaśniejszym królem polskim Janem Kazimierzem, tractamenta zawierając pod Zborowem i Białą Cerkwią, na sejmach walnych warszawskich constitutią potwierdzone i uprzywilejowane wyciskał, prawa antecessorów najjaśniejszych królów potwierdził, jako i prawosławny jego carskim wielicestwem Ałeksiejem Michajłowiczem, carem moskiewskim, ś. pamięci nie w poddaństwo, ale w zaszczyt i obronę miłości waszych z poradą pozwolił w protectiā wziąć dla pokoju i insze niemałe trudy, pracy i koszty swoje ważąc jako hardzi dobrze wiadomo jest miłościom waszym, a to pod zaszczytem najjaśniejszego i niezwyciężonego cesarza j. k. mści tureckiego i przy potędzie hana najjaśniejszego krymskiego Bogu oddał ducha w pokoju. Następując, potym Jan Wyhowski to pod Hadziaczem utwierdził według tychże paktów, jako się pomieniło, ja zaś za radą miłości w. jednostajną wszystkich pułkowników, asawułów, sotników tegobocznych i zacniejszych, przyjąwszy urząd hetmaństwa w Perejasławiu jako successor a dziedzic po niebożczyku ś.pamięci rodzicu moim, z tym się najjaśniejszym królem polskim Janem Kazimierzem nie małego roniąc kosztu, confirmowałem pokój pod Cudnowem z wielką pracą moją i odwagą ni dla kogo inszego, tylko za Wojsko Zaporowskie. A że wodząc ja ludzi chwiejących się i dwom monarchom służących, to jest najjaśniejszemu królowi polskiemu i prześwietłemu jego cesawskiemu wieliczyństwu, w nieposuszenstwie zostających, wkrótce abdarkowałem od hetmaństwa, dobrowolnie w. m.

miłościwym w Czehrynie, chcąc służyć Panu Bogu. Lecz zły zazwyczaj duszogubek diabeł, pobudziwszy do złych spraw niektórych pułkowników, nie według woli mojej i proźby, jako po mur żądali, Pawła Teterze obrali na hetmaństwo, który nie idąc ojcowskim trybem, jako ś.p. rodzic mój, nie pomniąc na chleb i sól jako wiele na państwa promowował i wolnościami służby Boze nadarzył, zostawszy hetmanem, dom nasz złupił, klejnotu, złoto, srebro na Wojsko poodbierawszy i mnie samego w niewolą do więzienia Malborskiego wprowadził, wiadomo miłościom w. m. Pan Bóg według niewinności mej ztamąd wyzwolił mnie. A gdy ja z Warszawy powróciwszy, jako do miłej ojczyzny mojej, chcąc w dziedzictwie pożyć, na hetmaństwie zastałem Petra Doroszenka, acz do swoich przyszedszy i mój mnie nie poznali. Miasto dobrodziejstwa i chleba rodzicielskiego i mego, zółcią nakarmił mię. Rozumiałem, że pomnieć będzie, iż panem onego postanowił, miasto ęci i wspomiętywania w małej powadze mnie u siebie mając, a co większa, na zdrowie moje następując, co mu nie nowina zakonników Boskich, kapłanów zabijając, kotłomiców sądzić swoich takich, jak sam nasetając, całe w possessią swoje Subotów odebrał ode mnie, nie ucieszywszy się skarbami memi, które fałszywym sposobem na Wojsko mianując, z Teterą ode mnie odebrał i to jeszcze wdowine perłe ze krwią mają złączyć zniewolił; których tak twardych potraw żołądek mój nie strymawszy, bardzo pieszczono chowany będąc, jednak zapewne, gdyby na moim miejscu przy tym zostawał, wiem że s trójnym (?) kto stał trawiącym żołądkiem, będąc, wątpie, aby od takiego kacerza, bezecnie urodzonego, wydołać mógł, co bez uszczerbku nie było sławie mej zakonnej; uchodząc przed tym, w niewolą popadłem, a on sam rozumiem, że z porady miłości w.m. najjaśniejszemu cesarzowi tureckiemu i Porty Othomańskiej, trzy części świata trzymającym, nie w poddaństwo, ani w dań, ałe według wolności i praw swoich danych miłości waszej, aby się chcieli poddat, tylko wojska, jako będzie potrzeba, na usługę dawać i przywiłajem na to stwierdziwszy, oddany do rąk, wiadomo mściom w.m. tegobocznym pułkownikom, jakoście pod Kamieńcem będąc i pod Umaniem, kawtany na się pobrawszy, postanowili i uprzy[wi]lejewani zostali, o czym mi potym słyszeć dostało się. Zaczym o krywdy mnie prawi Boską mocą swą wybawiła łaskawie, jako niewinnego z więzienia, a jakim sposobem wyrazić i karku powierzyć tego, że trudno o tym powieść i bardzo straszły[wym] według apostoła świętego takimi słowy zamykam, oprócz ustnie, da Pan Bóg, koźdemu przyjacielowi memu chyba mogę. Idąc ja tymże torem i napadszy n(...)* pakta kniaztwo Ruskie i hetmaństwo na się przyjąłem i potwierdzony jest [em od na]jaśniejszego cesarza tureckiego i wszyskiej Porty Othomańskiej za błogosławienstwem zaś naświętszego patriarchy tronu apostołskiego konstantinopolskie[go Di]jonizia miłością Bożą z pozwoleniem onego postanowiony jestem. Doniosszy to do

wiadomości mściom w.m., żadam i na swoje summienie biorę, nie jako wilk drapieżny rozpraszać, ale jako pasterz i dziedzic zgromadzać, upewniam imieniem cesarza je. mci tureckiego i najśniejszego hana j. mści krymskiego ze wszystkim państwem, iż będziecie pewni, bezpieczni od żadnych podjazdów Wojska idącego przeciwko nieprzyjaciela, do dobr swoich, gruntow jakichkolwiek mających, do domów nawracajcie się, na slobodach osiadajcie, gdziekolwiek znajdują się w Mułańskiej ziemi s w Wołoskiej, w Polskim królestwie i Zadnieprskim naszym, bez żadnej dani siedzieć będziecie wolno, upewniam, sami uznacie miłość w.m., jaką ją otrzymał łaske nad zasługę moje, której miłości wasze będziecie pewni za życzliwość wasze, że mnie sobie wizerunk biorąc, iż tak jest miłościwy pan więcej miłuje i winnych już karze, który zaś bojazni Bożej nie ma i władzy naszej nie będzie słuchał, gdy wojska silnie i wielkie cesarza je. mci tureckiego i hana je. mci krymskiego przeciwko nieprzyjaciela natępują, pod naszą władzą i regimentem nie zostający, ten także w obronie wpadnie w niewola, winnym mnie nie czyńcie do wyrazniejszego od nas uniwersału naszego, to jest zda pan Bóg za przybyciem do miłości w. i zbliżeniem się moim. Na ten czas, gdzie na jakim miejscu znajdujecie się i mieszkacie po tej stronie ugruntowawszy się, zastanawajcie; to dla wiadomości podawszy, Pana Boga w opiekę jednowiernych chrześcian was porzucam, a siebie samego miłości w. m. w dalszą łaskę i miłości zalecam.

Datt z Adrianopola feb(ruari) 13 roku 1677.

Jerzy Gedeon Chmielnicki Wężyk, kniaz Małoruscy Ukrainy.”

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділ рукописів. – № 423. – С. 559-561. – Копія кінця XVIII ст. Наприкінці листа рукою копіюста написано “locus sigilli”, тобто “місце печатки”).

* * *

“Милістю Божою Юрій Геден Венжик Хмельницький, князь Сарматії, Малої Русі і вождь Війська Запорозького.

Ознаймую цим моїм виразним універсалом. Кому про це відати належить, особливо улюбленим єдиновірним синам Церкви Східної Апостольської, пану брацлавському полковникові, осавулам, сотникам, атаманам, старшим і меншим Війська Запорозького, панам війтам і бурмистрам і всьому посполству і на будь-якому уряді знаходячомуся, скрізь по містах і селах, як сьогобічним, так і задніпрським людям, від Господа Бога доброго на довгі літа здоров'я, як собі самому, заживати зичу.

Відомо всім милостям вашим, нашій братії, як небіжчик славної пам'яті Богдан Зиновій Венжик Хмельницький, горливий будучи до віри православної грекоруської, за згодою всього Війська Запорозького і з волі

Божої своє життя поклавши на гетьманство не для чого іншого, тільки за права, за вольності, аби ваші мості з дружинами, з дітьми при славі залишатися, на потонні часи жили в мирі. Що діялося багато разів з найяснішим королем польським Яном Казимиром, мирні угоди укладаючи під Зборовом і Білою Церквою, витискав, щоб вони були на вальних сеймах варшавських підтверджені конституцією і упривілейовані, права попередників найясніших королів підтвердив, як і з православним його царською величністю Олексієм Михайловичем, московським царем, святої пам'яті не в підданство, але задля честі і оборони з порадою ваших милостей дозволив узяти в протекцію задля миру та інші свої чималі труди, праці й кошти кладучи як горді (?) добре відомо є вашим милостям, а це під честю найяснішого і непереможного султана його королівської мості турецького і при потузі найяснішого кримського хана віддав Богу дух у мирі. Ставши на йому місці, потім Іван Виговський утвердив це під Гадячем згідно з тими ж умовами, як було сказано, я ж за одностайною радою ваших милостей, всіх полковників, осавулів, сотників цьогобічних і значніших, прийнявши уряд гетьманства, у Переяславі, як спадкоємець і дідич по небіжчику святої пам'яті моему батькові, з цим найяснішим польським королем Яном Казимиром, втративши немалий кошт, утвердив мир під Чудновим з великими моїми зусиллями і відвагою, а це не для кого іншого, тільки для Війська Запорозького. Оскільки ж я водив людей коливаючихся і служачим двом монархам, тобто найяснішому польському королеві і пресвітлій його царській величності, у непослушенстві залишаючихся, то я невдовзі добровільно подав у відставку з гетьманства, прагнучи служити Господу Богу вашим мостям милостивим у Чигирині. Але злий завжди душогубець диявол, побудивши до злих справ деяких полковників, не згідно з моєю волею і проханням, як по мур (?) жадали, обрали Павла Тетерю на гетьманство, котрий не йдучи батьківським шляхом, як святої пам'яті мій родитель, не пам'ятаючи про хліб та сіль так сильно прагнув держави і вольностями служби Божі дав, ставши гетьманом, пограбував наш дім, клейноди, золото, срібло забравши на військо, а мене самого вкинув у Мальборкську неволю, про це відомо вашим мостям як Господь Бог за мою невинність зволив мене визволити звідти. А коли я з Варшави повернувся до милої моєї вітчизни, прагнучи пожити у дідизні, на гетьманстві застав Петра Дорошенка, але як я прийшов до своїх, то мої мене не пізнали. Замість добродійства і батьківського хліба і мого (власного), нагодував мене жовчу. Я думав, що він буде пам'ятати, що його паном поставив, але замість честі і опам'ятання він мав мене у себе у малій повазі, більше того, важився на моє життя, що йому не новина вбивати Божих ченців і священників судити, котломийців (?) своїх таких, як сам, присилати, цілком

забрав у мене у своє володіння Суботів, не втішившись моїми скарбами, котрі хитрістю ніби на Військо, забрав у мене, ще й удовині перли з кров'ю моєю злучити приневолив; таких, дуже твердих страв мій шлунок не витримав, будучи дуже щедрим, однак якби на моєму місці був хтось іншим з утричі кращим шлунком, сумніваюсь, що від такого еретика, безчесно уродженого, міг врятуватись, а це не було без шкоди моїй чернечій славі; тікаючи від цього, я потрапив у неволю, а він сам думаю, що з поради вашим милостивих мостей найяснішому турецькому султанові і Оттоманській Порті, який тримає під своєю владою три частини світу, не в підданство, не в данину, але згідно своїх прав і вольностей, даних милості вашій, щоб хотіли піддався, тільки війська, як буде треба, давав на послугу і привілеєм це ствердивши, відданий до рук, відомо вашим мостям милостям цьогобічним полковникам, як ви були під Кам'янцем і під Уманню, каптани на себе взявши, постановили і були упривілейовані, про що мені потім довелось чути. Потім за кривди мене вважає сила Божа милостиво визволила, як невинного, з в'язниці, а яким чином висловити і устам це довірити, то важко про це казати і дуже страшно, то я згідно з святим апостолам цими словами й закінчую, хіба що усно, дасть Господь Бог, кожному приятелеві моєму хіба можу. Йдучи я цим же шляхом і напавши (...) * пакти князівство Руське і гетьманство на себе прийняв і утверджений уже найяснішим турецьким султаном і всієї Оттоманської Порти за благословенням найсвятішого патріарха престолу апостольського константинопольського Діонісія милістю Божою з дозволом його я поставлений. Донісши це до відома вашим мостям милостивим, жадаю і беру на свою совість не як хижий вовк розпорочувати, але як пастир і дідич згромаджувати, запевняю іменем султана його мості турецького і найяснішого хана його мості кримського з усією державою, що будете певні, безпечні від жодних нападів Війська, яке йде проти неприятеля, до добр своїх, ґрунтів, яких будь-де маєте, до домів повертайтеся, осідайте на слободах, де тільки знаходитеся у Валаській землі, у Молдавській, у Польському королівстві і нашому задніпрському, будете сидіти вільно без жодної данини, запевняю, самі дізнаєте милість ваша мость, яку я отримав ласку над заслуги мої, у котрій милості будьте певні милості ваші за вашу зичливість, що мені собі беручи візерунок, що такий милостивий пан більше милус, а винних вже карає, якщо ж хто не має страху Божого і влади нашої не буде слухати, то коли війська сильні й великі турецького султана його мості і його мості кримського хана виступлять проти неприятеля, то такий, котрий не буде під нашою владою і реґіментом, цей також у обороні потрапить до неволі, тоді винуватим не робіть мене, до виразнішого нашого від нас універсалу, тобто, дасть Бог, після прибуття до ваших мостей і моїм наближенням.

На цей час, де на якому місці знаходитесь і мешкаєте по цій стороні угрунтувавшись, задумайтесь. Це для відома подавши, Господу Богу доручаю в опіку вас. єдиновірних християн, а себе самого милості вашій мості в подальшу милість віддаю.

Дано в Адріанополі лютого 13, року 1677.

Юрій Гедеон Хмельницький Венжик, князь малоруської України.”

* * *

Додатки:

№ 1

1677 (?). – Шаргород. – Лист Остафія Гіновського (Астаматія) до немирівського старости Куницького.

“Mnie wielce mści panie ekonomie jeo kscia mści, mnie wielce mści panie i bracie!

Powróciwszy ja za łaską Wszchemogącego Boga szczęśliwie od najaśniejszego i niezwycięzonego monarchy cesarza jego mości, za przybyciem moim szczęśliwie do Jasz, nie chciałem tego poniechać, abym listownie nie miał z moją przyjaźnią w.mć. pan odezwać się, życząc dobrego zdrowia i szczęśliwego przywitania z w. mć. panem. Oznajmuje też w. mć. panu, iż z providencyi Najjaśniejszego Boga najaśniejszy cesarz, pan mój mściwy, eliberował z carceres j. m. pana Juria Chmielnickiego, dziedzica sławnej pamięci niebożczyka, syna Bochdana Chmielnickiego, uczynił jaśnie oświęconym księce[m] Sarmacyej, który mający w dobrej pamięci pacta postanowione najaśniejszego cesarza j. mści z najaśniejszemi królami polskimi przez najaśniejszego hana j. mści, także wielmożne Kubrahim basze Sardara j. mści, zaczyn oświęcony książe j. mści Małej Rusi, mając wyrazni ordynans od najwyższego wezyra j. mści, zlecił mnie namiestnictwo i regiment cały oddał nad Wojskiem ukrainnym Zap[orowskim], wielce tedy upraszam w. mć. pana, że co w.m., m.pan, jako zostawał, i zostaiesz w Niemirowie z wyrażonej woli jaśnie oświęconego kscia j. mści do tego czasu, co należało do Ukrainy i buławy dawnych antecessorów i wodzów Wojska (?) Zaporowskiego, racz w. mć. pan nie interesować się do postronnych ludzi około Niemirowa. Doszło też nas wiedzić, że w. mć. pan interesujesz się do indukcyej, wszak świadomiście w. mć. dobrze tego, że już do tego nie należy, okrom buławy wojskowej, tak się mi widzi, że masz w. mć. w dobrej pamięci, gdym posłan był od Wojska Zaporowskiego z antecessorem w. mć. s. pamięci panem Leśnickim u najaśniejszego króla ś.p. Jana Kazimierza, tedy całe oddano induct i konstytucyą stwierdzono hetmanowi na buławę, który będzie zostawać, a nie ekonomowi niemierowskiemu, owoz wiedź w. m. o tym, jeżelibyście więcej mieli tym

kupcom praejudicia czynić do induccyi interesować się napotym więc (?) zaszkodzić musiałyby to, krom jako zdawna co się przychodzi od kupców, tego nie wzbraniają, do dalszych rzeczy, jako od wodza zwyczaj. I to mi w podziwieniu jest, że ktoś tam, jakiś człowiek, który pułkownikiem braclawskim odzywa się, nie wiem, co temu za przyczyna, ktoby taki był regimentarz księstwa Małoruskiego rozdawać, owoz jeśli jaki człek dobry znajdować się będzie na co przystojnie, racz mu w. mć. pan uniwersał kscia oświeconego ruskiego w ten pułk Braclawski odesłać i sam ten pułkownik niech do nas przyjeżdża, gdyż za pomocą Bożą w prędkim czasie zbieramy się ku Dniestru, a obaczywszy onego, stwierdze pułkownictwo Braclawskie imieniem moim jako rejmentarz za przyczyną w. m. pana przyjacielską. Doszło też nas i to wiedzieć, że ze wszystkich stron obcych ludzi wytrzymujecie, tedy racz w. mć. pan onym nie wzbraniając, niech całe każdy daje (?) i na swoje grunta i pożaryska, wiedząc o tym, że wiosna raz w rok bywa, które biedne ludzie, aby się nie opuścili, niech bynajmniej nie warują się od czambułów tatarskich, ja ich upewniam sumieniem chrześcijańskim i biorę ich na swoją duszę, lubo wojska tak potężne pójdą polami pod Czechryn i za Dniepr, tedy już w naszych krajach bynamniej warować się nie potrzeba, gdyż dla tego idzie wprzód przeświętna Porta w te kraje i najwyższy wezyr j. mć. przysłał, żeby zaszczyt poddanym Księstwa Ruskiego krzywdy żadnej nie było, jakoż i nie będzie, to mam pilnie staranie. Wszystkich ludzi upewniam, niech ludzie biedne około chleba i robot domowych pracują. I to też nas doszło wiedzieć, jeżeli to jest dostowierno, jakoby w. mć. pan starasz się bolsz ludzi wojskowych do niemirowskiej praesidii przyprowadzić. Jeżeli to tak, tedy musiało by być coś przeciwnego przeciwko paktom ś. pokoju między tak wielkimi potentantami i monarchami, czego u mnie, jako regimentarzowi, powinność tego przestrzegać, racz mie w. mć. pan o wszystkim przyjacielsko wiadomić. Przeto i to nas doszło wiedzieć, że w pułku Kalnickim i w Niemirowszczyźnie han (?) buche (?) panowie lipki pozajeżdżali sobie majątności. Jeżeli to prawda, prosze bratersko racz mi w. mć. na rejestrze jako najprędziej podać, żebym znał, gdyż ja mam całe ordynans od najaśniejszego wezyra j. mć, żeby nikt z lipków nie interesował się w księstwo nasze Małoruskie, do buławy Wojska Zaporowskiego przed tym należało to, co i teraz należy. Także strony Skoromeczenka doszło nas wiedzieć, że w Czarogrodzczyźnie, w Krasnianszczyźnie, a osobliwie w Karyszkowie, moich ludzi rabują, stawki spuszczaają i pszczoły wybierają, ludzie bierze (?) i interessuje się niepotrzebnie, jako i w. mć. nie należnie broni miasta Niemierowa szczegulnego i to do dalszej woli niezwycięzonego cesarza j. mć i najwyższego wezyra, poki poseł wielki od najaśniejszego króla j. mć będzie iść. Proszę racz mie w. mć pan dostatecznie uwiadomić, gdyż ja całe za pomocą Boską, jako regimentarz, w Ukrainię wstępuję i nie z takim trybem, żebym z ludzi żył i ucięzał

onych wojskami, jako tryb polski (...)*. Strony też awizy od Dniepra, Kiowa i Czechryna, i z-za Dniepra, co się tam powodzi, racz w. mć pan i brat mnie rzetelnie wypisać swym wyraźnym listem. Zawdzieczyć to moją wzajemną przyjaźnią braterską obiecuję, której to zwykle oddawszy się, zostaje zawsze w. mć pana szczerze życzliwym przyjacielem

Eustafii Ainowski, namiestnik księstwa Małej Rusi i regimentarz Wojsk Zaporoskich i Ukraińskich.

Dan w Szarogradzie.”

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділ рукописів. – № 174. – С. 491-494. – Копія кінця XVIII ст. На початку листа рукою копіюста написано „Kopia z listu przepisana od Eustafia Hinowskiego do pana Kunickiego, starosty niemirowskiego, słowo w słowo”; „Ex ms arch. Stan.-Aug.”, тобто “Копія списана з лист від Остафія Гіновського до пана куницького, немирівського старости, слово в слово”; “З рукопису архіву Станіслава-Августа”).

* * *

“Мені вельми мостивий пане, економе його княжої мості, мені вельми мостивий пане і брате!

Я, повернувшись по милості Всемогутнього Бога щасливо від найяснішого і непереможеного монарха султана його мості, після мого щасливого прибуття до Ясс, не хотів занедбати того, щоб листовно із своєю приязню не одізватися до вашої мості пана, зичачи доброго здоров’я і бажаючи щасливо привітатися з вашою мостою паном. Повідомляю також вашій мості пану, що з провидіння Найяснішого Бога найясніший султан, пан мій мостивий, визволив з в’язниці його мость пана Юрія Хмельницького, нащадка славної пам’яті небіжчика, сина Богдана Хмельницького, учинив ясноосвіченим князем Сарматії, котрий же, маючи у добрій пам’яті договори, укладені найяснішим султаном його мостою з найяснішими польськими королями, найяснішим ханом його мостою, також вельможним Ібрагім пашею Сардаром його мостою, після чого освічений князь його мость Малої Русі, маючи чіткий наказ від найвищого візира його мості, доручив мені намісництво і весь регімент над Військом українським Запорозьким, вельми тоді прошу вашу мость пана. Оскільки ваша мость мостивий пан як був, так і залишається у Немирові з чіткої волі ясноосвіченого князя його мості до цього часу, бо це належало до України і до булави давніх попередників і вождів Війська Запорізького, тому зволь ваша мость не цікавитися сторонніми людьми біля Немирова. Дійшло також до нас, що ваша мость пан цікавишся індуктами, однак ми добре знаємо ваша мость, що це вже не належить нікому, крім війсь-

кової булави, так, мені бачиться, що маєш ваша мость добре пам'ятати, коли я був посланий від Війська Запорозького з попередником вашої мості, святої пам'яті паном Лісницьким, до найяснішого короля святої пам'яті Яна Казимира, тоді було повністю віддано індукт і стверджено його конституцією гетьманові на булаву, який і буде так зоставатися, а не немирівському економові. Отож знай ваша мость про це. Якщо більше мали б цим купцям чинити суд, цікавитись індуктами, то це мало б потім зашкодити, хіба що тим (цікався), що здавна приходить від купців, цього не забороняю, до дальших справ, як звичай від вождя. І то мені дивно, що хтось там, якийсь чоловік, котрий називається брацлавським полковником, не знаю, що є тому причиною, що хтось би мав роздавати владу князівства Малоруського, отож якщо якийсь добрий чоловік буде знаходитися для чогось пристойного, то зволь йому ваша мость пан відіслати універсал освіченого руського князя в цей Брацлавський полк і сам цей полковник нехай приїжджає до нас, бо ми за Божою поміччю скоро збираємося йти до Дністра, а побачивши його, я стверджу йому брацлавське полковництво моїм іменем як регіментар за приятельським клопотанням вашої мості пана. Дійшло також до нас і те, що ви затримуєте чужих людей з усіх сторін. Тоді зволь ваша мость пан їм не забороняти, нехай цілком кожен йде (?) на свої ґрунта і пожарища, знаючи про те, що весна буває раз на рік, щоб ці бідні люди не покинули (їх), хай принаймні не бояться татарських чамбулів, я їх упевняю християнською совістю і беру їх на свою душу; хоча такі потужні війська підуть полями під Чигирин і за Дніпро, тоді вже принаймні в наших краях берегтися не треба буде, бо для того і йде пресвітла Порта в ці краї і найвищий візир його мость прислав, щоб був захист підданим Руського князівства, а жодної кривди не було й не буде, для цього я докладаю особливих зусиль. Я запевняю всіх людей, хай бідні люди працюють біля хліба та домашніх робіт. І то теж дійшло до нас, якщо це є достовірним, що нібито ваша мость пан старася більше військових людей привести до немирівського гарнізону. Якщо це так, тоді це мусило б бути противне договорам святого миру між такими великими потентантами і монархами, чого мені, як регіментарові, належить цього перестерігати, то зволь мені ваша мость пан про все по - приятельські повідомити. Однак і це дійшло до нас, що в Кальницькому полку і в Немировщині гайдуки, (?) пани липки позаїжджали собі маєтності. Якщо це правда, то прошу братерські зволь мені ваша мость подати мені на реєстрі, щоб знав, бо я маю чіткий наказ від найяснішого візира його мості, щоб ніхто з липків не входив у князівство наше Малоруське, бо й раніше до булави Війська Запорозького належало те, що й тепер належить. І стосовно Скоромеченка ми довідались, що в Шаргородщині, в Краснянщині, а особливо в Каришкові,

грабують моїх людей, спускають ставки і забирають бджіл, беруть (?) людей і непотрібно цікавляться, як і ваша мость неналежно боронить особливо міста Немирова, а це до дальшої волі непереможного султана його мості і найвищого візира, поки буде йти великий посол від найяснішого короля його мості. Прошу зволь мені ваша мость пан достатньо повідомити, бо я цілком з Божою помічю як регіментар, вступаю в Україну і не таким чином, щоб жити з людей і обтяжувати їх військами, як польський звичай. Що стосується новин від Дніпра, Києва, Чигирина і з-за Дніпра, що там робиться, то зволь ваша мость пан і брат мені ретельне описати у своєму виразному листі. Віддячити за це обіцяю мою взаємною братерською приязню, який як звичайно віддавшись, залишаюсь завжди щиро вірним приятелем вашої мості пана Остафій Айновський, намісник князівства Малої Русі і регіментар Військ Запорізьких і Українських.

Дано в Шаргороді.”

II. 3 листів гетьмана Гришка Івановича

Постать гетьмана Правобережної України у 1689-1692 рр. Гришка (Григорія) Івановича майже невисвітлена в історичній літературі і лише останнім часом вона стала привертати увагу дослідників⁵. З монографії Т. Чухліба випливає, що Г. Іванович вперше згадується в джерелах у 1685 р., він тоді активно діяв проти турецько-татарсько-ногайських військ на території Правобережної України, Молдови та Валахії. Разом з гетьманом Андрієм Могилою та відомим полковником Семеном Палієм вони протидіяли спробам турків міцно закріпитися на Поділлі та південній Київщині. У січні 1686 р. він укладає реєстр свого полку для отримання жолду, потім бере активну участь у черговому поході військ Речі Посполитої до Молдови. На початку 1689 р. помер його попередник - гетьман Андрій Могила, а Г. Іванович був одним з чотирьох тогочасних полковників Правобережної Гетьманщини (Іскра, Самусь, Макаренко; ще один полк очолював сам гетьман). Універсалом короля Речі Посполитої Яна III Собеського від 4 травня 1689 р. полковника Гришка було призначено наказним гетьманом, а вже влітку того ж року він зайнявся складанням нового реєстру Війська Запорозького. Детальніше про біографію Г. Івановича можна довідатися із згаданої книги Т. Чухліба, зокрема, там йдеться про нові молдавські походи козаків, про конфлікт між Гришком та полковниками С. Палієм та А. Абазином, який, очевидно, і призвів до загибелі Гришка приблизно у липні-серпні 1692 р. Однак ще багато в чому біографія Гришка є непроясною, відомі тільки поодинокі його документи.

Знайдені нами у польських архівосховищах два листи Гришка дозволяють пролити додаткове світло не тільки на його біографію, але й біографію його попередника, також на деякі важливі моменти останнього періоду існування Правобережної Гетьманщини. Ці два листи були виявлені нами у фамільному архіві князів Радзивилів, який нині зберігається у Архіві Головному актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). Вони писані каліграфічним почерком однією й тією ж особою, не виключено, що й самим Гришком, завірені печаткою Війська Запорозького. Ці два листи власне були написані від імені всієї старшини Правобережної Гетьманщини, хоча під ними стоїть тільки підпис Гришка.

Дуже важливо, що ці листи дозволяють уточнити посади Гришка: на час написання першого (8.01.1689 р.) він був генеральним суддею, а на час написання другого (31.03.1689 р.) – не тільки суддею, але й наказним гетьманом Війська Запорозького. Перший лист дозволяє також уточнити час смерті гетьмана Андрія Могили, яка сталася не пізніше 8 січня 1689 р. за новим стилем. Оскільки ж Гришко писав уже не про саму смерть свого попередника, а про його дружину, то логічно припустити, що це було не перше послання до короля, і що смерть Андрія Могили сталася наприкінці 1688 р. Не менш важливим є той факт, що цей гетьман мав не тільки дружину (відомо, що її у 1684 р. заарештував на Лівобережжі на якийсь час гетьман Іван Самойлович)⁶, й дітей, за котрих клопоталося перед Яном III Військо Запорозьке, і ці клопотання, скоріш за все, були не безуспішними. Другий лист було послано разом з полоненим ординцем, схопленим на Білгородському шляху. У ньому міститься важливий опис напружених відносин, які склалися між козаками Гришка у його резиденції – в Немирові, та місцевим комендантом Речі Посполитої і міщанами. Комендант, всупереч взаємній присязі з козаками, почав утискати їх. Міщани ж, діючі у порозумінні з комендантом, не відставали у цьому, пишучи неправдиві, за словами Гришка, скарги на козаків коронному конюшому Юзефу Каролу Любомирському (обіймав дану посаду у 1683-1692 рр.), прагнучи вигнати козаків і з Немирова, і з Немировщини. Навіть пішла чутка про збір у Мирополі (містечко на заході сучасної Житомирщини) польських військ проти козаків. Лист містив обвинувачення міщан у помсті козакам, які не дозволили їм перейти на бік кримського хана. Дане послання старшини Правобережної Гетьманщини змусило короля Яна III вжити належних заходів. Зокрема, своїм листом від 1 жовтня 1689 р. він наказав немирівському коменданту не втручатись у справи козаків, після чого той став на бік Гришка і навіть заарештував його опонента – полковника Палія⁷.

Врешті вищезгадані два листи являють собою важливе доповнення “Українського Дипломатарія XVI-XVIII ст.” – зводу документів гетьманів, кошових отаманів, полковників, взагалі генеральної старшини Гетьманщини та Січі – і вже з цієї причини заслуговують на публікацію. З цієї ж причини подаємо і текст незнаного досі листа гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка до великого коронного маршалка Речі Посполитої Яна Собеського (майбутнього короля), який ми виявили у тому ж відділі архіву князів Радзивилів.

Тексти листів подаються мовою оригіналу, тобто польською, згідно з правилами передачі текстів, які прийняті польськими археографами і про які ми вже неодноразово писали. Паралельно подається їх український переклад.

* * *

№ 1

1689, січня 8 (1688, грудня 29). – Немирів. – Лист генерального судді Правобережної Гетьманщини Гришка (Григорія) Івановича до короля Речі Посполитої Яна III Собеського.

„Najśniejszy królu panie, panie panie nasz miłościwy.

Pokorną nasze instancie wnośimy do najśniejszego majestatu w.k.m., pana naszego miłościwego, za wdową sławnej pamięci j.m.p. Mohyłą, bywszego hetmana Wojsk Zaporoskich w.k.m., małżonką, która teraz z dziećmi osierociałymi po swoim mężu zostawszy się, sama sobą trwoży, nie mogąc sobie porady podać, niebezpieczna tak substantii swojej, jako i zdrowia własnego, wszakże statecznie i wiernie na usługach w.k.m. dotrzymał wiary swojej aż do skończenia żywota swego; powtórnie upadając u nóg pańskich, prosimy i jesteśmy najśniejszego majestatu w.k.m., pana naszego miłościwego, wierni poddani i słudzy najniżsi

Hryszko Iwanowicz, sędzia Wojska w.k.m.Zaporozkiego, pułkownicy, setnicy i wszystka starszyzna.

Z Niemierowa

29 Xbris 1688.”

(АГАД. – Ф. “Архів Радзивилів”. – Відділ V. – № 5660. – Оригінал, завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: “Najśniejszemu majestatowi j. k. тьжжі, рани рани нашети міюньжівети.”)

* * *

“Найясніший пане королю, пане, пане наш милостивий.

Наше покірне клопотання вносимо до найяснішого маєстату в. к. м., нашого милостивого пана, за удову славної пам’яті його мості пана Могили, колишнього гетьмана Військ Запорізьких вашої королівської мості, за його дружину, котра зараз із осиротілими дітьми залишилася по своєму чоловіку, яка сама собою тривожиться, не можучи собі дати ради, перебуваючи у небезпеці як щодо свого майна, так і свого життя; а [чоловік її] статечно і вірно перебував на послугах в. к. м., дотримав своєї віри [королеві] аж до кінця свого життя. Повторно падаючи до панських ніг, просимо [за це], будучи найяснішого маєстату в. к. м., нашого милостивого пана, вірні піддані і найнижчі слуги.

Гришко Іванович, суддя Війська в. к. м. Запорозького, полковники, сотники і вся старшина.

З Немирова

29 грудня 1688

№ 2

1689, березня 31 (21). – Немирів. – Лист генерального судді та наказного гетьмана Правобережної Гетьманщини Гришка (Григорія) Івановича до короля Речі Посполитої Яна III Собеського.

„Najjaśniejszy królu panie, panie panie nasz miłościwy.

Przy wyprawionym języku bisurmańskim, którego kozacy na szlaku Białogrodzkim dostali, musimy powodzenie i krzywdy nasze donieść najjaśniejszemu majestatowi w.k.m., pana naszego miłościwego, a te się nam dzieją w mieście Niemierowie i po wsiach okolicznych niemierowskich stojącemu Wojsku w.k.m. Zaporowskiemu takim sposobem: po śmierci niebożczyka ś.p., p. Mohyły, hetmana zaporowskiego, poprzysięgliśmy wszyscy z j. mcią panem commendantem fortecy tutecznej niemierowskiej dotrzymać wiary i życzliwości naszej z obu stron jedno myśląc aż do dispositii w.k.m., pana naszego miłościwego. W tym czasie po wyprawionym posle naszym terazniejszy, zniosszy się niektórzy z mieszczan z j.m.panem commendantem, piszą do jaśnie wielmoż[nego] j. mci pana koniuszego koronnego, aby wojsko kozackie ztąd, z Niemierowszczyzny, mogli jako rugować, w tym nie wiedzieć za czym ordinansem skupiło się kilka chorągwi ordinackich w Miropolu; echo poszło, że całe Nimirow mają odbierać i kozaków z Niemierowszczyzny wypędzać, do tego tu j.m.p. commendant atamanom gromadzkim po wsiach przykazał, aby każdy gospodarz kozaka swego, u siebie stojącego, pilnował, żywności, kiedy w pole albo gdzie indziej miał by się wybierać, dawać zakazał; czym wojsko strwożone

barzo wątpi sobą, aby się jaki nie stał hałas, stąd i porozumienie opaczne, wszystka ta kłutnia urosła z mieszczan i kiedy nie mogli hanowi się krymskiemu poddać, kilka razy do niego się udawając, bo Wojsko tego nie dopuściło, też teraz wszystko po śmierci niebożczyka p. Mohyły na szyje napychać usiłują. Co donosimy w.k.m., panu naszemu miłościwemu, oraz pokornie upraszamy i błagamy najjaśniejszy majestat w.k.m., żebyśmy nie przyszli na takie pohańbienie, statecznieśmy trwali na usługach w.k.m. i Rzptej, broniąc i zaszczycając tę pogranicze od nieprzyjaciela i do końca gotowiśmy; z tesknością już i pilnością wyglądamy na pp. commissarze dla pewnego postanowienia nam porządku wojskowego, abyśmy wiedząc swój porządek, pewni we wszystkim zodzawali, o co po sejmie upraszając mieli(?), ojcowskie nogi obłapiwszy.

Najaśniejszego majestatu w.k.m., pana naszego miłościwego, wierni poddani i słudzy najniżsi

Hryszko Iwanowicz, sędzia Wojska w.k.m. Zaporowskieo generalny i nakazny hetman, pułkownicy, setnicy i czern.

Z Niemirowa

21 marty 1689.

(АГАД. – Ф. “Архів Радзивилові”. – Відділ V. – № 5660. – Оригінал, завірний печаткою Війська Запорозького. Адреса: “Najaśniejszemu majestatowi w. k. msci, panu panu naszemu miłosciwemu.”)

* * *

“Найясніший пане королю, пане, пане наш милостивий.

Разом з відправленим бусурманським язиком, котрого козаки здобули на Білгородському шляху, мусимо доповісти найяснішому маестатові в. к. м., нашого милостивого пана, про наші успіхи й кривди. А ці [кривди] чиняться нам у місті Немирові і по навколишніх немирівських селах Війську в. к. м. Запорізькому, що там стоїть, таким робом: після смерті небіжчика святої пам’яті пана Могили, запорізького гетьмана, всі ми присягли з його мостю паном комендантом тутешньої немирівської фортеці бути вірними і зичливими, взаємно мислячи про одне у розпорядженні в. к. м., нашого милостивого пана. Тим часом, після відправлення нашого нинішнього посла, деякі з міщан змовившись з й. м. паном комендантом, пишуть до ясновельможного й. мості пана конюшого коронного, щоб вони змогли якось випровадити звідси, з Немировщини, козацьке військо. Тоді невідомо за чим наказом зібралось кілька ординацьких хоругв у Мирополі, пішла чутка, що взагалі мають відбирати Немирів і виганяти козаків з Немирівщини. До того ж тут й. м. п. комендант наказав громадським отаманам по селах, щоб кожен господар пильнував свого козака, який у нього стоїть [на квартирі], заборо-

нив давати провіант козаку, коли той у поле або в якусь інше місце мав би виступати. Цим військо є дуже стривожене, боїться, щоб не стався якийсь галас, через що й невірна думка [про нас]. Вся ця колотнеча виникла через міщан. Не змігши піддатися кримському хану, хоч кілька разів вдавалося до нього, бо цього не допустило Військо, вони тепер, по смерті небіжчика п. Могили, всю [провину] пробують покласти на [наші] шиї. Доповідаємо це в. к. м., нашому милостивому пану, і покірно просимо і благаємо найяснішого маєстату в. к. м., щоб ми не зазнали такого поганьблення, а статечно тривали на послугах в. к. м. і Речі Посполитої, боронячи і захищаючи це прикордоння від ворога, готові стояти до останнього; вже з розпачем і пильністю виглядаємо на панів комісарів для усталення нам певного військового порядку, щоб знаючи свій порядок, ми певні в усьому перебували, про що ми мали просити після сейму, обнявши батьківські ноги.

Найяснішого маєстату в. к. м., нашого милостивого пана, вірні піддані й найнижчі слуги

Гришко Іванович, генеральний суддя Війська в. к. м. Запорізького і наказний гетьман, полковники, сотники й чернь.

З Немирова
21 березня 1689.”

Додатки:

№ 1

1671, жовтня 14 (4). – Ладижин. – Лист гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка до великого коронного маршалка Речі Посполитої Яна Собеського з клопотанням за старшин Михайла Зеленського та Василя Іскрицького, які перейшли на його бік від гетьмана Петра Дорошенка.

“Jaśnie wielmożny mści panie marszałku koronny, mój wielce mści panie i dobrodzieju.

Bojąc się p. Zieleński i p. Skrzycki, aby dla niebacznego człowieka, to jest Doroszenka, który wynuzdał się na wszystkie złości przeciwko k. jeo mści i Rczptej i oni newinni niepowinni od wojsk koronnych jakiego kontemtu (z Sćiany ustapili), którzy przybywszy do mnie, do Ładyżyna, prosili mnie o instantią do w.m., m.m.pana i dobrodzieja, za ktoremi wnosze tak na jako i wszystkie Wojsko Zaporowskie, uniżenie upraszają w.m., m.m.pana, abys w.m., m.m.pan, jako baczny pan i rozsądny rać kających się pod protectią w.m., m.m.pana, i zebrzących miłosierdzia do pańskiej swojej łaski przyjąc raczył. Którzy obiecują po sobie wszelaką zyczliwość k. jeo mści., Rczyptej i w.m., m. mści. panu i

dobrodziejowi, dożywotnie odslugować i powtore upraszam, abys w.m., m.m.pan i dobrodziej, zebrzącym łask swoje oświadczać raczył. Który i ja załecam się z unizoną moją usługą i jestem w. mść, mego wielce mści pana i dobrodzieja, zyczliwym przyll. i naniższym sługą

W Ładyżynie Michał Chanenko, het[man] Wojsk jeo k.m.

d.4 octob. 1671 Zaporowsk[iego]

(АГАД. – Ф. “Архів Радзивілів”. – Відділ V. – № 1922. – Оригінал, завірний печаткою Війська Запорозького. Адреса: “Jaśnie wielmożnemu a temu wielce miłościwemu panu i dobrodziejowi w. kr. mości panu Janowi na Złoczowie i Żółkwi Sobieskiemu, marszałkowi i hetmanowi wielkiemu koronnemu, jaworowskiemu, barskiemu, etc staroście, temu wielce mości panu w oddanie.”)

* * *

“Ясновельможний мості пане коронний маршалку, мій вельми мостивий пане і добродію.

Пан Зеленський і пан Іскрицький, боячись, щоб через необачну людину, тобто Дорошенка, котрий відважився на все зле проти к. його мості і Речі Посполитої, і вони невинно постраждали (?) від коронних військ, покинули Стіну і прибули до мене у Ладижин. Вони просили мене про заступництво у в. м., м. м. пана і добродія, що я й чиню від свого і Війська Запорізького імені, понижено просячи в. м., м. м. пана, щоб в. м., м. м. пан, як пан далекоглядний і розсудливий, зволив цих, що каються і просять милосердя, прийняти під протекцію в. м., м. м. пана, і до панської своєї милості. Ці ж із свого боку обіцяють зичливість к. його мості, Речі Посполитій і в. м., м. мостивому пану і добродію, всіляко відслуговувати до кінця життя. Повторно прошу, щоб в. м., м. м. пан і добродій, зволив виявити свою милість тим, хто просить про неї. І я рекомендую із моїми покірними послугами, будучи в. мості, моему вельми мостивому пану і добродію, зичливим приятелем і найнижчим слугою.

Михайло Ханенко, гетьман Військ його к. м.

У Ладижині дня 14 жовтня 1671.”

¹ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 237-251; Чухліб Т. Український князь з козацького роду // Його ж. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004. – С. 135-148.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.-Львів, 2004.

³ Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю.Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – початок 1663 рр.). – Автореферат дис.

на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – К., 2001.

- ⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 245-246.
- ⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – К.-Нью-Йорк, 2003. – С. 232. Див. також: Чухліб Т. Наказний гетьман Правобережної України Григорій Іванович (Гришко) та антитурецькі плани “Священної Ліги” у 1689-1692 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Ч. 5. – С. 117-131.
- ⁶ Мицик Ю. До біографії гетьмана Андрія Могили // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. – Число 10. – Ч. 2. – С. 186–195; Його ж. Гетьман Андрій Могила // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Вип.2. – С. 72-74.
- ⁷ Чухліб Т. Гетьмани... – С. 246, 289.

ЮРІЙ САВЧУК

НЕВІДОМА МАТРИЦЯ ПЕЧАТКИ
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
ЗІ ЗБІРКИ ВІДДІЛУ НУМІЗМАТИКИ
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У МОСКВІ*

Дослідження печаток козацьких державних утворень кінця XVI–XVIII ст. – Війська Запорозького Низового та Війська Запорозького (за останнім в історичній науці устійнилася назва Гетьманщини) – нагромадило нині чималу наукову літературу.

Початки наукових розвідок у ділянці державної сфрагістики козацької доби було закладено ще у другій половині XIX ст.¹ Вартісними науковими здобутками збагатилася зазначена галузь й на початку XX ст.² Чільне місце у цьому ряду посідає відома узагальнююча праця І. Крип'якевича “З козацької сфрагістики”³, яка майже сторіччя залишалася найбільш повним підсумковим дослідженням. Особливу історіографічну цінність для нашої тематики складають також роботи В. Прокоповича, що побачили світ на еміграції у другій половині минулого століття⁴. Не можна обійти увагою і найбільш значні публікації російських та українських дослідників 60–70-х рр.⁵

Особливо інтенсивно вивчення козацької сфрагістики, зокрема, державних печаток, розвивається із здобуттям Україною незалежності⁶. Свідчення цьому ціла низка ґрунтовних, опертих на новий, невідомий раніше джерельний матеріал, досліджень істориків І. Ситого⁷ та О. Однороженка⁸. Підсумки їхніх багаторічних студій втілилися у вагомій дисертаційній праці, що майже одночасно були запропоновані до публічного наукового акцептування⁹. Як і належить у роботах такого плану, вченими було акумульовано і проаналізовано відому на цей час літературу предмету, охоплено відповідну джерельну базу.

Саме тому у даній розвідці ми не ставимо за мету дати вичерпний історіографічний огляд сфрагістичних досліджень в історичній перспективі, беручи під увагу успішне вирішення такого завдання у згаданому науковому доробку колег.

* Автор висловлює щире вдячність за сприяння у дослідженні завідувачому Відділом нумізматики ДІМ у Москві Ширякову Ігорю Володимировичу та провідному науковому співробітнику відділу Мельник Галині Костянтинівні.

У цьому зв'язку дозволимо собі більш детально зупинитися на тих працях, що присвячені вивченню матриць державних печаток обох державних утворень – Запорозької Січі та Гетьманщини. Таких публікацій обмаль, оскільки до нашого часу збереглося тільки кілька предметів.

На сьогодні переважна більшість відомих пам'яток цього типу зосереджена у колекції Відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві. Зокрема, важливо зауважити, що зазначена збірка не тільки найбільш повна, а й єдина у світі. Достеменно відомо: ще одна матриця Запорозької Січі на початку ХХ ст. зберігалася на Кубані серед клейнодів Кубанського козацького війська. Про це свідчать інвентарі регалій, що зберігалися у приміщенні Штабу Війська. На обліку перебувало шість печаток. Поміж ними й “Печать войсковая. 1770 г.”¹⁰ Ймовірно, у 1920 р. матриця разом з іншими регаліями Кубанського козацького війська була вивезена до Сербії. Згодом її сліди загубилися¹¹.

На жаль, ми зовсім мало знаємо про обставини формування “запорозької” частини московської сфрагістичної колекції, яке мало місце, вірогідно, ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Побічно на це вказують і позначки “старий номер” в різного роду музейних облікових документах¹². Про несподівану появу на колекційному небосхилі окремих екземплярів збірки засвідчують згадувані вже піонерські публікації другої половини ХІХ ст.¹³ З них довідуємося про долю матриці печатки Війська Запорозького, що нею послуговувалися гетьман Данило Апостол та Правління гетьманського уряду (1732–1747 рр.). Вона була придбана відомим археологом, засновником Московського археологічного товариства графом О.С. Уваровим на ярмарці у Нижньому Новгороді (sic!). Пізніше разом з колекцією визначного вченого, що став одним із організаторів та щедрих благодійників музею¹⁴, печатка потрапила до Історичного музею у Москві.

Загалом нині у музеї зберігаються п'ять матриць державних печаток. Дві – Славного Війська Запорозького Низового та три Гетьманщини. Чотири з них свого часу були залучені до наукового обігу. Одна, про що йшлося вище, ще наприкінці позаминулого століття, інші – склали предмет наукового зацікавлення у 60-70-х рр. ХХ ст. У зв'язку з цим належить особно виокремити змістовне дослідження відомого та авторитетного історика О. Каменцевої “Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ”¹⁵. У фокусі наукової уваги згаданої праці опинилися матриці “уваровської” печатки та останньої січової печатки, виготовленої на вимогу указу імператриці Катерини ІІ 1763 р.. Важливим і цінним доповненням розвідки стала публікація фото гіпсових відливів обох печаток¹⁶.

Майже десятиріччя по тому, у процесі підготовки нумізматичного каталогу збірки ДІМ, до означеної теми звернулася О. Дракохруст¹⁷. Особливе значення її узагальнюючої праці “К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков”¹⁸ полягає в тому, що автор залучила до наукового обігу кілька невідомих на той час печаток, що використовувалися у козацькому справочинстві обабіч Дніпра. Зокрема, у статті були розглянуті матриці, що ними послуговувалися під час гетьманування Івана Мазепи та Андрія Могили. Однак обмеживши рамки свого дослідження кордонами Гетьманщини, О. Дракохруст спеціально обумовила, що не торкатиметься у своїй публікації печаток Війська Запорозького Низового.

Таким чином, поза увагою обох вищезгаданих публікацій, присвячених вивченню колекції ДІМ у Москві, опинилася ще одна матриця Війська Запорозького Низового (№ 93 365; КП – 816692), яку ставимо за мету розглянути у даному повідомленні. Особливе зацікавлення та певну дослідницьку інтригу породжує вже той факт, що дана печатка не відома за будь-якими іншими джерелами. На нашу думку, ця обставина не є вирішальною та достатньою для сумніву в автентичності матриці. Попри солідний вік, що відокремлює нас від тих подій, більш ніж півторастолітній період наукового дослідження означеної тематики та опрацювання істориками козацтва величезного масиву джерельного матеріалу, історична наука знає випадки виявлення невідомих гетьманських печаток. Яскравий доказ – ряд нещодавніх знахідок. Наприклад, кілька років тому чернігівському історичному музею ім. В.В. Тарновського відбитки незнаних досі печаток гетьманів Івана Скоропадського та Кирила Розумовського¹⁹, а в Державному архіві Чернігівської області – наказного гетьмана Якіма Сомка²⁰.

Втім, повернемося до московського раритету. На нашу думку, пропонування нижче детальний опис музейного експонату дозволить розв’язати цілу низку дослідницьких завдань.

Матриця печатки у доброму стані. Окремі подряпини та невеличка деформація не захопили напис чи зображення. Виготовлена, правдоподібно, з міді. Кругла, діаметр – 45 мм. Має трубчате (діаметр – 36 мм) з невигадлигим орнаментом кріплення, імовірно, для дерев’яної або кістяної ручки, яка не збереглася. Загальна висота (з кріпленням) 35 мм²¹.

У центрі печатки вигравіювано зображення озброєного козака, оберненого праворуч. Лівою рукою він притримує приклад рушниці, яка лежить на його лівому плечі, а правицею підпирає бік у характерній позі “руки в боки”. Козак вбраний у довгий, майже до кісточок, жупан та оперезаний поясом. На поясі з лівого боку звисає шабля, з правого – порохівниця. Жупан простого

прямого крою, додолу дещо розширеного. У верхній частині він оздоблений шістьма парами гудзиків та завершується комірцем-стійкою. Рукава, більш вільні у плечах, звужуються до зап'ясть. Козак взутий у чоботи з високими підборами. На голові у козака шапка, найімовірніше, з опушкою (хутряним обідком)²². Досить виразно на печатці передано і типаж козака, який, як нам здається, завдячуючи розкосим очам, викликає певну асоціативність з деякими східними рисами. Козак має довгий прямий ніс, пишні вуса, зображені доволі характерно: на манер тих, які бачимо на відомій гравюрі “На герб сильного войска е. к. м. запорожского”²³.

Окрім того, збереженість пам'ятки, високий рівень граверства дозволяють нам визначити і тип козацького озброєння, переданого надзвичайно реалістично. Так, клинок із розширеним вістря за своїми розмірами та формою елмані відповідає (за Квасневичем) різновиду корабелі, яка була поширена у XVI–XVII ст. і запозичена з Туреччини²⁴. На елмані виразно видно два широкі доли, які продовжуються до самого вістря. Верхів'я ефесу схематично відтворює контури голови орла²⁵. Про панування східних шабел в козацькому озброєнні XVI–XVII ст. пише В.Сидоренко. Дослідник підкреслює панівне становище двох типів: турецької – з клинком, на кінці розширеним для більш важкого удару, з так званою елманню, та іранський – з легким, вузьким клинком²⁶. Характерна форма великої дволезової елмані з гострим бойовим кінцем відома з кінця XVI ст. і зустрічається в угорських, польсько-угорських та турецьких різновидах аж до XVIII ст.²⁷. Не менш реалістично та детально відтворено і рушницю.

Зображення козака є головним елементом композиції, однак не єдиним. Важливо також привернути особливу увагу до списа, встромленого дровком в землю перед козаком. Спис – невід'ємна складова козацького озброєння. Разом з тим у духовній культурі козацтва він має особливе смислове навантаження, на що вказує, наприклад, його обов'язкова присутність на народній картині “Козак-Мамай”²⁸. Особливу символічну роль списа на печатках козацького Низу ми розкриємо нижче. Натомість певний натуралізм в емблематичну композицію привносить зображення землі, порослої травою, що займає нижню частину печатки²⁹.

Про належність козацькому Низу промовляє легенда: ПЕЧАТ КОШОВЬКАЯ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО. Напис розміщений по колу більш менш рівномірно. Висота літер сягає 3 мм. Розділовим знаком слугує хрестик. Наявні двокрапки використано як елемент декору, оскільки вони розміщені стосовно хрестика симетрично: на віддалі п'яти літер. Таке розташування штучно поділяє слово “ЗАПОРО:ЗКОГО” на дві частини. Слова відтворені повністю, без скорочень та пропусків. Літери розміщено осібно,

без лігатур. Єдиним граматичним казусом легенди є підміна літери “С” на твердий знак “Ъ” у слові “КОШОВЪКАЯ”.

Важливо зауважити, що напис “КОШОВЪКАЯ” жодного разу не повторюється у відомих легендах печаток як Низу, так і Гетьманщини за увесь час існування згаданих державних утворень. Щоправда, фіксація терміну “КОШОВЪКАЯ” дещо корелює позиції у дискусії, стосовно напису на печатці першої половини XVII ст. (1627–1638 рр.). Нагадаємо, що різночитання дослідників викликало перше слово легенди печатки “КОПІА ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО”. Одні вбачали у ньому напис “копія”³⁰, інші – “коша”³¹, треті у текстовій частині досліджень подавали відкоригований напис “копія”³², а в графічних додатках відтворювали фактичне накреслення літер³³, у жоден спосіб не коментуючи розбіжностей. Дилему зумовило накреслення літери “п”, яка була сполучена не горішньою, а нижньою поперечкою. Поєднання останньої з літерою “і” й утворювало літеру “ш”. Прихильники першого варіанту опиралися на попередню традицію, яка базувалася на двох відомих печатках, де написання слова “копія” не викликало сумнівів. Однак вразливим місцем зазначеної аргументації, на наш погляд, є відмінна на ранніх печатках літерація слова “копія” – з використанням наприкінці літери юс малий. Натомість опубліковані малюнки печатки (1627–1638 рр.) демонструють чітке зображення кінцевої літери: “а”. До речі, цілком тотожної у накресленні з літерою “а” у слові “запорозкого”. З іншого боку, вибудовується також чималий ряд антитез. Очевидна помилка у написанні слова “войска” без літери “с”, свідчить про можливий механічний огріх й у написанні літери “п”. Окрім того, легенда “Коша Войка Запорозкого” випадає із загального ряду написів на печатках XVII ст., які починаються зі слів “копія” або “печать”. Однак цих аргументів недостатньо, аби спростувати можливість різьблення на печатці слова “коша”, яке, за твердженням Д.І. Яворницького, на початку XVII ст. входить в активний вжиток³⁴. Беззаперечним доказом цього слугує досліджувана нами печатка з промовистим написом “КОШОВЪКАЯ”. Усе сказане залишає побічно висвітлену дискусію відкритою для нових інтерпретацій.

Ключовим моментом атрибуції московського експонату залишається питання щодо часу виготовлення та використання печатки. Зіставивши наявні відомості щодо формування запорозької сфрагістичної традиції в цілому, візьмемо сміливість висунути припущення щодо датування печатки другою половиною XVII ст., а точніше – третьою четвертю. До цього заохочує поважний перелік аргументів.

Найперше – розмір матриці. Діаметр останньої – 45 мм. Якщо розглянути всі відомі на сьогоднішній день відбитки та матриці військових (дер-

жавних) печаток Війська Запорозького (Низу та Гетьманщини) в історичній перспективі, то виявимо виразну тенденцію до поступового збільшення їх розміру³⁵. Так, у кінці XVI – першій половині XVII ст. діаметр печаток не перевищував граничної межі 37 мм. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. максимум сягав 45 мм³⁶. А для XVIII ст. притаманне заледве не двократне збільшення – до 86 мм³⁷. Не руйнується виявлена закономірність й за умови сепарування та осібного аналізу печаток власне Війська Запорозького Низового. Всі вони походять з XVIII ст. (у науковій літературі відомі відбитки трьох печаток з 1700–1761; 1750–1763; 1763–1774 рр.) і мають відповідно такі розміри: 41, 50 та 55 мм³⁸. Прикметно, що поріг 45 мм вперше було подолано 1663 р. виготовленням печатки для гетьмана Павла Тетері.

Зазначене припущення підпирає й аналіз легенди печатки. На рубежі XVII–XVIII ст. (найбільш ранній відбиток датований 1700 р.) з'являється у легенді печаток Війська Запорозького Низового найменування “Славне”. Окрім того, у другій половині XVII ст. на печатках Війська Запорозького (й Низу, й Гетьманщини) відбулася заміна терміну “копія”, що перебував у вжитку, на “печать”. Більше того, характерною рисою написання слова “печать” у легендах печаток Війська Запорозького саме кінця XVII – початку XVIII ст., знову ж таки, як гетьманських: Івана Брюховецького (другий тип, 1663–1668 рр.)³⁹ та Андрія Могили (1684–1688 рр.), так і Запорозької Січі (1700–1761 рр.), є відсутність будь-яких пом'якшуючих чи стверджуючих знаків.

Вагомим аргументом на користь датування третьою чвертю XVII ст. слугує також іконографія печатки. За усією мистецькою розмаїтістю зображень печаток Війська Запорозького (Низу та Гетьманщини), що перебували у вжитку близько двох століть, не можна не побачити два типологічні мегаблоки. Історик І.Ситий, який одним з перших звернув на це увагу, запропонував власне пояснення принципів розбіжностей: “До Многогрішного⁴⁰ козак зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було даниною традиції степового братства, низового лицарства, де не існувало бідних, багатих, старших і менших, а всі вважалися рівними. Але процес соціального розширення давався знаки. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі”⁴¹.

Попри дещо ідилічний та пафосний коментар, який, на наш погляд, є далеко не вичерпним і не цілком адекватним, історик зумів, висловлюючись образно, “за деревами побачити ліс” – тонко вловити зміни загального сти-

лістичного настрою зображення козака на військових (державних) печатках, зумовлених цілим рядом факторів.

Безперечно, вказану трансформацію зумовили, з одного боку, окреслені вище соціальні процеси: кристалізація в суспільній свідомості ідеї козацької держави, потреба її гідної репрезентації, з іншого – мистецькі віяння, смаки та уподобання, властиві тій чи іншій історичній епосі, художня довершеність, яка великою мірою залежала від ступеня розвиненості цього ремесла у козацькому середовищі, особистої вправності майстра-гравера. Адже час, а з ним суспільний розвиток в усіх своїх проявах, не стояв на місці. Разом з тим хотілося б акцентувати увагу читача на ще одному важливому моменті: зазначені стилістичні та мистецькі зміни проявилися тим яскравіше, позаяк синхронізувалися з пластичними новаціями. Якщо переважна більшість печаток кінця XVI – першої половини XVII ст. (до зазначеного третього типу печатки Д.Многogrішного (1670–1688 рр.) відтворювали козака в русі з відповідним розташуванням фігури та інших елементів композиції, то згодом він займає статичну позу, яка вдало підкреслює нове смислове навантаження образу.

Так, для першої версії переважаючим є зображення обличчя в профіль, природне рухові положення рук та ніг, розташування рушниці на плечі під малим кутом або майже горизонтально. Ба більше, зазвичай рука притримує рушницю зверху, врівноважуючи її та погашаючи у такий спосіб коливання, які мають місце під час ходи, а не знизу за приклад – як це зручно фіксувати зброю на плечі під час зупинки. Тоді рушниця більше тяжіє до вертикального положення. Останній прийом властивий саме другій групі печаток. Її характерною ознакою є також зображення постаті козака у три четверті. Це формує специфічну поставу козака, у якій дослідники вбачають певний соціальний наголос.

Означені вище загальні системні орієнтири дозволяють зробити висновки щодо багато в чому спорідненості досліджуваної матриці саме з печатками першого блоку: кінця XVI – першої половини XVII ст. Це передовсім і зображення козака в русі, і горизонтальне розташування рушниці, і подібність окремих рис обличчя (витагнутий прямий ніс, характерні вуса), деталі й фасон одягу. Вбрання, аналогічне речам з гардеробу “сфрагістичного” козака, бачимо на різноманітних іконографічних пам’ятках, датованих другою половиною XVII ст. Зокрема, на барельєфі саркофагу польського короля Яна Казимира, який знаходиться у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, зображено групу козацьких піхотинців. Їхні голови вкриті майже тотожними шапками⁴². На іншій тогочасній пам’ятці – гравюрі В. Гондіуса (1652 р.) – бачимо полонених під Берестечком козаків. Вони також взуті у чоботи на висо-

ких підборах. Принагідно зауважимо, що це була чи не єдина деталь, яка відрізняла козаків від змальованих там же селян. Адже “західноєвропейський тип з каблуком почав проникати у Річ Посполиту в першій половині XVII ст., але вживався представниками суспільної верхівки до парадного одягу”⁴³ і, безперечно, був ознакою заможності та належності до вищих привілейованих суспільних станів. Принагідно зауважимо, що на багатьох відбитках печаток середини XVII ст. (наприклад, третій тип печатки Б.Хмельницького (1654–1663 рр.), П.Дорошенка (1665–1676 рр.) особливо чітко проявляється ця найдрібніша деталь. Принагідно додамо, що і згаданий вище тип шабел – корабеля – також попервах слугував додатком парадного одягу⁴⁴. Дані факти ще раз закликають до стриманості та коректності у деклараціях щодо панування загальної рівності у козацькому середовищі раннього часу, який начебто знайшов своє відображення на печатках. Радше належить вести мову про стриманий, навіть дещо спрощений спосіб іконографічного вираження привілейованого становища козацтва, необхідність врятувати чинник часу – мистецький стиль епохи.

Вище вже йшла мова про головну композиційну особливість зображення московського раритету – наявність символу низовиків – списа⁴⁵. Вперше у цій ролі на військових (державних) печатках Війська Запорозького він використовується на печатках (обох типів) гетьмана Брюховецького 1663 р. А згодом – 1671 р. – карбувався і на клейноді М. Ханенка. Історик О. Однороженко слушно вбачає в цьому промовистий політичний знак і вважає, що присутність елемента герба Низового Війська “мало вказувати на вирішальну роль Запорожжя при обранні на гетьманство названих вище запорозьких кандидатів”⁴⁶. Варто підкреслити, що на печатках І. Брюховецького та М. Ханенка запорозький атрибут – спис – козак тримає у правиці. Натомість на досліджуваному екземплярі, як, власне, і більшості інших відомих січових печатках XVIII ст., він незмінно розташований осібно – ліворуч від козака. Нагадаємо, що найраніший з відомих відбитків у зазначеній конфігурації датується 1700 р.

Ключове значення для нашого досліджування має ще один елемент козацького воєнного спорядження – порохівниця. Вперше вона зустрічається на печатці Павла Тетері (1663 р.).

І, насамкінець, кілька спостережень щодо зображення трави – деталі другорядного, фонових характеру. Вперше спробу доповнити поле печатки компонентом другого плану – прикрасити рослинним орнаментом – знову ж таки бачимо на печатці П.Тетері (1663 р.). А починаючи з печатки Д. Многогрішного, трава, яка традиційно зображувалася невеликими кущиками, стала складовою більшості наступних козацьких клейнодів.

Підсумовуючи загальний іконографічний аналіз матриці, хочемо звернути особливу увагу на неодноразову згадку 1663 р. Він став датою народження багатьох композиційних елементів зображення державної печатки Війська Запорозького (Низу та Гетьманщини). У майбутньому вони набули не тільки статус невід'ємного компоненту державних герба та печатки, а й певне символічне значення в історичній самосвідомості козацтва та ідеологічне тлумачення у працях багатьох козацьких літописців.

Лаконічно повторимо деякі найголовніші тези, опрацьовані нами вище і пов'язані із зазначеною датою:

- 1663 р. – діаметр печатки вперше долає поріг 45 мм (печатка П.Тетері 1663–1665 рр.);
- 1663 р. – вперше серед спорядження козака наявна порохівниця (печатка П.Тетері 1663–1665 рр.);
- 1663 р. – вперше компонентом печатки стає рослинний орнамент – (печатка П.Тетері (1663–1665 рр.));
- 1663 р. – перша поява списа (печатка І. Брюховецького першого (1663 р.) та другого (1665 р.) типів).

До наведеного вище переліку піонерських явищ, які ми знаходимо на досліджуваній матриці, телетайпно додамо низку інших важливих спостережень:

- 1663 р. – постать козака, головно обличчя, розвернене на три четверті на відміну від домінуючого перед тим зображення у профіль;
- 1665–1676 рр. – побутування печатки П. Дорошенка старого концептуального типу, до якого зараховуємо й нашу пам'ятку;
- 1669 р. – виготовлення та використання Д. Многогрішним печаток старого типу;
- 1670 р. – виготовлення та використання Д.Многогрішним першої печатки нового типу із ледь помітною статичною поставою козака та принципово новим мистецьким оформленням; відтворення на печатці ландшафту – землі, порослої травою⁴⁷ (печатка побутувала у 1670–1688 рр. за гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи);
- 1671 р. – побутування печатки М. Ханенка – зі списом в руці козака та з виразною статичною поставою.

Таким чином, наявність низки елементів, спорідненість багатьох рис перелічених печаток із нашою пам'яткою створює певну хронологічну “кучність” дослідницької пристрілки, символічно обмежуючи останню п'ятнадцятиліттям функціонування вищезгаданих печаток (1663–1688 рр.). Саме продуктом цього періоду, на нашу думку, може бути коштовний московський раритет. На жаль, за відомими джерелами неможливо встановити, хто з

кошових отаманів послуговувався даною печаткою. Чим зумовлена її поява? Можливо, вона є свідченням зростання мілітарної потуги та політичного впливу Запорозжя на Гетьманщину у період отаманства І. Сірка. Останнього, до речі, було вперше обрано на цю посаду знаменного, під кутом наших студій, 1663 р.⁴⁸. Чи є це випадковим збігом дат та історичних обставин?

Безперечно, висловлені міркування лежать у площині гіпотез і є, хіба що, орієнтирами майбутніх студій. Для нас важливо зафіксувати новий рубіж пізнання сфрагістичної традиції Запорозького Низу та за підсумками дослідження констатувати цінний теоретичний висновок про поглиблення хронологічного горизонту у розмежуванні геральдичних та сфрагістичних традицій Війська Запорозького Низового та Гетьманщини сягнуло другої половини XVII ст.

У даній публікації ми ставили за мету кілька наукових цілей: передовсім залучити до наукового обігу невідому раніше унікальну сфрагістичну пам'ятку та визначити час її побутування. Прагнули також розглянути місце даного експоната в ряду відомих сфрагістичних пам'яток Славного Війська Запорозького Низового.

Окрім того, на маргінесі (в прямому і переносному значенні цього слова – у примітках) нашої праці нам пощастило сукупно розв'язати додаткове наукове завдання: виявити та доказово аргументувати побутування у XVIII ст. ще однієї печатки Запорозької Січі. Свідомі того, що це стало можливим за умов стрімкого розвитку сфрагістичної науки останніми десятиліттями і комплексного вивчення козацьких печаток, зокрема. Базисом цієї роботи є упорядкування загального зведення державних печаток Війська Запорозького (як Низового, так і Гетьманщини), яке багато років поспіль здійснює історик О.Однороженко. На актуальність цього завдання неодноразово вказували й інші дослідники сфрагістики, слушно зауважуючи, що “казати про повне висвітлення цих пам'яток недоречно, аж поки не буде складено загального реєстру гетьманських печаток, що зберігаються у музеях, архівах, бібліотеках країни, Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та ін.”⁴⁹. Дана публікація – наш скромний внесок у вирішення означеної наукової проблеми, констатація промовистого факту, що “тема, яка вважається найбільш вивченою в українській сфрагістиці, ще далеко не вичерпана і вимагає своєї подальшої розробки”⁵⁰. А також усвідомлення, за влучним висловом І.Крип'якевича, того, що “така праця можлива тільки при колективних силах, а до остаточних вислідів можна дійти тільки по ряді приготівляючих студій”⁵¹.

Насамкінець належить осібно означити, що, звичайно, в першу чергу добра збереженість пам'ятки, високий рівень граверства, сучасний арсенал технічних засобів і можливості новітніх технологій дозволили зробити цілу

низку важливих, до найменших деталей та нюансів, спостережень, які були недоступні попередньому поколінню дослідників. На цій основі було здійснено ряд принципових уточнень та важливих висновків. У цьому зв'язку вважаємо за необхідне акцентувати, що у даній роботі вперше в історіографії публікується військової державної печатки Славного Війська Запорозького Низового.

Іл. 1. Матриця печатки Війська Запорозького Низового. Друга половина XVII ст.(?).
Державний історичний музей у Москві. Фото В.М. Бойко Публікується вперше.

Лл. 2. Малюнок печатки Війська Запорозького (1627–1638 рр.) з книги М.Грушевського “Ілюстрована історія України”. (К., 1992).

Лл. 3. Малюнок печатки Війська Запорозького Низового 1770 р. з титульного аркуша “Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” А. Скальковского (Видання третє. Одеса, 1885).

Лл. 4. Малюнок печатки Війська Запорозького Низового, опублікований Д.І. Яворницьким у третьому томі “Истории запорожских козак”. (С.-Петербург, 1897).

Лл. 5. Фото гіпсового відливу печатки Війська Запорозького Низового (1764 р.) зі згадкою імператорського титулу у легенді з роботи О.Каменцевої “Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ” (К., 1963).

- ¹ Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века) // Записки императорского археологического общества. – Т. 3. – СПб., 1851. – С. 160–162. Передрук: Уваров А. Сборник мелких трудов. – Т. 2 – М., 1910.. – С. 194–195; Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины 2-й // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сентябрь. – С. 90–92.
- ² Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, [б. г.]. – 16 с.; Тройницкий С. О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – май; передрук: Гербовед, издаваемый С. Тройницким (1913–1914) – М., 2003. – С. 303–310.
- ³ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – 16 с.
- ⁴ Прокопович В. “Печать Малороссійская”. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Париж–Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – 114 с.; Його ж: Сфрагістичні анекдоти (Московська наука і українська сфрагістика) / Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства Професора Дмитра Антоновича. – Прага, 1939. – С. 192–217.
- ⁵ Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура. – Варшава, 1966. – Ч. 11; Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. I. – С.; Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. VII. – С. 152–160. Гавриленко В. Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – 168 с.
- ⁶ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України 18 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Історична секція. – Том 222. – К., 1991; Заруба В. Козацькі печатки. Національна символіка: Бібліотека журналу “Пам'ятки України”. – Кн. 1. – К., 1990. – С. 44–46.
- ⁷ Ситий І. Печатка Війська Запорізького Низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1992. – С. 69–71; Його ж: Печатка Богдана Хмельницького // Знак. – 1996. – Число 11 (березень). – С. 3; Його ж: Печатки XVI ст. // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 3; Його ж: 3 історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91–98; Його ж: Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – 1998. – Число 15 (березень). – С. 3; Його ж: Україно-молдавська печатка // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 10; передрук: Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 99–101; Його ж: Гетьманські печатки // Слава українського козацтва. / Упорядники Кот С., Кардаш П. – Київ–Мельбурн, 1999. – С. 115; Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2001. – № 5. – С. 38–49; Його ж: Гетьманські універсали й печатки у збірці історичного музею ім. В.В.Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 148–154; Його ж: До історії гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 4; передрук: Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 23–24; Його ж: Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. – 2001. – Ч. 24. (жовтень). – С. 8–9; передрук: Археографічний щорічник. – К.–Нью-Йорк. – Вип. 7. – С. 147–150.

- ⁸ Однороженко О. Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Вип. 556. – Харків, 2002. – С. 14–33; Його ж: Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.). – Харків, 2003. – 219 с.; Його ж: Державні печатки війська Запорозького другої половини 17–18 ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 10. – Частина 1. – Київ, 2003. – С. 242–274.
- ⁹ Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Чернігівський державний педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка – Чернігів, 2002. – 264 арк.; Однороженко О. Державна і земельна сфрагістика Війська Запорізького: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2003. – 233 арк.
- ¹⁰ Науменко В.М., Фролов Б.Е. Регалии кубанского казачества. – Краснодар, 2001. – С. 77. Особливу зацікавленість викликає опублікований у книзі опис печатки. Цитуємо його повністю: “Печать войсковая. 1770 г.
Матрица круглой формы, железная. В центре вырезано изображение казака в полный рост. левой рукой он поддерживает приклад лежащего на плече ружья, правая рука – на поясе. Чуть сзади пика, острием вверх, и какие-то строения. Круговая надпись: “Печать славного войска запорожского низового”.
Ручка печати из буйволиного рога. Высота печати 7 см., диаметр – 3, 9 см.”
Про печатку 1770 р. згадує і Аполінарій Скальковський. Її малюнок він умістив на титульному аркуші своєї славнозвісної праці “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” (нами використано третє видання, яке побачило світ в Одесі 1885 р.). У примітках на шістдесят восьмій сторінці першого тому історик подав розгорнутий опис печатки, супроводивши останній кількома загальними репліками щодо своїх спостережень над сфрагістичною традицією Запорожжя в цілому. Задля зручності у порівнянні обох свідчень пропонуємо увазі читача судження А. Скальковського в повному обсязі: “Изображение печати (1770 г.) помещено нами на заглавном листочке; она представляет Козака, вооруженного пищалю (самопалом) и кривою саблею, одетого в военное богатое платье, Польскаго покроя. Близ него на кургане водружено копьё – знак его пограничной службы. С 1760 годов на правой стороне прибавлено изображение какого-то здания в несколько ярусов, которое могло означать или Сечь или фигуры сигнальные, о которых скажем после. Надпись до 1763 г. была: “Печать славного войска Запорожскаго Низоваго”. Указом же 6 Июня т.г. приказано писать: “печать войска Ея Императорскаго Величества Запорожскаго Низоваго”. Печать Коша при атамане Милашевиче употреблявшаяся, вероятно оставшаяся еще от прежних Кошей, когда главным оружием Запорожца было копьё. Она предлагается нами на таблице I. № 1.”(див.: Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1885. – С. 68).
Попри те, що питання датування печатки 1770 роком допоки не знаходить будь-якого пояснення на основі залучених до наукового обігу відомостей і є загадковим, очевидні розбіжності в описах печатки (наприклад, наявність шаблі) та суперечності у самому тексті (на малюнку печатки 1770 р. подається легенда без імператорського титулу, хоча у

примітці вказується дата зміни напису на печатках Коша – згідно з указом 1763 р.), наведені текстові фрагменти дозволяють уточнити цілу низку наукових позицій і впевнено заявити про виявлення, а точніше виокремлення з наявного матеріалу нової печатки Війська Запорозького Низового. Досі у найбільш повному зведенні печаток Запорозької Січі, укладеному О. Однороженком, фігурувала тільки одна печатка із зображенням січових будівель. Та, що виготовлена на виконання імператорського указу 1763 р. і містила у легенді монарший титул. Цитовані вище витяги вказують, що Низ мав й іншу печатку – 1770 р. – із зображеннями будівель, але з іншим написом: без згадки імператорського титулу та зі збереженням слова “славного”. Останню наважимося також ототожнити з малюнком запорозької печатки, опублікованої Д.Яворницьким (див.: Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. 1686–1734. – Т. III. – СПб., 1897. – С. 618). Поза тим, що книжний малюнок печатки цілковито збігається із вище цитованим описом, вміщеним у праці кубанських колег, не тільки у частині легенди, а й зображення (зокрема, відсутність на малюнку та в описі згадки про шаблю, порохівницю – sic !), залучених аргументів замало, аби виявленню тотожності вважати dokonаним науковим фактом. Та нам вдалося підперти свої судження й іншими вагомими доказами. У своїй визначній трьохтомній “Історії запорозького козацтва” “козацький батько” опублікував поруч із січовою також малюнки кількох курінних печаток: Пашківського, Шкуринського та інших. Окрім індивідуальних підписів малюнків печаток на цій же сторінці вміщена загальна підтекстовка: “Из музея Кубанскаго войска в г. Екатеринодаре”. Це підтверджує і М. Слабченко: “печати эти (мова про печатки куренів – Ю.С.) хранятся тоже в Екатеринодарском войсковом музее, откуда они были заимствованы и воспроизведены проф. Эварницким” (див.: Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – С. 16). Печатки перелічених куренів перебувають у Краснодарі й донині. Автор цих рядків мав нагоду пересвідчитися у цьому особисто під час відрядження на Кубань взимку біжучого року. Логічно припустити, що й зображення головної печатки Січі, опублікованої Д.І. Яворницьким сукупно із курінними, має краснодарське походження. До цієї думки схиляють єдиний стиль та техніка відтворення печаток. Вивчаючи у Краснодарському державному історико-археологічному музеї-заповіднику ім. Е.Д. Феліцина згадані вище курінні печатки *de-visa*, можу ствердити, що опубліковані Д.І. Яворницьким малюнки виконані хоча і не ідеально, та все ж достатньо якісно та фахово. З дотриманням багатьох найдрібніших деталей. А надто при відтворенні особливостей письма легенд. Маємо надію, що графічна пунктуальність у відтворенні зображення не меншою мірою притаманна державній печатці Січі. То ж годі припустити, що малюнок з видання Д.І. Яворницького є однією з графічних версій останньої (“імператорської”) печатки Січі, матриця якої нині також зберігається у Державному історичному музеї у Москві (КВ 817 777). У такому випадку довелося б знехтувати багатьма очевидними та суттєвими відмінностями у зображенні. Наприклад (йдеться про зображення, опубліковане Д.І. Яворницьким): відмінна постава козака та крилатість самої фігури, нехарактерне утримання рушниці (під паховою лівою руки), відсутність шаблі та порохівниці, наявність розділового хрестика у легенді та інше. А на додаток, що цілком неприпустимо, змушувало б проігнорувати відмінності у легендах обох печаток. Вище вже зазначалося, що розбіжності у написах

ніж не могли мати випадковий характер. Можемо підсумувати: нагромаджені історичні відомості дають всі підстави стверджувати, що малюнок печатки з “Истории запорожских козаков” мав за взірць оригінальну пам’ятку. Матриця цієї печатки на початку ХХ ст. зберігалася у Краснодарі. Її розміри були: загальна висота 7 см, діаметр – 3,9 см. Натомість “імператорська” (виготовлена згідно указу 1763 р.) була значно більшою: відповідно 9 та 5,5 см. На жаль, за браком місця та маргінесом даного питання для головної канви нашого досліджу, не можемо подати детальний порівняльний аналіз малюнків печатки 1770 р. (з видань А. Скальковського, Д.Яворницького) та зображення збереженої оригінальної матриці “імператорської” печатки, виготовленої на виконання указу 1763 р., а також їх описів, набутих з різних джерел. Переконані: така робота принесла б несподівані спостереження і плідні результати. Однак, це вже завдання для наступної розвідки.

З огляду на даний коментар, певне здивування викликає ототожнення обох печаток: останньої (“імператорської” за наявністю монаршого титулу в написі) печатки Січі та малюнка печатки, опублікованого Д.І. Яворницьким, дослідником козацької сфрагістики О. Однороженком. У зведенні печаток, розглядаючи відомості щодо публікації печатки “імператорської” останньої Запорозької Січі, він помилково подає перелік праць, у яких опубліковане інше зображення – малюнок печатки з видання Д.І. Яворницького. Зокрема, мовиться про “Історію українського війська” (нами використовувалося перевидання 1992 р. – Вип. 6. – С. 287), відому працю В.Г. Фоменка (див.: Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 26). Завершуючи наш розлогий аналіз, принагідно звернемо увагу на ще один суперечливий факт. Дослідник В.Фоменко, описуючи печатку за малюнком опублікованим Д.І. Яворницьким, вірно зазначає, що він (малюнок – Ю.С.) зроблений “з відбитка печатки, яка знаходиться у справах архіву Кубанського війська”. Однак, допустившись численних помилок в атрибуції деталей зображення та хронологічно змістивши деякі історичні події, дійшов хибних висновків, що печатка “була виготовлена для війська Вірних Запорозжців перед офіційним присвоєнням їм цього найменування” (див.: Фоменко В. Військові печатки... – С. 160).

- ¹¹ На жаль, опубліковані реєстри кубанських регалій не дозволяють ідентифікувати запорозьку печатку на підставі загальних і надто стислих облікових документів. Так, у “Списке важнейших документов и регалий Кубанского казачьего войска”, опрацьованому у 20-х рр. минулого століття професором Ф.А. Щербиниою, печатки не згадуються взагалі (див.: Бріан Б., Чумаченко В. “Американський слід” у долі наукового архіву Федора Щербини: від гіпотези до підтвердження її // Пам’ятки України. – 2005. – № 3–4. – С. 201). Натомість пізніший інвентар “Акт проверочной комиссии Кубанских Войсковых регалий и дарственных вещей в Музее Кубанского казачьего Войска, находящихся в Кубанском доме 30 – 83 31 Street Astoria, New York, III 02, USA., состоявшейся 4-го октября 1969 года” містить певні відомості про наявність серед кубанських регалій збірки печаток. Однак для атрибуції печатки інформації, наданої в Акті, недостатньо (див.: Якаев С.Н. Одиссея казачьих регалий. – Краснодар, 2004. – С. 257). Сьогодні частина кубанських регалій повернулася на Кубань, частина ще залишилася за океаном. Ця обставина значно утруднює наукові пошуки місцезнаходження печатки. За найсвіжішими, однак попередніми даними, серед прибулих до Краснодару регалій вищеописаної запорозької печатки, на жаль, не має.

- ¹² Державний історичний музей у Москві (далі – ДІМ). – КВ 817 777 (старий номер 128/22).
- ¹³ Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины 18 века). – С. 160–162; Його ж: Сборник мелких трудов. – С. 194–195.
- ¹⁴ Государственный исторический музей. Авт.-состав. Корх А. – [Б.г.].
- ¹⁵ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. – Вып. I. – К., 1963. – С. 203–205.
- ¹⁶ О.Однороженко помилково вважає, що у згаданій статті репродуковано “чітку фотокопію матриці печатки Війська Запорозького, яку виявив свого часу О. Уваров” (див.: Однороженко О. Державні печатки війська Запорозького... – С. 246). Насправді О. Каменцева проілюструвала свою розвідку фотографією муляжу (гіпсового відливу) печатки.
- ¹⁷ У деяких публікаціях І. Ситий помилково покликається на Олену Дракохруст як на особу чоловічої статті (див.: Ситий І. Невідомі печатки... – С. 3).
- ¹⁸ Дракохруст Е. И. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея. – Т. IV. – Вып. I. – М., 1971. – С. 3–23.
- ¹⁹ Ситий І. Невідомі печатки... – С. 3.
- ²⁰ Ситий І. До історії... – С. 4.
- ²¹ ДІМ. – Інвентарна картка. – № 93 365; КП – 816692.
- ²² Схожий опис козацького одягу наводить у своїй науковій розвідці авторитетний дослідник козацького побуту В.О. Сидоренко. Зокрема, історик стверджує, що “напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. реєстрові козаки носили довгий гранатовий жупан нижче колін, біля шиї викроєний і застебнутий густо гудзиками на грудях, червоний вовняний м’який пояс, за яким був ніж і лютька, плетені або сукняні штани, юхтові чоботи. Шапка була низькою, з баранячим хутром і сукняним, трохи звислим верхом ” (див.: Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вып. VII. – С. 164). Очевидна гармонія цитованого текстового фрагменту з описом вбрання “сфрагистичного” козака додає ще один аргумент на користь датування матриці серединною XVII ст.
- ²³ Вършкѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К., 1622.
- ²⁴ Квасневич В. Польские сабли. – СПб., 2005. – С. 56.
- ²⁵ Висловлюємо подяку за допомогу у підборі рідкісної літератури та фахові консультації щодо холодної зброї науковому співробітнику Інституту історії України НАН України Тоїчкіну Д. В.
- ²⁶ Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння... – С. 166
- ²⁷ Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція). – К., 2006. – С. 62.
- ²⁸ Марченко Т.М. Козаки-Мамаї. – К., 1991. – 80 с.
- ²⁹ У деяких істориків трав’яна рослинність, гравійована на печатках, викликає символічну асоціативність з козацьким батьком – Великим Лугом. Однак вбачаємо у подібних порівняннях та ознаках державної сфрагістики Запорожжя більшою мірою поетичні метафори, не достатньо підкріплені належною аргументацією. Оскільки на багатьох державних печатках сусідньої Гетьманщини також часто земля зображається вкритою трави-

цею. Поза тим, на нашу думку, стала присутність цього елемента на урядових печатках цілком заслужено привертає увагу дослідників і слугує важливою деталлю комплексного аналізу.

³⁰ Вжито напис “копия” (див.: Крип’якевич І. З козацької сфрагістики. – С. 4–5).

³¹ Фоменко В. Військові печатки... – С. 153–155.

³² Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 24.

³³ Там само. – С. 179.

³⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі (корпус документів 1734–1775). – К., 1998. – Т. І. – С. 8.

³⁵ Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 24–47; Його ж: Державні печатки війська Запорозького... – С. 250–269.

³⁶ Виняток складають хіба що печатки Івана Дуки та Андрія Могили з останньої чверті XVII ст. Але вони з ряду причин займають у козацькій сфрагістичній спадщині цілком особіне становище.

³⁷ О. Дракохруст подає 84 мм (див.: Дракохруст Е. И. К истории войсковых печатей... – Табл. XXXI).

³⁸ Зберігається данна тенденція і при застосуванні іншого, принципово відмінного, способу систематизації сфрагістичної спадщини Війська Запорозького Низового, яку застосовує у своїх дослідженнях О. Однороженко. Останній на відміну від раніше усталеної думки зараховує до сфрагістичної традиції Запорозького Низу військові печатки, що перебували у вжитку перед Хмельницьким. Але і за цих умов діаметри печаток в часі (1595 – 1596; 1600 – 1603; 1627 – 1638 рр.) зростають по висхідній (26, 29, 31 мм) (див.: Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 24–26).

³⁹ Крип’якевич І. З козацької сфрагістики... – С. 11, мал. № 4; Дракохруст Е.И. К истории войсковых печатей... – Табл. XXXI. Відтворюючи легенду зазначеної печатки, О. Однороженко помилково передає слово “печать” із м’яким знаком (див.: Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 35).

⁴⁰ Мається на увазі III тип його печатки, який перебував у вжитку 1670–1688 рр.

⁴¹ Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) / Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 547.

⁴² Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 37.

⁴³ Там само. – С. 173–174.

⁴⁴ Квасневич В. Польские сабли. – С. 55.

⁴⁵ Цікаве пояснення списа як символу прикордонного розташування Низу, знаходимо в одному з літописів XVIII ст. : “Тогда ж и запорожским козакам учредил отамана, кошевого и все их начали и таковие ж войсковие клейноти как и гетману пожаловал, токмо к печати их пред рицарем копые стоящее, воина бодрствующего, знаменующее, прибавил” (див.: Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагина и изъ старыхъ русскихъ верныхъ летописей Абшитованнымъ полковникомъ обознымъ Стефаномъ Василиевымъ сыномъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городе Прилуке 1770 году // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 349–350.

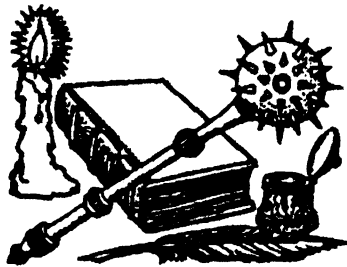
⁴⁶ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва / Історія українського козацтва. Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2007. – С. 186.

⁴⁷ На наш погляд, наявність землі зумовлена потребою опори саме для відтворення виразної статичної постави козака.

-
- ⁴⁸ Смолій В. Сірко Іван Дмитрович / Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 361.
- ⁴⁹ Ситий І. До історії гетьманської... – С. 4.
- ⁵⁰ Його ж. – Невідомі печатки... – С. 3.
- ⁵¹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики... – С. 1.

ЧАСТИНА II.

ВІД РУСІ ДО УКРАЇНИ

ОЛЕКСАНДР МОЦЯ

ЯК РУСЬ СТАВАЛА УКРАЇНОЮ

У свій час відомий філософ І. Кант відзначив, що дефініція може й повинна бути сформульованою лише в кінці кожного дослідження¹. В нашому випадку таке коротке визначення слід оформити наступним чином: “Руська земля” – це, в першу чергу, південноруський регіон розселення східних слов’ян в часи Київської Русі. Адже інформація про використання цього терміну в історично-географічному відношенні для півдня східнослов’янської ойкумени приблизно у два рази перевищує його сприйняття як назви всього цього етнічного масиву на теренах Східної Європи на рубежі I-II – початку II тис. н. е. На інших локальних східноєвропейських територіях його використання майже не зафіксовано. У цій невеликій за обсягом праці немає можливості в повній мірі обґрунтувати наявні дані про те, що в давньоруський час для північної зони східнослов’янської ойкумени стабільно використовувалася назва “вся Новгородская область”, а для північного сходу – “Залесьє”. “Русь – Руська земля” термінологічно, і в першу чергу, відносилася до півдня розселення східних слов’ян.

Однак це не була статична й незмінна модель сприйняття навколишнього світу протягом кількох століть. Ситуація досить суттєво змінилася після навали орд Батия в першій половині XIII ст. Тож спробуємо розглянути ті історичні зміни, котрі відбулися в даному європейському регіоні вже після згаданої глобальної катастрофи, звичайно, в руслі висвітлення задекларованої теми.

Ближче до середини XIII ст., вірогідно, при дворі на той час вже померлого князя Ярослава Всеволодовича, у Переяславлі Заліському, чернець-книжник з Південної Русі (мабуть, із Галича) створює “Слово о погибели Русской земли”². У цьому літературному творі середньовічних часів характеристика й межі “Руської землі” визначаються таким чином:

**“О свѣтло свѣтлая
и красно украшена
земля Русская!
И многими красотами удивлена еси...
Отѣле до Угорь,
от Угорь и до Ляховь,**

**от Ляховъ до Чеховъ,
от Чеховъ до Ятвязи
и от Ятвязи до Литвы,
от Литвы до Нѣмецъ,
от Нѣмецъ до Корелы,
от Корѣлы до Устюга,
гдѣ тамо бяху Тоймичи поганини
и за Дыщючимъ моремъ.
крестияньскому От моря до Болгарь,
от Болгарь до Буртасъ,
от Буртасъ до Чемерись,
от Чемерись до Мордъви –
то все покорено было богомъ
крестияньскому языку поганьскыя страны”³.**

Цей твір у багатьох історичних працях приводиться як аксіоматичне підтвердження тези про стабільні просторові межі та етнічну єдність східних слов'ян на протязі тривалого відрізка часу у перші століття II тис. н. е. на більшій частині Східної Європи. Але тут ми лише відзначаємо факт появи вказаного твору не у домонгольську, а вже у післямонгольську добу. Одночасово й закономірно виникає питання: а чи дійсно “Руською землею”, або “Руссю” постійно і незаперечно іменували всю вказану зону євразійського материка? На нашу думку, – ні.

Для висвітлення ситуації в післямонгольський час використаємо інформацію Іпатієвського, Лаврентієвського та Радзивіловського літописів, в яких найбільш повно відображені події на південноруських територіях, а доповнить їх свідчення Новгородський перший літопис – тобто, буде проведений своєрідний “погляд з боку” на південну територіальну ситуацію в східнослов'янській ойкумені в другій половині XIII ст. та в більш пізніші часи.

Із зарубіжних джерел у цьому відношенні (ще один “погляд з боку”) найбільш доцільно використати свідчення де Плано Карпіні, який в 1246 р. перебував у ставці монгольського зверхника, а? направляючись до неї, якраз і проїздив через південноруські землі. До країни “Руссія” він включає Київ (називає його столицею) з Черніговим, Волинь (володимир-волинський володар Василько іменується князем “в Руссії”), Галицьку землю (князя Данила названо “королем руським”), а також Володимиро-Суздальську землю (“повернулися в землю Суздальську в Руссії”). А про великого князя володимирського Ярослава повідомляється, як про князя “в певній частині

Русії, котра називається Суздаль”, абож “руський князь Ярослав із Суздаля”⁴.

Звертаючись до давньоруських вищевказаних літописів, слід відзначити, що Поволжжя, як Русь в географічному розумінні, згадується вже в 1238 р., тобто після розгрому місцевих князів східними завойовниками, захоплення та сплюндрування їх володінь: “...а иным же князем Бъ повелѣ жити члколюбиемъ своимъ. в Рускои. землѣ хрстыяньскаго ради языка”. Згідно з Лаврентієвським літописом, після поїздки в 1243 р. до Батия великого князя Ярослава, хан його та супроводжуючих мужів прийняв привітно і, проводжаючи по тому, виголосив свій вердикт: “Ярославе бути ты старѣи всем князем в Руском языце. Ярослав же възвратися в свою землю с великою чстью”. Він так і залишився правити у Поволжжі, а в Києві його посадником став боярин Дмитро Сйкович. В цьому сюжеті інформація літописця співпадає із вищеприведеними свідченнями де Платона Карпіні.

А вже в Новгородському першому літописі молодшого ізводу під 1245 р. повідомляється про смерть в Орді Михайла Чернігівського та воєводи його Федора. Князь до того тримав Київ, куди спочатку й прийшли посли від Батия: “Бысть нахождение поганых татаръ на землю Рускую”.

В наступному, 1246 р. в ставку до завойовників приходять сам Данило Галицький, де проявляє свої дипломатичні здібності на такому високому рівні, що Батий признає його як свого, тобто, татариним. Але літописець робить свій висновок: “О злѣ зла честь Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладавшоу Рускою землею. Киевомъ и Володимеромъ. и Галичемъ. со братомъ си инѣми странами. нынѣ сѣдитъ. на колѣноу. и холопомъ называется...егож отць бѣ царь в Роускои земли иже покори Половецкоюу землю. и воева на иные страны все”. Тут Галицька земля чітко розглядається як складова частина Руської, в географічному відношенні, чого в більш раніші часи в більшості випадків не прослідковується.

Поволжжя і Подніпров’я розглядаються як окремі території в 1249 р., коли зі ставки монголо-татар приїхали князі Олександр та Андрій, де їм було наказано, щоб перший з них їхав до Києва й володів всією “Руською землею”, а другий сів у Володимирі. Про Русь в цілому говорить в новгородському повідомленні під 1251 р., коли, сповіщаючи про смерть Олександра Невського, місцевий літописець відзначає, що князь багато сил поклав за Новгород Великий, Псков і всю “землю Руську”. Це повторюється і під 1263 р. Але автор абстрагується від південного регіону в 1257 р. у

повідомленні, що з Русі прийшла тривожна звістка про бажання татар накласти данину і на Новгород.

Про південний регіон мова йде в Іпатієвському літописі під 1259 р., коли, описуючи будівництво Холма – нової столиці Данила Галицького, літописець відзначає, що його монголо-татари взяти не змогли, коли Батий захопив всю Руську землю.

Прослідковується поширення назви “Русь” у східному напрямі у Лаврентієвському літописі під 1284 р.: **“...не осталь еси в Руси избывь в Воронежских лѣсѣх того дѣля что розбити”**. Слід тут вказати на те, що під останньою назвою розуміють територію у верхів’ях р. Воронеж – лівій притоки Дону. А в 1293 р., за тим же літописом, Поволжжя і район Оки вже чітко відносяться до Русі: **“Татаровѣ же взяша Володимерь. Переяславль. Москву. Волокъ. и всѣх градов...и много зла створиша в Руской земли”**.

Москва та інші північно-східні території ще чіткіше починають фігурувати як частина Русі в першій половині XIV ст.: під 1316 р.: **“...того же лѣта поиде князь Михаило изъ Орды в Русь, ведыи с собою Татары...Услышавше же новгородци съ княземъ Афанасьемъ, изидоша к Торжку”**; під 1326 р.: **“...преставися митрополить Петръ всея Руси на Москвѣ”**; під 1327 р.: **“...тоє же зимы прииде изо Орды рать на Русь...и плѣни град Твѣрь и всеи земли много зла створися”**; під 1335 р.: **“Того же лѣта, по грѣхомъ нашимъ, бысть пожар в Руси і погоре городъ Москва, Вологда, Витебско; и Юрьевъ нѣмечкьи всь погорѣ”**.

Цитування можна було б продовжити, але в контексті піднятого в даній студії питання слід лише зазначити, що розширення ареалу використання даної назви в східному та північному напрямках (у історично-географічному відношенні) продовжувалося і надалі, про що однозначно свідчать матеріали використаних тут, а також інших літописів.

Та і інші дослідники прийшли до аналогічних висновків. Так, Б. М. Флоря відзначає, що після 1240 р. сходиться зі сцени поняття “Русь” у вузькому розумінні терміну, а області, що знаходилися за межами Середнього Подніпров’я, набагато послідовніше стали ототожнювати себе з “Руссю”⁵. А І. Шевченко цей рубіж переносить ще далі. Він підкреслює, що північні та поволзькі землі не відносилися до Руської землі: “Руссю” вони називають землі середнього Подніпров’я, з центром у Києві. Суздальські князі почали називатися руськими князями лише від 1270-х рр.”⁶ Але вищеприведені свідчення де Плано Карпіні все ж дозволяють у цьому відношенні повернутися до другої половини 40-х років XIII ст.

Та на старій “руській” території, тобто, в південноруському регіоні східнослов'янського світу, поступово починає викристалізовуватися нова назва, котра значно пізніше стане основною для означення цих земель, – “Україна”. В давньоруські часи вона зафіксована лише в Іпатієвському літопису.

Вперше це відзначено під 1187 р., коли у поході тяжко захворів Володимир Глібович, який правив тоді в Переяславлі Руському (в цьому місті його було і поховано). Був він **“князь добръ и крѣпокъ на рати. и моужьствомъ крѣпкомъ показаяся. и всякими добродѣтелми наполненъ. о нем же Оукраина много постона”** (тобто, жалкувала. – *О. М.*).

Наступні дві згадки відносяться вже до західного регіону південноруських земель. Під 1189 р. – по відношенню до Галичини, коли місцеві мужі запросили на княжіння Ростислава Берладничича, але його було смертельно поранено під стінами столиці цієї землі-князівства. До того він швидко рухався із Смоленська: **“...и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои. и взя два города Галичькыи. и оттолѣ поиде к Галичю”**. А вдруге в домонгольський період дана назва зафіксована в регіоні під 1213 р. при описі активних дій Данила Романовича та його брата Василька на Волині, зокрема, в басейні Західного Бугу: **“Данилоу же возвратившоуся к домови. и ѣха с братомъ. и прия Берестии. и Оугровескъ. и Верещинъ. и Столпъ Комовъ. и всю Оукраиноу”**.

Живання термінів “Україна”, “Оукраїна”, “Країна” протягом другої половини XIII-XVII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідче їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними в ті часи означалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони ще не були власними географічними назвами. Не випадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: “Литовська Україна”, “Смоленская Украина”, “Малоросійська Україна”, “государевы Украинские города” тощо.

Але одна із них поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали по обох берегах Дніпра. А вже в документах Богдана Хмельницького та його наступників термін “Україна” постійно фігурує у значенні конкретної землі⁷.

Та, одночасово, наявні літописні повідомлення не лише засвідчують збереження давньої історичної назви “Русь” за південноруським регіоном, але, по суті, окреслюють межі пізньосередньовічної Русі. На заході вона включала землі Львівщини, на сході – Київщину і Чернігівщину. В багатьох літописних статтях перераховані вище землі згадуються під збірною назвою “вся Руська земля”, яка є не просто географічним поняттям, але й, до певної міри, етнополітичною структурою складової частини Великого князівства Литовського і Руського⁸.

Тож можемо констатувати: статичне розуміння поняття терміну “Руська земля”/“Русь” від Карпат до Волги, від “північних морів” до Середнього Подніпров’я, що було зафіксовано в “Слове о погибели Русской земли”, не треба використовувати як безапеляційний доказ постійної стабільної ситуації в географічному відношенні для багатьох десятиліть чи кількох століть давньоруської історії. Процес установа територіальних меж сучасних східнослов’янських держав, навіть в часи середньовіччя, був набагато складнішим.

Тенденція поширення старої назви “Русь” в східному та північному напрямках, разом з остаточним включенням до південноруського ареалу її південно-західного мікрорегіону навколо Галича, співпала з поступовим ствердженням нової “української” назви на півдні східнослов’янської ойкумени. Ці процеси географічного характеру співпадали між собою у хронологічному відношенні. Безперечно, монголо-татарське нашествя займало не останнє місце у проведенні таких глобальних змін. А в контексті підготовки та виходу цього збірника дана праця може бути “предтечею” до досліджень того періоду, яким безпосередньо займається професор В. С. Степанков.

¹ Кант И. Исследование отчетливости принципов естественной теологии и морали // Кант И. Собрание сочинений: В 8-ми т. – Т. 2. – М., 1994. – С. 169-173.

² Данилов В. Д. “Слово о погибели Руская земля” как произведение художественное // Труды отдела древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский дом). – М.-Л., 1965. – С. 132-142; Бегунов Ю. К. Время возникновения “Слова о погибели Руская земля” и понятие “погибели Руская земли” // Там же. – С. 147-160.

³ Бегунов Ю. К. Памятник русской культуры XIII века. “Слово о погибели Руская земли”. – М.-Л., 1965. – С. 182-183.

⁴ Иоанн де Плано Карпини. История монголов. – СПб., 1911. – С. 9, 25, 44, 45, 50, 54, 57, 61.

⁵ Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII-XV веках (к вопросу о зарождении восточнославянских народностей) // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 64.

⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку

XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 64.

⁷ Толочко П. П. Назва “Україна” в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 5-7.

⁸ Толочко П. П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII-XVIII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 4.

Володимир Ричка

“МІСТО НАШЕ СТОЛИЧНОЄ... БОГОХРАНИМИЙ КИЇВ”

Коли в грудні 1648 р. Богдан Хмельницький у супроводі 200 старшин і козаків наблизився до Києва, йому назустріч до Золотих воріт вийшли патріарх Паїсій і митрополит С. Косів, а з ними майже всі мешканці міста, щоб віддати почесні як монархові. Єрусалимський патріарх провів обряд вінчання Хмельницького на гетьманство, що дало йому право титулуватися „князем Русі”¹. Цей акт не випадково було проведено у Києві. Для козаків він був „святим містом”². Немеркнучий у віках авторитет Києва як столиці Русі-України засвідчує, наприклад, Універсал Богдана Хмельницького від 18 червня 1652 р. про захист міста Києва від військових переходів і постоїв: *“...видечи мы великое спустошене мѣста Києва, которое обыватели тамошныя отъ войска лядського понесли, tedy мы тому запобігаючи, аби місто наше столечное* (виділено мною – В.Р.) *и церкви Божиї при вѣрь нашой православной хрестиянской в цале зоставали, вышь менованое мѣсто Киевѣ беремо подѣ оборону нашу”*³. Іншого разу, у своєму листі від 5 травня 1654 р. до московського царя Олексія Михайловича, Богдан Хмельницький називає Київ „богохранимим градом”⁴.

Використання цієї, візантійської за своїми походженням, формули щодо Києва було започатковано в староруській літературній традиції. Безпосереднім поштовхом для найменування Києва „богохранимим градом” стало грандіозне будівництво міста, ініційоване Ярославом Мудрим в 30-х рр. XI ст. Як сповіщає *“Повість временних літ”* під 1037 р., *“заложи Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложил же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротѣх святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастирь и святая Ирины”*⁵.

У політичній теології християнського середньовіччя ідея міського улаштування була невід’ємною частиною побудови Християнського Царства. Поняття “земля” і “місто” в давньоруських текстах часто рівнозначні, оскільки місто – осереддя землі⁵. Місто уявлялось подобою, імітацією “іконою” Раю/Града Небесного і в силу цього – провіщенням вічного Града.

* Цитовані рядки цього послання люб’язно надані В.С. Степанковим у листі до автора цих рядків від 2 квітня 1999 р.

Призначенням Ярослава було втілити цей урбаністичний ідеал в його земних формах. Зведені Ярославом кам'яні будівлі, як слушно зауважує С.Д. Домніков, відтворювали міфологему Вічного міста, який убачався в образах священних міст, що свого часу пережили долю центрів всесвітньої святості⁶.

Головна брама, що вінчала потужні оборонні споруди збудованого Ярославом міста, – Золоті ворота Києва – окрім свого прямого функціонального призначення була зримим символом царственного граду – столиці новонародженої християнської держави. Біблійна семіотика воріт розкривається зазвичай такими поняттями, як “сила”, “влада”, “могутність” (2 М: Вихід, XXIV, 12; Мт. ХУІ, 18). У місті, осяяному світлом слави Господньої, його мури, мовлячи словами пророка Ісаї, покликані стати *спасінням*, а брами – *славою* (Іс. 60: 18). Окрім того, у біблійній символіці брама означувала кордони між двома світами - знаним і незаним, світлим і темним, землею і раєм, добрим і злим, *sacrum* і *profanum*⁷. Золоте сьйво, яке випромінювали над містом бані надбрамної церкви Богородиці Благовіщення, являло собою образ поломеніючого полиску Божої слави, адже золото у христології є “абсолютною метафорою” світла, а світло – “абсолютною метафорою” Бога⁸. У новозаповітній візії Івана Богослова Небесний Єрусалим сховався з неба, опромінений славою Божою (Об. ХІХ, 10-11). Через що це святе місто: “золото чисте, схоже на скло чисте” (Об. ХХІ, 18). Християнська метафізика світла була ієрархічною за своєю природою. Сполучаючи в собі емблематику сонця і золота, вона персоніфікується, насамперед, в образі Ісуса Христа, як істинного праведного Царя, чи “Праведного Сонця”. Його очікуване пришестя й символізує золоте сьйво над головною брамою стольного граду богохранимого царства:

*“Піднесіть верхи свої, брами,
і будьте відчинені, входи
відвічні, –
і ввійде Цар слави !
Хто ж то Цар слави ? –
Господь сильний й могутній,
Господь, що потужний в бою”*

(Пс. 24, 7-8)

В політико-ідеологічних уявленнях середньовічної Русі-України Золоті Ворота Києва розглядалися як брама до всього християнського царства, через що у суспільно-політичній практиці стали невід'ємною частиною політичного ритуалу утвердження великих київських князів у своїх верховних правах. Його семіотика криється в біблійній міфології й знаходить точки до-

тику в пізньоантичній традиції *adventus* імператорів⁹. Тут відбувалися урочисті, за участю вищого духовенства, зустрічі киянами князів, які зазвичай завершувались посадовленням їх на великокнязівський стіл. Так, наприклад, змальовуючи початок правління у Києві Володимира Мономаха, “*Повість временних літ*” під 1113 р. сповіщає: “*Усрътоша же и митрополитъ Никифоръ съ епископы и со всеми кияне с честью великою. Съдъ на столъ отца своего и дѣдъ своих*”¹⁰. Близькою аналогією цьому київському ритуалу була середньовічна церемонія королівського в’їзду до Парижу, яка, на думку дослідників, символізувала єдність “політичного тіла” держави¹¹.

У зворотній ж перспективі символом збезчещення, наруги над цим містичним тілом виступає популярний у середньовічній літературі мотив пожадання кресати мечем об Золоті Ворота. Чи не першим його спопуляризував польський хроніст Галл Анонім. Сповіщаючи про воєнну виправу Болеслава Хороброго на Русь (змішуючи при цьому події 1018 і 1069 рр.), він стверджує, що при в’їзді до Києва польський король на знак перемоги ударив мечем, якого йому вручив ангел, по Золотим Воротам. Його пошкоджений під час удару меч дістав назву “Щербець” й довгий час зберігався у краківській церкві, ще не раз даруючи польським королям тріумфальні перемоги над ворогом¹². Як польські, так і українські дослідники справедливо піддають сумніву саму цю подію, вмотивовано стверджуючи, що в той час, коли, на думку хроніста, вона мала місце, Золотих Воріт у Києві ще не було. Та й меч – “щербець”, що нині зберігається в краківському музеї Чорторійських, є пізнього походження.

Однак сам цей переказ є вельми симптоматичним з огляду на неабияку популярність подібних мотивів у староруському літописанні та пізнішому українському героїчному епосі. Характерним у цьому зв’язку є повідомлення Київського літопису, вміщене під 1151 р. Сповіщаючи про загибель Се-венча Боняковича – “*дикаго Половчина*”, літописець наголошує на тому, що той, похваляючись, “*иже бѣшетъ рекль*”: “*...хоцю съчи в Золотая ворота, якоже и отець мой*”¹³. Вчинити святотатство над Золотими Воротами було у середньовічній ментальності знаком наруги над Містом як осереддям всього християнського царства.

До цього слід додати й численні, відомі у записах XVIII-XIX ст., народні перекази про Михайлика – легендарного оборонця Києва від Батієвої навали. Коли київська громада вирішила на вимогу Батія випроводити Михайлика з міста, той “*взяв Золоті Ворота на коніє*” та й поніс їх аж до Царгороду. Позбувшись свого паладіуму, Київ відтак став легкою добычею во-рога.

Оминаючи питання про літературну історію легенди про Михайлика та її зв'язок із старокиївським билинним епосом, хочу натомість звернути увагу на містично-есхатологічний характер пророцтва про повернення Золотих Воріт до Києва. У більшості із наявних записів цього переказу, зокрема, стверджується: *“Живе й досі богатир у Царгороді. Перед ним лежить святий хліб (проскурка), одного виду якого вистачає йому за їжу та питво. Стоять і Золоті Ворота, і коли той, хто проходить крізь них думає, що вони там до віку лишаться, останні затуманюються і мерехнуть. Коли-ж прохожий в думу скаже: “О, Золоті Ворота! ви знову повернетеся на старе місце”, золоті стіни і блищать і сяють, мов сонце, бо повернуться до Києва і Золоті ворота і богатир. Сього вже не довго очікувати”*¹⁴. Перекази про Михайлика і Золоті Ворота тісно пов'язані, як довів було свого часу О.М. Веселовський, з Псевдо-Мефодієвими пророцтвами про прийдешнього спасителя усіх християн від “ізмаїльтянської неволі” – царя Михаїла, чудесним чином перенесеного ангелом з Риму на вівар Царгородської св. Софії¹⁵. На київському ґрунті, де культ св. Михаїла віддавна був популярний в народі¹⁶, мотиви цієї візантійської легенди набули місцевого приурочення.

Міфологема “перенесення/переміщення” Золотих Воріт символізує, таким чином, й переміщення всього християнського царства. Характерною у цьому відношенні була церковно-політична боротьба за київську ідеологічну спадщину, яку в 60-х рр. XII ст. розгорнув владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Часи його правління на Північному Сході Русі ознаменувалися переміщенням туди багатьох святинь, які визначали досі славу Києва і Київщини як Святої Землі. Найперше, з Вишгорода він вивіз ікону Священної Божої Матері, *“юже принесоша с Пирогощею исъ Царяграда в одиномъ корабли”*¹⁷. *“Сказание о чудесах Владимирской иконе Божьей Матери”*, складене книжниками Андрія Боголюбського між 1146-1168 рр.¹⁸ обґрунтовує думку про те, що іконі буцімто “не подобалося” перебування у Київській землі, через те, що остання втратила своє священство православ'я, яке відтепер перейшло до Володими́ра-на-Клязьмі¹⁹.

Розгорнувши широкомасштабне будівництво у Ростово-Суздальській землі, Андрій Боголюбський передусім відправляє своїх майстрів до Києва для обміру Золотих Воріт з метою вітворення їх у стольному граді своєї держави²⁰. Останні були побудовані у 1164 р. й присвячені, що вельми симптоматично, як і київські, Богоматері. Отже, засадничою ідеєю, яка визначала зміст грандіозної програми Андрія Юрійовича щодо церковного будівництва у Володимирі й Боголюбіві, було протиставлення їх Києву і Вишгороду. Домагаючись затьмарити святість і авторитет давньоруської столиці, він в такий спосіб сподівався об'єднати землі Північно-Східної Русі у суверенне,

з особним митрополичим центром, державне утворення. “Переміщення” Золотих Воріт з Києва до Владимира в уяві сучасників повинно було, на думку амбітного князя, символізувати “переміщення” і всього християнського царства.

Церква Богородиці Благовіщення на Золотих Воротах освячувала сакральний простір Міста. Вона була своєрідним прологоменом до головного храму Києва і всієї Русі – святої Софії. Будучи сакральним центром “свого” простору, цей священний храм в універсальній для християнського світогляду *imago mundi* розглядався як місце сходження на небо, й був, у ширшій перспективі, відзеркаленням ідеального граду – Небесного Єрусалиму²¹. Найсвятіший паладіум Києва став матеріальним втіленням політико-ідеологічних уявлень давньоруського суспільства про сутність світобудови, про значущість і верховенство великокнязівської влади, а відтак і главенства Києва як її природного вмістилища. У Візантії вже від часів володарювання Юстиніана (527-565 рр.) ідеї софійності відводилась головна роль в обґрунтуванні теократичної концепції імператорської влади як імітації влади Бога²². Подібно до Юстиніана, будівничий Софії Київської – князь Ярослав Володимирович теж прагнув цим грандіозним храмом утвердити велич великокнязівської влади та велич держави і її столиці, рівноправної, радше рівночасної Царгороду. Ці прагнення володаря київського трону не залишилися поза увагою сучасників. Їхню увагу це найбільше місто тогочасної Русі вражало могутністю укріплень, пишністю монументальних споруд, золотим сьйвом церковних бань, зокрема, храму св. Софії. Староруські літописці називали його красою або принадою світу, а західні хроністи, що вельми прикметно, – суперником константинопольського скіпетру й наславнішою прикрасою Греції: “...*aemula scerptri Constantinopolitani, clarissium decus Graeciae*”²³.

В храмі св. Софії зазвичай відбувався офіційний обряд посідання великокнязівського трону. Цей ритуал інтронізації належним чином не відбився у наявних писемних джерелах, через що у науковій літературі його реконструкції є доволі гіпотетичними²⁴. Літописні джерела дозволяють скласти лише загальне уявлення про ритуал інтронізації київського князя. Характерним у цьому відношенні є повідомлення *Київського літопису* під 1146 р. про воєнний похід князя Ізяслава Мстиславича: “...*с великою славою и чєстью вѣхъ (Ізяслав – В.Р.) в Киевѣ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризьци и попове всего города Киева в ризахъ, и прихъ къ святой Богородици, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего*”²⁵. Явлений мовою жестів й урочистої літургії, цей ритуал набуття/оформлення влади носив характер символічного діалогу князя з Богом і народом.

В іконографічній програмі настінних розписів Софії Київської одне із чільних місць займає ктиторська фреска із зображенням родини Ярослава Мудрого. Розташована півколом на трьох стінах в західній частині центрального нефу собору, вона виразно перегукується з мозаїчним панно “Євхаристія”, розташованим навпроти, на фризі вівтарної апсиди. Ця фреска увічнила князівський дім Ярослава й демонструє благочестя і відданість великого князя Христу, який, у свою чергу, дарує йому Свій божественний захист. Водночас вона є земним аналогом Євхаристії, княжого “причастя” колективного повсякденного панування Рюриковичів над Руссю²⁶, й, додаю, – символом апостольської місії правлячої династії. Не випадково, староруські книжники, як уже зазначалося, наголошували на апостольському походженні князя Володимира Святославича, якому, за визнанням сучасників, належав задум побудови “*Дому Мудрості*” – храму св. Софії.

Обґрунтуванню апостольського походження київської великокнязівської династії мав служити й апокрифічний переказ про відвідини апостолом Андрієм гір Київських. Вміщений у недатованій частині “*Повісті временних літ*”, цей переказ витворився, як встановлено дослідниками, у другій половині XI ст. Пророцтво апостола Андрія про те, що “*на сихъ горахъ восияеть благодать Божья: иматъ градъ великъ быти и церкви многи Богъ воздвигнути иматъ*”²⁷, повинно було, на думку староруських книжників, не тільки підняти престиж та значення хрестителя Русі, який постає тут виконавцем призначеної апостолом місії, а й сприяти подальшому утвердженню статусу Києва, аналогічного іншим столицям вселенського християнства.

Дванадцять фігур ктиторської фрески Софійського собору у Києві напрямо співвідносяться з числом апостолів й есхатологічним образом Церкви як Небесного Єрусалима. Не випадково й у іконографії декору св. Софії зацентрована тема служіння Христа в Небесному Єрусалимі²⁸. Подібні устремління до символічної “інтеріоризації” образу Священного Града і його небесного прототипу у стінах уподібнюваного йому храму сприяли більш яскравому переживанню віруючими своєї співучасті у всесвітньо-історичній драмі й самовизначеності даної християнської спільноти як *народу Божого*²⁹.

Християнство пов’язало образ Софії з ідеалом соборності, централізованої сакральної держави: “У комплексі ідей Ветхого Заповіту Премудрість певним чином пов’язана з думкою про священну державу, про богохраниме царство: не дарма головні “софіологічні” книги, Книга Премудрості Соломонової і Книга Притч Соломонових, пов’язаних з шанованим іменем наймудрішого із царів. Священна держава з її єдиномисленними підданими і правильними устоями людського співжиття є ще один образ впорядкованого людського космосу, загороджувальної стіни проти хаосу”³⁰. Ця ідея ясно висло-

влена грецьким написом в апсиді Софії Київської, запозиченої з другої Книги Псалмів:

*“...місто Боже,
найсвятіше із місць пробування
Всевишнього.
Бог серед нього, – нехай не
хитається,
Бог допоможе йому, коли ранок
настане”*

(Пс.46: 5-6)

Літературним джерелом київської гноми слугувало, правдоподібно, грецьке *“Сказання про св. Софію”* (867—886 рр.), яке безпосередньо пов’язувало наведений фрагмент віршу з Царгородською Софією. Присвятний напис, що облямовував зображення Божої Матері в апсиді Софії Київської, безпосередньо кореспондується одночасно й самій Богородиці як *“на-тхненному храму Втіленого Логосу й праобразу Церкви Христової й посвяченому їй міста як земної подоби Небесного Єрусалима й самому храму, посвяченому Премудрості, що освячує опікуване нею місто”*³¹. Обґрунтовуючи ідею патронату Богородиці над Києвом, Ярославів сподвижник, митрополит Іларіон у своєму *“Слові про Закон і Благодать”* насичує її глибокими коннотаціями: *“...да еже ѡчлованіе Архангел дасть Девици, будет и граду сему. К онои бо: “радуися обрадована! Господь с Тобою!” (Лк. 1, 28). “К граду же: “радуися благовѣрными граде! Господь с Тобою”*³².

В ексегетичній течії, яку започаткував у східному християнстві Єфрем Сирін у V ст., Богоматір осмислювалася як центральний образ у Спасенному плані Бога, через що її опіка над Києвом важила багато. Богоматір, як оповідається в одній із новел Києво-Печерського патерика, плекала наміри назавжди *“переселитися”* до Києва: *“Хощу церковъ възградити себѣ в Руси, в Києве. Пришуду же и сама видѣте церкви и в неи хощу жити”*³³. Перед тим вона з’явилася перед греками-будівничими у Влахернській церкві Константинополя й звеліла їм їхати до Києва та збудувати там кам’яну соборну церкву і в дарунок Божому храму піднесла чудотворну ікону: *“та наместна ... да будет”*. Означеною паралелю цитованим вище словам Києво-Печерського патерика є мозаїчна, у полисках золотого сѣйва, композиція Богородиці Оранти, що гордо й величаво здійсмається у молитві над зображенням сцени *“причастя апостолів”* у Софійському соборі. Вона мислилась як Небесна Заступниця Києва і усіх християн, ототожнюючись з ідеєю божественної чистоти і святості. Слава її дівоцтва виступає тут метафорою непорочності і царственності й золотої слави опікуваного нею Міста³⁴. Так, в *Каноні св.*

Йосипа Піснєпівця Богматір уподібнюється до *Непорушної стіни*: “...радуйся, селение Бога и Слава; радуйся высшая Святого Святых; радуйся кивот позлощенный Духом, радуйся неустошимое сокровище жизни; радуйся драгоценный венец Царей благочестивых; радуйся досточнимая хвала іереев благовейных; радуйся непоколебимый столп церкви; Радуйся нерушимая стена царства (виділено мною – В.Р.), радуйся ты, которою воздвигается знамения победы, радуйся ты, которою ниспровергаются враги; радуйся, врачевание тела моего; радуйся спасение души моей; радуйся Невѣста Невѣстная”³⁵.

Своєрідною вербальною іконою, що ушлявлювала Богородицю під час літургії, був давній за своїм походженням й неймовірно багатий на софійологічні мотиви змістом Богородичний Акафіст³⁶. Під його впливом, не в останню чергу, й постав у християнській думці середньовічної Русі образ київської Оранти – “Непорушної стіни”. Як відомо, окрім прямого свого призначення, міські мури символізують захист християнства, його оплот. Міська стіна, як метафора християнського Міста, невіддільно пов’язана з образом Богородиці. Її непорочність символізує цілісність, неприступність й упорядкованість сакрального міського простору³⁷.

Візантійська за походженням ідея Богородиці Заступниці тотожна відомій на Русі, починаючи з XII ст., ідеї Покрову Богородиці. Питання про шляхи її становлення та іконографію культу знайшли своє висвітлення у науковій літературі останнього часу³⁸. Вшанування Богородиці Заступниці, що поширилося у Києві з перед середини XI ст., відіграло визначальну роль у формуванні образу міфологізованної столиці вселенського православ’я, рівночасного Константинополю, якого шанобливо називали *Градом Богородиці*. Наприклад, у *Слові на покладення ризи Богородиці у Влахернах*, складеному у другій половині IX ст. й виголошеному у 866-867 рр. хартофілаксом константинопольської св. Софії Георгієм, підкреслюється, що “сей царственный и богохранимый град должен с похвалою называться “Градом Богородицы”...Всюду на земле, где провозвещена была тайна Бога Слова, Рождшая Его Богородица постоянно воспевается и хвалится, как будто Она воспрियाла в себя вместе всю главу божественного вочеловечения. Но сей царь-град имеет нечто изрядное во всяком месте: в стольких храмах и молитвенных домах Богородица прославляется, вдохновенно почитается, или часто восхваляется всечистое имя Ея, и оно вполне считается стеною и забралом спасения. Весь город так блистает и возносится в этой красоте”³⁹.

Богородиця була загальноцерковною емблемою Константинополя. І це не випадково, адже у цьому місті нараховувалося більше тридцяти храмів,

присвячених Богородиці. Либонь, саме тому майже на усіх буллах царгородських патріархів, починаючи від Фотія (877-886 рр.) й закінчуючи Єфимієм (1410-1416 рр.), містилося зображення Богоматері (зазвичай на повний зріст з немовлям у руках). Так само на печатках київських митрополитів від початку XII ст. (за митрополита Миколая) зникають їхні особисті емблеми, а на зміну їм приходять зображення Богоматері⁴⁰. Через те, що більшість київських храмів була присвячена Божій Матері, столиця Русі перетворювалась у суспільній свідомості на богообраний і богохранимий град – осереддя Святої Русі, її столицю. Використання у давньоруській літературній традиції візантійської формули “богохранимого града” по відношенню до Києва було теж започатковано Іларіоном. В автобіографічній приписці про своє наступування, що вінчає, сказати б, увесь його літературний цикл, відзначається, що ця подія сталася “въ велицѣм и богохранимѣмъ градѣ Києвѣ”⁴¹. Цей термін, що походить із кола епітетів Єрусалима, був запозичений Іларіоном через посередництво візантійської лектури та біблійні референції. Наприклад, у *Хроніці* Георгія Амартола Єрусалим – цей “*преславный Божию град*” – постає як “*богосъзданыи, и богохранимыи, и богоукрашеныи, и боголюбимыи*” град⁴².

Відтак *столичність* Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу (термін „столиця” у давньоруській мові не зафіксований)⁴³. Ототожнюючись в самосвідомості християнської спільноти княжої Русі з “*Домом Богородиці*”, Київ, тим самим, надавав сакральної єдності всій Руській землі. Звідси, зі “*своего города высокого*”, Богоматір захищає всю землю Руську. Незважаючи на лиховісну „*Батисву побиванку*” й інші лиха, які зазнавала Русь-Україна впродовж наступних століть, Київ залишався і залишається містом „*нашим столичним*”, а також (хочеться вірити) – „*богохранимим градом*” України сучасної.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 175.

² Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 119.

³ Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1998. – С. 128.

⁴ Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В.П. Адриановой-Перетц. – М. – Л., 1950. – Ч. 1. – С. 102.

⁵ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 260.

⁶ Домников С.Д. Мать-земля и Царь-город. – М., 2002. – С. 277.

⁷ Kobielius S. Bramy Niebianskiej Jerozolimy w Sredniowiecznej egzegezii i malarstwie //Jerozolima w kulturze Europejskiej. – Warszawa, 1997. – S. 99-100.

- ⁸ Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура: Сб. статей в честь В.Н. Лазарева.* – М., 1973. – С. 46-47.
- ⁹ Див.: Фрейденберг О.М. Въезд в Иерусалим на осле (из евангельской мифологии) // Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – Изд. 2-е. – М., 1998. – С. 630-631.
- ¹⁰ Повесть временных лет. – Ч.1. – С. 196-197.
- ¹¹ Bryant L. La ceremonie de l'entree a Paris au Moyen Age // *Annales Economies, Societes, Civilisations.* – 1986. – № 3. – P. 172-179.
- ¹² Gall Anonim. Ed. K. Maleczynski / *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series.* – Т. II. – Warszawa, 1952. – I. – 23; Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Изд. Л.М. Попова. – М., 1961. – Кн. 1. – Гл. 3.
- ¹³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т. 2. – Стб. 432. В цих словах криється натяк на події 1096 р., коли половецький хан Боняк мало не заволодів Києвом.
- ¹⁴ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. IV. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 241.
- ¹⁵ Веселовский А. Опыт по истории развития христианской легенды // *Журнал министерства народного просвещения.* – 1875. – Ч. 178. – С. 63-72, 78; Его же: Южнорусские былины // Сб. ОРЯС императорской АН. – 1884. – Т. XXXVI. – № 3. – С. 264-265.
- ¹⁶ Див.: Ричка В.М. Культ св. Миколи-Михайла у Києві // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 22-23.
- ¹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 482.
- ¹⁸ Пеленський Я. Боротьба за київську спадщину у 1155-1175 pp.: релігійно-церковна сфера // *Археологія.* – 1991. – № 3. – С. 35; Pelenski J. The Cotest for the “Kievan Succession” (1155 – 1175): The Religions-Ecclesiastical dimersion // *Proceeding of the International Congress commemorating the Millenium Christianity in Rus'-Ukraine: Harvard Ukrainian Studies, 1988/1989.* – Volume XII/XIII. – P. 761-780.
- ¹⁹ Див.: Древнейшая редакция Сказания об иконе Владимирской Богоматери / Вступ. статья и публикация В.А. Кучкина, Т.А. Сумниковой // *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.* – М., 1996. – С. 501-509.
- ²⁰ Висоцький С.О. Іпатіївський літопис про Золоті Ворота у Києві та Володимирі // *Укр. іст. журн.* – 1980. – № 2. – С. 67-68.
- ²¹ Eliade M. *Sacrum, mit, historia. Wybor esejuw.* – Warszawa, 1970. – S. 74-75, 78, 90-93; Его же: Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб., 1998. – С. 25, 31-32.
- ²² Курбатов Г.Л. Политическая теория в ранней Византии. Идеология имперской власти и аристократическая оппозиция // *Культура Византии (IV – первая половина VII в.).* – М., 1984. – С. 113.
- ²³ Цит. за: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX – первая половина XII в.) / Сост. М.Б. Свердлов. – М.-Л., 1989. – С. 131.
- ²⁴ Poppe A. *Das Reich der Rusim 10 und 11 Jahrhunderts: Wandel der Jdeenwelt // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.* – 1980. – Bd. 28. – H. 3. – S. 351-352. Порівн.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 139-144. Banaszkievicz J. *Polskie dzieje bajecczne mistrza Wincentego*

- Kadlubka. – Warsaw, 1998. – S. 288-290; 342.
- ²⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 327.
- ²⁶ Толочко О. Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. III. – С. 39-42.
- ²⁷ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 12.
- ²⁸ Lidov A.M. Christ as the Priest in Byzantine Church Decoration of the 11 th and 12 th Centuries // XVIII Международный Конгресс византинистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 659-660.
- ²⁹ Акентьев К.К. Мозаики Киевской св. Софии и “Слово” митрополита Илариона в византийском литургическом контексте // *Византинороссика.* – Т. 1: Литургия. Архитектура и искусство византийского мира. Труды XVIII Международного конгресса византинистов. – СПб., 1995 – С. 93.
- ³⁰ Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.* – М., 1972. – С. 36.
- ³¹ Акентьев К.К. Мозаики Киевской св. Софии и “Слово” митрополита Илариона в византийском литургическом контексте. – С. 87.
- ³² “Слово о законе и благодати” // Молдован А.М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К., 1984. – С. 98.
- ³³ Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Вид.: Д. Абрамович. – К., 1991. – С. 6.
- ³⁴ Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. – С. 49-51.
- ³⁵ “Канон Божией Матери” с “Акафистом” св. Иосифа Песнопевца // *Богослужебные каноны на славянском и русском языках, изд. Евгр. Ловягиным.* – СПб., 1861. – С. 266-267.
- ³⁶ Coltz H. Der Hymnos Akathistos – eine Keimzelle russischer Spiritualität // *Tausend Jahre Christantum in Russland: Zum Millenium der Taufe der Kiever Rus’.* – Gottingen, 1988. – S. 773-801.
- ³⁷ Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской. – С. 47-49.
- ³⁸ Див.: Александрович В. Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. III. – С. 47-67; Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – СПб., 1995. – С. 23-62.
- ³⁹ Лопарев Х. Старое свидетельство о положении ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании применительно к нашествию Русских на Византию в 860 году // *Византийский временник.* – 1895. – Т. 2, вып. 3. – С. 588-589.
- ⁴⁰ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Том. I: Печати X – начала XIII вв. – М., 1970. – С. 47-53.
- ⁴¹ Молдован А.М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – С. 4
- ⁴² Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Том I: Текст. – Пг., 1920 [Репринтне відтворення: *Die Chronik des Georgios Hamartolos.* – München, 1972] – С. 457.
- ⁴³ Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // *Столичные и периферийные горо-*

да Руси и России в средние века и раннее новое время (XI-XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции. – М., 1996. – С. 70-71

ОЛЕКСАНДР ГОЛОВКО

РУСЬ І РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА НА СТОРІНКАХ
ПОЛЬСЬКИХ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

На межі 70–80-х років XIX ст. студентами Київського університету ім. Володимира Святого було підготовлено низку статей, в яких розглядалися питання висвітлення середньовічними хроністами історії Русі. Зокрема, А.Врублевський та Я.Ярмохович спеціально вивчають цю тему відносно польських хронік Галла Аноніма та Вінцентія Кадлубка¹. Ці ж джерела досліджував в той же час випускник того ж університету, автор першої монографії з історії взаємин Русі і Польщі І.А.Лінніченко².

В XI–XIII ст. правляча верхівка Русі постійно підтримувала тісні політичні взаємини з сусідньою Польщею. Тому не випадково, що згадані польські середньовічні автори активно висвітлювали ці відносини в своїх працях. Не пройшли повз їх увагу і важливі події, що мали місце в той час на Русі³. Відомості про Русь XI – початку XIII ст., які були наведені в хроніках Галла Аноніма і Вінцентія Кадлубка, широко використовувалися пізніми польськими хроністами – анонімним автором “Великопольської хроніки”, Яном Длугошем, Марціном Бельським, Мацеєм Стрийковським, завдяки чому вони і стали здобутком середньовічної та ранньомодерної історіографії Східної Європи (XVI–XVIII ст.)⁴.

З початку XIX ст. свідчення вказаних хронік про Русь та її взаємини з Польщею неодноразово аналізувалися польськими, російськими, українськими та німецькими істориками⁵.

В запропонованому нарисі передбачається розглянути питання про висвітлення подій з історії слов'янства Східної Європи в польських хроніках Галла Аноніма і Вінцентія Кадлубка, а також в польських анналах – “рочниках”.

На початку XII ст. при дворі польського князя Болеслава III Кривоустого була підготовлена хроніка, в якій висвітлюється історія Польщі з найдавніших часів. На жаль, історикам не відомі ні ім'я, ні походження автора цієї праці, яку вчені умовно називають Хронікою Галла Аноніма. Відомості про Русь у творі Галла для зручності аналізу умовно варто розділити на дві частини. До першої з них слід віднести ту інформацію, яку автор навів на підставі усних переказів та письмових джерел, що до нашого часу не збереглися. Це інформація про історію Польщі та її сусідів з найдавніших часів

і до часів правлінь польських князів Владислава-Германа та Болеслава III. Історія правлінь останніх написана хроністом як свідком подій і стосується періоду кінця XI та перших двох десятиліть XII ст. Ця частина найбільш докладна і цінна як історичне джерело⁶.

На початку XIII ст. відомим польським політичним діячем, краківським єпископом Вінцентієм Кадлубком була написана “Польська хроніка”, яка висвітлює історію Польщі з найдавніших часів до кінця XII ст. Відомості цього хроніста для зручності розгляду варто поділити на три частини. До першої відносяться ті свідчення, що запозичені з хроніки Галла Аноніма і стосуються подій, які відбулися до середини другого десятиліття X ст. Друга група повідомлень (до останньої чверті XII ст.) потрапила до хроніста з усних переказів та писемних джерел середини XII ст., але Вінцентій не був їх безпосереднім свідком. Нарешті, інформація про події 80-90-х років була написана єпископом як сучасником. Тому, безумовно, це найбільш цінна частина праці. Деякі відомості Кадлубка є унікальними⁷.

Необхідно зазначити, що в російській і українській історіографії тринадцятирічний час спостерігався певний нігілізм у ставленні як до творчості Галла Аноніма, так і до доробку його наступника Вінцентія Кадлубка. Цей нігілізм значною мірою був реакцією на тенденційність у викладі подій щодо Русі польських авторів, проте, як справедливо відзначається в сучасній літературі, ця обставина не повинна бути перешкодою у використанні польських пам'яток як джерел з історії Східної Європи⁸.

Однозначно, що переказ Вінцентієм, а тим більше наступними польськими хроністами (Я.Длугошем, М.Стрийковським та ін.) відомостей, почерпнутих з хроніки Галла Аноніма про Русь XI – початку XII ст., не становить майже ніякої джерелознавчої цінності. Однак розгляд висвітлення цих подій пізніми хроністами має велике значення для розуміння процесу формування уявлень і традицій польської середньовічної та ранньомодерної хронографії. Теж саме можна говорити і про запозичення хроністами XV-XVI ст. оригінальних відомостей Вінцентія Кадлубка, що стосуються подій на Русі останніх десятиліть XII ст., повідомлень польських рочників про похід Романа Мстиславича на початку XIII ст. під Завихост.

Як відомо, першою подією на Русі, яку описав Галл, була знаменита випава польського князя Болеслава I Хороброго на Київ влітку 1018 р. Однак хроніст розповідав про згадану акцію через сто років після її здійснення на підставі фольклорних оповідей, що виникли у польському дружинному середовищі. Тому його розповідь мала напівлегендарний характер. У викладі матеріалу про похід польська пам'ятка поступається свідченням Повісті временних літ та хроніки сучасника подій германського хроніста Тітмара

Мерзебурзького⁹. Водночас в інформації Галла достатньо реально розповідаються деякі епізоди виправи, зокрема, захоплення Болеславом сестри князя Ярослава Володимировича, окремі деталі битви між військами Болеслава і Ярослава на р. Буг у серпні 1018 р., під час якої військо Ярослава зазнало нищівної поразки¹⁰.

На нашу думку, в цілому необ'єктивне висвітлення Галлом походу Болеслава пояснюється не тільки тенденційністю хроніста щодо Русі, а загальною оцінкою цього походу в тогочасній західноєвропейській історіографії. Так, Тітмар Мерзебурзький, говорячи про результати походу, писав, що Болеслав тоді “весело повернувся додому”¹¹. Його оцінка збігається із змістом згадки Кведлінбурзьких анналів, в яких зазначається: “Болеслав підкорив собі Русь за допомогою саксонців”¹². Германський історик і географ 70-х років XI ст. Адам Бременський вважав, що “найхристиянніший король Болеслав у союзі з Оттоном (германський імператор, який, до речі, насправді помер у 1002 р. – *О.Г.*) підкорив Русію і Прусію”¹³. Аналогічні за змістом відомості збереглися і в найдавніших польських анналах. Так, “Рочник краківського капітулу” під 1018 р. повідомляє: “Болеслав перший розбив рутенів і землі їх спустошив”¹⁴, а “Рочник Светокжицький” констатує: “Болеслав переміг Русь”¹⁵.

Галл Анонім був творцем або поширювачем дуже популярної у подальшій польській хронографії легенди, згідно з якою Болеслав Хоробрий при вступі до Києва вдарив мечем у Золоті ворота (цих воріт у 1018 р. в столиці Русі ще не було!). Важливо відзначити, що пізніше однією з регалій польської володарської влади став меч-“щербачь”, назва якого пішла від щербини, що начебто виникла від згаданого удару польського князя у Золоті ворота. Насправді ж цей меч було зроблено у другій половині XII – першій половині XIII ст.¹⁶. Хроніст Вінцентій про події 1018 р. на Русі розповідає значно лаконічніше, проте “від себе” додає про захоплення польськими воїнами у полон “короля русів” після вказаної битви на р. Буг, чого реально не було¹⁷.

Оскільки події 1018 та 1069 рр., коли на Русь здійснив виправу правнук Болеслава Хороброго Болеслав II Сміливий, нерідко оцінюються в літературі як рівнозначні¹⁸, далі для зручності аналізу ми зупинимося на висвітленні у польській середньовічній хронографії історії перебування на Русі навесні 1069 р. князя Болеслава II. Така традиція виникла завдяки Галлу Аноніму, котрий прагнув приписати Болеславу II “подвиги”, аналогічні “подвигам” його прадіда Болеслава “Великого”, культ якого почав складатися у Польщі в XI ст. і знайшов відбиття навіть у давньоруському літописанні (в “Повісті временних літ під 1030 р. записано про смерть Болеслава “Велико-

го” в “Лясах”¹⁹). Така ідентифікація різних за часом та перебігом подій, на нашу думку, не відповідає історичним реаліям. Якщо у 1018 р. дійсно мав місце конфлікт, з одного боку, Болеслава Хороброго та його союзника Святополка, а з іншого – новгородського князя Ярослава, то навесні 1069 р. якихось ускладнень між польським князем Болеславом та його союзником Ізяславом з давньоруською знаттю не було. Більш того, Болеслав Сміливий, який приділив велику увагу відновленню на київському столі дружнього йому володаря Ізяслава Ярославича, перед прибуттям до Києва уклав угоду про мирне розв’язання цього питання з братами Ізяслава Святополком та Всеволодом, прагнув до збереження добросусідських відносин з Руссю, що були встановлені наприкінці 30-х – в 40-х рр. XI ст.

Ці обставини створили певні “проблеми” при описі подій 1069 р. для Галла Аноніма, якому було нелегко “відтворювати” батальні сторінки “походу” Болеслава Сміливого. Тому він фактично повторив розповідь про удар мечем у Золоті ворота, а також розповів про усунення від влади заколотників, котрі не хотіли коритися його руському родичеві. Остання інформація могла мати певні реальні підстави, якщо під “заколотниками” хроністом розумілися учасники повстання у столиці Русі 1068 р.

Певна незавершеність розповіді Аноніма, спрямованої на звеличчування Болеслава II Сміливого, спричинила необхідність внесення корективів у неї у наступників першого польського хроніста. Так, Кадлубек написав про тривале перебування Болеслава на Русі, яке було, за словами хроніста, перерване лише тоді, коли польському князеві стало відомо про масові зради дружин воїнів, що перебували в Києві²⁰. Новими суттєвими подробицями розповідь Галла і Вінцентія доповнив Ян Длугош, котрий, використавши реальні відомості про захоплення Болеславом I Хоробрим під час походу на Русь в 1018 р. району “Червенських градів” (ареал між Західним Бугом, Саном і Вепрем), твердив, що цей регіон було знову захоплено польським військом на початку 70-х років XI ст.²¹. Відомий джерелознавець А.Семкович ще в XIX ст. довів, що твердження Длугоша про події 60–70-х років XI ст. не є достовірними²².

Для з’ясування тенденцій розвитку польської хронографії щодо показу історії Русі цікавим є аналіз висвітлення в ній подій кінця 30-х – 40-х років XI ст. Галл Анонім при описі їх згадував шлюб польського князя Казимира з руською княгинею, проте нічого не говорить, можливо, свідомо, про велику допомогу, що надав київський князь Ярослав Володимирович польському володарю Казимиру у боротьбі останнього з Мазовецьким князівством на чолі з князем Мойславом (воно в той час відколося від Польщі). Вінцентій

Кадлубек “пішов далі”: стверджуючи, що Русь тоді була не союзником, а суперником Казимира, ні словом не згадує про матримоніальний союз правлячих у цих слов’янських державах родин.

Відносно кінця XI ст. Галл Анонім надає дуже важливу інформацію про напади половців на Польщу. Як свідчить польський хроніст, такі напади були нерідкими. Якщо ці данні порівняти з відомостями угорських джерел про одночасні зіткнення кочівників з угорцями та літопису про боротьбу Русі з половцями, такий комплексний розгляд різних за походженням повідомлень свідчить про великий масштаб активності половецьких орд щодо країн Центральної і Східної Європи²³.

Аналогічну висвітленню подій XI ст. тенденцію применшення ролі Русі в подіях у Польщі можна спостерігати при порівнянні свідчень Галла і Вінцентія щодо перебігу русько-польських відносин початку XII ст. У цей час між Руссю і Польщею було відновлено військово-політичний союз, завдяки чому їх правителі – київський князь Святополк Ізяславич і краківський князь Болеслав III Кривоустий – мали змогу надавати один одному суттєву військову допомогу²⁴. При висвітленні сучасних йому подій Галл, незважаючи на своє тенденційне ставлення до Русі, змушений був визнати важливість для Польщі укладення шлюбу князя Болеслава і доньки Святополка Збислави в 1103 р., неодноразово згадував про допомогу східнослов’янських дружин польському володареві. До русичів польський володар звернувся за підтримкою і під час походу на Польщу германського короля Генріха V 1109 р.²⁵. Але такої інформації ми не знаходимо у Вінцентія, котрий лише коротко повідомляє про шлюб Болеслава III, проте не згадує про походження жінки князя.

З 20-х років XII ст. в хроніці Вінцентія читач має справу з його власними, самостійними повідомленнями про Русь. Першою з таких розповідей є велике повідомлення Кадлубка про викрадення польським вельможею Петром Властом руського князя Володаря. Зазначимо, що цю подію не обминули своєю увагою й інші середньовічні автори. “**В то же лето (1122 р. – О.Г.) яша Ляхове Володаря васнакова врата**”, – писав про неї київський літописець²⁶. Під 1146 р. у розповіді про вигнання польським князем Володиславом II, сином Болеслава Кривоуста, Петра Власта у руській пам’ятці згадувалося, що саме цей польський вельможа підступно захопив Володаря і розграбував його майно²⁷.

Цікаві подробиці про ці події збереглися у германських джерелах. Зокрема, Ортліб Цвіфальтенський, підкресливши, що польський магнат Петро Власт був безпосереднім організатором змови проти руського князя Волода-

ря, наголосив, що той “здійснив... гріх величезної віроломності, а саме короля Русі, який ворогував з його сеньйором, князем поляків, своєю підступністю захопив; після того, як дав (Петро Власт. – *О.Г.*) присягу вірності (Володареві. – *О.Г.*) і перейшов до нього на службу і став підтримувати його сина, його ж (Володаря. – *О.Г.*) зухвало, в результаті змови, видав у руки ворогів, котрі засудили його до великого викупу”²⁸. Більш докладні, але дуже заплутані відомості про захоплення Володаря містяться в “Житті Отона, єпископа бамберзького”, що належить перу германського автора Герборда²⁹.

З середньовічних авторів найбільшу увагу викраденню Володаря приділив Вінцентій Кадлубек, який використав при його описові всі доступні джерела, у тому числі згадки германських хроністів, а також поширені у Польщі розповіді про перемишльського князя Володаря³⁰. Постать палатина краківського двору Петра Власта викликала особливу увагу краківського єпископа не випадково. Це зумовлювалося не тільки привабливістю сюжету для хроніста, родинними зв'язками останнього з Петром Властом, а й пов'язане із загальною концепцією твору. Вінцентій походив з магнатських кіл і був виразником інтересів малопольської знаті. Цікаво, що саме Кадлубек першим почав використовувати щодо магнатства термін “лехіти”, походження якого свідчило про тісні зв'язки Польщі з Руссю³¹. Саме серед слов'ян Східної Європи мав поширення етнікон “ляхи” щодо західних сусідів. У зв'язку з тим, що русам доводилося спілкуватися переважно з представниками феодальної верхівки, цей термін набув певного станового змісту і в такому значенні поширювався серед поляків. Кадлубек, трохи змінивши його значення, протиставляв знать простому люду, приділяв особливу увагу оспівуванню саме “лехітів”, тобто представників магнатських кіл. Пізніше у “Великопольській хроніці” з'являється легенда про походження Польщі і поляків від легендарного “прабатька” – Ляха³².

Незважаючи на традиційну тенденційність в розповіді про Володаря Ростиславича, Вінцентій вимушений визнати велику небезпеку діяльності західноруського князя для Польщі. Польський князь Болеслав навіть спеціально обговорював питання про боротьбу із східним сусідом. Після повернення Володаря додому (його викупив син Володимир) загопи русів спустошили важливий стратегічний пункт у Малій Польщі – Віслицю³³.

Вивчення тексту хроніки Вінцентія про Володаря наводить на думку, що далеко не всі обставини цієї події були йому відомі. Це одна з причин певних неточностей в його розповіді. Зокрема, Кадлубек називав Володаря і його сина Володимирка відповідно Владарієм та Владарідем, проте останнє ім'я він використовував і щодо батька Володимира. Ця обставина спричинила ще більшу плутанину у послідовників польського хроніста. Так, автор

“Великопольської хроніки” датував напад на Віслицю 1135 р., коли Володимирко вже був повноправним володарем у Перемишлі³⁴. Так само трактував цей сюжет Ян Длугош, який, крім того, при своєму описі захоплення поляками київського князя Ярополка (такого факту насправді не було) фактично повторив обставини взяття до полону Володаря.

У 40-х рр. XII ст., в умовах зростання феодальної роздробленості, верховні володарі двох країн – київський князь Всеволод Ольгович та краківський князь Владислав – уклали союзну угоду, яку активно використовували у боротьбі з молодшими членами князівської династії Пястів. Описуючи цю боротьбу, Кадлубек підтримував позицію князів-юніорів і негативно ставився до їх старшого брата Владислава. Справа в тому, що після повалення верховного володаря у 1146 р. до влади у Польщі прийшли його брати, один з яких Казимир Справедливий був безпосереднім сеньйором хроніста.

Кадлубек у розповіді про династичну війну 1141-1146 рр. неодноразово згадував про участь в ній на боці Владислава іноземців. Аналіз свідчень руських літописів дає підставу вважати, що цими іноземцями були дружини київського князя Всеволода Ольговича та його союзників³⁵. Польський хроніст підкреслював, що Владислав використовував іноземні війська, оскільки не довіряв власним воїнам. Під час битви під Пилицею, за словами Вінцентія, загони іноземців були знищені дружинами молодших братів Владислава. Проте ця інформація суперечить опису наступних подій, коли польський хроніст знову згадував про активну участь у них іноземних військ, а також свідченням руських літописів. Зазначимо, що, відчуваючи це протиріччя, Ян Длугош писав, що війська союзників Владислава були розгромлені пізніше, а саме під час його останньої поразки від братів під Познанню (лютий – березень 1146 р.)³⁶.

У другій половині 40-50-х рр. XII ст. взаємини між Руссю і Польщею поступово нормалізувалися. Їх підтримували з боку Польщі в основному влада Кракова, а з боку Русі – Володимира (на Волині), Галича, Луцька, Берестя, Белза та ін. На жаль, щодо періоду 60–70-х рр. в хроніці Кадлубка міститься лише коротке і дуже нечітке повідомлення про шлюб дочки галицького князя Ярослава Володимировича і сина польського князя Мешка Одона³⁷. Можливо, таку обмеженість відомостей про тогочасну Русь слід пояснити недостатньо активним розвитком взаємин між слов'янськими країнами у третій чверті XII ст.

Найбільш важливими сторінками в праці Вінцентія Кадлубка є ті, що присвячені історії Польщі, Русі та їх відносинам в останні два десятиліття XII ст., коли хроніст був сучасником, спостерігачем і навіть безпосереднім учасником подій. Багато з цих свідочств є унікальними, оскільки не згаду-

ються в інших пам'ятках. Зокрема, в хроніці Вінцентія розповідається про спробу малопольського князя Казимира поширити вплив на волинське місто Берестя. У восьмому розділі четвертої книги своєї хроніки Вінцентій пише про амбіційні плани свого сеньйора, краківського князя Казимира II, який “деякі провінції Русії наказав захопити: Перемишль з містами, що до нього належали, Володимир з усім князівством, Берестя з населенням, що до нього відноситься, а також Дорогичин з усім, що йому належить”³⁸.

Безумовно, в тексті джерела йшлося про певні політичні плани, які на-вряд чи міг реально здійснити польський володар. Кадлубек, на думку Н.І.Щавелевої, допускає перебільшення, бо “мова йде не про завоювання цих земель, а про надання підтримки правлячим там (на Русі. – *О.Г.*) князям”³⁹. Таке пояснення, на наш погляд, дещо спрощує реальну ситуацію, оскільки подальші події свідчать про цілеспрямовані дії Казимира саме у напрямі реалізації проклямованих хроністом планів, причому, тут краківський двір далеко не обмежувався тільки дипломатичними засобами. В переліку Вінцентія названо три волинські і одне галицьке удільні князівства, територія яких буде привертати увагу малопольської верхівки і у більш пізній час. В цих планах, до речі, простежується прагнення Кракова взяти під контроль весь західнобузький торговельний шлях. Розглядаючи загальну концепцію праці Вінцентія, польський дослідник А.Грабський пише, що Кадлубек “прагнув показати найдавнішу генеалогію залежності Русі від польської держави, тобто генеалогію такого стану справ, до якого прагнув Казимир”⁴⁰. Все це, безумовно, призводило до негативного трактування подій Вінцентієм, позначалося на загальному ставленні Кадлубка до сусідів, яких він малоє в своїй праці дуже темними фарбами.

У 1182 р., за розповіддю краківського хроніста, Казимир здійснює напад на Берестя, для чого використав як привід бунт місцевого населення проти власного володаря. Казимир заявив про своє прагнення повернути до влади у Бересті цього князя. На жаль, Вінцентій Кадлубек не дає достатньої інформації про те, що передувало цьому походу поляків на схід, однак розповідь хроніста все ж таки піднімає певну завісу над подіями, аналіз яких допомагає вивченню політичних процесів на Волині. Польський хроніст пише: “Вирішив (Казимир. – *О.Г.*) повернути (місто. – *О.Г.*) первородному синові своєї сестри (Агнеси. – *О.Г.*) через помилку відкинутого братами, бо мати через причини прихованої ненависті заявила буцімто він не її син, а був підкладений їй, коли не було надії на нащадків. Ця обставина, хоча і не було проведено розслідування істини, багатьом здавалася такою, що плямувала її ім'я. Тому мешканці міста, вважаючи непристойним, щоб якийсь па-

серб головував над іншими князями, рішуче збунтувалися, а більше всього вожді війська”⁴¹.

Відзначимо одразу, що зараз науковці вважають, що наприкінці 70-х років в Бересті князем був старший син Ізяслава Мстиславича Святополк. Думку про те, що саме Святослав Мстиславич був ставлеником Казимира вперше висловив відомий знавець генеалогії польських князів О.Бальцер, а пізніше цю позицію підтримала Б.Кюрбіс⁴². У центрі уваги дуже цікавого фрагменту польської хроніки ми бачимо постать вдови князя Мстислава Ізяславича Агнеси, яка, судячи з джерела, в той час займалася активною політичною діяльністю. Текст дає додаткові підстави для сумнівів щодо законності походження Святослава, який під приводом саме цього факту зазнав опору з боку братів. Під останніми Кадлубек міг розуміти лише двох живих на той час синів Агнеси: Романа і Всеволода. Вони ж пізніше неодноразово будуть згадуватися на сторінках хроніки. Події, описані Вінцентієм, безумовно, стосувалися не тільки порівняно невеликого Берестя, а фактично усієї Західної Волині, оскільки Святослав претендував на головування над цим регіоном. Про це прямо пише і сам Кадлубек. Під “вождями війська”, що виступило проти Казимира, хроніст, ймовірно, розумів представників берестейського боярства.

Н.І.Щавелева, відзначивши відсутність опису берестейських подій у давньоруських літописах, висловила сумнів у їх реальності, проте факт відсутності інформації в одних джерелах не може бути аргументом для заперечення можливості конкретних історичних подій⁴³. Наведений розгляд свідцтва хроніки у комплексі з аналізом свідчень давньоруських джерел про події попереднього та наступного часу дає, навпаки, підстави для сприйняття подій у Бересті як реальних. Дуже короткі повідомлення про події в Бересті є і в польських “рочниках”. Зокрема, в “Рочнику капітульному” записано: “1182. Князь Казимир перемиг русів”⁴⁴.

Події 1182 р. знайшли відбиття в творі В.Н.Татіщева, який розповідає про конфлікт дорогичинського князя Василька Ярополковича з мінським Володимиром Володаревичем, який контролював також Берестя. Skorиставшись підтримкою поляків, Василько перемиг Володимира і посадив у Бересті свого швагра, мазовецького князя. Пізніше Володимир завдав Васильку поразку, що змусило того звернутися знову за допомогою до свого тестя князя Лешка. Допомога поляків, які знову розбили Володимира, цього разу дорого коштувала Василькові, який був вимушений віддати всі свої володіння Лешкові як компенсацію за зусилля поляків. Згодом князь Роман Мстиславич вигнав поляків з Берестя і приєднав місто до своїх володінь⁴⁵.

В цілому вчені до цих свідчень російського історика XVIII ст. ставляться достатньо обережно⁴⁶, хоча останнім часом О.В.Горovenко та О.В.Майоров віддають пріоритет у висвітленні берестейських подій 1182 р. не сучаснику подій Вінцентію, а пізньому ретранслятору – В.Н.Татищеву⁴⁷. Але інформація, яку зберіг останній в своїй праці, формувалася на підставі довільної передачі повідомлень про берестейські події, що передавалася від одного середньовічного хроніста до іншого. Така ситуація створює проблеми в пошуках раціонального зерна, первісних даних, які і складали інформаційну базу російського історика про конкретний епізод з політичного життя Побужжя початку 80-х років XII ст. До цього необхідно додати, що згаданий у В.К. Татищева Василько Ярополкович, який дійсно княжив у Бересті, пішов з життя наприкінці 70-х років XII ст., а тому не міг взяти участь у подіях 1182 р.⁴⁸.

Отже, конфлікт довкола Берестя на початку 80-х років XII ст. мав далеко не локальний характер. Він був спровокований давнішими прагненнями червенського князя Святослава, який ще в 70-х роках намагався стати верховним князем у Західній Волині. Після смерті Василька Ярополковича, Святослав Ізяславич захопив Берестя і прагнув підкорити інших місцевих князів, для чого хотів використати допомогу краківського князя Казимира. Невипадково, що в Західній Волині знайшлися сили, які відкрито виступили проти малопольського володаря та його союзника. Очолив їх белзький князь Всеволод Мстиславич.

Кадлубек пише, що після того, як поляки взяли в облогу Берестя, “на допомогу місту підходить Всеволод, князь Белза, з усіма князями володимирськими, з галицькими (воїнами. – *О.Г.*), з відбірними найманими військами, з тисячами партів (половців. – *О.Г.*)”⁴⁹. У Володимирі в той час сидів, як ми знаємо, Роман Мстиславич, про що нижче розповість і сам Кадлубек, проте навряд чи під “володимирськими князями” слід розуміти лише князя з вказаного міста. Скоріше йшлося про “Володимирію”, тобто Волинь, частина князів якої підтримала белзького князя та його галицьких союзників. Участь останніх, цілком можливо, свідчила про реальність зазіхань Малої Польщі на Перемишльську землю Галичини, про що вище йшлося. Це є також додатковим аргументом проти думки про локальний характер подій у Бересті.

Сам князь Роман, судячи з подальшого тексту польської хроніки, від військової конфронтації з поляками ухилився і вичікував подальшого розвитку подій. Така тактика принесла князеві бажаний результат. Краківському палатину Миколаю вдалося відбити напад Всеволода, а потім, попри відчайдушний опір берестян, все ж таки захопити місто і знову посадити там Свя-

тослава, проте невдовзі того там було отруєно. “Провінцію загиблого Казимира, розраховуючи на підлеглість, відає брату того (тобто Святослава. – *О.Г.*) князю Володимирії Роману”, – так завершує Вінцентій Кадлубек свою розповідь про берестейські події⁵⁰. Проте, безумовно, польський автор видавав тут бажане для поляків за дійсне: передача Берестя Казимиром Роману – вимушений крок, а не успіх польського монарха.

Необхідно зазначити, що про події у Бересті розповідається і в анонімній “Великопольській хроніці”, написаній під впливом праці Кадлубка. Проте автор цієї хроніки об’єднав повідомлення про берестейський похід з розповіддю про захоплення Галича Романом, яке сталося 1199 р. і висвітлене Вінцентієм далі⁵¹. Ян Длугош взагалі не писав про те, що сталося у Бересті, однак сліди розповіді Вінцентія про події 1182 р. можна знайти у розповіді Длугоша про них же під 1199 р.⁵²

Подальше втручання Казимира у справи Галичини Вінцентій пояснював реакцією краківського князя на попередні напади галицького князя Володимира Ярославича на Польщу. Особливе невдоволення серед малопольської знаті викликала експедиція польського війська до Галича в 1189 р. Тоді Казимир, за даними Вінцентія, вигнав з міста угорців і передав його згаданому Володимирі⁵³. Цей захід не приніс Кракову позитивних наслідків і погіршив взаємини Малопольського князівства з Угорщиною. Більш того, проти Казимира був вчинений заколот, приводом для якого могли стати попередні напружені відносини малопольських магнатів з новим галицьким князем Володимиром. Щодо оцінки останніх подій в літературі є певні розбіжності. Зокрема, Г.Лябуда вважає, що напади Володимира сталися пізніше, під час другого перебування князя на галицькому троні в 90-х рр. XII ст., проте Б.Кюрбіс та Н.І.Щавелева доводять, на нашу думку, справедливо, вірогідність свідoctв краківського хроніста⁵⁴.

В 1191 р., скориставшись відсутністю Казимира у Кракові, місцеві вельможі на чолі з Генріхом Кетличем допомогли Мешку Старому та його сину Болеславу захопити місто. І тут на допомогу прихильникам Казимира II прийшли волинські дружини на чолі з володимирським князем Романом та белзьким князем Всеволодом. Знаменно, що польський хроніст Вінцентій Кадлубек, який дуже тенденційно (на користь, ясна річ, князя Казимира) описує події, був вимушений визнати, що тільки завдяки цій підтримці Казимиру вдалося вигнати Мешка з Кракова і розбити заколотників. “Прибічники Мешка, – пише Вінцентій, – довідавшись, що Казимир знову набрав сили і навіть з князем володимирським Романом і князем белзьким Всеволодом загрожує їм, під покровом ночі відступають”⁵⁵.

Інший польський хроніст Ян Длугош під 1191 р. доповнює інформацію Кадлубка, відзначаючи обставини, що передували заколоту Генріха Кетлича. Він повідомляє, що у переддень виступу краківських магнатів Казимир був на Русі, де виступив третейським суддею між Романом та Всеволодом, котрі сперечалися із-за кордонів між своїми володіннями⁵⁶. Це свідцтво для нас важливе, бо фіксує ще одну сторінку досить непростих взаємин між волинськими володарями. Події 1191 р. сприяють зміцненню тісних взаємин Малої Польщі та Волині. Свідченням цього є те, що невдовзі після повернення до Кракова Казимир II захоплює Генріха Кетлича і відправляє його у вигнання на Русь до князя Романа⁵⁷.

У 1192-1193 рр. малопольські війська Казимира вдерлися в землі ятвягів. Вінцентій Кадлубек називає їх “полещанами (Polexiani)”. Поява поляків в цьому регіоні, безумовно, викликала неспокій у руських князів. Зокрема, з того ж джерела відомо, що на допомогу ятвягам прийшов невідомий на ім'я князь Дорогичина, місто якого нападники розорили⁵⁸. Джерела, на жаль, не повідомляють про конкретну реакцію на цей похід Романа, проте є всі підстави вважати, що вторгнення польських військ зачіпало інтереси Волині в Побужжі. Вірогідно, з певних тактичних міркувань, волинський князь все ж вирішив в цей час не загострювати відносин з західним сусідом.

У 1195 р. князь Роман запропонував своїм малопольським союзникам – малолітнім синам нещодавно померлого князя Казимира Лешку і Конраду виступити разом проти київського князя Рюрика Ростиславича, однак над ними у цей час висіла реальна загроза втрати власного трону. Кракову знову загрожував великопольський князь Мешко Старий. Тому сам Роман був вимушений надати Казимировичам допомогу⁵⁹.

13 вересня 1195 р. біля містечка Єнджеїв на 80 кілометрів північніше Кракова⁶⁰, на березі річки Мозгава, відбулася запекла, жорстока битва між військами великопольського князя Мешка та його суперників Лешка, Конрада та Романа Мстиславича. Події на Мозгаві знайшли докладне, але неоднозначне висвітлення в джерелах. Кадлубек розповідає про величезні втрати ворогуючих сторін, про загибель сина Мешка Старого – Болеслава, про тяжке поранення Романа. Останнє викликало смятіння в лавах волинян, котрі відступили з поля бою. Проте, як далі розповідає Вінцентій, великопольський князь, засмучений великим горем, також покинув поле битви.

Непевна ситуація змусила вночі краківського єпископа Пелку розшукувати Романа, бо в таборі Казимировичів стали поширюватися чутки про загибель волинського союзника. Єпископ знаходить Романа, який, незважаючи на власні рани і великі втрати волинян, погоджується

повернутися на поле битви. Проте до відновлення бойових дій наступного дня справа не дійшла⁶¹.

Київський літопис відзначає, що перед битвою Мешко запропонував Романові бути посередником між ним і племінниками, але той відмовився. Ця відмова, на нашу думку, була викликана розумінням волинського князя, що укладення будь-якої угоди між польськими володарями не призведе до стабільності в Польщі, не створить умови для посилення його впливу на краківських князів. **“Роман же, – пише далі літопис, – не послүшав их и ни мүже своих и да ему полк и ударншася Ляхове с Русью и потопташа Межька Романа и извиша полку его Руси много и Ляхов своих(тобто війська союзників Романа Казимировичів. – О.Г.), а сам үтече к Казимричам в город (Краків. – О.Г.), и оттүда, взявше и, дружина его несоса к Володимерю”**⁶².

В літературі, на підставі зазначеної інформації зустрічається погляд, що під Мозгавою Роман зазнав поразки⁶³. Проте, як писав автор цих рядків у своїх попередніх працях, польські джерела у висвітленні подій є більш об'єктивними, ніж Київський літопис⁶⁴. Ця частина літопису була написана наближеним до противника Романа князя Рюрика монахом Мойсеєм. До цього слід додати, що книжник Мойсей багато в чому сприймав події в Польщі за наслідками їх для волинян: тяжким пораненням самого Романа, великими втратами у війську князя. Автори польських “рочників” дають близьку до опису Вінцентія Кадлубека характеристику бойових дій на річці Мозгаві. Більшість з них вважає, що у битві князь Лешко отримав перемогу над своїм великопольським суперником. Зокрема, “Рочник траський” дає наступну інформацію: “1195. Війна біля Мозгави між Мешком та Лешком. Лешко перемагає, а Болеслав гине”, “Рочник краківський” повідомляє: “В ті часи війна розпочинається між Мешком та Лешком. Лешко перемагає, Болеслав же гине”⁶⁵. В обох пам'ятках, зрозуміло, мова йде про сина Мешка Болеслава, якого було смертельно поранено у битві.

Отже, якщо з військової точки зору ні одній з сторін у битві під Мозгавою не вдалося довести свою перевагу, то в політичному плані її результати були позитивними як для нащадків Казимира II, котрі зміцнили свої позиції у Малій Польщі⁶⁶, так і для Романа, який посилив свій вплив на Краків, що надавало йому можливості для продовження боротьби як в південноруському регіоні, так і в забузькому ареалі.

Хроніка Вінцентія Кадлубка містить унікальну і докладну інформацію про обставини другого зайняття Романом галицького престолу наприкінці 1199 р.⁶⁷, хоча при розгляді її у черговий раз необхідно нагадати про значну

упередженість краківського хроніста щодо викладу подій на Русі. “В цей час, – починає розповідь Кадлубек, – помер князь Галіції Володимир, який не залишив по собі спадкоємців. Тому руські князі, хто за допомогою сили, а інші завдяки хитрощам, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство”⁶⁸.

На підставі цього уривку можна зробити висновок, що на той час вже не було на світі двох синів Володимира – Василька і Володимира. Проте, як зазначає М.С.Грушевський, це не зовсім так, оскільки про них є згадка під 1218 р. в одній з австрійських хронік⁶⁹. Якщо остання інформація правомірна, то можна припускати, що нащадки Володимира Ярославича тривалий час перебували в заточенні в Угорщині і абсолютно випали з політичного життя на Русі. Однозначно, угорська королівська адміністрація, яка претендувала на Галичину, зовсім не хотіла появи на політичній арені легітимних претендентів на галицький стіл. Можливо, що саме з подачі угорців поширювались чутки про смерть братів Володимировичів.

Вінцентій не повідомляє, хто були наприкінці XII ст. князі – претенденти на Галич, але, судячи з подій 1187-1189 рр., а також часів вже після смерті Романа Мстиславича в 1205 р., можна припустити, що до цього гурту мало відношення багато південноруських володарів. У розповіді Вінцентія серед претендентів особливо виділяється постать Романа, “найближчого сусіда”. Хроніст відзначає, що через нестачу власних сил волинський князь звернувся за допомогою в Краків, де місцевий князь Лешко схвально відреагував на бажання Романа сісти в Галичі. Під час переговорів, за версією польського автора, Роман обіцяв визнати себе намісником малопольського володаря в Галичині. І в цій інформації, і в подальшій розповіді Кадлубек прагне довести доцільність дій краківського князя по відношенню до волинського князя, підкреслює великий тріумф, який начебто мали польські воїни по завершенню походу до Галича⁷⁰.

Слід зазначити, що позиція польського автора дуже суперечлива, оскільки він писав про ці події вже після конфлікту Лешка і Романа в 1205 р.⁷¹, а тому ставлення його до волинського князя вкрай негативне. Вінцентій особливу увагу приділяє описові жорстокостей Романа щодо галицьких магнатів, що сталися після оволодіння князем Галича. На жаль, в історіографії, яка давно визнає тенденційність інформації Кадлубка про Русь, саме під впливом його твору існує, на наш погляд, дещо одностороннє уявлення про вкрай антагоністичні відносини між новим галицьким князем і боярством краю. В Галичі, пише російський історик Л.М.Гумільов, Роман “настільки заплямував себе такими жорстокостями, що руський літописець вважав за потрібне не згадувати ці факти”⁷². Безумовно, у Романа в Галичині було чимало супе-

рників, проте ще з часів його першої спроби сісти в цьому краї у нього і тут серед місцевого боярства було чимало прихильників. Багато галичан, за повідомленнями літопису, покинули у 1189 р. Галич разом з Романом і знайшли притулок в його володіннях. Саме вони разом з волинянами у подальшому будуть опорою в походах Романа в Середнє Придніпров'я та проти половців на початку XIII ст., а пізніше, незважаючи на протидію інших боярських таборів, зорієнтованих на інших політичних лідерів, надаватимуть підтримку його синам Данилу та Васильку.

В хроніці Вінцентія, як вище вже йшлося, є важлива інформація про серйозну допомогу Роману у переддень зайняття ним галицького столу з боку Малої Польщі⁷³. Приєднанню Галича сприяла і вигідна для Романа ситуація в Угорщині, де після смерті Бели III (1196 р.) розпочалася війна між його синами Емеріком і Андрієм⁷⁴. В польській літературі, виходячи з свідощів Вінцентія, часто зустрічається погляд про залежність Галичини від Кракова, Романа від Лешка після 1199 р.⁷⁵. Проте таке твердження далеке від історичних реалій, оскільки на той час об'єднане Галицько-Волинське князівство було значно сильнішим за Малопольське князівство, володар якого, за спостереженнями Г.Лябуди, вже в другій половині 1199 р. втратив Краків і перейшов на князювання до Сандомиру. Верховним князем Польщі (принцепсом) та краківським князем став дядько Романа по матері, вже згаданий вище великопольський володар Мешко III Старий⁷⁶. Останній князував в Кракові до 1202 р., і з ним у галицько-волинського князя, схоже, розвивалися нормальні стосунки. Ця обставина сприяла проведенню активної діяльності Романа в Придніпров'ї в перші роки XIII ст.

Аналіз суперечливої та тенденційної розповіді Вінцентія про утвердження Романа в Галичі дає підстави думати, що бажання Лешка допомогти тому в оволодінні підкарпатським краєм в Кракові сприймалося прихильно далеко не всіма місцевими магнатами. Вірогідно, головним аргументом малопольського князя для переконання своїх вельмож було бажання зміцнити дружні стосунки з руським союзником, а також прагнення використати військову експедицію для посилення позицій Малої Польщі на сході.

Матеріал Вінцентія свідчить, що завоювання галицького трону далось Роману не дуже легко, оскільки цьому чинила рішучий опір частина галицького боярства. Зазначимо, що в цій розповіді Кадлубек значно перебільшує роль свого патрона Лешка, якому приписує всі заслуги під час походу малопольського та волинського князів на Галич. Очевидно, що Лешко надав Роману якійсь військовий контингент, що не могло вплинути на подальшу систему взаємин між князями⁷⁷.

Значно більш реалістичною є остання фраза про Романа у творі польського хроніста: “Отже, побудувавши на нещасті інших своє щастя, він за короткий час досяг настільки багато, що став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями”⁷⁸. Зазначимо, що цей запис в хроніці, вірогідно, з’явився під впливом повідомлень про діяльність Романа на Київщині на початку XIII ст. і, безумовно, є перебільшенням хроніста.

У 1205 р. у Польщі біля польського міста Завихоста загинув князь Роман Мстиславич. Щодо цього останнього походу Романа в сучасній історіографії поширена версія про те, що він переслідував далекосяжну мету: прагнув втрутитися у конфлікт між двома германськими угрупованнями – Гогенштауфенів та Вельфів. Галицький князь, згідно прихильників такого погляду, хотів підтримати короля Філіпа Швабського проти герцога Оттона, союзником якого і був Лешко Бялий. Автором такого погляду був польський історик церкви В.Абрахам, якого згодом підтримав С.Томашівський⁷⁹. М.Чубатий зробив спробу значно розширити аргументацію попередників, для чого прагнув використати матеріали “Діань єпископів хальберштатських”⁸⁰ (на які вперше звернув увагу В.Абрахам) та ув’язати західну політику Романа з тогочасною діяльністю католицької церкви та папи Інокентія III⁸¹. Необхідно зазначити, що в “Діяннях єпископів хальберштатських” немає свідочств, які можна було б коректно використати для доказу якихось контактів галицько-волинського князя з германськими володарями, оскільки там лише йдеться про зіткнення східногерманського герцога Оттона з якимись слов’янськими племенами у 1203 р. В сучасній літературі точку зору про участь Романа в конфлікті Вельфів та Гогенштауфенів активно підтримав фахівець з історії зовнішньої політики Русі В.Т.Пашуто, який робить спробу віднайти мотивацію походу Романа на захід у його стосунках з Поморським князівством⁸². Прихильник цієї концепції О.В.Назаренко підкреслює, що факт наявності згадки про Саксонію в хроніці Альбріка є вже достатньою підставою для того, щоб не сумніватися в можливій спрямованості походу Романа Мстиславича саме в Німеччину в 1205 р.⁸³

Таким чином, з означеного бачення істориками подій червня 1205 р. складається враження про величезні масштаби європейської політики Романа (особливо якщо до них додати її “візантійські компоненти”⁸⁴), хоча відразу відзначимо, що конкретна політична ситуація в Центральній-Східній Європі дозволяє думати, що такі уявлення про діяльність князя не є нереальними.

Проте ця концепція, враховуючи її особливу поширеність серед істориків, потребує на більш детальний розгляд. Створена вона була в основному на підставі повідомлення французької хроніки монаха Альбріка⁸⁵, яку він

написав у 60-ті роки XIII ст. в абатстві Тріумфонтіум (“Трьох джерел”) у провінції Шалон на річці Марні. Інформацію про Східну Європу для своєї праці Альбрік одержав у значній мірі від папського легата Якова з Пренеста, який в 40-х роках XIII ст. відвідував Угорщину⁸⁶.

Під 1205 р. Альбрік розповідає про похід Романа: “Король Русі за ім’ям Роман від своїх земель вирушив, через Польщу прямував до Саксонії і, як удаваний християнин, прагнув зруйнувати храми, але два брати Лешко і Конрад над рікою Віслою за повелінням Господа його поразили та вбили і всіх, хто до нього приєднався, або були розігнані, або їх знищили”⁸⁷.

При описі смерті Лешка Бялого, яка сталася через двадцять два роки після цього (1227 р.), французький хроніст знову згадує про перемогу краківського князя і його брата над Романом, але, що дуже важливо, обставин цієї перемоги не повідомляє⁸⁸. Повертаючись до першої інформації Альбріка, треба відзначити, що загалом вона несе досить тенденційне навантаження. Давньоруський князь зображується в ній як “удаваний християнин”, якому хроністом приписується прагнення здійснити найтяжчий злочин – руйнацію християнських храмів. Створюється враження, що матеріал про конфлікт Романа з польськими князями у хроніці вторинний, що він виник під сильним впливом якогось протографа, вірогідно, польського походження. І тут слід відзначити, що в хроніці є ще повідомлення з польської історії XIII ст.⁸⁹, що говорить про можливе використання Альбріком сучасних йому польських середньовічних пам’яток, зокрема “рочників”. На нашу думку, великий інтерес істориків до свідoctва французького хроніста про Романа Мстиславича викликаний багато в чому “екзотичністю” для Русі джерела подібного походження⁹⁰.

Основне джерело з історії Польщі цих років – хроніка Вінцентія Кадлубка – не зберегла відомостей про похід Романа Мстиславича, хоча дослідники поділяють точку зору, що краківський єпископ, безумовно, знав про нього, і на його трактування взаємин Русі і Польщі, його ставлення до східнослов’янського князя істотно вплинули саме події 1205 р.⁹¹.

Свого часу А.Бельовській, відомий дослідник і видавець польських середньовічних джерел, висловився на користь того, що докладне повідомлення про загибель Романа в “Рочнику капітульному краківському” належить саме Вінцентію: “Романа, наймогутнішого князя Рутенів, який піднявся у своїй гордині і похвалявся безмежно великим за чисельністю військом, силами князя Казимира Лешком та Конрадом за допомогою Всевишнього, який своїми чеснотами підтримує тих, хто стоїть високо, могутніх трощить, а повалених піднімає, у битві біля Завихоста було вбито. Тоді ж за допомогою Всевишнього навіть у небагатьох, які залишились у війську означених

князів, яке через величезну втому та рани поверталось додому, хоробрість настільки збільшилася, що коли вони сміливо напали на незліченні фаланги Романа, котрий підступно вирішив погубити Польщу, то примусили на втечу двадцять одну тисячу воїнів. Після нечуваної різни ріка Вісла переповнилася кров'ю і вийшла з берегів, вода в ній стала червоною, і була в ній велика кількість трупів воїнів, які пали від руки переможців – поляків”⁹².

В хроніці Дзежви вміщена наступна інформація: “В цей же час Роман, могутній князь Рутенів, зібрав величезне військо і князю Лешкові відмовляється платити данину, нахабно виступає проти його влади і несподівано вступає в польські землі. Коли про це почув Лешко, він з невеликим загonom воїнів прямує під Завихост, де захоплює, розбиває і перемагає. Рутени, що спочатку вели себе самонадіяно, були ранені та вбиті, інші знайшли спасіння у втечі”⁹³.

Аналогічне повідомлення вміщено у більш пізній “Великопольській хроніці”, де додається про те, що чимало “рутенів” потонуло в Віслі, та про загибель Романа на полі битви⁹⁴.

Більшість “рочників” обмежилися досить короткими повідомленнями про смерть Романа. Так, наприклад, в “Рочнику короткому” повідомляється: “Роман, найхоробріший князь рутенів, із своїм військом від рук братів Лешка і Конрада, синів Казимира, загинув під Завихостом”⁹⁵. Близький за змістом текст вміщено в “Рочнику краківському”: “Роман, князь Рутенів загинув разом з своїм військом при Завихості”⁹⁶. Відомості “Рочника траського”, “Календаря краківського” та “Рочника малопольського”, де також розповідається про загибель Романа з військом під Завихостом, відзначають час загибелі Романа, який припав на свято католицьких святих Гервасія і Протасія (19 червня). “Роман, князь Рутенів з своїм військом, – повідомляє перше з джерел, – загинув під Завихостом на свято мучеників Гервасія та Протасія”⁹⁷. В “Календарі краківському” йдеться: “В тринадцяти календи (липня, в свято. – *О.Г.*) мучеників Гервасія та Протасія, 1205 (рік. – *О.Г.*) Лешко і Конрад, князі Поляків, перемогли Романа та велике військо Рутенів біля Завихоста”⁹⁸. Важливо відзначити, що в цих джерелах відсутні будь-які конкретні свідчення про обставини загибелі князя Романа. В деяких джерелах помилково вказана дата цієї події: в “Рочнику гурношльонському” – 1196 р., а в “Рочнику куявському” – 1202 р.⁹⁹.

Порівняння цих свідоцтв із вищезгаданою звісткою французького хроніста Альбріка показує їх схожість і за духом, і за змістом, хоча деякі польські повідомлення більші за обсягом. Єдине, що в останніх відсутня інформація про Саксонію. Це порівняння дає всі підстави зробити припущення, що текст французького хроніста було написано на підставі цих джерел. По-

ява ж у самому повідомленні Альбріка згадки про Саксонію могла з'явитися в його творі під впливом сучасних йому подій, а саме активних зовнішньо-політичних акцій сина Романа Данила в Центральній Європі в середині XIII ст.¹⁰⁰.

Досить докладно розповів про похід Романа Мстиславича польський хроніст XV ст. Ян Длугош. Хроніст вважає, що причини загострення стосунків Романа з Лешком пов'язані з претензіями руського князя на Люблінську землю, яку він хотів отримати як відшкодування за втрати, які поніс під час походу на Мозгаву в 1195 р. За свідомством Длугоша, напередодні походу у Романа виник конфлікт з володимирським єпископом, у якого Роман хотів отримати благословення на здійснення виправи проти поляків. Ян Длугош пише про місячну облогу Романом міста Любліна, збирання війська краківськими князями Лешком і Конрадом біля Сандомира проти руських полків і про розгром останніх під Завихостом¹⁰¹.

Львівський дослідник В.П.Пшик справедливо відзначає, що в історіографії існують три головні версії щодо походу Романа в червні 1205 р. Перша версія зводиться до того, що Роман хотів здійснити далекосяжну акцію в Германію. Згідно другої, західноруський князь був одним з учасників конфлікту між польськими князями. Третя визначає головною метою виправи Романа бажання князя захопити малопольське місто Люблін¹⁰². Саме останньої версії і дотримується В.П.Пшик, який для аргументації на її користь вважає за можливе використання свідомств Яна Длугоша¹⁰³. Не відкидаючи такий напрям наукового пошуку, необхідно відзначити при аргументуванні цієї позиції важливості відпрацювання механізму жорсткого критичного аналізу тексту польської пам'ятки. Більш незаперечною є реконструкція подій дослідником, що побудована на співставленні політики Романа, Данила та Лева Даниловича по відношенню до Сандомирської та Люблінської землі протягом майже 100 років.

Це спостереження дає додаткові аргументи на користь думки про прагнення Романа підкорити собі найближчі до Волині землі Малої Польщі. Особливої ваги така гіпотеза набуває, якщо прийняти до уваги погляд Г.Лябуди про належність Кракова перед походом Романа на захід Владиславу Ласкононому та про союзницькі відносини останнього в першій половині 1205 р. з галицько-волинським князем проти Лешка та Конрада Казимировичів, яким належали Сандомирщина та Люблінщина. В основу розповіді хроніки Длугоша покладено більш ранні свідомства польських хронік і рочників, проте вони в цій хроніці набули фантастичного і різко тенденційного щодо Русі характеру.

Авторитетний дослідник хроніки Длугоша польський історик А.Семкович вважав, що середньовічний історик мав можливість черпати додаткову інформацію з джерел, які не збереглися. Тому цілком вірогідним виглядає історія про конфлікт Романа з володимирським єпископом, розповідь про територіальні претензії галицького князя на польські землі. Проте польський дослідник визнає, що дуже важко зрозуміти, що Длугош взяв з попередніх джерел, а що вигадав сам¹⁰⁴. Аналогічно до праці Длугоша висвітлюються події 1205 р. і в хроніці М.Стрийковського¹⁰⁵.

Розгляд латиномовних джерел дає підставу вважати слушною думку українського дослідника М.С.Грушевського та польської дослідниці А.Вількевіч-Вавжиньчикової, які відзначили тенденційність і декларативність відомостей про події 1205 р. в хроніці Альбріка і в польських пам'ятках і наголосили на необхідності при розгляді цього сюжету зосередити головну увагу на аналізі повідомлень давньоруських літописів¹⁰⁶.

Аналіз повідомлень про Русь і руські князівства в польських хроніках і анналах XII – початку XIII ст. свідчить про важливість цієї інформації для вивчення історії східноєвропейського слов'янства. Без врахування цих важливих, а інколи унікальних даних польських пам'яток не можна у повній мірі дослідити історію Східної Європи доби класичного середньовіччя.

¹ Врублевский А. Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Галла // Киевские университетские известия. – 1880. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 41-58; Ярмохович Я. Magistri Vincentii... Chronica Polonorum как источник русской истории // Киевские университетские известия. – 1880. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 59-76.

² Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. 1. Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884. – 216 с.

³ Про польські середньовічні пам'ятки, де висвітлюються події з історії Русі XI – початку XIII ст., та про літературу, де вивчаються ці пам'ятки та їх відомості, див. докладно: Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. – М., 1990. – 210 с.

⁴ Рогов А.И. Известия по истории Киевской Руси в Хронике Мацея Стрыйковского // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1964. – С. 52-64; Его же. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). – М., 1966. – 310 с.; Лимонов Ю.А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 76-81; Его же. Культурные связи России с европейскими странами в XV-XVII веках. – Л., 1978. – 271 с.

⁵ Górski K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. – We Lwowie, 1875. – 34 s.; Roepell G. Geschichte Polens. – Bd. 1. – Hamburg, 1840. – 692 S.; Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Wyd. 3. – Warszawa, 1959. – 718 s.; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.1: История России с древнейших времен. – Т. 1-2. – М., 1988. – 797 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.2. – Львів, 1905. – 633 с.; Грушевський М.С. Істо-

- рія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – 586 с.; Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*. – Lwów, 1925. – 84 s.; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. *Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII-XIII w.* // *Atenium Wileńskie*. – 1937. – R. XII. – № 3. – S. 3-33; та ін.
- ⁶ Хроніку Галла Аноніма наводимо за виданням: *Chronica Polonorum*. Ed. Szlachowski et R.Körpke // *Monumentas Germaniae Historica, Scriptores* (далі – MGH SS). – Т. 9. – Hannoverae, 1851. – P. 418-478, з вказівкою назви книги та розділу хроніки. Переклад хроніки на російську мову див.: Галл Аноним. *Хроника или деяния князей или правителей польских*. – М., 1960. – 172 с.
- ⁷ Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum* // *Monumenta Poloniae Historica* (далі – MPH). – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 193-449, з вказівкою назви книги та розділу хроніки. Див. польський переклад: *Mistrza Wincentego Kronika Polska*. Wyd. K.Abgarowicz i B. Kúrbis. – Warszawa, 1974. Фрагменти хроніки Вінцентія про Русь у перекладі на російську мову див.: Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники*. – С. 76-140.
- ⁸ Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники*. – С. 5; Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. – СПб., 2001. – С. 323.
- ⁹ *Повесть временных лет* (далі – ПВЛ). – М., 1950. – С. 96-97; *Thietmari Chronicon*. – L. 8, 31-33. Хроніку Тітмара наводимо за вид.: *Thietmar von Merseburg. Chronik*. – Berlin, 1962. – 516 s., з вказівкою назви книги та розділу хроніки.
- ¹⁰ *Galli Chronicon*. – L. 1, 7, 10.
- ¹¹ *Thietmari Chronicon*. – L. 7, 65.
- ¹² *Annales Quedlinburgenses* // MGH SS. – Т. 3. – Hannoverae, 1839. – P. 84.
- ¹³ *Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. Lappenberg // MGH SS. – Т. 7. – Hannoverae, 1844. – P. 24.
- ¹⁴ *Rocznik kapitulny krakowski* // MPH. – Т. 2. – P. 784.
- ¹⁵ *Rocznik świętokrzyski dawny* // MPH. – Т. 2. – P. 794.
- ¹⁶ Нині меч-“щербець” зберігається у Вавельському музеї у Кракові. Про нього див.: Kuczynski S.K. *O polskim mieczu koronacyjnym* // *Przegląd historyczny*. – 1961. – № 4. – S. 562-577.
- ¹⁷ *Vincentii Chronicon*. – L. 2, 12.
- ¹⁸ *Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Chrobrego*. – Poznań, 1872. – 32 s.; Линниченко И.А. *Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст.* – Ч. 1. *Русь и Польша до конца XII в.* – С. 85-87.
- ¹⁹ ПВЛ. – С. 101.
- ²⁰ *Vincentii Chronicon*. – L. 3, 22.
- ²¹ *Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. – Т. 3-4. – Warszawa, 1969. – S. 129-132.
- ²² *Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza*. – Kraków, 1887. – S. 130-131.
- ²³ *Galli Chronicon*. – L. 2, 23.
- ²⁴ Головка А.Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* – К., 1988. – С. 63-66.
- ²⁵ *Galli Chronicon*. – L. 2, 36, 38, 41; 1, 3, 4.

- ²⁶ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 286.
- ²⁷ Там же. – Стб. 319.
- ²⁸ Ortliebi Zwifaltensis Chronicon // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A. Bielowski. – Т. 2. – Lwów, 1872. – S. 3.
- ²⁹ Herbordi Vita Ottonis episcopi babenberrgensis // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A. Bielowski. – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 74-75.
- ³⁰ Vincentii Chronicon. – L. 4, 15.
- ³¹ Ibid. – L. 1, 9.
- ³² “Великая хроника” о Польше, Руси и ее соседях XI-XIII вв. – М., 1987. – С. 52.
- ³³ Vincentii Chronicon. – L. 4, 15.
- ³⁴ “Великая хроника” о Польше, Руси и ее соседях XI-XIII вв. – С. 102-103.
- ³⁵ Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 75.
- ³⁶ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т. 5-6. – Warszawa, 1973. – S. 33-40.
- ³⁷ Vincentii Chronicon. – L. 4, 2.
- ³⁸ Ibid. – L. 4, 8.
- ³⁹ Щавелева Н.И. Польские средневековые латиноязычные источники. – С. 124.
- ⁴⁰ Grabski A.F. Polska w opiniach obcych X-XIII w. – Warszawa, 1964. – S. 65.
- ⁴¹ Vincentii Chronicon. – L. 4, 14.
- ⁴² Balzer G. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 163; Kürbis B. Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 203; див. також: Cabañ W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki. – Т. 12. – Warszawa, 1974. – S. 201. О.Бельовський, К.Горський та С.Смолька вважали, що в Бересті до подій 1182 р. сидів Коломан Борисович, племінник Казимира II, а А.Вилкевич-Вавжиньчикова та Г.Роде це питання не розглядають (Belowski A. Komentarz // MPH. – Т. 2. – S. 407-408; Górski K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. – We Lwowie, 1875. – S. 18; Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Wyd. 3. – Warszawa, 1959. – S. 332; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII – XIII w. // Atenium Wilenskie. – 1937. – R. XII. – № 3. – S. 3-20; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. – Bd. 1. – Köln, Graz, 1955. – S. 99). Б.Влодарський спочатку писав, що у Бересті до 1182 р. князував Василько Ярополкович, двоюрідний брат Романа (див. Włodarski B. Wolyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza // Rocznik Wolyński. – Т. 3. – Równe, 1934. – S. 127), а згодом підтримав вище наведену думку О.Бальцера та Б.Кюрбіс про належність Берестя Святославу Мстиславичу (Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Kwartalnik historyczny. – 1969. – № 1. – S. 15).
- ⁴³ Щавелева Н.И. Польские средневековые латиноязычные источники. – С. 128-130.
- ⁴⁴ Rocznik kapitulny krakowski // MPH. – Т. 2. – P. 799. Аналогічні записи див.: Rocznik świetokrzyski dawny // MPH. – Т. 2. – P. 799; Rocznik Traski // MPH. – Т. 2. – P. 835.
- ⁴⁵ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 2. – М., 1963. – С. 127-128.
- ⁴⁶ Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 188-190; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII-XIII w. – S. 3-20; Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. – S. 5-18.

- ⁴⁷ Горovenko A.B. Татишевские известия о борьбе за Берестье в 1182 году // Вопросы истории. – 1995. – № 8. – С. 145-146; Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. – С. 312-315.
- ⁴⁸ Див.: Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. – S. 10-11; Щавелева Н.И. Польские средневековые. – С. 128-129; Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977 – С. 159.
- ⁴⁹ Vincentii Chronicon. – L. 4, 14.
- ⁵⁰ Vincentii Chronicon. – L. 4, 14. О.Бальцер вважає, що видавець хроніки О.Беловський під впливом Великопольської хроніки на власний розсуд змінив завершальну частину означеної фрази, додавши слова “розраховуючи на підлеглість”. (Див.: Balzer G. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 178).
- ⁵¹ “Великая хроника” о Польше, Руси и ее соседях XI-XIII вв. – С. 122-123.
- ⁵² Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т. 5-6. – S. 262-264.
- ⁵³ Vincentii Chronicon. – L. 4, 15.
- ⁵⁴ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 23; пор.: Kurbis B. Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 203; Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. – М., 1990. – С. 133. Див. також: Roepell G. Geschichte Polens. – Hamburg, 1840. – Bd. 1. – S. 380.
- ⁵⁵ Vincentii Chronicon. – L. 4, 16.
- ⁵⁶ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т. 5-6. – S. 128.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 189-190.
- ⁵⁸ Vincentii Chronicon. – L. IV, 19; Powerski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń, 1968. – S. 128. С.Зайончковський, Г.Роде, В.Цабань, М.Бартніцький вважають, що тоді Казимир захопив Дорогичин, проте для цього висновку не має достатньо аргументів у джерелах (Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo Polski na Podlasiu // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. – Т. V. – Lwów, 1937. – S. 40-41; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. – S. 101; Cabań W. Polityka polnocno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki. – Т. 12. – Warszawa, 1974. – S. 209; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. – Lublin, 2005. – S. 22, пор.: Головка О.Б. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип. 2. – К., 2002. – С. 70-76; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя – К., 2006. – С. 221-222).
- ⁵⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 686-687.
- ⁶⁰ Kurbis B. Komentarz. – S. 215.
- ⁶¹ Vincentii Chronicon. – L. 4, 23.
- ⁶² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 687.
- ⁶³ Котляр М.Ф. Дипломатія Південно-Західної Русі. – К., 2001. – С. 101.
- ⁶⁴ Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 86-87.
- ⁶⁵ Rocznik Traski // МРН. – Т. 2. – Р. 835; Rocznik krakowski // МРН. – Т. 2. – Р. 835; див. також аналогічну інформацію: Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т. 2. – Р. 784;

- Rocznik świętokrzyski dawny // МРН. – Т. 2. – Р. 794; Rocznik górnośląski // МРН. – Т. 3. – 1878. – Р. 715.
- ⁶⁶ Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – М., 1968. – С.164.
- ⁶⁷ Дату смерті Володимира Ярославича Ян Длугош визначає 1198 р. (Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т. 5-6. – S. 213), а Густинський літопис повідомляє про прибуття Романа до Галича 1199 р. (Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – С. 327). Остання дата прийнята дослідниками як дата, коли князь Роман став володарем об'єднаного Галицько-Волинського князівства.
- ⁶⁸ Vincentii Chronicon. – L. IV, 24.
- ⁶⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 454.
- ⁷⁰ Vincentii Chronicon. – L. IV, 24.
- ⁷¹ Kürbis B. Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska. – Warszawa, 1974. – S. 224.
- ⁷² Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – С. 493.
- ⁷³ Vincentii Chronicon. – L. IV, 24.
- ⁷⁴ История Венгрии. – Т. 1. – М., 1970. – С. 133, 510 (автор – В.П.Шушарін).
- ⁷⁵ Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. – S. 17; Idem. Polska i Ruś: 1194-1340. – Warszawa, 1966. – S. 20, та ін.
- ⁷⁶ Historia dyplomacji polskiej. – Т. 1. – Warszawa, 1982. – S. 144-145 (автор – Г.Лябуда).
- ⁷⁷ Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. – СПб., 1860. – С. 35-36; Włodarski B. Polska i Ruś: 1194-1340. – S. 21.
- ⁷⁸ Vincentii Chronicon. – L. IV, 24.
- ⁷⁹ Abracham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Т. 1. – Lwów, 1904. – S. 98-99; Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 88.
- ⁸⁰ Gesta episcoporum Halberstadensium // MGH SS. – Hannoverae, 1874. – Т. 23. – Р. 116.
- ⁸¹ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 123/124. – Львів, 1917. – С. 10; див. також: Korduba M. Stosunki polsko-ukraunski w X-XIII wieku // Sprawy narodowe. – R. 7. – 1933. – S. 755-759.
- ⁸² Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 193; Его же. Внешняя политика Древней Руси. – С. 165-166, 221; див. також: Rhode G. Die Ostgrenze Polens. – S. 102; Щавелева Н.И. Древнерусские известия Великопольской хроники // Летописи и хроники. 1976 г. – М., 1976. – С. 61-62; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X-XIII ст. – К., 1983. – С. 78; Гумилев А.Н. Древняя Русь и Великая степь. – С. 493; Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 27; та ін.
- ⁸³ Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Славяно-германские исследования. – Т. 1-2. – М., 2000. – С. 25.
- ⁸⁴ Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII вв. // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20-33; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487.

- ⁸⁵ Ім'я французького каноніка "Альбрік (Albricus)" в історичній літературі дуже часто подається як "Альберік".
- ⁸⁶ Лившиц Л.И., Плигузов А.И., Хорошкевич А.Л. Приложения // Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200-1304. – М., 1989. – С. 240-241.
- ⁸⁷ Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst // MGH SS. – Т. 23. – Hannoverae, 1874. – Р. 885.
- ⁸⁸ Ibid. – Р. 921.
- ⁸⁹ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcyi. – Poznań, 1983. – S. 71, 82.
- ⁹⁰ Головки О.Б. Роман Мстиславич і його доба. Нариси політичного розвитку Південної Русі XII – початку XIII ст. – К., 2001. – С. 173-177; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи. – С. 241-243; Його ж. Останній похід Романа Мстиславича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Серія історична. – Львів, 2006 (в друці).
- ⁹¹ Kürbis V. Komentarz // Mistrza Wicentego Kronika Polska. – S. 225; Щавелева Н.И. Польские средневековые латиноязычные источники. – М., 1990. – С. 139, 151; Головки О.Б. Київська Русь на сторінках хроніки В.Кадлубека // Укр. іст. журн. – 1993. – № 4-6. – С. 36-37.
- ⁹² Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica (далі – МРН). – Т. 2. – Lwów, 1872. – Р. 800-801; Bielowski A. Komentarz // МРН. – Т. 2. – Р. 800.
- ⁹³ Kronika Dzierzwy // МРН. – Т. 3. – Lwów, 1878. – Р. 46.
- ⁹⁴ "Великая хроника" о Польше, Руси и ее соседях XI-XIII вв. – С. 145.
- ⁹⁵ Rocznik krótki // МРН. – Т. 2. – Р. 800.
- ⁹⁶ Rocznik krakowski // МРН – Т. 2. – Р. 836; пор.: Rocznik malopolski // МРН. – Т. 3. – Р. 162; Rocznik kapitulny // МРН – Т. 2. – С. 800-801; Rocznik świętokrzyski // МРН – Т. 2. – Р. 70.
- ⁹⁷ Rocznik Traski // МРН – Т. 2. – Р. 836.
- ⁹⁸ Kalendarz krakowski // МРН. – Т. 2. – Р. 923; пор. Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 264.
- ⁹⁹ Rocznik górnosląski // МРН – Т. 3. – Р. 715; Rocznik kujawski // МРН – Т. 3. – Р. 206; et al.
- ¹⁰⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 53; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 100.
- ¹⁰¹ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Т. 5-6. – С. 241-243.
- ¹⁰² Пшик В. Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 97-98.
- ¹⁰³ Пшик В. Трагедія під Завихостом 1205 року // Республіканець. – 1993. – № 3. – С. 22-28.
- ¹⁰⁴ Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza. – S. 176.
- ¹⁰⁵ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – С. 211-214.
- ¹⁰⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 507; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przelomie XII-XIII w. – S. 20.

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ: ЗАГАДКИ ТА ДИСКУСІЇ

Постать та діяльність короля Данила Романовича не одне століття привертає увагу науковців¹. Протягом декількох десятиліть досліджує біографію Данила Романовича М.Ф.Котляр². Але через брак джерел багато деталей цього життєпису залишаються дискусійними. Крім того, за довгі роки досліджень виникло немало стереотипів, які сприймаються як аксіоми, що не потребують доведення, тоді як переважно належать до проблем дискусійних, а місцями і взагалі фантастичних³.

В цій статті ми зупинимось на кількох важливих проблемах – загадках біографії короля Данила та дискусіях навколо них.

Дата народження короля Данила. Данило-Іоанн (кожен князь мав два імені, княже та хресне, хресне ім'я – Іван, засвідчене папською грамотою від 3.05.1246 р.⁴, на честь святого патрона було названо і храм у Холмі) був старшим сином від другої дружини галицько-волинського князя Романа Мстиславича, якому вдалося об'єднати Волинську і Галицьку землі⁵.

За Галицько-Волинським літописом, після загибелі батька Данилові було чотири роки, тобто, він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того, у волинській військовій „Повісті про битву на Калці”, яка включена до цього літопису, сказано, що Данилові було 18 років на час битви, тобто, він народився не раніше 1204 р. Судячи з подробиць деталей битви, автором „Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо черпала інформацію від учасника чи учасників цієї битви.

Отже, народження Данила-Іоанна Романовича в кінці 1201 або на початку 1202 р. (на свято Івана Хрестителя) не є таким вже певним. Данило Романович міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Але точної дати ми так і не знаємо.

Дата народження Данила Романовича залежить від дати другого шлюбу Романа Мстиславича. А ця дата, як і походження другої дружини Романа, досі залишаються дискусійними.

Джерела не дозволяють однозначно встановити, з якого роду походила друга дружина князя. Вони не називають навіть її імені. У 1289 р. на її могилі у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її

іменами Іоакима та Анни, що не полишає сумнівів, що його бабусю звали Анною.

Польський дослідник генеалогії Романовичів Д.Домбровський, детально проаналізувавши аргументи всіх учасників дискусії, починаючи від Й.Майлата (1828), рішуче відкинув можливість походження княгині з волинських бояр (цю версію висунули В.Пашуто та Н.Полонська-Василенко і найбільш послідовно підтримав М.Котляр). Сам польський дослідник погоджується з позицією тих вчених, які висловлюються на користь візантійського походження княгині⁶, але схиляється до версії свого земляка Г.Гралі, який вважає, що другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос була дружиною імператора Олексія III Ангела)⁷.

Розглядаючи це питання⁸, я звернув увагу, що версія про візантійське походження дружини Романа дозволяє пояснити чимало загадкових моментів пізніших подій. Стає яснішою причина загибелі князя в червні 1205 р. – похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни (з цим узгоджуються повідомлення цистерціанського абата Альберіка, а також гіпотези С.Томашівського, М.Кордуби, В.Пашути, Л.Махновця та ін.). Можливо, колись, Роман з Філіпом зустрічалися особисто: волинський князь пожертвував на честь св.Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря⁹. Від Гогенштауфенів могли бути запозичені ідеї „доброго порядку” – пропонувані Романом зміни системи успадкування князівських престолів (незважаючи на сумніви щодо вірогідності цього повідомлення В.Татищева, висловлені свого часу ще М.Грушевським¹⁰ та недавно підтримані новою аргументацією О.Толочка¹¹). Проблему достовірності чи недостовірності реформи Романа не можна вважати вирішеною, оскільки аргументи прихильників вірогідності проекту Б.Рибакова,¹² М.Котляра,¹³ П.Толочка,¹⁴ Л.Войтовича,¹⁵ О.Головка¹⁶ та інших істориків також досить вагомі, а питання джерел В.Татищева залишається відкритим. Визнання княгині Анни волинським військом, боярством, угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим; її, незвичну як для жінки, високу роль, яку можна порівняти хіба зі св.Ольгою, легко пояснити її імператорським походженням. Це могло бути і причиною спроб княгині правити самій, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. і, напевно, схилило до чернецтва у 1219 р. Зрозумілими стають нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена у дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев). Більш моти-

вованою в такому разі виглядає і боротьба Романовичів у середині XIII ст. за Австрійську спадщину, як за спадщину сестри Анни, одруженої з Леопольдом Бабенбергом. Можна додати і більш другорядні аргументи. Знаменита ікона Матері Божої Ченстоховської – вивезена з Белзького замку князем Володиславом Опольським візантійська ікона XII ст. – була святинею Романовичів, напевно, успадкованою Анною. Гербововим знаком у Холмі був двоглавий орел, тобто, був використаний візантійський імператорський символ (на цей факт звернув мою увагу Я.Р.Шашкевич, за що я йому висловлюю подяку). Під час розкопок монастиря у Стовп'є, збудованого для Анни, дослідниками були знайдені візантійські матеріали.

Отже, найпевніше, княгиня Анна була дочкою візантійського василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III. Сама Маргарита-Марія народилася у 1175 р., восени 1185 р. вона була видана за василевса Ісаака II Ангела¹⁷. Це була красива і активна жінка, яка після осліплення та ув'язнення мужа у 1195 р. не зійшла з політичної арени, і Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. Ісаак II помер у кінці січня 1204 р., повернувшись на трон у 1203 р. 2 червня 1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфация, маркграфа Монферрату, який при розділі Візантії отримав Фессалоніки, прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Анна (якщо вона не була дочкою Ісаака II від першого шлюбу) могла народитися вже у 1187 р., але сумнівно, що це трапилося пізніше 1189 р. Г.Гралья датував її шлюб з Романом 1199 р., навряд чи цей шлюб відбувся пізніше 1200 р. Все ж з огляду її віку Данило Романович народився скоріше на початку 1204 р., ніж 1201 р.

Угорський пасьянс. Повернувши Галич і відновивши єдність спадщини Романа Мстиславича після довгої боротьби, яка тривала з 1206 до 1233 р., у 1234 р. Данило Романович виступив на допомогу великому князеві Володимирові Рюриковичу проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Союзниками було обложено навіть Чернігів¹⁸. За В.Татіщевим, чернігівський князь зумів домовитися з галицькими боярами, які змусили Данила Романовича зняти облогу. Київське і галицьке війська відступали окремими колонами, і Михайло зумів нанести суперникам поразку¹⁹. В цей же час Данило і Володимир довідалися, що проти них виступив смоленський князь Ізяслав Мстиславич і з половцями йде на Київ. Данило Романович виступив разом з київським князем назустріч противнику. Битва відбулася біля Звенигорода Київського. Противник мав чисельну перевагу, війська Данила та Володимира були змучені. Під Данилом Романовичем вбили коня, але завдяки внятковій мужності йому вдалося вивести з бою рештки війська. Ки-

ївський князь Володимир Рюрикович і волинський воєвода Мирослав потрапили в полон²⁰. Їх викупили тільки десь під кінець 1235 р.

Галицьке боярство продовжувало чинити опір централізаторській політиці Романовичів. На відміну від боярства інших земель, пов'язаного з службою своїм князям, галицьке боярство не мандрувало з своїми князями з одного уділу в інший чи одної землі в іншу, тому воно давно перетворило свої бенефіції у феоди і навіть утримувало власні дружини. Галицькі бояри приймали активну участь у торгівлі, перш за все сіллю, яка була головним консервантом середньовіччя. Багате і сильне боярство готово було само правити і без князя, а якщо з князем, то із слухняним. І тепер бояри спішили скористатися з проблем, які виникли у Данила Романовича. Бояри Молибговичі хитрістю виманили з Галича Василька Романовича, розпустивши чутки, що смоленські полки з половцями наступають на Волинь. У Галич було “запрошено” чернігівського князя Михайла Всеволодовича, одруженого з дочкою Романа від першого “законного” шлюбу.

У 1235 р. Михайло Всеволодович організував проти Романовичів коаліцію, куди крім Ізяслава Мстиславича, болохівських князів та половців ввійшов ще й мазовецький князь Конрад. Данило Романович і Михайло Всеволодович мусили шукати порозуміння з угорцями. В середовищі галицьких бояр існувала потужна проугорська партія, зацікавлена в угорсько-галицькій унії (на зразок угорсько-хорватської унії, де хорватська знать ділила владу з угорськими намісниками) і прихильна до ідеології угорського баронства (де король розглядався як перший серед рівних). Заохочені цією партією Арпадовичі втрутилися в боротьбу за Галицьку спадщину, і їм вдалося кілька разів посадити на галицький престол угорських принців або своїх ставлеників. Данило Романович виховувався в дитинстві з Белою IV, був його родичем, знав угорську мову, але Михайло Всеволодович, права якого на Галицьку спадщину були більш примарними, влаштував угорців краще.

І тоді Данило Романович наважився на більш радикальний крок. У 1235 р., по смерті угорського короля Андрія, у Фегерварі відбулася коронація Бели IV, під час якої колишній галицький король Калман ніс меч, а Данило Романович вів за уздечку коня угорського короля²¹. Цей епізод з біографії Данила Романовича досі залишається дискусійним. Від повного заперечення цього факту (М.Дашкевич, Д.Зубрицький, І.Шараневич), замовчування (В.Пашуто, М.Котляр), сумнівів щодо його значення (М.Грушевський, І.Крип'якевич) до беззаперечного визнання Данила Романовича угорським ленником (М.Карамзін, Б.Хоман)²². До останнього висновку прийшов нещодавно і М.Волощук²³. О.Майоров, вважаючи, що князь Данило Романович формально визнав себе васалом нового угорського короля, справедливо вба-

чав причину цього кроку у пошуках військової підтримки проти Михайла Всеволодовича та його сина, звертаючи увагу на те, що рівночасно Василько Романович просив допомоги у поляків²⁴. Більш стримано поставився до цієї події О.Головко. Він, по суті, відкидає можливість прийняття васалітету, але справедливо звертає увагу на те, що стосунки з угорським королем не розвивалися в такому напрямі, як бажав руський князь перед поїздкою до Угорщини. Це змусило Данила згодом вдатися до багатогодової дипломатичної комбінації в Центральній Європі²⁵. М.Лабунька, дослідив сам чин ведення коня під час урочистих церемоній (*Officium Stratoris*), спираючись на висновки Р.Гольцмана, який вважав, що цей чин був виявом пошанування і визнання високого значення, але не ленної залежності. Останню символізував чин стремена (*Officium Strepae*), коли супровідник тримав стремено вершника, до чого був зобов'язаний ленник. Як приклад, М.Лабунька навів факт здійснення чину *Officium Stratoris* у 1210 р. королями Данії та Норвегії щодо короля Швеції, який не привів до васалітету цих володарів²⁶, також дійшов до висновку, що Данило Романович не був ленником угорського короля²⁷.

Для Данила Романовича це був чи не найважчий період його політичної діяльності. Зібравши спадщину батька, він раптом знову втратив її важливішу частку і мусив починати майже все спочатку. За таких умов можна було навіть формально визнати себе васалом угорського короля, допомога якого чи хоча б дружній нейтралітет були конче потрібними. До того ж у Галичі провідною політичною силою була потужна проугорська партія галицького боярства. Тут версія О.Майорова виглядає переконливою.

Правим також є і О.Головко. Данило Романович не отримав очікуваної підтримки від товариша дитинства короля Бели IV. А тому він незабаром вдався по допомогу до іншого родича – австрійського герцога Фрідріха II фон Бабенберга. І це подіяло на угорську адміністрацію. У 1236 р. Бела IV змушений був зайняти нейтральну позицію щодо міжкнязівських конфліктів на Русі, відмовившись від заручин своєї дочки з Ростиславом Михайловичем²⁸. В кінці 1235 р., отримавши польську допомогу, Романовичі кинулися відвоювати Галич. Це їм не вдалося. Але у 1236 р. у Чернігівську землю вторгнувся переяслав-заліський і новгородський князь Ярослав Всеволодович. Михайло Всеволодович мусив покинути Галич, у якому залишив сина Ростислава. І вже у 1237 р. у боротьбі з Ростиславом Михайловичем, після двох компромісних мирів, Данило Романович повернув собі Перемишльське князівство. Перемишльські бояри у своїй масі досить активно підтримували проугорську партію. Напевно, “угорський пасьянс” Данила Романовича був вдалим виходом з надзвичайно скрутної ситуації.

Дорогичинська кампанія. У березні 1238 р. Данило Романович розбив під Дорогичином орденських братів. Комтур Бруно потрапив у полон²⁹. Дорогичинська земля була повернута до складу Волині.

Цій події колись надавалося надзвичайно велике значення в контексті розмов про експансію католицького Риму проти православної церкви. Події під Дорогичином порівнювалися з перемогою Олександра Невського на Чудському озері; вважалося, що князі Данило Галицький та Олександр Невський зупинили агресію Тевтонського Ордену. Відомий поет М.Бажан навіть присвятив цій події цілу поему. О.Головко першим звернув увагу, що Добжинський Орден не був філією Тевтонського Ордену, а був створений рицарями-мечоносцями, що прибули з Лівонії до мазовецького князя Конрада³⁰. Пізніше подіям під Дорогичином спеціальні дослідження присвятили М.Ф.Котляр та О.М.Масан³¹.

Отже, Орден добжинців був утворений з лицарів-мечоносців, що прибули до Мазовії, де попали під патронат мазовецького князя Конрада (лицарі визнали це право і обіцяли не переходити під владу інших володарів³²), який сподівався з їхньою допомогою завоювати частину пруських земель, що спрямовувалося також проти інтересів Тевтонського Ордену. Політика Конрада стосовно волинських князів була схожою з політикою Романовичів стосовно Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона спішила використати будь-які проблеми сильнішої сторони, щоби укріпити свої позиції за її рахунок. Надаючи добжинським лицарям волинський Дорогичин, Конрад переслідував і іншу мету, вигідну мазовецьким князям; – взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон.

Тому, напевно, більш правий О.Головко, полемізуючи з О.Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду³³. Немає підстав вважати Дорогичин слабоукріпленим містом, оскільки добжинці, напевно, його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і давно зазіхали на цей регіон. Напевно, місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р., під час великої скрути Романовичів. Данило Романович, можливо, цілком свідомо оголошував похід проти ятвягів, щоби несподівано з'явитися під Дорогичином “в силі тяжкій”³⁴. О.Масан правий, безперечно, в іншому: битви під Дорогичином чи штурму міста, напевно, не було. Невелике військо добжинських братів з їх комтуром просто склало зброю. Більшість з них загинула не під Дорогичином, а у битві з монголами під Легницею 9 квітень 1241 р.³⁵.

Королівство Русі: реальність і міфи З різних причин прийняття королівської корони Данилом Романовичем досі не зустрічає адекватного відбиття в оцінках істориків, в тому числі і українських. Можна побачити найріз-

номанітніші підходи до цієї події – від надмірної апологетики до ігнорування, написання королівського титулу у лапках або ствердження, що він не мав жодного значення, і сам Данило Романович ним не користувався. Подібні висновки суперечать джерелам, автентичність яких не викликає сумнівів, тому немає потреби їх спростовувати. Але залишаються інші проблеми, які вимагають продовження дискусії, розпочатої півстоліття тому українськими істориками на еміграції³⁶. Чому саме у 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович коронувався як „король Русі”? Що тоді розумілося під назвою „королівства Русі”, і чому Лев Данилович не був коронований королем, а його син Юрій Львович прийняв цю корону?

„Світлішим королем Русі” титулував Данила Романовича папа Іннокентій IV³⁷. „Світлому мужеві Данилові I, королеві русинів” писав у 1254 р. віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Горнгаузен³⁸. Чи означав цей титул просто перетворення Галицької землі з князівства у королівство? Подібний висновок можна було б зробити на підставі титулу короля Юрія Львовича: „король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”, тобто „король галицький і князь володимирський (волинський)”, тим більше, що подібний титул прийняли угорські королі, від яких його успадкували австрійські цісарі і на підставі цього у 1772 р. при першому розподілі Речі Посполитої отримали це королівство. Таке розуміння королівства Русі вважали допустимим Я.Ісаєвич,³⁹ а також автор цих рядків. Сумніви у мене з’явилися тільки після вивчення джерел з ординської історії.

Титул короля Галицької землі (rex Galicie), судячи з грамоти від 2 травня 1189 р., носив угорський король Бела III⁴⁰. Незважаючи на думку М.Грушевського про непевність цього факту, поза як цей документ не королівський, а єпископський, а інші документи відсутні⁴¹, судячи з подальшої угорської політики стосовно Галицької землі, цей титул таки був прийнятий. Далі Угорщина при кожній нагоді прагнула приєднати Галицьку землю на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це вдалося з Хорватією.⁴² Королями “Галіції” титулувалися Андрій II (1205-1235) та його син Калман (1215-1222), причому останній був коронований у Галичі, що було визнано папою, і фактично володів галицьким престолом у 1215-1219, 1220-1221 рр.⁴³ Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б „rex Galiciae” чи „rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II⁴⁴. Людовик Анжуйський, претендуючи на Галицьку спадщину по вигасненні Романовичів як спадкоємець Арпадовичів, спочатку прийняв перший титул, замінивши його у ході війни з Любартом-Дмитром Гедиміновичем титулом „короля Галіції і Лодомерії” (1370-1382). Угорські королі зберегли цей титул і від них він перейшов до

австрійських цісарів. Угорщина не визнала анексії Галицької землі Польщею у 1387 р. (Казимір III визнав права Анжуйської династії на Галицьку спадщину за угодою 1350 р.), і у польсько-угорських угодах 1412, 1415 та 1423 рр. вирішення цього питання відкладалося на більш пізній час.⁴⁵ Отже, схоже, що в силу різних причин угорські королі не успадкували титулу Данила Романовича та Юрія Львовича. Цей титул королів Русі здобував, а також невдало здійснив спробу через унію об'єднати королівство Русі з Польщею Казимір III, який через протидію польської знаті був змушений вдатися до спроби анексії, завершеної його наступниками.⁴⁶ А, можливо, польська еліта, протидіючи унії, не тільки спиралася на власні амбіції, а мала певну рацію, побоюючись декларування існування королівства Русі?

Зрозуміло, що держави, яка офіційно називалася „Київська Русь”, „Древня Русь” чи „Давня Русь”, ніколи не існувало (котра з цих історіографічних назв є сьогодні більш прийнятною – питання дискусійне, автор схиляється до першої). За джерелами, сучасники називали державу “Русь”⁴⁷ або “Руська земля”⁴⁸. При цьому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому – для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі⁴⁹. Іноземні джерела подають назви “Rus”, “Rus(s)ia”, “Rucia”, “Ruscia”, “Ruzzi”, “Ruzzia ar-Rus”, “Rutzeland”, “Ryscaland”, “Ryssland”, “Rusco”, “Ros” і т.д.

З похідних назв джерелам відомі тільки три: “Мала Русь” – вперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: „Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” („З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”)⁵⁰, “Велика Русь” – вперше у 1542 р.⁵¹ та “Біла Русь” – під 1305 р., але у такому пізньому джерелі як Густинський літопис⁵². Терміну „Червона Русь”, ще досі популярного у польській історіографії, середньовічні джерела взагалі не знали, хоча поряд з термінами „Біла Русь” (тобто „Західна Русь” за аналогією з “Білою Хорватією” та “Білою Сербією”) та „Чорна Русь” (тобто „Північна Русь”), цей термін міг відбивати якусь архаїку раннього періоду історії Русі („Червона Русь” – „Південна Русь”).

Термін „Велика Русь” для московських книжників служив підставою для претензій до територій, які колись входили до складу Київської Русі, що відбивало реалії московської політики у XVI ст. і незабаром стало основою офіційного титулу великих князів московських. У XIII ст. королівство Русі могло означати тільки всю державу, яку історики називали Київська Русь.

Данило Романович, як і його батько, дід та прадід, намагався стати сюзереном всієї Русі, тобто князем київським. Це йому вдалося після відновлення батьківської спадщини і повторного об'єднання галицьких і волинських земель перед самим монгольським наступом на столицю.

Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р., після того, як Бату змушений був перервати похід у Європу, бо його покинули зі своїми ордами Гуюк та інші царевичі, які по смерті каана Угедея відійшли на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана⁵³. Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату – Орду, лівий фланг, напевно, – наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, який мав найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того, Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін „улус” загалом означає „державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну „князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно до монгольської практики, за військовим принципом, у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги.⁵⁴

Більшість дослідників вважає, що п'ять улусів охопили Північне і Західне Причорномор'я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука – знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженому з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим⁵⁵. Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М.Сафаргалієв вважав, що Бувал – це спотворення імені Мувал, тобто, цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я, аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая⁵⁶. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів⁵⁷. П.Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який, за Рашид ад-Діном, був другим сином Чагатая⁵⁸. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або навіть Дунаю. Як сюзерен цих територій, Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Повернути собі Київ князь Данило робив спроби і після відходу монгольських військ. З цим значною мірою була пов'язана поїздка Данила Романовича в ставку Бату після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина. Але „князю бувшому великому, володівшому Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем”⁵⁹ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „Ой, гірше зла честь татарська”. Галицького князя приймали значно краще за інших і не зачепили його основних володінь, але „його ж отець був цезарем у Руський землі... син того не дістав честі”.⁶⁰ Напевно тому Мауці, до улусу якого були віднесені ці землі, і послав Данилові виклик: “Дай Галич”, намагаючися протидіяти спробам князя відновити своє панування на Дніпрі.

Бату відмінив вимогу Мауці, але дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно, у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана у безпосереднє володіння ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями - його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька

земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי⁶¹.

З істориків на спробі Данила Романовича відновити Київську Русь, нехай і залежну від Монгольської імперії, першим звернув увагу О.Толочко⁶². Він датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р. Хронологія Галицько-Волинського літопису достатньо проблематична, але, напевно, все ж мають рацію М.Грушевський та інші історики, які датували цю поїздку 1246 р.⁶³. Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича, якому надали ярлик на Галицьку та Волинську землі, у бік тісних контактів із Західною Європою і боротьби з ординською зверхністю⁶⁴. Тоді ж почалося швидке укріплення міст і перенесення столиці у Холм на північно-західному кордоні володінь Романовичів. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців⁶⁵.

Ці заходи завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди, він не мав права цього робити. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. У середньовіччі, як відомо, не допускалося випадковостей з титулами. Тому і московська дипломатія у стосунках з усіма сусідами так вперто добивалася визнання найдрібніших частинок титулу своїх правителів. Не було жодної випадковості, а самочинне коронування потребувало довгого шляху до його визнання, як це було з тими ж московськими царями. Не випадково великий князь литовський не надів сам королівської корони, а чекав офіційної коронації, яку б визнали всі. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а зрівнювало колишнього васала з його сюзереном⁶⁶. Титул „король Русі” означав, що король Данило претендує на звільнення всієї території колишньої Русі.

Сумніватися у цьому висновку не доводиться: папські булли надійно підтверджують інформацію літописця. Папа оголосив хрестовий похід проти Орди. Його буллу отримав навіть князь Олександр Невський. Відразу ж після цього у 1254 р. почалися походи проти Бакоти, де старшина Милій став ординським баскаком, та болохівських князів, які залишилися васалами Коренци. Ці заходи викликали війну з Коренцою, яка закінчилася перемогою короля Данила.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу проти монголів було обрано вдало. Батий хворів, у 1255 р. він помер у віці лише 48 років. Передчуваючи смерть, він відправив сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов'язаний своїм престолом Батисві, Менгу затвердив Сартака, як тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не доїхав до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів.⁶⁷ По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батия, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Коренца був зміщений і замінений темником Бурундаєм. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 р., а пізніше був соратником Ногая і загинув 22 травня 1289 р. на війні з Хулагідами в Азербайджані.

Отримавши значну допомогу, „у тяжкій силі”, Бурундай у 1258-1259 рр. відновив ординське панування. На його вимогу були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова⁶⁸. Бурундай змусив галицьких та волинських князів воювати проти їх союзників литовців.

Король Данило під час походів Бурундая перебував в еміграції в Угорщині. Очевидно, що монголи його змістили, а брат і сини скорилися нападам під загрозою пљондрування краю. Монголи не змогли здобути столицю Данила Холм, але й король не зміг підняти на боротьбу своїх західних союзників. Історики здавна сперечаються: чий стратегічний вибір був правильним: короля Данила, який намагався відновити незалежну Русь, спираючись на союз із Заходом, чи князя Олександра Невського, який бачив вихід у порозумінні із ханами Золотої Орди?⁶⁹

Чому Мауці не брав участі у війнах 1254, 1258-1259 рр.? Джерела нічого не говорять щодо участі цього царевича у військових походах, а Плано де Карпіні зазначив, що він залишався у монгольських землях. Мауці міг бути пораненим в одному з попередніх походів, міг бути розніженим принцом подібно до самого Бату (яким його зобразив китайський мініатюрист) або просто померти до початку цих подій. По його смерті Берке, напевно, передав цей улус іншому Чингізидові – Татару, батькові Ногая або самому Ногаю, якого виділяв серед інших царевичів.

У 1260 р. ситуація в Золотій Орді знову загострилася. Смерть Менгукаана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм та Арик-Бугою. Війна між претендентами закінчилася у 1264 р. на користь Хубілая. Берке не приймав участі у цій війні, використавши її для поступового відокремлення Золотої Орди від Монгольської імперії. Цьому сприяло і перенесення столиці Монгольської імперії у Ханбалік (Пекін). Одночасно розпочалося суперництво між Золотою Ордою і державою Хулагу, якому Джучиди допомогли завоювати Іран. Основною причиною були претензії Берке на Азербайджан, який Хулагу не хотів віддавати, маючи свою столицю у Тебрізі.⁷⁰ У 1262 р. розпочалася ця війна, яка з перервами тривала майже до кінця XIV ст. Перша велика битва на лівому березі р.Кури (1263 р.) закінчилася повною поразкою Хулагу. Тут, за свідченням арабського історика Ібн Василя, Берке виголосив свою знамениту сентенцію: „Якщо б ми діяли спільно, то підпорядкували б весь світ”.⁷¹

Зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході, дозволила у 1262 р. королеві Данилові повернутися з Угорщини. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Король Данило Романович помер у 1264 р.⁷² Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі.

Причорноморський улус отримав Ногай, який відзначився на війні з Хулаґідами. Це був вмілий і твердий політик, який протягом короткого періоду підпорядкував собі Тирновське царство, Видинське і Бранічевське князівства, змусив Візантію та Сербію зважати з кожний його крок. Князь Лев Данилович теж став його васалом. З одного боку, він мусив рахуватися з реаліями і не загострювати стосунків з Ордою. З іншого, саме з допомогою Ногая він приборкав прагнення своїх рідних братів, а також Володимира Васильковича до роздроблення королівства. Лев Данилович використовував допомогу Ногая і в боротьбі за литовську і польську та угорську спадщину. Ногаю, який продовжував розширювати свій вплив на Балканах, карбував власну монету і фактично утворив окремих улус з центром в гирлі Дунаю в Ісакчі, що загрожувало відривом від Золотої Орди, потрібен був надійний васал і союзник на півночі. Через це, напевно, Лев Данилович, якого західні джерела титулюють „королем”, так цього титулу і не прийняв. Подібна ситуація тривала до походу золотоординського хана Телебуги у 1287 р.⁷³, який першим зрозумів небезпеку політики Ногая і спробував зробити галицько-волинських князів своїми безпосередніми васалами. Можливо, що саме че-

рез це Ногай доклав зусиль до загибелі Телебуги, після чого його старі стосунки з галицько-волинськими князями були відновлені. Галицько-волинські дружини були у складі війська Ногая у битві, яка відбулася 15 вересня 1300 р. у місцевості Куканлик десь у низів'ях Південного Бугу чи Дністра⁷⁴.

Ногай загинув, а хан Тохта змушений був продовжувати війну за Азербайджан. Його родичі спустошили улус Ногая, але самі втягнулися в усобицю з його сином Джуке та внуком Кара-Кішеком. Це дозволило Галицько-Волинському королівству відновити свою незалежність від Орди, що було задекларовано коронацією Юрія Даниловича. Більше того, у 1303 р. він добився утворення окремої Галицької митрополії, на що пішла константинопольська патріархія, яка опиралася фундації нових діоцезів. Досить згадати спроби в цьому напрямі князя Андрія Боголюбського чи великих князів литовських. Ця митрополія об'єднала єпископії, які знаходилися на територіях поза межами ординського контролю, включаючи і непідвладні королю Юрію, наприклад, турівську (митрополит київський перебував у Володимирі на Клязьмі під ординським контролем)⁷⁵.

Князь Андрій Юрійович та його брат Лев мали великі проблеми з ординцями. Не випадково, що вони пропонували Тевтонському Ордену захист від останніх⁷⁶, підкреслюючи, що саме ці землі знаходяться на межі фронту християнської Європи проти Орди, яка з часів Узбека повністю перейшла у мусульманський табір, а Владислав Локеток в листі до папи Івана XXII від 21 травня 1323 р. назвав їх військо нездоланим захистом від ординців. Можливо, що тому Андрій Юрійович не прийняв королівського титулу, а брати так і не допомогли рухові закарпатських феодалів, які закликали їх поборотися за угорську спадщину. У світлі цих фактів мотивованим виглядає припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою.⁷⁷

Компроміс, який привів до влади Болеслав-Юрій Тройденевича, тобто, не дозволив опанувати трон королівства литовському чи польському претендентам, був досягнутий за участі хана Узбека.⁷⁸ Допоміг Узбек і пізніше Любартові-Дмитру Гедиміновичу та Дмитрові Детькові у боротьбі проти Казимира III. Ординці змагалися за повернення свого впливу на королівство до смерті Узбека у 1342 р. Напевно, тому у 1334 р. галицько-волинського князь Болеслав-Юрій титулувався як „з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”, віддаючи данину реаліям часу і підкреслюючи відмову галицько-волинських володарів від усієї Русі, хоча перед тим використовував титули „Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Ceorgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”. „Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка

не була підвладна монголам. Можливо, що це стало також однією з причин виступу польської еліти проти планів Казимира III щодо унії Польщі з королівством Русі. У Кракові могли побоюватися війни з Золотою Ордою, яка в середині XIV ст. переживала період піднесення. Подібні мотиви могли вплинути і на рішення Людовика Анжуйського, який вдовольнився більш надійним і „земним” титулом „короля Галіції і Лодомерії”, відмовившись від більш престижного і претензійного титулу „короля Русі”. Тим самим він презентував відмову від тих земель Русі, які знаходилися під ординським пануванням. Титул „князів Русі” взяли собі пізніше мазовецькі князі, які володіли Белзьким та Жидачівським князівствами, але це було вже тоді, коли Орда агонізувала і не могла їм загрожувати. І сам титул на той час перетворився на пустий звук.

Хто заснував місто Львів? У літературі панівною залишається версія, що місто Львів було засноване королем Данилом і назване на честь його (найстаршого на той час) сина Лева. Ці здогадки базуються тільки на фрагменті короткої похвали королю Данилові, де літописець зазначив, що він збудував „городи многі”. Літопис підтверджує заснування королем Данилом Холму та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів. Але чому ні літопис, який на кожному кроці грішить аполегетикою Данила та Василька Романовичів, ні жодне інше джерело не назвали короля Данила засновником Львова?

В той час всі пізніші джерела: хроніки Мартина Груневега, Мартина Кромера, Йоганна Альнпека, Симеона Окольського, Бартоломея Зіморовича та літописи Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцівський, поезії XVI-XVII ст., один актовий документ кінця XVI ст. подають засновником міста князя Лева. Латинський напис на Галицькій брамі: „*Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс*” також побіжно свідчив на користь такої думки. Зрештою, місто стало столицею Галицького королівства ще в останній чверті XIII ст. за часів князя Лева⁷⁹.

Львів виник на межі Перемишльського та Белзького князівств, які належали князю Леву. Але з якого часу? Стан джерел, які збереглися, не дозволяє однозначно відповісти на це питання. Найбільш виваженою виглядає здогадка Я.Ісаєвича, що „Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолив будівництво”⁸⁰. Але у 1245 р. у битві під Ярославом Лев Данилович командував окремим полком, що свідчить про наявність у нього власного уділу. Ним міг бути лише Перемишль, бо Белз тримав тоді Всеволод Олександрович. Десь після 1245 р. Белз також перейшов до Лева. А Львів вперше згаданий під 1256 р. Закладаючи нове

місто на стику своїх князівств між 1245 та 1256 рр., Лев Данилович навіть не мусив питати дозволу батька. Романовичі тоді укріплювали свої землі, будували фортеці, закликали звідусіль колоністів: ремісників та купців (німців, караїмів та інших). Потрібні були кошти і ресурси. Великими були і втрати населення після монгольського розгрому і безперестанних війн... Зрештою, і місто Львів виникло не на голому місці. Від середини I тис. н.е. над Полтвою (за теперішньою будовою театру ім. М.Заньковецької) існувало село. Археологи знаходять і інші поселення, розкидані навколо Замкової гори, на якій існував укріплений центр, давніший за замок князя Лева⁸¹. Так хто і коли заснував Львів? Напевно, Лев Данилович просто об'єднав розрізнені поселення у місто, назвавши його своїм іменем. Це ще одна загадка з біографії короля Данила.

Ми торкнулися лише спроби розв'язання кількох загадок з біографії короля Данила, яка, безперечно, потребує подальших досліджень.

¹ Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 28-169; Смирнов М.М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. – СПб., 1860. – С. 64-89; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси: От найдажнейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 60-98; Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873; Его же. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством // Университетские изв. ун-та св. Владимира. – 1884. – N 8; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 1-92, 504-520; Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – Т. 12; Гуслистый К. Данило Галицкий. – Саратов, 1942; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 87-104; Вид. 2. – Львів, 1999. – С. 114-134; Ісаєвич Я. Князь і король Данило та його спадкоємці // Львівська брама. – 2001. – № 9-10 (81-82). – С. 2-5; Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького // Там само. – С. 24-29; Войтович Л. Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. – 2001. – N 9-10. Король Данило та його син Лев. – С. 12-16; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарії "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 2-6; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам'ять століть (Київ). – 2002. – № 5. – С. 35-48; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії – С. 24-29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63-71; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487, 492-494; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету "Львівська політехніка". – № 571: Держава та армія. – Львів, 2006. – С. 89-93; Його ж. Союз галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – 2006. – С. 263-273; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań-Wrocław, 2002. – S. 60-77; ibid. Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Ro-

- manowiczów. Prolegimona // А се его сребро. Збірник праць на пошану М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 139-156; Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. – Львів, 2003; Полек В. Корона і коронація Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2003; Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 8-23; Кучинко М. Данило Романович і Волинська земля // Там само. – С. 49-57; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II за Австрійську спадщину // Там само. – С. 75-84; Петрик В. Містобудівна діяльність Данила Галицького // Там само. – С. 119-127; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. – Lublin, 2005; Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006; Його ж. Боярська “фронда” в Галичі // Пам’ять століть. – 2002. – № 5. – С. 49-60; та ін.
- ² Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 1979; Його ж. Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) // Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 97-110; Його ж. Данило, король руський // Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – К., 1991; Його ж. Данило Галицький. – К., 2001; та ін.
- ³ Зараз в літературі висловлена версія про можливість того, що Данило був молодшим за віком за Василька, проте такий висновок потребує серйозної аргументації. Див. Толочко Олексій. Замітки з Галицько-Волинського літописання. – Київ, 2005. – С. 17-33.
- ⁴ Regesta Pontificum Romanorum / Ed. A.Pothast. – Т. 1. – Berolini, 1874. – N 12097; Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1975 г. – М., 1976. – С. 123-124.
- ⁵ Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – С. 470-490.
- ⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – S.4-41.
- ⁷ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia Orientalis. – 1982. – S. 116-123.
- ⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – С. 480-487.
- ⁹ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19-21.08.1993 р. – Львів, 1993. – С. 116.
- ¹⁰ Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 267.
- ¹¹ Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 22-36.
- ¹² Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 163.
- ¹³ Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – С. 21-22; Его же. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII веков. – К., 1985. – С. 120-121.
- ¹⁴ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С. 182-183.

- ¹⁵ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів. – С. 114; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 30, 51, 56; Його ж. Князівські династії... – С. 377-378.
- ¹⁶ Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич... – С. 167-168.
- ¹⁷ Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 4. – М., 2002. – С. 389-390; Дашков С.Б. Императоры Византии. – М., 1997. – С. 263.
- ¹⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 772.
- ¹⁹ Татищев В.Н. История Российская... – Т. 3. – С. 464.
- ²⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 773.
- ²¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 776; *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. E.Szentpetery. – Vol. 1. – Budapest, 1937. – P. 467.
- ²² Історіографію див.: Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 560-561.
- ²³ Волощук М.М. Даниил Галицкий и Бела IV. К реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006 г. – СПб., 2006. – С. 331-341.
- ²⁴ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. – СПб., 2001. – С. 585-589.
- ²⁵ Головка О.Б. Корона Данила Галицького. – К., 2006. – С. 303-304.
- ²⁶ Holzmann R. Zum Stator- und Marschalldienst, zugleich eine Erwiderung // *Historische Zeitschrift*. – Bd. 145. – 1931. – S. 322-323.
- ²⁷ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV... – С. 554-561.
- ²⁸ Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2001. – С. 85.
- ²⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 776; *Preussisches Urkunderbuch*. – Т. 1 / – Königsberg, 1882. – N 126.
- ³⁰ Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 98-99; Його ж. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – Київ, 2002. – С. 59-76; Його ж. Корона Данила Галицького... – С. 308-313.
- ³¹ Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // *Середньовічна Україна*. – Вип. 2. – К., 1996. – С. 17-28; Масан О.М. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // *Питання стародавньої історії, археології й етнографії*. – Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 41-52; – Вип. 2. – Чернівці, 1996. – С. 52-62; див. також: Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден // *Український історик*. – № 34 (39-40). – С.54-68; *Szczawelewa N.I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego* // *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefe Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku*. – Toruń, 1990. – S. 52-53; та ін.
- ³² *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis*. – Т. 1. – Varsaviae, 1919. – N 366. – P. 421.
- ³³ Головка О.Б. Корона Данила Галицького... – С. 312-313.
- ³⁴ Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом... – С. 23-24.
- ³⁵ Головка О.Б. Корона Данила Галицького... – С. 313.

- ³⁶ Войнар М.М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S.Basillii Magni*. – Vol. 2 (8). – Fasc.1-2. – Romae, 1954. – С. 105-118; Камінський І. Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу // *Там само*. – С. 119-125; Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // *Український історик*. – 1967. – Ч. 1-2; – 1968. – Ч. 1-4.
- ³⁷ Тургенев А.И. Акты исторические, относящиеся к России. – Т. 1. – СПб., 1841. – № 62-65, 74, 76-77; Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1975 г. – М., 1976. – С. 122-129.
- ³⁸ Цит. за: Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець Х – середина XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії / Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.)*. – Львів, 2003. – С. 19.
- ³⁹ Исаевич Я.Д. „Королевство Галиции и Володимирии” и „Королевство Руси” // *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1985 г. – М., 1986. – С. 62-63; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. – Львів, 2001. – С. 7; Isaievycz Ja. On the Titulature of Rules in Eastern Europe // *Journal of Ukrainian Studies*. – Vol. 29. – №1-2. – 2004. – P. 219-244.
- ⁴⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – Т. 2. – Buda, 1829. – P. 247.
- ⁴¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 2. – К., 1992. – С. 449.
- ⁴² Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // *История Венгрии*. – Т. 1. – М., 1971. – С. 143.
- ⁴³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 114-118; Theiner A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuniae... ex tabularis vaticanis*. – Т. 1. – Romae, 1860. – N 65; *Codex diplomaticus Arpadianus continuates* / Ed. C.Wenzel. – Т. 4. – Pest, 1864. – N 227; Wertner M. *Az Árpádok családi története*. – Nagybecskerek, 1892.
- ⁴⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – Т. 3. – V. 1. – Buda, 1829. – P. 31-32.
- ⁴⁵ Исаевич Я.Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // *Торжество історичної справедливості*. – Львів, 1968. – С. 78-79.
- ⁴⁶ Исаевич Я.Д. „Королевство Галиции и Володимирии”... – С. 63; Sieradzki J. „Regnum Russiae”. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i nowiej konstrukcji* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1958. – N 2. – S. 498.
- ⁴⁷ ПСРЛ. – Т. 1. – М., 1962. – Стб. 7, 11, 28-29, 31, 338, 341-345; Т. 2. – М., 1962. – Стб. 6, 8, 20, 22-23, 36, 455; Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 1. – Петроград, 1915. – С. 4; Т. 9. – М., 1965. – С. 3-4, 17.
- ⁴⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 1, 17, 19-20; Т. 2. – Стб. 2, 12; Т. 4. – С. 11.
- ⁴⁹ Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М., 1951.
- ⁵⁰ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / *Сборник материалов и исследований, собр. О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.П.Пташицким и И.Режабком*. – СПб., 1907. – С. 153-154.

-
- ⁵¹ ПСРЛ. – Т. 20. – Ч. 2. – СПб., 1914. – С. 460.
- ⁵² ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. 227, 236.
- ⁵³ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – С. 27; Головкин О.Б. Корона Данила Галицкого... – С. 319-320.
- ⁵⁴ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – М., 1957. – С. 111, 184-186.
- ⁵⁵ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... – Т. 1. – С. 55-63.
- ⁵⁶ Сафаргалиев М. Распад Золотой Орды. – Саратов, 1960. – С. 35, 58.
- ⁵⁷ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testo latino a cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M.C. Lungarotti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M.C. Lungarotti, E. Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib. V, 21.
- ⁵⁸ Христианский мир и „Великая монгольская империя“. Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб., 2002. – С. 257.
- ⁵⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807-808.
- ⁶⁰ Там же. – Стб. 808.
- ⁶¹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. – С. 82-88, 190-194.
- ⁶² Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 15.
- ⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992. – С. 253.
- ⁶⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 128.
- ⁶⁵ ПСРЛ. – Т. 10. – С. 137-138.
- ⁶⁶ Войнар М.М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу. – С. 105-118.
- ⁶⁷ Патканов К.П. История монголов по армянским источникам. – Вып. 1. – СПб., 1874. – С. 87.
- ⁶⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 133-134.
- ⁶⁹ Вернадский Г.В. Два подвига св. Александра Невского // Евразийский временник. – Т. 4. – Берлин, 1925. – С. 313-337; Егоров В.Л. Монголы и Русь. – М., 1997. – С. 165; Горский А. А. Между Римом и Каракорумом: Даниил Галицкий и Александр Невский // Страницы отечественной истории. – М., 1993; та ін.
- ⁷⁰ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950. – С. 76.
- ⁷¹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С. 75.
- ⁷² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862.
- ⁷³ Там же. – Стб. 894.
- ⁷⁴ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К., 1987. – С. 71-72.
- ⁷⁵ Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70-78.
- ⁷⁶ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. – СПб., 1907. – С. 149.
- ⁷⁷ Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідках. – Авсбург, 1948. – С. 18.
- ⁷⁸ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 19-26.
- ⁷⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 89-90; Його ж.

Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – К.-Львів, 2004. – С. 712-720.

⁸⁰ Ісаєвич Я. Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 16-18; Його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 37.

⁸¹ Петегирич В. Село над Полтвою – попередник Львова // Історія Львова. – Т. 1: 1256-1772. – Львів, 2006. – С. 34-37.

ЧЕРКАС БОРИС

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ
ЛИТОВСЬКИМ І КРИМСЬКИМ ХАНАТОМ
НА ПЕРЕЛОМІ XV-XVI СТ.:
ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, НАСЛІДКИ

В історії так часто буває, що деякі події, локальні і звичайні на перший погляд, під впливом різноманітних чинників переростають в явища того чи іншого масштабу, які починають впливати на великий територіальний ареал на протязі доволі довгого часового проміжку. Для Європи доби пізнього середньовіччя такими подіями поступово трансформованими з локальних на глобальні (якщо не всієї Європи то принаймні значних її частин) були Гуситські та Італійські війни, боротьба християнських країн з османами, Великі географічні відкриття, розпад Золотої Орди, протистояння Кримського ханату з Великим князівством Литовським (далі ВКЛ – Б.Ч.) і Коронаю Польською тощо.

Початок XVI ст. ознаменувався для ВКЛ низкою потрясінь зовнішнього і внутрішнього характеру. Держава, яка колись грала одну з ключових ролей у політичному житті Центрально-Східної Європи, держава, на території якої проходили з'їзди європейських монархів, поступово сходила з політичної арени як провідна сила. Могутні удари Московської і Кримсько-татарської держав (далі - кримська держава. – Б.Ч.) та внутрішні конфлікти призвели до значних територіальних втрат на півдні та сході. Захоплення Смоленська Великим князівством Московським у 1513 р. стало тією краплиною, після якої перед ВКЛ постала реальна перспектива загибелі як держави. І якщо придушення повстання М.Глинського й розгром московських військ під Оршею виправили ситуацію в середині та стабілізували її на сході, то у відносинах з Кримським ханатом вона залишалася далекою від стабільності¹.

Специфічне географічне розташування українських земель, а саме суцільство зі Степом, мало ту особливість, що держава, до якої входила більша їх частина – передусім Київщина і Поділля, мала проводити активну політику щодо кочових народів. Не було виключенням і ВКЛ, яке в другій половині XIV ст. приєднало до себе Сіверщину, Київщину, Поділля та Волинь і впритул зіткнулося з проблемою зносин із Золотою Ордою та ордами, на які та з часом розпалася². Дипломатичні місії і жорстокі війни лягали великим

тягарем на Литовську державу. Проте зиск від утримування українських земель мав для ВКЛ досить суттєві переваги, причому не тільки демографічного але й геополітичного характеру.

Передусім Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. В той же час українські землі прикрили центральні райони ВКЛ від нападів татарських чамбулів. Ні Едигеєвим, ні Саїд Ахметовим ордам, незважаючи на їх потужні удари, так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям отримати перемоги на інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, в якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал ад діна³.

Однією з суттєвих вигід України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської і Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, по якому протягом століть відбувався потік товарів з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Один з відрізків цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшов до Криму, в першу чергу, до Кафи. Саме звідси товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотньому напрямі.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна плили вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібей, Білгород-Дністровський та ін. Відповідно ВКЛ, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Рівень морської торгівлі був досить значним. Наприклад, у 1523 р. тільки на двох кораблях захоплених українськими вояками в гирлі Дніпра було товару „на чотири тисячі золотих”⁴ Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут він розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту⁵. Про рівень сухопутної торгівлі можемо дізнатися від Михалона Литвина. Згідно нього, купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні цих караванів через українські землі з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ні

московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меда, м'яса, риби, можна знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболя та інші хутра, пряності⁶.

Таким чином, Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпра, Південного Бугу, Дністра до Чорного моря включно, взяв під контроль ВКЛ усі сухопутні і морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. До нас дійшли повідомлення про наявність на Тавані і Південному Бузі литовських податкових постів - т.зв. „бань”⁷. Михалон Литвин писав, що на Тавані сидів литовський збирач податків, який мав право ще й штрафувати, а гроші відсилав до Києва⁸. І не дарма після втрати литовцями монополії на контроль південних шляхів у документах одразу почастишала інформація про погроми литовськими підданими караванів на нижньому Дніпрі⁹.

Внаслідок наступу кримців в останній третині XV ст. величезні території від Берегів Чорного моря до річок Єгорлик (приток Дністра), Синюха та Савранка (притоки Південного Буга), Тясмин (приток Дніпра)¹⁰ на півночі були зайняті кочів'ями степовиків і *de facto* ввійшли до складу Кримського ханата. Логічним завершенням наступу кримців на Україну стало будівництво ними ряду фортець у пониззі Дніпра – Тягинки, Очакова і Іслама, якими перекопці блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою¹¹. ВКЛ втратило не просто колосальний масив земель, воно втратило одну з найбільших статей доходів державної скарбниці і один з потужних важелів впливу на сусідні країни.

Крім втрати торговельної монополії, ВКЛ через кримські напади отримало ще одну велику проблему. Українські землі внаслідок частих спустошень степовиками не тільки з прибуткових перетворилися на дотаційні, але й, через значні людські жертви і знищення багатьох міст, перестали виконувати роль надійного щита з боку степу. Не рідкими були випадки, коли кримці проходили Київщину, Поділля і Волинь непомітно, без втрат, і зненацька з'являлися на білоруських і литовських землях. Склалася ситуація, коли майже всі українські землі - величезні терени, на яких у свій час існував цілий ряд держав, що грали не останню роль у політичному житті Центрально-Східної Європи, перетворилися на прикордонну територію. Вершиною успіхів кримської сторони стало знищення Києва у 1482 р. Оскільки ініціатива у відносинах ВКЛ і Криму належала останньому, слід спинитися на питанні: що спонукало Кримський ханат до такої агресивної політики по відношенню до ВКЛ і українських земель, зокрема?

Кримський ханат виник в 40-х рр. XV ст.¹² Протягом тридцяти років зовнішньополітичний курс володарів цієї держави зводився до відстоювання

незалежності від генуезців і золотоординського спадкоємця Великої Орди. У цей період історії Кримської держави ВКЛ виступало її союзником. Саме завдяки литовській підтримці засновнику держави і династії Гіреїв Хаджі вдалося закріпитися на півострові¹³. З часом цей хан завдав ряд нищівних поразок ордам Саїд Ахмета на Поділлі 1455 р.¹⁴ і Ахмета на Дону у 1464 р.¹⁵ Причому, розгром орди Саїд Ахмета було здійснено за військової допомоги Київського князівства¹⁶.

Проте в 70-х рр. XV ст. ситуація докорінно змінюється. Сини Хаджи-Гірея І Нур-Довлат і Хайдар починають шарпати українські землі ВКЛ. А їх наступник Менглі-Гірей І остаточно змінює батьківський зовнішньополітичний курс і починає широкомасштабний наступ на ВКЛ і Польщу¹⁷. Спровокувало зміну кримської політики зближення на антимосковській основі ВКЛ і Великої Орди¹⁸. Проте це був лише привід, тим більше, що перші напади кримців почалися до укладення угод між Казиміром IV і Ахматом.

Кримська зовнішня політика з останньої третини XV ст. обумовлювалася декількома важливими політичними та економічними чинниками. Степи Східної Європи, за дослідженнями російського вченого Е.Кульпина, були найкращими землями по біомасі, великих просторах і кліматичних умовах у всій Євразії, а це, в свою чергу, робило їх зручним місцем для ведення кочового, екстенсивного за характером, господарства¹⁹. Проте недоліком цих степових масивів було те, що вони були стиснуті природними перепонами: Карпатами на заході, Чорним морем на півдні, лісостепом (який є зоною ризикованого скотарства) на півночі та сухими степами на сході²⁰. Якщо до цього додати такі періодичні природні катаклізми, як посуха, сарана, пожежі, а взимку сильні морози і глибокий сніг, то місця для випасу худоби у, на перший погляд, великому ареалі земель залишається не так уже й багато. Відповідно і вразливість кочовиків стає досить високою. До речі, саме люта зима ослабила Велику Орду під час її зимування біля Києва і зробила в підсумку легкою здобиччю кримців²¹. Або у 1516 р. літня посуха і глибокий сніг взимку змусив кримців залишити півострів і зосередитися на доволі вузькій, як для їх чисельності, території, вздовж Дніпра, від Іслама до Черкас²².

Таким чином, бачимо, що збільшення населення у Кримському ханаті мало рано чи пізно закінчитися зіткненням кочовиків з осілим населенням українських земель, передусім ВКЛ. Якщо для підданих Хаджи-Гірея І територій для кочового господарювання вистачало вповні, то вже на кінець 60-х рр. XV ст., внаслідок як його успішної політики, так і загальної кризи в Дешт-і-Кіпчаку, населення мало суттєво зрости. Принаймні, нащадки Хаджі Менглі- і Мухаммед-Гіреї оперували кількадесяттисячними військами. От-

же, наступ на північ і нищення осілого населення України автоматично розширювали зони кочевій.

Відомо, що найбільший зиск Золота Орда отримувала з оподаткування транзитної торгівлі, оскільки внутрішній ринок кочовиків був доволі слабкий. Кримський ханат, будучи нащадком цієї держави, перейняв її специфіку економіки. Відповідно відсування литовських кордонів на північ мало на меті й захоплення вищезазначених торгових шляхів з усіма їх вигодами. Причорноморський і через степ на Польщу відрізки шляху кримці взяли під контроль повністю. В той же час дніпровський маршрут на північ хоча й залишився у литовців, проте знищення багатьох міст на ньому, передусім Києва і Чорнобиля, а також великої частини населення Наддніпрянщини і спустошення Лівобережжя істотно послабили тут вплив ВКЛ. А це, в свою чергу, дало можливість Кіркору і Москві пускати каравани повз литовський кордон²³. Певно, суттєвою статтею доходів кримської скарбниці було оподаткування видобутку солі в районі Хаджибея і її транспортування до сусідніх країн²⁴. Крім вигід, що витікали з географії регіону, в ході кримської агресії проти ВКЛ (як, в принципі, і Польщі, Московської держави та Молдавії) на перші ролі вийшла ще одна стаття доходів, яка поступово почала грати дедалі більшу й впливовішу роль у зовнішній політиці ханату, а саме захоплення ясиру. З часом для багатьох простих кочовиків це стала чи не єдина можливість заробітку²⁵. Тому, хотіли цього правителі Криму чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організовувати грабіжницькі рейди на сусідів.

Політичні причини, які спонукали кримців до агресивної зовнішньої політики по відношенню до ВКЛ, мали дві складових. По-перше, володіння Кримського ханату були досить вразливими з боку українських земель Литовської держави. В час, коли кримці вже грали одну з провідних ролей у Східній Європі, коли їхні чамбули загрожували Вільно, Москві, Кракову, будь-який похід вояків із Київщини сягав очаківських улусів. А якщо похід організовувався і здійснювався союзником ВКЛ - татарським царевичем, то він взагалі діставався півострову. Зокрема, Іслам-Гірей саме з Київщини зміг захопити у 1529 р. Очаків, а в 1532 р. стати ханом. Відповідно, вибиваючи українські поселення з Росії і Тясмина, кримські володарі знищували ту базу, на основі якої ВКЛ могло ефективно тиснути на Крим. Другою складовою кримської політики було недопущення зміцнення держав навколо себе. Тому Кіркор намагався маневрувати напрямами походів своїх військ. Врешті-решт, під ударами його вояків опинилися не тільки ВКЛ, але й Польща, Московська держава та Молдавія.

Як це не парадоксально, але мілітарні можливості Кримського ханату у порівнянні з ВКЛ були значно слабкіші. Ті 30-60 тис. війська, які виставляли кримські хани, були, по великому рахунку, ополченням усіх придатних до війни чоловіків. Кожен татарський вояк був кіннотником, озброєним передусім стрілецькою (луком) і холодною зброєю. За своїм озброєнням це були легкі війська. Слабка загалом фінансова система ханату унеможлилювала для його правителів утримання постійних військ. Тільки за час правління Саадет-Гірея I бачимо при хані сталі військові підрозділи. Але це були турки, які переважно виконували роль особистої гвардії і репресивного органу по відношенню до непокірної знаті (а при бажанні й самого хана)²⁶. Отже, оперуючи лише ополченнями-кіннотниками, хани не могли застосовувати у війні з ВКЛ стратегію, подібну до європейських армій – приєднання території через захоплення міст та інших укріплених пунктів та утримання в них сталих гарнізонів. Проте життя в складних умовах степу робило татарського вояка досить витривалим, здатним швидко подолати великі простори. До того ж специфічне господарство кочовиків давало їм можливість залишати його на довго на жінок, дітей чи старих людей, в той час як осіле населення було більше прив'язане до своїх домівок.

Використовуючи цю специфіку татарських вояків, а також їхню покірність своєму керівництву, хани застосували свою власну стратегію, яка і принесла їм перемогу. Ця стратегія зводилася до того, аби частими, іноді щорічними, а часто й по декілька разів на рік нападами на території ВКЛ, захоплювати в полон або знищувати населення. Документи і згадки сучасників весь час підкреслюють, що нападники намагалися не залишити нікого. Здорових чоловіків і жінок забирали, а слабких, малих і старих убивали. Зрозуміло, що така жорстокість була логічною тільки при умові, коли основна мета полягала в „розчищенні” земель від осілого населення. Штурмуючи міста, кримці, в кінцевому підсумку, не збиралися їх утримувати, у них просто не було для цього можливостей. Тому населенні пункти теж знищувалися. Військова організація ВКЛ виявилася безсилою проти стратегії кримців.

Закінчуючи розмову про Кримський ханат, слід звернути увагу на османський фактор у політиці Гіреїв.

У другій половині 70-х рр. XV ст. Кримська держава потрапила у васальну залежність від Османської імперії²⁷. Не дивлячись на те, що турки поступово протягом XVI ст. перетворили ханів фактично на своїх намісників, в цілому для безпеки держави османський сюзеренітет грав не останню роль. По-перше, турецькі гарнізони зміцнили гарнізони татарських міст, і, по-

друге, будь-яка країна, що збиралася атакувати Крим, мала пам'ятати про небезпеку зіткнення з турецькими військами.

Наступ турків на Угорщину, яку підтримували литовсько-польські Ягеллони, ставив перед Стамбулом досить гостре питання забезпечення свого правого флангу, який проходив по Валахії, Молдавії і всьому Північному Причорномор'ю. Саме над цим регіоном якраз і нависали землі Польщі і ВКЛ. Концентрація більшості сил в Азії, Середземномор'ї і на Балканах змушувала Порту шукати додаткових ресурсів для стримування Польщі й Литовської держави. Кримський ханат був тим османським дамоклевим мечем, який постійно загрожував, і досить ефективно, Кракову і Вільно. Кримські хани, зрозуміло, не завжди корилися турецькій владі. Мухаммед-Гірей I і його син Іслам-Гірей I намагалися проводити самостійну, не залежну від Стамбула зовнішню політику. Останній навіть відкрито виступив проти османів. Але й за таких умов напади кримців на Україну все одно були вигідними для турків. Коли ж ханський престол обіймала протурецьки налаштована людина, то походи на північ набирали форми прямої агресії османів у Східній Європі з далекосяжними планами щодо захоплення Черкас, Києва і всієї Середньої Наддніпрянщини.

Хоча Османська імперія і вважала кочовиків Причорномор'я своєю головною силою у Східній Європі, це ще не означало, що турецькі вояки залишалися осторонь від походів на українські землі ВКЛ і Польщі. Присутність османів у лавах татар, особливо білгородських, була явищем нерідким, оскільки забезпечувала непогані прибутки від захопленого ясиру. У 20-30-х рр. маємо прямі докази участі турків у походах на північ. Причому, у 1524 р. вони становили більшу частину війська, яке рушило на Україну з Білгорода. В тому ж році кримцям, за даними київського воєводи Андрія Немировича, "цар Турецький немалую допомогу людьми... вчинив..."²⁸ Те ж саме готувалося і на наступний рік, але повстання Іслам-Гірея змусило османів спрямувати свої загони проти нього. У 1526 р. Сулейман I готував великий наступ кримсько-турецьких військ, включаючи артилерію, на Київ і сусідні міста.²⁹ Щоправда, для початку він обмежився низкою грабінницьких нападів на Україну, які, окрім нищення територій, могли мати на меті ще й перевірку оборони українських земель ВКЛ і Польщі. Ольшаницький розгром 1527 р. звів ці плани нанівець. Литовські хроніки повідомляють, що, окрім татар, на Ольшаниці було 10 тис. турок³⁰. Хоча чисельність останніх, напевно перебільшено, в принципі це є красномовним фактом їх участі у пограбуванні українських земель. Коли 1529 року Сигізмунд I віддавав Речицю пану Семену Полозовичу у пожиттєве володіння, то литовсько-польський монарх зазначав, що свого часу тамошні мешканці розійшлись внаслідок нападів

“неприятелів наших Москвичів і Татар і Турок”³¹. У 1531 р. знову маємо дані про підготовку турків і татар з артилерією рушити на північ³², що й відбулося у березні 1532 р., коли 1500 турецьких яничар при 50 гарматах разом з кримцями намагалися захопити Черкаси^{32А}.

Підписання у 1533 р. “вічного миру” між Краковом і Стамбулом хоча дещо й покращило стосунки між країнами, але не зняло питання участі турків у татарських нападах. Вже через п’ять років Сигізмунд I висловлював Панам-Ради ВКЛ побоювання щодо небезпеки турецького вторгнення. А у 1551 р. яничари і кримці захопили і знищили Брацлав³³. Таким чином, бачимо, що добра частина татарських нападів здійснювалася за прямою вказівкою і участю османів. Але навіть самостійні походи кримських правителів, які перебували в опозиції до Стамбулу, все одно були вигідними для Порти. У період же з 1524 по 1532 рр. пряма участь турецьких вояків у нападах на Україну досягла свого апогею, що обумовлювалося широкомасштабним наступом Османської імперії на Угорщину і Австрію.

Окрім політичного, напади османів мали під собою й економічне підґрунтя. Як показують два османські канун-наме (турецькі закони, що утворилися за принципом “усе, промовлене султаном, є закон”), перекладені О.Галенком, для прикордонного турецького населення воєнна здобич була важливою частиною прибутку. Внаслідок цього грабіжницькі походи невеликих загонів османів на сусідні країни на початок XVI ст. набули настільки масового характеру, що султан Басзід II Велі (Святий) був змушений у 1510 р. впорядкувати це явище. Тоді ж було введено митні тарифи на полонених³⁴.

З огляду на успіхи кримської і турецької сторін, постає питання: які антироки вживало керівництво ВКЛ, і чому вони виявилися неефективними. Якщо ми подивимось на хронологію подій, то побачимо, що, по великому рахунку, ВКЛ виявилось не готовим до тієї боротьби, яку їй довелося вести з кінця XV ст. Кілька військових походів на Поділля і до гирла Дніпра, крім тактичних успіхів і слави керівникам цих акцій, ситуації не покращили. Можливо, з часом литовська влада змогла б виробити адекватну загрози з півдня політику (як у свій час Вітовт, після поразки на Ворсклі, замість відкритого наступу на ординців застосував кардинально іншу стратегію, а саме маніпулювання різними ханами, що зрештою й принесло успіх³⁵). Проте часи були інші. Великокнязівська влада в середині країни була набагато слабкіша, ніж у XIV – першій третині XV ст. І головне - Литовська держава зіткнулася ще з одним ворогом – Великим князівством Московським, правителі якого, проголошуючи себе збирачами всіх руських земель, фактично ставили під загрозу існування ВКЛ.

З кінця XV – початку XVI ст. Вільно, не маючи достатньо сил для ефективних дій на два фронти, кинуло більшість своїх ресурсів на московський напрям. У кримській політиці військовий аспект відійшов на друге місце і звівся переважно до того, аби не втратити тих земель, які ще перебували під прямим управлінням литовців. Щоправда, іноді центральна влада силами населення українських земель пробувала знову дістатися Чорного моря, але, незважаючи на деякі успіхи, повернути Північне Причорномор'я вже не змогла^{35A}. Основна роль у відносинах з Кіркором відводилася дипломатії.

Згідно з дослідженнями Ф.Шабульда, перші дві декади XVI ст. литовська сторона шукала шляхи для встановлення з Кримом сталої моделі відносин. Вільно намагалося поставити на постійну основу видачу ханами ярликів, які відповідали б литовській політичній традиції. Крім того, погоджуючись на виплату постійної данини, закамурфльованої під упоминки й подарунки, литовці намагалися нейтралізувати кримців. У міждержавні документи (за наполяганням литовської сторони) вводилися різні позиції, аби, принаймні, хоча б формально зберегти за собою минулі вигоди. Як пише Ф.Шабульдо, ” правляча еліта ВКЛ не бажала, щоб надалі на литовсько-кримські відносини падала навіть тінь колишньої, бодай номінальної, залежності литовської Русі від верховної влади золотоординських ханів. Це бажання, певно, ставало тим сильнішим, чим реальніше кримські Гіреї претендували на історичну спадщину Золотої Орди”³⁶. Те ж стосувалося не тільки політичних, але й економічних моментів. Литовська сторона, з огляду на власні можливості, намагалася повернути під свій контроль, принаймні, частину колишніх прибутків від транзитної торгівлі. Мабуть, саме в цьому слід шукати вперте бажання ВКЛ при укладенні угод з Кримською державою наполягати, аби купці з її території йшли саме на Київ чи Луцьк³⁷, а вже далі – до Польщі чи Московської держави.

Таким чином, можна констатувати, що за грабіжницькими, на перший поверховий погляд, нападами татар і турків ховалася ціла низка причин політичного та економічного характеру. Причому, ці причини не виникли на пустому місці, а виростили на традиціях політики країн, що мали у своєму складі українські землі.

¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 199-200, 204-206; Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515). // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowy XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 1 – 449.

² Більш докладно про ці події див.: Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.

-
- ³ Разин Е.А. История военного искусства. – М., 1999. – Т. 2. – С. 478
- ⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. КМФ 36. - Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 911.
- ⁵ Більш детально про функціонування торгових шляхів див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 3-108; Сидоренко В.І. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст). – К., 1992. – С. 98-113.
- ⁶ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 100.
- ⁷ Грушевський М. Назв. праця. - Т.IV. – К., 1993. – С. 315.
- ⁸ Литвин М. Указ. соч. – С. 100.
- ⁹ Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – СПб., 1882. – С. 23; Грушевський М. – Т. 7. – К., 1995. – С. 84; Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 65; Pulaski K.Op. cit. – S. 269.
- ¹⁰ Любавский М. Указ. соч. – С. 200.
- ¹¹ Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. - Вып. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С. 7-8; Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114-115; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 905.
- ¹² Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998. - С. 307.
- ¹³ Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст.//Сучасність.-1996.-№ 5. – С. 85.
- ¹⁴ Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих...– С. 86-87; Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – W., 1930. – S. 315.
- ¹⁵ Базилевич К.В. Внешняя политика Русского государства. – М., 2001. - С. 59.
- ¹⁶ Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 86-87.
- ¹⁷ Ці дві держави з 40-х рр. XV ст. перебували в персональній унії.
- ¹⁸ Грушевський М. Назв. праця. Пр.-Т.IV. – С. 321.
- ¹⁹ Кульпин Э.С. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006. - С. 92.
- ²⁰ Кульпин Э.С. Указ.соч. – С. 92.
- ²¹ Грушевський М. Назв. праця. -Т. IV. – С. 332-333.
- ²² ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 688.
- ²³ Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 100.
- ²⁴ Назв. праця. – С. 97.
- ²⁵ Наприклад у 1516 р. кримці просили грошей бо не мали чим утримувати підданих і стримати відповідно від нападу - ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 675.
- ²⁶ Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.,2000. - С. 101, 109.
- ²⁷ Грушевський М. Назв. праця. -Т.IV. – С. 322-323.
- ²⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі АЗР). – Т.ІІ. - СПб., 1848. – С. 156.
- ²⁹ АЗР. – Т.ІІ. - СПб., 1848. – С. 173.
- ³⁰ Хроники Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. - Т. 32. – 1975. – С. 107.
- ³¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892. – С. XLIX.

-
- ^{32A} Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – с. 152-153, 181-184.
- ³² Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – Б. м. б. р. – С. 82.
- ³³ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – СПб., 1887. – С. 410; Архив Юго – Западной России. – Ч. 7. – Т.2. – К., 1890. – С. 20-21.
- ³⁴ Галенко О.І. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К., 2002. – Вип., 2. – С. 380-386.
- ^{35A} Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – с. 152-153, 181-184.
- ³⁵ Сафаргалиев М.Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178, 185, 189-195, 198-199; Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 85.
- ³⁶ Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея для короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого. – С. 6, (В друці).
- ³⁷ ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, Спр. 15. – Арк. 225, 210 зв.

ДМИТРО ВАЩУК

“СТАРИНА” ЯК ІНСТИТУТ РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
(КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)

Економіка є одним із основних критеріїв оцінки могутності держави, а тому уряд повинен дбати не лише про її стабільність, а й про її розвиток та модернізацію. В ході дослідження історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) звертає на себе увагу те, що в історіографії майже завжди зустрічаються безсумнівні твердження про “консервативний характер” політики Вільна щодо анексованих земель, спрямованої на захист старовинних звичаїв, традицій, порядків, або простіше – “старини”. Цікавим є вже те, що при цьому йдеться як про політичний, так і про економічний розвиток. Однак виникає запитання: чи можливо було “законсервувати” економічні відносини саме тоді, коли скарбниця ВКЛ постійно потребувала коштів, наприклад, на військові витрати? Адже фактично з другої половини XV ст. держава часто перебувала в стані війни з іншими країнами. Крім цього, на території ВКЛ відбувався процес розширення шляхетських прав за польським зразком, що не могло не відобразитись на економічних відносинах. А втім, спробуємо розглянути традиційну аксіому: *“мы старины не рухаем, а новин не вводим”* в її практичній реалізації¹.

Насамперед з’ясуємо основні правові засади митної системи на прикладі окремих земель. Зокрема, на Волині до видання Першого Литовського Статуту 1529 р. (далі – ПЛС) митну систему формували багаточисельні державні й приватні митниці², а сплата митних зборів регулювалась нормами уставних земських грамот. Так, статтею 13-ою редакції 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останні мали *“мыта старые давати”* (Арк. 63 зв)³. Друга редакція статті (1509 р.) розширена тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував порушник цієї норми, – чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялись від сплати новозапроваджених мит (щоправда, з тексту привілею не зрозуміло, яких саме) (Арк. 258 зв-259)⁴.

Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам у 1475 р.⁵ подати позов до великого князя литовського (далі – в. к. л.) Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та зем’ян волинських, *“штожь они много мыть*

установили после дяди нашего, великого князя Витольда”. У вироку володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано “ино чтобы есте нигде на новыхъ мытехъ, которые жъ установены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати”. В разі недотримання цього відбувалась конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратись там, де збиралось здавна за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього вироку покладалась на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника Перемишльського Андрія Волотовича⁶.

2 березня 1511 р. у великокнязівській канцелярії розглядалась справа між війтом і міщанами Володимира із господарським дворянином Петром Калусовським, котрого звинувачували, “штожь бы он имъ кривды делать и новину вводил: мыто на них на доброволной дорозе браль по грошу, а по сту головажень соли, где дей здавна мыто николи не было (весь курсив наш. – Д. В.)”. У відповідь той показав привілей в. к. л. Вітовта, у якому зазначалось, що Вітовт дав єврею Шаню та його потомкам маєток Калусово зі всім, що до нього належало. Позивачі пред’явили інший контраргумент: листи в. к. л. Свидригайла, Казимира, Олександра та Сигізмунда на те, “шожь имъ мыта не давати во всем повете Володимерском”, а також повідомили про особисте зізнання Петра в тому, що там, де він брав мито, немає ні мосту, ні греблі. Зважаючи на всі зазначені обставини (окремою думкою вказувалось, що привілей Вітовта стосувався тільки єврея Шаня), Сигізмунд I Старий дозволив міщанам відповідно до пред’явлених привілеїв мито не давати. Петро Калусовський мав повернути все, що незаконно “награбував”⁷. Таким чином, міщанам вдалося відстояти свою “старину”, яку встановлено “новими” артикулами уставної грамоти. Зміст позову підтвердив те, що в окремих випадках міщани могли звільнитись від сплати мита. Варто зауважити, що в 1521 р. піддані князя Костянтина Острозького були звільнені від сплати соляного мита в Луцькій коморі, яка надходила з Білої Русі, а потім переправлялась у Коломию, Долину, Дорогобуж звичною дорогою через Кременець. Цим же привілеєм король звільнив тих же людей від сплати мита в Заславію на ярмарку, зазначивши, що вони сплачуватимуть мито на ярмарку в Луцьку⁸.

Водночас заборона запровадження й оплати нових мит була підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Так, 6 лютого 1498 р. Олександр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: “...не надобе им нигде новыхъ мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали (курсив наш. – Д. В.)”⁹. Часовий проміжок “старини”, таким

чином, чітко не вказувався, а зазначався традиційно – “з *веку*”, підкреслюючи цим самим давню рецепцію. Проте луцьким міщанам підтвердження “давнього звичаю” виявилось замало, і 29 грудня 1552 р. привілеєм в. к. л. Сигізмунда II Августа вони повністю звільнялись від сплати мита “сухимъ путемъ и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, як раніше віленські та київські міщани. Підставою для цього стали чолобитна війта і міщан луцьких та “велике” бажання господаря “за щастливого панования нашего вси волности подданных розширати и их прибавляти”¹⁰. Отже, великий князь литовський “забув” про основне правило непорушності старовинних порядків, а луцькі міщани вигідну їм “новину” сприйняли адекватно. Однак кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою, і отримали вони її значно пізніше, ніж польські¹¹.

Джерела фіксують різноманітні способи уникнення сплати мита та резолюцію господаря на такі випадки. Як правило, справа вирішувалась не на користь порушників. Наприклад, підскарбій Богуш Боговитинович повідомляв в. к. л. Сигізмунду I Старому (27 жовтня 1528 р.), що торговці сіллю раніше проходили через його маєток Берестечко і платили мито у Луцьку. Тепер же вони йдуть іншою дорогою через Горухів і Челеміль, об’їжджаючи його маєток, і, таким чином, не платять йому мито. Тому Богуш просив, щоб господар дозволив йому з таких осіб, котрі їздять іншими дорогами, брати мито у Луцьку “...водле первого обычая”. Король його прохання задовольнив і наказав луцькому старості Ф. Чорторийському: “..и твоя бы милость, того не заборонял, нехай на таковых мыто свое беретъ, как и перед тым биривали”¹². Щоправда, у справі не називаються причини, чому продавці солі прагнули обминути Луцьку митну комору.

З подібним проханням до Сигізмунда I Старого звернувся намісник красносільський і галиченський Василь Єнкович і повідомив, що його батько побудував власним коштом біля свого маєтку Сервізова на болоті греблю, „на которой его з давньных часовъ кдѣпцы н[а]ши и кн[я]зьские и паньские гостиницѣ даивали от двѣх коней ѿ возе по грошу, а от коня з возомъ по полѣ грошѣ”. Тепер же купці, проїжджаючи через греблю, нічого не платять і поступово її руйнують. Тому Василь Єнкович просив дозволити йому стягувати попередню плату. Господар задовольнив прохання (8 червня 1543 р.): „хто бы мель через тѣю греблю его ехати, тот маеть гостиницѣ емѣ дати по томѣ какъ и ѿтець его на себе бириваль подле *давнього обычаю* (курсив наш. – Д. В.)”¹³.

Загалом заборону запровадження нових мит підтверджено в ПЛС: (будь-хто на території ВКЛ не мав права встановлювати чи видумувати нове мито "ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани в торгах в именьях своих, кром которые были з стародавна вставленые") та відповідними великокнязівськими листами. Порушник цієї норми "тоє именьє, в котором вставил (нове мито. – Д. В.), тратить, и спадываеъ на нас, господаря" (Р. 1, Арт. 21)¹⁴. Проте в Статуті немає жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мита. Очевидно, рішення щодо цього приймалось в робочому порядку відповідно до умов, пов'язаних, на наш погляд, зі стягненням податків та відбуванням повинностей. Розглянемо це докладніше.

В обласних привілеях Волині, на відміну від Київщини¹⁵, мова йшла лише про звільнення від їх виконання. Наприклад, привілей 1501 р. досить лаконічний: Ст. 14 – законодавець на прохання волинської шляхти звільнив приватновласницьких людей від робіт у господарських замках: орання, жнив та косіння сіна (Арк. 63 зв.). Підтверджувальна грамота 1509 р. значно розширила список пільг. Окрім цитованої статті, вона містила ще дві:

Ст.15 – Луцькому війту заборонялось стягувати "померное" із князівських і панських людей. Натомість вказаний податок збирався з міщан та гостей відповідно до давніх звичаїв (Арк. 259).

Ст. 18 – За добру службу та на власне прохання шляхти Волинської землі ("...бачачы ихъ веръную а пилную, накладъную, николи невъмешканую службу, которою жъ ся они здавъна завъжды не лютуючы горль своихъ цнотливе предкомъ нашымъ и намъ, пану своему дедичному, ся оказывали, з ласки наше, на ихъ покорную просбу и чоломъбитъе" (Арк. 259 зв) їх піддані навічно були звільнені від сплати воловщини¹⁶, яка стягувалась в грошовій формі¹⁷. Проте збір цього податку міг відбуватись за санкцією панів-ради ВКЛ, але виключно при негайній земській потребі¹⁸.

Наявність останньої статті в обласному привілеї була закономірним явищем. Власне, ще до включення цієї статті у привілей мешканці окремих міст звільнялись від сплати воловщини. Наприклад, 15 березня 1503 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик на прохання владики Луцького Кирила, князів, панів та зем'ян Волинської землі "тую воловщину нашу... на дванадцать лет есмо им отпустили: в тую дванадцать лет..., не мають они нам воловщинны давати". Причиною чолобитної стало розорення краю татарськими набігами¹⁹. В цій же грамоті містяться відомості про те, що преференція діяла на території Волині вже десять років, а була надана на 12, відповідно термін звільнення встановлювався 14-ма роками. Таким чином, шляхта Волині отримала чималу пільгу при сплаті податків, зокрема, воловщини.

Водночас існує чимало скарг, коли шляхта зверталась до суду великого князя щодо порушення цього положення, при цьому свідомо фальсифікуючи інформацію. Одним із прикладів слугує рішення Олександра Ягеллончика у справі брацлавського і вінницького намісника князя Андрія Олександровича Сангушка із полонськими зем'ями, міщанами та волосними людьми (4 листопада 1501 р.). Вони звинуватили князя, що “дей ты им *“великии кривды и новины уводиши*: велиш дей им у поли сторожу стеречи и кони дей в них береш и в подводы до Брянска послаеш и *воловщину* и *подымщину* дей на них хочеш брати”. Як бачимо, скарга зовсім не суперечила наведеному вище розпорядженню господаря. Проте позивачі навели інші аргументи: “... а перед тым дей они за князя Ивана Острозского и за князя Михайла и за князя Костентина ... *воловщины* и *подымщины* не давали”. Тобто, часовий проміжок точно не встановлювався і міг сягати більше десяти років²⁰. Для з'ясування правдивості слів господар направив свого дворянина Івана Тура. У великокнязівській інструкції містилося завдання: довідатися, “естли они будут за князя Михайла и за князя Костянтина ... *воловщину* и *подымщину* давали, и мы и тыми разы им казали ... *воловщину* и *подымщину* давати *по-давнему*”. В разі підтвердження слів зем'ян А. Сангушку наказувалось „*кривды не чинити и новин не уводити* (курсив наш. – Д. В.); держал бы еси их по тому, как было за князя Михайла и за князя Костянтина конечно”²¹.

Таким чином, справа засвідчила декілька важливих моментів. По-перше, зем'яни могли маніпулювати „інститутом старини” на свою користь, при цьому без будь-яких письмових доказів чи свідчень. По-друге, саме через це господарський дворянин отримав наказ перевірити інформацію скаргників щодо сплати податків за урядування вказаних князів для запобігання можливій фальсифікації даних. По-третє, кожна із сторін по-своєму бачила „старину”: якщо зем'яни твердили про давній звичай не платити вказаних податків, то великий князь вважав цим давнім звичаєм повне відбування повинностей та стягнення волівщини і подимщини. Чим остаточно завершилось розслідування Івана Тура, нам встановити не вдалось. Однак інші джерела деякою мірою проливають світло на цю справу.

20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий разом із панами-радою задовольнив прохання князя Костянтина Івановича Острозького: “...*тую воловщину* (курсив наш. – Д. В.) с тых его людей и з бояр его людем (з міст Острога, Полонного та Дубна. – Д. В.) ему есмо отпустили вечно, навеки вечныи, и вжо мы ани потомкове наши тое *воловщыны* з его людей и з бояр его людеи не мають брати (курсив наш. – Д. В.)”²². 16 листопада 1509 р. до них приєднались мешканці міст Звягеля, Чуднова, Турова, Здетеля та ін²³. Отже, з

отриманням повного звільнення від сплати воловщини для полонських міщан вище вказана судова справа втратила свою актуальність.

Відбування традиційних „старинних” повинностей часто призупинялось. Причинами цього ставали надзвичайні ситуації. Зокрема, 21 січня 1495 р. міщани Володимира-Волинського спеціальним великокнязівським привілеєм на один рік були звільнені від сплати “капщини” та “верховщини”²⁴ через голод, що стався внаслідок нападу татар²⁵. Татарський фактор став приводом для звільнення луцьких міщан від підводної повинності до часу завершення ремонтних робіт (15 квітня 1501 р.) з такими зауваженнями: “...ино мы им отпустили подъ васъ, пословъ наших, подводъ не давати до часу, поки ажъ Богъ дасть дело свое на мере поставимъ; и вы бы въ нихъ до тыхъ мествъ (волоського воєводи Стефана. – *Д. В.*) подводъ не брали; нижли только мають подъ гонца нашего, а любо староста коли пошлетъ о чомъ до насъ служебника своего, давати одну подводу, а проводника на кони”²⁶. Грамотою брацлавському наміснику князю Михайлу Збаражському (7 вересня 1507 р.) в. к. л. заборонив стягнення подимщини з людей брацлавських вотчинників, оскільки, як вказували однойменні зем’яни, “именья их опустошены и на-корень скажоны отъ неприятелей, и людей з собою вельми мало мають; а хотя бы и хотели которые люди за нихъ прійти зъ заграничья або отынудъ откуль, ино дей для того не сміють прійти, штожь подымщину нашу платять”. Прохання було задоволене, але із взаємною вигодою: у формі компенсації зем’яни поступились не тільки всіма корчмами, якими здавна володіли в Брацлаві та навколишніх селах, а й прибутками з них²⁷.

У зв’язку із пожежею міщани та євреї Луцька, котрі постраждали від лиха, спеціальним господарським привілеєм від 1 серпня 1527 р. звільнялись від сплати податків на 10 років: “...дали есмо им слоботы и вызволяем их от всех служб и платов и подачок наших господарских, то ест от серебщизны и ордынщыны, и от соленичого и восковничого, на десять лет, и теж от старостинных платов, от капщизны и мыта, и городовщины на пять год...”. Також вони отримали пільги щодо підводної повинності, проте з одним суттєвим зауваженням: “... толко мають они давати (підводи. – *Д. В.*) под нашего гонца на лист наш подводный, в котораго будет с подписью руки наше господарское, по одной подводѣ а проводника на кони, и теж естли бы гетманъ нашъ, князъ Константинъ Ивановичъ Острозский, або который державца нашъ украинный послалъ до нас гонца своего з новинами о поганьстве татарех, тогда они мають тому гонцу по одной жо подъводе давать”. Решта людей, які “от огню не погорели”, мали відбувати всі служби та повинності відповідно до старих звичаїв²⁸. Таким чином, ми бачимо надзвичайно лояль-

не ставлення центральної влади до потерпілих від стихійних лих чи ворожих нападів, а тому відхід від “старини” в таких випадках цілком зрозумілий.

В наведеній справі згадується також важливий господарський податок державного характеру – *серебщина*. На території ВКЛ він вперше згадується в договорі 1387 р., укладеному між королем Ягайлом та великим князем Скиргайлом. На думку М. Довнар-Запольського, під “серебщиною” розуміли данину загалом, яка збиралась сріблом, і навіть будь-які грошові збори²⁹. У 1447 р. нормою загальноземського привілею населення держави звільнялось від “всього данія и заплаты, собранья, вытягнення серебшизны...”³⁰. Це підтвердив ПЛС: всі шляхетські піддані ВКЛ звільнялись “от каждое дани плаченья и податку, серебшизного званого...” (Р. 1. Арт. 22). Однак, як свідчать джерела, серебщина продовжувала збиратись на підставі спеціального рішення вального сейму, порушуючи, таким чином, встановлену “нову старину”.

Зокрема, в королівській грамоті 18 березня 1507 р. йшлося про рішення сейму в Гродно про збір серебщини на території ВКЛ та “по украинным городам ...для великое потребности наше земское... собранной и отнесенной до скарбу нашего бытия, от масленых Русских запусть у дванадцать неделях”. Цікавим є розподіл функцій між урядниками про збір податку: державця – з господарських людей; хоружий – з боярських, дворянських, вдових і татарських людей, кожен у своєму повіті під наглядом державці; намісник – з маєтків князів і панів. Урядника за порушення чи зловживання службовими повноваженнями карали смертю: “А естли бы хто з урядников наших, або который хоружий в том найден был, ижьбы што тое серебшизны от нас втаил, або кому приятелю отпустил, або себе взял: таковой маеть каран бытия без всякого милосердия, ничим иным только шыєю, как который злодей и зрадца земский”. Особа, яка сплачувала серебшизну не повною мірою або перекладала на когось іншого, втрачала маєток. На того, хто не вкладався у визначений термін, накладався штраф у розмірі “от сохи по двадцати грошей”³¹.

24 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий встановив берестейським міщанам термін сплати серебщини й ординщини упродовж чотирьох тижнів. Приводом стала скарга війта, бурмістрів, радців та міщан на великокнязівських дворян, які приїжджали для збору без попередження: “праветь на них децкованей своих и кажут дей им себе и кони свои там у месте стравовати”. У разі невиконання зобов’язань після завершення чотиритижневого терміну господарські чиновники отримували повну свободу дій³².

Водночас луцькі міщани були не єдиними, хто отримував пільги щодо збору зазначеного податку. Зокрема, ще 17 серпня 1502 р. Олександр Ягел-

лончик звільнив міщан Смоленська від оплати сребщини й ординщини на 6 років у зв'язку з надзвичайними обставинами, які ті виклали у письмовому клопотанні: "...тыми разы тоє место нашо Смоленское скажено и люди вси зыграблены от служебных наших, которые ж там в Смоленску на замкѣ нашо мѣшкают"³³. Аналогічне прохання, але вже вітебських міщан, Сигізмунд I Старий задовольнив 1 липня 1524 р., однак термін встановлювався поточним роком³⁴. Наступного дня господар поправив своє рішення: "...отпѣстил нынешнее сребьщины мѣщаномъ витебским тридцать рѣблевъ грошей, а што бы было на звышь тридцати рѣблевъ грошей тоє сребьщины, то они мают до скарбу отдать"³⁵. Існували також випадки, коли від сплати сребщини звільнялись окремі особи. Наприклад, 29 червня 1529 р. в. к. л. заборонив служебнику підчасного господарського, державці васишицького й марківського пана Яна Миколаєвича Радзівіла брати сребщину з пекарів із Молодеча Грині Федковича й Олхима Сергієвича, оскільки „кухари, а пекарцы здавна сребьщизны не дають”³⁶.

Таким чином, порушення “старини” щодо збору податку, використання якого йшло на військові потреби, було звичною нормою державної політики. Це, у свою чергу, спричиняло численні судові позови, на які господар змушений був реагувати. Разом з тим, його існування, незважаючи на фактичну ліквідацію нормами Першого і Другого Литовського Статуту³⁷, було зумовлене питаннями національної безпеки, пов'язаними з численними війнами. Більше того, саме військові зіткнення з Московським царством та Лівонією зумовили цілковите “реформування митно-тарифної політики держави та підвищення ставок мита”³⁸.

Особливу увагу слід звернути на підводну повинність³⁹. Віддалене розташування маєтків один від одного, як правило, на Півдні та Південному Сході, спричинювало відсутність необхідної кількості транспортних засобів. Тому держава не могла відмовитись від цих послуг і залучала до їх виконання шляхту⁴⁰. На Київщині це було закріплено в уставній грамоті ще з другої половини 1440 р.: церковні, князівські й панські люди отримали право „село от села подводъ не давати, как будет было за великого князя Витовта”⁴¹. Проте численні порушення призвели до того, що Сигізмунд I Старий при підтвердженні привілею в 1529 р. це положення конкретизував, додавши ще два:

“1. И в подводы посылати а на пословъ нашихъ и на татарскихъ и иныхъ, которые до нас через Киевъ идутъ и зася назадъ, люди ихъ не мають стацеи и подвод давати;

2. А коли воеводы наши киевские отъ нас до Киева едутъ або с Киева до нас, або по пригородком нашимъ ездятъ, або слуг своихъ посылають, ино людемъ церковьнымъ, князскимъ и паньскимъ, и боярскимъ на воевод станов не радити и стацей имъ и слугамъ ихъ и подвод не давати⁴²”.

Тобто, в першому випадку визначена преференція стосувалась великокнязівських і татарських послів, а в другому – київських воевод та їхніх слуг. Існує чимало прикладів, які підтверджують реалізацію зазначених норм на практиці⁴³. Проте були випадки, коли справа вирішувалась не на користь позивачів, навіть при наявності вагомих доказів. 22 березня 1494 р. в. к. л. Олександр Ягеллончику на міщан Борисовських скаржились “люди ваши Борисовцы данные, вся волость, штожь вы ихъ привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м. (Казимири. – Д. В.), а они деи перво того за великого князя Витольда съ вами посполь подводъ не давали и тыми разы они подводами своими волосными стерегут десять недель, послы и гонцы наши поднимають, а вы деи противъ нихъ только три недели стережете и подводы даете”. На підтвердження правдивості своїх слів вони пред’явили привілей в. к. л. Вітовта на повне звільнення від надання підвод. Однак Олександр Ягеллончик справу вирішив по-іншому. Він наказав міщанам, “штобы есте, конечно, въ томъ имъ помогали и оприше тыхъ трехъ недель, трижь недели вы есте стерегли и подводы давали, послы и гонцы поднимали, а какъ сполна тую шести недель выстережете, ино мають они волостію всею десять недель свою стеречи, послы и гонцы поднимати, *подлугъ давного обычая* (курсив наш. – Д. В.)”. Крім цього, міщани разом із волосними людьми повинні були утримувати великокнязівських послів⁴⁴. Отже, замість звільнення волосних людей від підводної повинності згідно з привілеєм Вітовта вона була розподілена між усіма мешканцями Борисовської волості. Очевидно, володар при вирішенні позову брав до уваги твердження: “...*привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м.*”. Тобто, можемо припустити, що подібна справа розглядалась ще Казимиром Ягеллончиком, а його рішення означало відміну дії привілею Вітовта, а саме “*давнего обычая*”. Наше припущення підтверджується існуванням у справі цього ж формулювання, що в часовому вимірі може означати період правління Казимира, оскільки в іншому випадку ми б мали звичну формулу – “как будет было за великого князя Витольда”. Тільки вже “давній звичай” значно піднявся у часі.

На території Волинської землі підводна повинність регулювалась звичаєвим правом та великокнязівськими грамотами, про що свідчить цілий ряд привілеїв та судових вироків. Щодо луцьких міщан, то ситуація досить цікава. Одну із перших згадок про звільнення їх від підводної повинності під час

воєнних походів зустрічаємо ще у грамоті Казимира Ягеллончика луцькому старості Петру Яновичу (приблизно 1486-1490 рр.), яка була реакцією володаря на подану скаргу⁴⁵. Чолобитники (“війт міста Луцького, всі міщани, Ляхи та Русь, і все поспільство”) нарікали, що минулий староста Іван Ходкевич ввів їм “новину, коли хоживал на нашу (королівську. – Д. В.) службу, на войну, бирал дей подводы у них з возы, а они дей здавна, за дяди нашого за в. к. Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за нас, под старосты Луцкіи подвод не даивали з возы...; а и ты (П. Янович. – Д. В.) дей коли ходил на нашу службу, на войну, и подводы дей еси у них з возы бирал”. Господар наказав старості опитати князів, панів та зем’ян Волинської землі щодо правдивості слів скаржників. Результат був таким: “...тую новину увел небожчик пан Иван Ходкевич, как от нас Луческ держал, а здавна мещане, за в. к. Витовта и за Жикгимонта и перво сего за нас, под старосты Луцкіи никаких подвод з возы не даивали”. Тому Казимир Ягеллончик задовольнив скаргу: “...ныне не надобе им под старосты Луцкіи подвод з возы давать, коли они ходять на нашу службу, на войну... *бо мы старины не рухаем, а новины не уводим* (курсив наш. – Д. В.)”⁴⁶.

Як бачимо, доказами на користь позивачів стали усні свідчення представників волинської шляхти⁴⁷, і щодо їхньої правдивості виникають певні сумніви. Адже від часу правління Сигізмунда Кейстutowича пройшло щонайменше 46 років, а на людську пам’ять не варто покладатись. Більше того, критичні зауваження викликає вираз “*старины не рухаем, а новины не уводим*”, оскільки досить аргументованим виглядає висновок М. Крома, що „принцип непорушності старини зовсім не означав недопущення будь-яких змін і нововведень. Це був своєрідний “імунітет”, але імунітет вибірковий: тільки шкідливі в очах населення нововведення клеймувались як „новини” та відкидались, разом з тим у формі пільг і привілеїв новації спокійно втілювались у життя”⁴⁸. Тому ми вважаємо, що саме декларування цього принципу давало можливість місцевій знаті маніпулювати судовими справами, а відтак і їхнім вирішенням на свою користь.

Показовою в цьому відношенні є судова тяганина туржицьких міщан щодо “давнього звичаю” відбування підводної повинності. Так, ще 13 травня 1479 р. Казимир Ягеллончик наказував володимирському старості Олізару Шиловичу⁴⁹ та луцькому старості Івану Ходкевичу вчинити “*sprawiedliwość mieszczanom miasta Turzyska, z ziemianamy tamtejszymi o dostawianie podwoód* (курсив наш. – Д. В.)”⁵⁰. Пізніше, 28 березня 1482 р., король повідомляв О. Шиловича, вже старосту луцького, та ключника луцького Юрія Федьковича про рішення даної скарги: “...*aby podług dawnjego zwyczaju* (курсив наш. – Д. В.), *tak ziemianie, jako téż mieszczanie, kolejno powinność tę*

odbywali”⁵¹. Саме через невиконання „давнього звичаю” на туржицьких міщан подали позов міщани володимирські, луцькі і брестські, звинувачуючи їх у тому, що ті не хотіли „zmieniać ich podwód”. Однак рішення, прийняте Сигізмундом I Старим 15 лютого 1514 р., було досить дивним: міщани Туржика мали давати підводи тільки до Володимира, про що було повідомлено володимирського старосту Андрія Олександровича Сангушка⁵². Тобто, принцип непорушності “старини” частково було порушено. Врешті, 30 грудня 1518 р. король повідомляв луцького старосту, князя К. Острозького, що за заслуги князя Романа Андрійовича Сангушка, який загинув у битві з татарами, надане йому, а потім його батьку, князю Андрію, місто Туржик звільнялось від стацій і підвод, які міщани зобов’язані були давати старості Луцькому⁵³. Таким чином, бойові заслуги окремих князів і власників міст стали причиною відходу від консервативного гасла “старини не рухаем, а новини не уводим”, при цьому шляхта не вважала за потрібне оскаржувати цю “новину” в суді.

Маніпулювання “стариною” відображено також і в справі між княгинєю Ганною Федорівною Корецькою з господарським дворянином Василем Богдановичем Готським. Вона подала позов до великокнязівської канцелярії, у якому вказувалось: “...штож дей перед тым здавна подвода Корецкая отменивана в Гощи бывла; он (Василь. – Д. В.) тыми разы подвод Корецких отменивати в Гощи не хочет”. Дворянин відповів, що “перед тым здавна (весь курсив наш. – Д. В.) подвод Корецких в Гощи не отменивали”. На підтвердження своїх слів княгиня пред’явила судові лист в. к. л. Казимира і Олександра та старости луцького, пана Петра Яновича, “иж о том же смотрели князя Ивана Василевича Корецкого з отцем его, паном Богданом Готским”, що він також не хотів давати підвод, “і в том князя Корецкого правого знашли и тыи подводы Корецкии у Гощи пану Богдану отменивати казали”. Саме через це Сигізмунд I Старий із панами-радами вирішили (15 березня 1522 р.): “мает Гостський у Гощи подводы Корецкии отменивати, водле тых листов судових”⁵⁴. Отже, справа бере свій початок ще з часу правління Казимира Ягеллончика, коли луцьким старостою був Петро Янович Монтигердович (1486-1490)⁵⁵, і вона розв’язалась не на користь Богдана Готського, батька Василя. Проте це не завадило останньому не виконувати цього рішення, апелюючи постійно до “давніх” порядків. Як виявилось, безпідставно.

Водночас були випадки, коли через остаточну невизначеність реалій “старини” справа відкладалась до з’ясування всіх обставин. Саме так зазначалось у королівському рішенні 14 липня 1507 р. щодо позову княгині Слуцької проти князя Федора Ярославича. Він обвинувачувався в тому, що від-

мовлявся змінювати коней в м. Клецк. Господар і пани-ради відклали справу до іншого часу, “бо в панее Литаворовое, поведаяють, есть теж в том деле привилей”. Крім цього, вирішення справи відкладалось ще й через відсутність чоловіка княгині, який перебував у в’язниці. В зв’язку з цим було прийнято рішення розв’язати суперечку після звільнення Литавра або в разі його смерті. До цього часу “мають бытии даваны подводы по старому (курсив наш. – Д. В.); а князь Федор не маеть съ Клецка подводъ давати дотоль, поки тому праву будеть конецъ”⁵⁶.

В певних випадках від надання підвод та інших податків звільнялись й окремі особи. Доказом слугує господарський привілей дворянину Михайлу Затурецькому (28 вересня 1524 р.), у якому йшлося, по-перше, про повідомлення останнього щодо купівлі будинку в Луцьку у волинського зем’янина Бумонта разом із купівельним листом, а, по-друге, про прохання “и от платовъ месьтских, и от подвод быхмо тот дом ему вызволили”. Сигізмунд I Старий “з ласки нашое, тот дом ему дозволили купити и от платовъ месьтскихъ, и от подвод есмо ему тот дом вызволили, до воли нашое”⁵⁷. Аналогічну чолобитну подав волинський хоружий пан Михайло Семашкович, яка також була задоволена (26 вересня 1524 р.)⁵⁸.

Крім пільгових привілеїв, урядники отримували і наказові. Наприклад, 5 листопада 1522 р. король наказав маршалку Волинської землі, володимирському старості князю Андрію Олександровичу Сангушку, маршалку Василю та князю Андрію Михайловичу Сангушку приготувати стації та поправити мости. Сигізмунд I повідомляв їх, що збирається у подорож до Корони Польської, а згідно з інформацією господарського маршалка, старости берестейського, ровенського та лідського пана Юрія Івановича Ілініча, на р. Гнила Дуброва здавна “две части стану у мылничичах робливали и стації теж третью часть нас поднимывали люди ваши з Грушовое а Черевачич, а люди Кобрынский”. Тому господар велів їм, щоб і тепер вимагали від своїх людей “две части того стану на нас нарядити и стацією нас подняти там, где им роскажет дворянин наш, Костя Пишикович, конечно абы то инак не было, и мосты жалобатыи на Гнилой Доброві, ажбы есте теж людям своим по делницам казали замостити и оправити гораздо так, как на добе, *подле давного обычая* (курсив наш. – Д. В.)”⁵⁹. На наш погляд, рішення володаря виглядає досить дивним, оскільки воно було прийняте без розслідування (“подле давного обычая”, який би теж не завадило перевірити), а на місце відразу направлено судового виконавця.

ПЛС чітко зафіксував відношення центральної влади до підводної повинності: піддані князів, панів, шляхти, бояр та міщан ВКЛ звільнялись від “беремен повозовых, которые подводами зовут”. Проте законодавець відмі-

тив, що в силі залишались давні повинності: “И хотим при целости оставити: здавна звычайные обычаи ... под гонцы наши подвод даванья, где з стародавна даиваны суть” (Р. 1. Арт. 22). Тому звільнення шляхетських підданих від підводної повинності було ні чим іншим, як запровадженням “нови-ни”. Тобто, прямо порушувався традиційний постулат, проти чого шляхта активно боролася, а тепер спокійно сприйняла. Натомість „стародавнім звичаєм” після введення в дію ПЛС вважалося надання підвод виключно посланцям великого князя литовського. Отже, великокнязівський уряд корегував категорію “старини” за власними потребами, виходячи суто з державних інтересів, що було, на наш погляд, цілком нормальним явищем.

Цю тезу підтверджує функціонування іншої повинності – військової (земська служба). Як правило, вона регулювалась законодавчими актами. На Київщині це підтвердила Ст. 23 уставної грамоти 1507 р.: “А которые князи и панове и бояре литовское держать имена в Киевской земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами”⁶⁰. Це положення повністю реалізовувалось на практиці⁶¹, однак існували випадки порушення звичної традиції. Так, 19 лютого 1450 р. київський князь Олелько, надаючи своєму слугі Ларіону Валевському статус боярина, звільнив його від земської служби, але із певними зауваженнями: “...nie trzeba iemu nam z slugami szlzbę szluzyc... szluzyc iemu szlzbę z boiary”⁶². 5 березня 1509 р. Іван Полозович за власним проханням був звільнений до смерті від земської служби з маєтків, які тримав у Київщині: “...твоя бы милость (київський воевода. – Д. В.) в тои службѣ киевской и его самого (І. Полозовича. – Д. В.) не нагабаль, бо есмо вызъволили его отъ тое служъбы до его живота (курсив наш. – Д. В.), а по его животе дети его сами головами своими мають с киевских именеи службу нашу заступовати”⁶³. Кількість прикладів можна збільшити⁶⁴.

На території Волинської землі військова повинність не регулювалась правовими нормами, але, як підтверджують джерела, реально існувала. Зокрема, ще 23 квітня 1438 р. в. к. Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з дозволом: “...волно ему в здешнем паньстве нашом (Луцьку. – Д. В.) жону поняти, и титулу вшелекое и вольности шляхецкое, яко властному шляхтичови, тубыльцови, заживати; а он на маєт, посполу з ыншою шляхтою, князи, паны и земляны нашими службу военную отпраовати (курсив наш. – Д. В.)”⁶⁵. 7 червня 1508 р. Сигізмунд I Старий підтвердив луцькому єпископу Кирилу право володіння маєтками Колодязі й Жабче в Луцькому повіті із застереженням: “...а владыка Кирилл и по нем будущии епископы мают с тых именеи людей своих на службу земскую посылати, посполу с князи и паны и

земяны”⁶⁶. Згідно з переписом війська ВКЛ 1528 р., найбільшу кількість коней в цей час виставляли володимирський староста Андрій Олександрович Сангушко та князь Андрій Коширський (відповідно 42 та 46 коней)⁶⁷.

Цю повинність закріпив ПЛС: “...кождый князь и пан, и дворанин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иный человек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потребы с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское” (Р. 2. Арт. 1). Підтвердження дії артикулу знаходимо в листі Сигізмунда I Старого до луцького старости Федора Михайловича Чарторийського (30 листопада 1530 р.). Господар наказував не допускати втручання троїцького воєводи, вінницького і брацлавського старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в маєток Пруси, який належав волинському зем'янину Яцьку Омільчичу: “...нехай он тое именье держит водле близости свое, а нам з него службу земскую служит (курсив наш. – Д. В.), как и иные братье его, земляне Волынский”⁶⁸.

Водночас ще з XV ст. існували, як і на території Київщини, випадки звільнення від несення військової служби. Так, 31 липня 1488 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою звільнив володимирського та литовицького вйта Федора Луда, сина Івана, від військових походів з даних вйтівств: “...до его живота, ни с одним старостою Луцким, а ни з маршалком Волынского земли, а ни з наместником Володимерским, а ни з земляны Волынского и Володимерьское земли; нижли, коли мы сами где своею головою потягнем, тогда он с нами там мает пойти, *подле обычая* (курсив наш. – Д. В.)”⁶⁹. Як бачимо, в. к. л. знову використовував “звичай”, який ототожнювався зі “стариною”, виключно під свої, державні, потреби. Проте наступна підтвердна грамота повністю знехтувала навіть цим, вже обмеженим “давнім звичаєм”.

15 вересня 1494 р. Олександр Ягеллончик, “подлугъ отца нашего Казимира. – Д. В.) листовъ”, надав Ф. Луду та його потомкам довічне право “на войну не ходити, с нами (курсив наш. – Д. В.) и зъ старостою Луцкимъ, и зъ наместникомъ Володимерскимъ, и зъ маршалком Волынской земли, и съ князи и съ паны Волынской земли, потвержаемъ... симъ нашимъ листомъ, вечно...”⁷⁰. Отже, Федір та його нащадки отримали повне звільнення від військових походів з володимирського і литовицького вйтівств, що, відповідно до першої грамоти, було частково обмежене і стосувалось виключно самого вйта.

Таким чином, підводячи підсумок проведеного дослідження, є всі підстави висловити такі критичні міркування:

1. Запровадження “нових мит” суворо заборонялось. Як показали наведені судові справи, шляхта й міщани дуже бережливо відносились до законодавчо закріпленої “старини” щодо оплати митних зборів і при зловживанні чиновників відразу звертались до суду. Водночас категорію “старини” в часовому вимірі великий князь і позивачі не завжди трактували адекватно. Це засвідчила справа 1475 р., коли господар, реагуючи на скаргу луцьких міщан, змушений був встановити точні розміри мита, підкреслюючи при цьому їх походження від Вітовта.

2. Парадоксально, але факт: населення областей визначало зміст уставних грамот, як свою “старину”, в той час, коли самі привілеї являли собою ні що інше, як “новину” для соціуму. Це також стосується і різноманітних пільгових листів, які шляхта отримувала “з ласки господарское”, наприклад, про звільнення від податків (воловщини, сребщини, ординщини тощо) та повинностей (підводної, військової та ін.). Наведені у статті справи чітко фіксували маніпулювання зем’янами “інститутом старини” на свою користь, при цьому досить часто без будь-яких письмових доказів чи свідчень.

3. Відхід від політики дотримування “старини” міг відбуватись і через надзвичайні обставини, як-от стихійні лиха чи напади татар. За таких умов, на наш погляд, це, дійсно, було позитивною реакцією влади на складні реалії того часу. Натомість виникає багато запитань щодо рішення великокнязівського уряду офіційно відмінити стягнення надзвичайно важливого податку *сребщини*, який призначався на військові потреби. І це при тому, що казна постійно потребувала коштів на ведення війни. Правда, його збір міг призначатись рішенням вального сейму, але тоді порушувалась “старина”. Найцікавішим є те, що серед чисельних судових позовів, які відносяться до цього податку, ми не знайшли жодного, де б позивач апелював до встановленої “нової старини”. Ми вважаємо, що ці обставини засвідчили функціонування політики подвійних стандартів, що диктувалось питанням зовнішньої безпеки. Аналогічно це стосується підводної та військової повинностей, коли “старина” Вітовтових часів корегувалася відповідно до обставин, а то й не бралась до уваги взагалі.

Зрештою, все це наводить на думку про те, що у даному випадку з боку великокнязівського уряду більш раціональним виявився прямо протилежний підхід: спочатку чітка фіксація недоторканності старини, а потім поступова, без особливого загострення відносин з суспільством, зміна її на свою користь. Однак, з огляду на проведений аналіз деяких аспектів економічної політики уряду ВКЛ, можна стверджувати, що часто влада ставала заручником певних обставин, коли шляхта використовувала „старину” як засіб боротьби за розширення своїх прав.

- ¹ В одній із своїх публікацій ми докладно розглянули висвітлення проблеми “старини” в історіографії, тому зараз приділяти цьому спеціальну увагу не будемо (Вашук Д. Непорушність “старини”: “консерватизм” державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – С. 423-438).
- ² Жеребцова Л. Роль Первого Литовского Статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P. 196.
- ³ Тут і далі норми уставної грамоти 1501 р. цитуватимуться за: Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 25., а в дужках зазначатимуться тільки аркуші.
- ⁴ Тут і далі норми уставної грамоти 1509 р. цитуватимуться за: РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 8., а в дужках зазначатимуться тільки аркуші.
- ⁵ В цьому році норма привілею вже діяла, оскільки грамота була пожалувана на початку 1452 р. (Vaščukas D. Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // *Lietuvos istorijos metraštis.* – 2003/1. – Vilnius, 2004. – P. 71-79.).
- ⁶ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем (далі – АЛМ). – Т. I. – Вып. I: (1413-1498). – Варшава, 1896. – С. 8-9. Датування грамоти відсутнє. Вказаний лише день – 13 серпня. Однак, за інформацією А. Банецького, Михайло Монтовтович обіймав посаду Луцького старости впродовж 1463-1475 рр. (Boniecki A. *Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S. 188), а в 1475 р. маршалком Волинської землі був О. Шилович (Radziwiński Z. *Lubę Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie* // *Kwartalnik Historychny.* – R. XXIX. – Z. ¼. – Lwow, 1915. – S. 56.). Див. також таблицю, складену В. Поліщуком: Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 1. – С. 120. Тому можемо припустити, що цитована грамота датується 1475 р.
- ⁷ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. (далі – АЛРГ) – Вып. I: (1390-1529 гг.). – М., 1899. – С. 146-147.; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499-1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius* (далі – ЛМ. *Užrašymų knyga 8.*) – Vilnius, 1995. – P. 436-437.
- ⁸ *Arhiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Górczaka, konserwatora tegoż archiwum.* – Т. III: (1432-1534) – Lwów, 1890. – S. 215.
- ⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі – АЗР). – Т. I. – Спб., 1846. – С. 176.
- ¹⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522-1552). – Книга запису 28 (Копія канца XVI ст.). – Менск, 2000. – С. 202; Архив Юго-западной России издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Т. V. – Ч. I. – С. 22; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – С. 516.
- ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. VI: Житє економічне, куль-

- турне, національне XIV – XVII віків. – К., 1995. – С. 81.
- ¹² Lietovos Metrika. Knyga Nr. 224. (1522-1530): 4-oji Teismų bylų knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė (далі – LM. 4-oji Teismų bylų knyga). – Vilnius, 1997. – P. 267.
- ¹³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 73 зв-74.
- ¹⁴ Тут і далі цитування норм ПЛС буде здійснюватись за виданням: Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltaruių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Pirmą dalis. – Vilnius, 1991. У дужках зазначатимуться лише розділ та артикул.
- ¹⁵ Щодо Київської землі докладніше див.: Вашук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – С. 149-160.
- ¹⁶ Як вважав М. Довнар-Запольський, “під воловщиною слід розуміти обкладання “волової сохи”, тобто того простору землі, яке можна було виорати при допомозі однієї сохи” (Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 717).
- ¹⁷ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – №. 6. – С. 288; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 78.
- ¹⁸ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 5. Вчений також вказував, що “цей земський податок (волощина. – Д. В.), котрий призначався на військовій потреби, був податком виключно політичного походження, tributum pacis” (Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 146.).
- ¹⁹ АЗР. – Т. I. – С. 350.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 44.
- ²⁰ Достеменно відомо, що Михайло Острозький старостою луцьким і маршалком землі Волинської був упродовж 1500-1501 рр. (Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa. 1887. – S. 231). Щодо Івана, то даних про те, коли він обіймав цей уряд, немає. У зведеній таблиці луцьких старост, складеній В. Поліщуком, Іван Острозький відсутній, натомість є інформація про Івана Ходкевича, котрий перебував на посаді луцького старости з 1475 по 1480 рр. (Поліщук В. Луцький замковий уряд... – С. 120). Можливо, мова йде саме про цього Івана, а писар помилився з прізвищем.
- ²¹ Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaaka. – Т. I.: (1366-1506). – Lwów, 1887. – S. 146.
- ²² LM. Užrašymų knyga 8. – P. 285.
- ²³ Ibidem. – P. 333.
- ²⁴ На думку М. Довнар-Запольського, “верховщиною” називався збір з кожного дому, в якому не було корчми”, і зустрічається він тільки на Волині (Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 437).
- ²⁵ АЗР. – Т. I. – С. 148.
- ²⁶ АЛМ. – Т. I. – В. II: (1499-1507). – Варшава, 1897. – С. 78.
- ²⁷ АЗР. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 28; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 45.

- ²⁸ LM. 4-oji Teismų bylų knyga. – P. 212.
- ²⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 717.
- ³⁰ АЗР. – Т. I. – С. 75-76.
- ³¹ АЗР. – Т. II. – С. 18.
- ³² АЛ-РГ. – В. I. – С. 196.
- ³³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 419-420.
- ³⁴ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 143 зв.
- ³⁵ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зв. 14. – Арк. 144 зв.
- ³⁶ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зв. 14. – Арк. 385 зв.
- ³⁷ У Другому Статуті 1566 р. це Р. 3. Арт. 24 (Статут Великого княжества Литовского 1866 года // Сборник императорского Московского общества истории и древностей российских. – Кн. 23. – М., 1855).
- ³⁸ Жеребцова Л. Волинь у торгових комунікаціях середини XVI – початку XVII ст.: деякі аспекти регламентації торгівлі // Український історичний збірник (2005). – Вип. 8. – К., 2005. – С. 80.
- ³⁹ Разом із сторожовою та городовою повинностями вона становила, на думку М. Довнар-Запольського, „головне тягло данників і носила державний характер” (Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – Киев, 1905. – С. 142.)
- ⁴⁰ Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S. 42-43.
- ⁴¹ Вашук Д. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 220.
- ⁴² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 161-161 зв.
- ⁴³ Див., наприклад, королівський привілей київським міщанам 12 квітня 1522 р. (Lietovos Metrika. Knyga Nr. 10. (1440-1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. – Vilnius, 1997. – P. 99.)
- ⁴⁴ АЛМ. – Т. I. – В. I. – С. 40.
- ⁴⁵ АЗР. – Т. I. – С. 110.
- ⁴⁶ АЗР. – Т. I. – С. 110.
- ⁴⁷ Вказана грамота була підтверджена сином Казимира Ягеллончика Олександром 6 лютого 1498 р.: крім вищезазначених, луцькі міщани отримали також ще одну преференцію: звільнялись від насипання ставка по р. Стир (знову ж таки “новина”, яка введена небіжчиком Олізаром Шиловичем, коли був луцьким старостою). Однак підставою для підтвердження були попередні королівські листи, тобто вже письмові докази (АЗР. – Т. I. – С. 176.).
- ⁴⁸ Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994. – С. 76.
- ⁴⁹ Відмітимо, що в таблиці переліку володимирських старост XV–XVI ст., складеній В. Поліщуком, роки перебування О. Шиловича на цьому уряді визначено 1461-1477 рр. (Полішук В. Луцький замковий уряд... – С.120.). Цей документ фіксує іншу верхню дату – 1479 р., яка, на наш погляд, є точнішою, зважаючи на те, що в 1480 р. Олізар займав вже уряд луцького старости.
- ⁵⁰ Arhiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 18.

-
- ⁵¹ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – С. 18.
- ⁵² Ibidem. – С. 107.
- ⁵³ Ibidem. – С. 185.
- ⁵⁴ Ibidem. – Т. III. – С. 220.
- ⁵⁵ Полщук В. Луцький замковий уряд... – С. 120.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. I: (1361-1598). – СПб., 1863. – С. 34.
- ⁵⁷ Lietovos Metrika. Kn. 12. (1522-1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 2001 (далі – LM. Užrašymų knyga 12). – Р. 325-326.
- ⁵⁸ Ibidem. – Р. 326.
- ⁵⁹ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – С. 239.
- ⁶⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 213.
- ⁶¹ Ващук Д. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2004). – Вип. 6. – К., 2004. – С. 80-81.
- ⁶² Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – К., 1911. – С. 3.
- ⁶³ LM. Užrašymų knyga 8. – Р. 314.
- ⁶⁴ LM. Užrašymų knyga 12. – Р. 163.
- ⁶⁵ АЗР. – Т. I. – С. 49-50.
- ⁶⁶ АЗР. – Т. II. – С. 38.
- ⁶⁷ Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінськ, 2003. – С. 148-149.
- ⁶⁸ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – С. 369.
- ⁶⁹ АЗР. – Т. I. – С. 111.
- ⁷⁰ Там само. – С. 146. У цій же грамоті зазначалось, що вказані вйтівства були продані Казимиром Ягеллончиком батькові Федора Івану.

АНДРІЙ БЛАНУЦА

НАДАННЯ ТА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ЯГЕЛЛОНЧИКА
НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Наступником великого князя литовського Казимира у 1492 р. став Олександр (Казимирович) Ягеллончик, котрий після смерті свого старшого брата Яна Ольбрахта у 1501 р. опанував ще й польську корону. Постать, життя та діяльність литовського-польського правителя, на відміну від інших представників династії Ягеллонів, найменш представлені в історіографії. Те незначне коло істориків, котрі проявили інтерес до особи Олександра Ягеллончика, в основному приділяли увагу висвітленню політико-правових, військових та конфесійних аспектів його правління¹.

Не були відображені питання земельних надань Ягеллонів на українські землі і в працях істориків-литуаністів М. Довнар-Запольського та М. Любавського. Так, М. Довнар-Запольський, досліджуючи державне господарство Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) під час правління Ягеллонів, лише побіжно згадував, посилаючись на Стрийковського, про щедрість в роздачі маєтків великого князя литовського Олександра². М. Любавський в своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ, широко залучаючи документи Литовської метрики, приводив деякі приклади пожалувань Олександра Ягеллончика. Проте такі матеріали дослідник використовував в ракурсі дослідження та встановлення територіальної приналежності населених пунктів до певних адміністративних одиниць³.

В подальшому проблематика економічного розвитку українських земель в складі ВКЛ XV – першої половини XVI ст. залишалася на маргінесі історичних студій. Певні зрушення в економічній тематиці відбулися з виходом монографії О. Русиної. В одному з розділів книги автор, досліджуючи тенденції економічного розвитку Чернігово-Сіверщини в XIV – на початку XVI ст., розглянула й надання Олександра Ягеллончика на територію означеного регіону⁴. Лише відзначимо, що надавчу політику польських правителів щодо Поділля* в сучасній історіографії висвітлює В. Михайловський⁵.

* Лише короткий час, з 1418 по 1430 рр., за все XV ст. Поділля перебувало під зверхністю великого князя литовського Вітовта.

Механізм великокнязівських надань у ВКЛ здійснювався шляхом видачі привілеїв, надавчих та підтверджувальних листів на звернення та прохання шляхти. Такі документи відклалися в т.зв. Литовській метриці (сучасні білоруські дослідники вживають термін „Метрика Великого князівства Литовського”⁶), в основному в книгах записів. М. Ковальський в групі документів надавчого характеру, що відклалися в книгах записів Литовської метрики, виділяє такі різновиди: „листи” – грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні – „конфірмації” чи „підтвердження”...⁷ В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань Олександра Ягеллончика писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміни – „лист” та „привілей”, а для підтвердження – „потвержене”. Тому, приймаючи за основу класифікацію М. Ковальського, для позначення документів надавчого характеру будемо вживати терміни „привілей”, „лист-надання” (надання) та „підтверджувальний лист” (підтвердження). Розглянемо найбільш типові та цікаві з точки зору поземельних відносин надавчі документи.

Зазначимо, що надаючи земельні ділянки чи угіддя шляхті і боярам, великі князі литовські зобов’язували їх нести різного роду служби, зокрема, прикордонну і військову. Так, привілеєм від 2 червня 1598 р. Олександр Ягеллончик надавав пану Бику Александровичу чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті. У документі також вказувалося, що М. Пупкович зі своїми братами несе одну панцирну службу⁸. Цього ж року великий князь литовський надав звягільському наміснику Яцьку Мезю чоловіка Лазарка Мошкевича з його синами і братаничами в Овруцькому повіті. Я. Мезь, звертаючись до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому вказаного чоловіка, повідомляв, що на Л. Мошкевича припадає одна служба з повинностями: 24 відер меду, 2 гроші помірною, подимщина, 3 дні сіна косити, 3 дні жита жати⁹. У 1493 р. овруцький намісник Горностаї Романович звернувся до Олександра Ягеллончика, вказуючи, що ще король Казимир надав йому чоловіка Дитятковича з землями і службами в Київському повіті, про що й наказав повідомити київському воєводі пану Юрію Пацу. Проте невдовзі Казимир Ягеллончик помер, а лист Ю. Паца про виконання наказу про введення у володіння Горностаї Романовича вже отримав новий великий князь, наступник Казимира Ягеллончика. Фактично ж овруцький намісник володів вказаним чоловіком, а з землі, на якій він „сидів”, брав наступні повинності: 4 караони меду прісного і 2 відра, 2 кузні меду, 3 копи грошей, сокиру, стіг сіна, одного коня ставив на тиждень до Чернобиля і виставляв одну службу. Олександр Ягеллончик завершив започаткований своїм батьком процес, задовольнивши

прохання Горностая Романовича про надання одного чоловіка з вказаними землями і повинностями¹⁰. Поширеною практикою в наданнях і підтвердженнях було звільнення підданих шляхти від несення служби чи виконання різних повинностей. Так, надаючи 5 червня 1598 р. підтвердження кн. Костянтину Острозькому на Атачіківський двір в Луцьку і фільварок з двором Хмільником та млином на Яровиці, Олександр Ягеллончик звільняв підданих князя від сплати міських плат, підвод та городових робіт із вказаних володінь¹¹.

Практикувалися також надання із заміною маєтностей. Наприклад, великокнязівський дяк Манець Калусовський звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням про обмін його землі в Лутові Дорогицького повіту на три дворища в селі Вербичне Володимирського повіту. Великий князь литовський зважив на прохання свого дяка і видав йому надавчий лист на вказані дворища до своєї волі („осмотренья”) і наказав великокнязівському дворянину Сенюті ув’язати Манця у володіння дворищами¹². У надавчому листі від 25 квітня 1498 р. вказувалося, що великий князь литовський надав волинському зем’янину Олізару Петрашковичу Трісці Кракосовське і Лашовське дворища в Луцькому повіті з заміною на присілок Окунін Здолбицького маєтку кн. Костянтина Острозького. Князь отримав надання Олександра Ягеллончика на маєток Здолбицю, проте присілок Окунін, що входив до комплексу Здолбицького маєтку, ще раніше був наданий луцьким старостою Олізаром Кірдейовичем Олізару Петрашковичу за його службу. Тому кн. К. Острозький, бажаючи отримати у володіння ще й присілок Окунін, звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням здійснити обмін присілка на два дворища в Луцькому повіті¹³.

28-им жовтня 1497 р. датується привілей Олександра Ягеллончика Бикю Александровичу на маєток Брилеве в Житомирському повіті на умовах пожиттєвого (до живота) володіння. У привілеї зазначено, що вказаний маєток вислужив Ничкір ще в князя Семена Олельковича. Він помер бездітним, не маючи також нікого з ближніх, окрім дружини. Казимир Ягеллончик надав Бикю Александровичу Брилівський маєток на умовах пожиттєвого догляду і утримання дружини Ничкіра. Ув’язання у володіння здійснював полоцький намісник пан Юрій Пацович. Коли ж листи на маєток згоріли, пан Бик Александрович звернувся з проханням до великого князя Олександра надати нові листи на володіння Брилевим. Доказом того, що Бик Александрович мав листи Казимира Ягеллончика, було свідчення Юрія Пацовича про ув’язання його у володіння вказаним маєтком¹⁴, що й дало підстави для Олександра Ягеллончика видати свій привілей Бикю Александровичу на володіння маєтком Брилеве.

На окрему увагу заслуговують документи, де вагомим аргументом у зверненнях шляхти до великого князя литовського про прохання в отриманні певних земельних володінь була їх причетність до маєтностей за правом близькості. Так, у 1495 р. черкаський шляхтич Микита звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням надати маєток в Черкасах по смерті його дружини Федькової Рачковича. Те, що інших претендентів на спадщину Федькової Рачковича не було, Микита доводив тим, що в першому шлюбі його покійна дружина не мала дітей, не було в неї і ближніх. Зважаючи на аргументи черкаського шляхтича, великий князь видав йому привілей на маєток в Черкасах за умови несення служби¹⁵. Можливістю отримати у володіння маєтності вдови та її покійного чоловіка скористався Данило Дідкович. Після одруження на вдові київського боярина Степана Мутишича Марії Д. Дідкович у жовтні 1497 р. звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому маєтки її покійного чоловіка Кучукове, Лодижичі, Теремці та Білки в Київському повіті. Проте С. Мутишич спільно з Марією мав сина і дочку (син втопився, а дочка померла), а також старшу дочку Настасію від першого шлюбу. Вона також за правом близькості претендувала на батьківські маєтності. Великий князь висунув Д. Дідковичу умову, після виконання якої у нього з'явилися б усі підстави на отримання маєтків С. Мутишича, – сплатити борги київського боярина та дати виправу його старшій дочці. С. Дідкович сплатив борги та дав виправу із маєтків Мутишича Настасії, отримавши таким чином від неї лист про відмову („отречене”) на батьківські володіння. Лише після пред'явлення цього листа великокнязівській канцелярії Олександр Ягеллончик надав вказані маєтки Д. Дідковичу вічним правом¹⁶. Цього ж року до Олександра Ягеллончика звернулися київські бояри Дебор Каленикович, Михайло Гагин, Федько Голленчич і Кунця Семенович з проханням надати маєтки Мужач, Мілолюби, Оскол, Ядліївці, Беркове у Київському і Путивльському повітах. Право на вказані маєтки київські бояри доводили тим, що на них претендували їхні дружини, племінниці кн. Романа Яголдаєвича. Ще за життя кн. Р. Яголдаєвич записав вказані маєтки своїй дочці, котра вийшла заміж за кн. Юрія Борисовича Вяземського. Після виїзду подружжя до Москви всі маєтності відійшли до великокнязівського земельного фонду. Будучи близькими до маєтків кн. Романової, київські бояри скористалися своїм правом на їх отримання. Наведені боярами аргументи були переконливими і достатніми для великого князя, щоб надати їм вказані маєтності вічним правом¹⁷.

Підтверджувальні листи надавалися шляхті великим князем литовським на їхнє прохання підтвердити право на володіння певними маєтностями. Такі листи шляхта потребувала з різних причин, що впливали як з правової

практики та законодавства ВКЛ, так і з мотивів приватного характеру. Зокрема, підтвердження великого князя було необхідним для шляхтича, котрий через природні явища чи стихії втрачав всі документи, що засвідчували його право на володіння маєтностями. Наприклад, у 1495 р. така необхідність виникла у путивльського намісника кн. Богдана Федоровича, котрий звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням підтвердити право на володіння селами Боброве, Голубіїв і Радивонове в Київському повіті і Черкасах. У своєму зверненні князь виклав причини бажання отримати підтвердження на право володіння вказаними селами. Так, під час нападу татар на Київ згоріли всі його документи, в тому числі і надання на села Боброве у Волевській, Голубіїв – Завиській волостях Київського повіту та на село Радивонове в Черкасах, що були надані київськими князями Олельком і Семеном ще його батьку кн. Федору, а потім підтверджені Олександром Ягеллончиком. Щоб відновити спалені документи на вказані володіння, Богдан Федорович звернувся до великого князя з відповідним проханням. Олександр Ягеллончик, прийнявши всі аргументи князя, надав йому підтверджувальний лист на вказані володіння, а також наказав зробити ще й запис до канцелярських книг¹⁸.

Вагомим аргументом для отримання підтверджувального листа від великого князя було пред'явлення надавчих документів його попередників. Зокрема, така норма була закріплена в Київській та Волинській уставних грамотах¹⁹. Наприклад, у липні 1496 р. до Олександра Ягеллончика звернувся кн. Іван Дмитрович Кропотка з проханням підтвердити йому право на володіння маєтком Єловичі Луцького повіту. У зверненні князя були пред'явлені листи Казимира Ягеллончика на володіння цим маєтком, що й стало підставою для надання підтверджувального листа кн. І. Кропотці великим князем Олександром²⁰.

18-им квітня 1501 р. датується підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика великокнязівському дворянину Івашку Антоновичу на володіння селом Дешківці у Вінницькому повіті вічним правом. Цей підтверджувальний лист заслуговує на окрему увагу тим, що проливає світло на практичний механізм переходу маєтків за правом близькості. Звертаючись до великого князя литовського, Івашко Антонович представив лист-надання князя Семена Олександровича його тестю Міхну на село Дешківці. Цим самим І. Антонович доводив свою близькість до вказаної маєтності через свою дружину, одну із трьох дочок Міхна. Щоб здобути всі володіння тестя, великокнязівський дворянин отримав відречення від часток отчизни двох інших дочок Міхна. Одну з них І. Антонович видав заміж, справивши віно і виправу з її частини маєтності. Молодша ж сестра дружини відпустила йому свою

частину, будучи недієздатною („з божего допвщєна не моцна”)²¹. За правом близькості отримав підтвердження на маєтності і кн. Петро Михайлович Масальський (1495 р.). Він звернувся до великого князя з проханням підтвердити запис його сестри на маєтки Слободку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі в Чернігівському повіті, котрі вона після смерті свого чоловіка (не маючи у шлюбі з ним дітей) записала своєму брату. Олександр Ягеллончик надав кн. П. Масальському підтверджувальний лист на перераховані вище маєтності його сестри. Умовою надання було несення служби великому князю литовському кн. П. Масальським і його нащадками²².

У 1495 р. потреба у підтвердженні маєтків виникла у кн. Юрія Четвертинського. Він ще раніше отримав дозвіл великого князя литовського на запис йому третини „отчизного” маєтку свого брата кн. Олександра Четвертинського, а цього разу (маючи підстави за правом близькості) звернувся з проханням до Олександра Ягеллончика підтвердити вже отриманий від брата маєток²³.

В достатутний період існувала практика підтвердження великим князем литовським будь-яких поземельних і маєткових операцій, що також було закріплено уставними земськими грамотами²⁴. Приміром, 27 липня 1495 р. Олександр Ягеллончик видав підтверджувальний лист володимирському наміснику Василю Хребтовичу на купівлю ним маєтків Конюхи, Защитів та Біле Поле у володимирських зем'ян. Володимирський намісник звернувся з проханням до великого князя литовського дозволити купити і підтвердити цю купівлю на вказані маєтки. Причому, у своєму проханні Василь Хребтович наголошував (і це було вельми вагомим аргументом для нього), що купував маєтності не в смердів, а у володимирських зем'ян²⁵.

Реєстр надань та підтверджень Олександра Ягеллончика на українські землі ВКЛ 1492-1506 рр.

1. [1492].10.20. – Ліда. Лист-надання Олександра Ягеллончика королівському дворянину Сурину на село Соколовичі в Київському повіті. ЛМ. 3. – Р. 72.
2. [1492.09.–1493.08]. – [Троки]. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика пану троцькому, полоцькому наміснику Яну Юрійовичу на різні маєтки, його купівлі (земля з чоловіком в Красносільському повіті). ЛМ. 3. – Р. 74-75.

3. 1493.05.07. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика овруцькому наміснику Горностаю Романовичу на чоловіка Дитятковича з землями і службами в Київському повіті. ЛМ. 3. – Р. 80-81.

4. 1493.09.15. – Троки. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика Федку Лудову на Володимирське і Літовижське вйтівство та звільнення від військової повинності. ЛМ. 3. – Р. 79.

5. [1494].01.24. – Гродно. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика вінницькому наміснику Бику Олександровичу на села Жорновища, Головачівці у Брацлавському повіті вічним правом. ЛМ. 3. – Р. 82.

6. 1494.05.21. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика Юзефу Шембелю на село Кустиче в Тушинській волості Володимирського повіту. АКС. – Док. № XXXIX. – S. 25-26.

7. 1495.04.27. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика кн. Богдану Івановичу Заславському 14 служб людей в Красносільському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 100-101.

8. 1495.05.18. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика Микиті на маєток в Черкасах по смерті його дружині Федькової Рачковича за умови несення служби. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 101.

9. 1495.06.26. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика Сороці і Сестренцю двох жидівських фільварків в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 102.

10. 1495.06.26. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Юрію Четвертинському третини маєтку; записаного йому від брата кн. Олександра Четвертинського. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 103.

11. 1495.07.27. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика володимирському наміснику Василю Хребтовичу його купівлі на маєтки Конюхи, Защитів та Біле Поле у володимирських зем'ян. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 107-108.

12. 1495.07.27. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика путивльському наміснику кн. Богдану Федоровичу на села Боброве, Голубіїв і Радивонове в Київському повіті і Черкасах. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 110.

13. 1495.07.28. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика королівському дяку Манцю Калусовському на замінні три дворища в селі Вербичне Володимирського повіту. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 109.

14. 1495.08.15. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика королівському дворянину кн. Івану Дашковичу на маєток Гостомль в Київському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 113-114.

15. 1495.10.31. – Гродно. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину кн. Петру Михайловичу Масальському на маєтки Слободку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі в Чернігівському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 122-123.

16. 1496.02.11. – Городня. Лист-надання Олександра Ягеллончика королівському дворянину Андрію Дрожчі на маєтки Слободку, Шерепів, села Заруду, Слободу Нову в Чернігівському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 126.; Оpubліковано: Акты ЛМ. – № 223. – С. 88.

17. 1496.03.02. – Городня. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину Андрію Дрожчі на маєтки Слободку, Шерепів, села Заруду, Слободу Нову в Чернігівському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 126-127.; Оpubліковано: Акты ЛМ. – № 235. – С. 92.

18. 1496.04.25. – Мереч. Лист-надання Олександра Ягеллончика звягільському наміснику Яцьку Мезю на одного чоловіка Лазарка Мошкевича і його службу в Овруцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 128.

19. 1496.06.06. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика володимирському наміснику Василю Хребтовичу на маєток Горухове у Володимирському повіті до волі господарської. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 136.

20. 1496.06.10. – Троки. Лист-надання Олександра Ягеллончика кн. Костянтину Івановичу Острозькому на маєток Вздолбицю і Глинськ вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 131-132.

21. 1496.07.01. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика кн. Семену Можайському на Чернігів та підтвердження на Стародуб та Гомель. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 136-137.

22. 1496.07.04. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Івану Дмитровичу Кропотці на маєток Єловичі в Луцькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 160.

23. 1496.08.22. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика віленському підключнику Богдану Павловичу на маєтки Сіберж, Заболівісся та селища Ргощу і Замслайловину в Чернігівському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 167-168.

24. 1497.03.19. – Вітебськ. Привілей Олександра Ягеллончика київським боярам Дебору Калениковичу, Михайлу Гагину, Федьку Голенчичу і Кунці Семеновичу на маєтки Мужач, Мілолюби, Оскол, Ядлівці, Беркове в Київському і Путивльському повітах вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 178-179.; Оpubліковано: Акты ЛМ. – № 339. – С. 131-132.

25. [1497.05.24]. – Брацлав. Лист-надання Олександра Ягеллончика Федку Козаковичу на його дядківщину Новосілки і Ворсичі в Житомирському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 188.

26. 1497.09.01. – [...]. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Костянтину Івановичу Острозькому на його купівлю маєтків Шепель, Заболотя в Луцькому та Черніків у Володимирському повітах. АКС. – Док. №XLVI. – S. 29.

27. [1497.09.11]. – Брацлав. Лист-надання Олександра Ягеллончика Янчинському на селище Кропивна в Брацлавському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 190.

28. [1497.09.11]. – Брацлав. Лист-надання Олександра Ягеллончика кн. Костянтину Івановичу Острозькому на ставок на Яровиці, а в Луцьку млин під Отачиковим фільварком. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 190.

29. [1497.09.11]. – Брацлав. Лист-надання Олександра Ягеллончика Федку Єнковичу на селище Христаківці в Брацлаві. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 190.

30. [1497.09.11]. – Брацлав. Лист-надання Олександра Ягеллончика Левку Боговитиновичу на селища Щуровці і Фоминці в Брацлаві. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 190.

31. 1497.10.02. – Походоновичі. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика путивльському наміснику Богдану Федоровичу Глинському на різні маєтки, вислуги і купівлі його батька і його самого вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 191-192.

32. 1497.10.13. – Мозир. Привілей Олександра Ягеллончика Данилу Дідковичу на маєтки Кучукове, Лодижичі, Теремці та Білки в Київському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 193-194.

33. 1497.10.28. – Новогородок. Привілей Олександра Ягеллончика Бяку Олександровичу на маєток Брилеве в Житомирському повіті до живота. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 194.

34. 1498.01.08. – Городня. Лист-надання Олександра Ягеллончика королівському млинарю Ониску Пашковичу на млин з будинком в Луцьку та млин в Голишеві вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 197.

35. 1498.01.24. – Городня. Привілей Олександра Ягеллончика луцькому війту Трушу на фільварок під Луцьком вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 198.

36. 1498.04.25. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика волинському зем'янину Олізару Петрашковичу Трісці на Кракосовське і Лашовське дворища в Луцькому повіті заміною на присілок Окунін Здолбицького маєтку. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 209-210.

37. 1498.04.28. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика володимирському і літовижському війту Федку Лудовичу на дворище Зжарки у Володимирському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 204-205.

38. 1498.05.01. – Вільнюс. Підтверджувальний Олександра Ягеллончика лист кн. Костянтину Острозькому на його купівлю маетка Шеплі з присілком Заболотці, селами Меніцем і Черніковим у волинських зем'ян Миколи та Юхна Бернатовичів. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 206.

39. 1498.05.14. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика князю Богдану Глинському на село Тулюбле в Київському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 207.

40. 1498.05.29. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика кн. Андрію Сангушковичу на двір Сірники з присілком Княгинин в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 217. Опубліковано: AKS. – Dok. №XLV. – S. 28.

41. 1598.06.02. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика пану Бику Александровичу на чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 217-218.

42. 1498.06.05. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Костянтину Острозькому на Атачіківський двір в Луцьку і фільварок з двором Хмільником та млином на Яровиці. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 220.

43. 1499.03.12. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Богдану Заславському на 14 служб людей Пенчани в Красносільському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 238.

44. 1499.03.26. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика пану Кміті Александровичу на село Коростішеве і данники в Житомирському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 240.

45. 1499.06.26. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину Федку Єловичу на масток Букоїму в Луцькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 271-272.

46. 1499.09.18. – Ворани. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Юрію Четвертинському на масток Рогачівку в Луцькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 288.

47. 1499.10.21. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину Сеньку Жеребятичу на куплені ним порозьку, гіревську та нехлібівську землі в Путивльському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 302-303.

48. 1499.11.18. – Слонім. Привілей Олександра Ягеллончика кн. Богдану Федоровичу на данника Сухаревича в Завеській волості Київського повіту до господарської волі. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 308.

49. 1499.11.21. – Слонім. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Богдану Федоровичу на село Тулюбле та куплений ним маєток Крову в Київському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 320.

50. 1500.03.18. – Городня. Лист-надання Олександра Ягеллончика київському зем'янину Данилу Дідковичу на село Трипілля в Київському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 322.

51. 1500.08.06. – Обольці. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Роману Васильовичу Любецькому на маєток Любчу в Луцькому повіті, що отримав по своєму браті Богдані Васильовичу. АКС. – Док. № XLIX. – S. 30.

52. 1500.11.25. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика старому луцькому війту Трушу на двадцять бочок землі в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 313.

53. 1501.02.09. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика луцькому війту Яну Сігнатуру на село Ставрове в Луцькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 313-314.

54. 1501.03.18. – Троки. Лист-надання Олександра Ягеллончика володимирському зем'янину Митку Ставецькому на дворище Липу у Володимирському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 314.

55. 1501.03.19. – Троки. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика луцькому городничому Петрушку Мухатичу на дві частини села Свинарне в Луцькому і Володимирському повітах вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 314-315.

56. 1501.03.30. – Троки. Привілей Олександра Ягеллончика кн. Івану Заславському на село Дворець в Кременецькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 377-378.

57. 1501.03.31. – Троки. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика володимирському наміснику пану Василю Хребтовичу на маєток Горухове з присілками Марковичі, Підлісці, Старий Став і Рачин у Володимирському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 376-377.

58. 1501.04.02. – Троки. Привілей Олександра Ягеллончика кн. Федору Чорторійському на три дворища в Клевані Жуковського повіту (Жуківська волость Луцького повіту – *Авт.*). РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 378.

59. 1501.04.18. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину Івашку Антоновичу на село Дешківці у Віницькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Спр. 6. – Од. зб. 380-381.

60. 1501.04.25. – Вільнюс. Привілей Олександра Ягеллончика волинському зем'янину Юхну Зеньковичу на село Волковичі та підгасцьке дворище в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 381.

61. 1501.05.29. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кн. Федору Михайловичу Чорторийському на три дворища Клепачі в Клевані Жуківського повіту (Жуківська волость Луцького повіту – *Авт.*) вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 386.

62. 1501.06.01. – Вільнюс. Лист-надання Олександра Ягеллончика київському боярину Яцку Мезю на людей Лавріна і Янка Давидовичів з їхніми братами та братаничами в Овруцькому повіті пожиттево. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 390.

63. 1501.09.24. – Мельник. Привілей Олександра Ягеллончика Юхну Зеньковичу на село Волковичі та підгаєцьке дворище в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 398.

64. 1502.03.16. – Краків. Лист-надання Олександра Ягеллончика татарам Ісаку та Легіму Бердейненковичам на дев'ять служб і три пустих землі в Красносільському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 409.

65. 1502.05.01. – Нове Місто. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика Федору Єнковичу на село Обніж в Тушиській волості Володимирського повіту. АКС. – Док. №LI. – S. 31.

66. 1502.08.16. – Мельник. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика кременецькому наміснику кн. Андрію Олександровичу Сангушковичу на двір Сірники і присілок Княгинин в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 427-428. Оpubліковано: під датою 1502.10.15. – Вільнюс в: АКС. – Док. № LIII. – S. 32.

67. 1502.08.18. – Мельник. Лист-надання Олександра Ягеллончика житомирському зем'янину Андрію Пряжовському на селище Трибіси в Житомирському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 419.

68. 1503.02.22. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика володимирському городничому Єску Сенютичу на дворища Болохове і Станкове в селі Хмелеві у Володимирському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 438.

69. 1503.03.09. – Краків. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика володимирському зем'янину Митку Ставецькому на селище Липу

та церкву св. Миколая у Володимирському повіті. АКС. – Док. № LVI. – С. 33.

70. 1503.03.21. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика волинському зем'янину Міхну Івановичу Верещачичу на маєток Затурці в Луцькому повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 442-443.

71. 1503.10.22. – Межиріччя. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика Станіславу і Ядвізі Бартошевичам на села Солшніки в Марківському, Ростове і Мировичі у Володимирському повітах та інші куплені ними маєтки. LM. 5. – Р. 264-265.

72. 1505.02.08. – Берестя. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика пану Микиті Чаплину на село Радохівку в Жуківській волості Луцького повіту (Жуківська волость Луцького повіту – *Авт.*) вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 474-475.

73. 1505.03.06. – Берестя. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівським дворянам Михайлу, Василю та Грицьку Семашковичам на село Дубне в Мельницькій волості Луцького повіту. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. – Арк. 475-476.

74. 1505.03.09. – Берестя. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика володимирському зем'янину Васку Білковину на його купівлю у кн. Федора Четвертинського села Козлов у Володимирському повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 476-477.

75. 1505.07.06. – Краків. Привілей Олександра Ягеллончика житомирському наміснику Дмитру Александровичу на село Романове в Житомирському повіті. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 6.

76. 1505.07.08. – Краків. Привілей Олександра Ягеллончика житомирському наміснику Дмитру Александровичу на ділянку землі в Житомирі з дозволом будувати на ній, що забажає. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 7.

77. 1505.08.06. – Краків. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика зем'янину Брацлавського повіту Федку Дашковичу на маєтки Кліщеве, Шандиреве, Тристенець, Тиврів, Волчківці, Нестерівці, Селище, Ориничі, Костине, Збунове, Парабачі вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 10-11.

78. 1506.01.08. – Люблін. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика королівському дворянину Івану Хребтовичу на його купівлю у волинського зем'янина Юхна Защитовського за 30 кіп грошів маєтку Портськ та на раніше надане дворище Стрільники в Луцькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 494-495.

79. 1506.01.21. – Люблін. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика волинському зем'янину Івашку Лабунському на пусті селища Колицинці та Сахновці в Кременецькому повіті вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 495-496. Оpubліковано під датою 1506.01.19.: AKS. – Dok. № LXV. – S. 37.

80. 1506.01.28. – Люблін. Лист-надання Олександра Ягеллончика королівському дворянину Івашку Богдановичу Гошському на чоловіка Мартинця Пупковича з братами Олешком та Сидором в Овручі вічним правом. РДАДА. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 502.

81. 1506.06.01. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика дворянину королеви Олени Іванівни Митку Федоровичу на землі Девкутівщину, Кубовщину, Демидівщину в Брацлавському повіті. LM. 5. – P. 276.

Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика*

Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 6.

Документ 1

1498.01.24.

[Арк. 198]

Привилей войтѣ лѣукомѣ Трѣшѣ на фол | варок под местом Лѣукимѣ на
вечность

Сам Александръ божю м(и)л(о)стью

Биль намъ чолом войт места Лѣукого Трушѣ и просил в насъ фолварка под ме | стомъ Лѣуким што ѡтец нашъ корол его м(и)ло(с)(т)ь дал был тот фолварокъ ме | щанинѣ Луцкомѣ Лѣце до своеѣ воли, и тот мещанин вмѣр нижли толко дети | са его ѡстали. Ино вжо тот фолварокъ в нашої воли мы тот фолварокъ | з ласки нашеѣ дали войтѣ места Лѣуцького Трѣшу с полми, съ сеножатѣми | и съ ставы, и со всим с тѣм какъ Лѣка держал и што здавна к томѣ фолваркѣ | прислѣхало все по емѣ и его жонѣ и их детем и на потом бѣдѣчим их счадомъ. | А на твердость того и печат нашѣ казали есмо приложити к сему нашомѣ | листу. П(и)сан ѣ Городне в лет(ѣ) 1498 м(ѣ)с(ѣ)ца ген(в)(а)(р)(ѣ) 24 день | индикть 1.

Документ 2

1498.04.28.

[Арк. 204]

Войтѣ володимерскомѣ Федку Лѣдовичѣ | на дворище Зжарки ѣ Володимерскомѣ | повете

Сам Александръ божю м(и)л(о)стью

* Публікація даних документів здійснюється вперше. Відібрані найбільш цікаві, на думку автора, надавчі та підтверджувальні листи Олександра Ягеллончика на українській землі ВКЛ, що всебічно висвітлюють соціально-економічні сюжети з історії України XV – початку XVI ст.

Наместникъ володимерскомъ панъ Василю Хребтовичъ и иным наместни | комъ нашим хто потом *от* насъ бѣдет Володимир держати. Бил нам | чолом *войт* места володимерскогои литовижский Федко Лѣдович и просил [Арк. 205] ъ насъ дворища ъ Володимерскомъ повете близко Литовижа найма Зжарок. | А поведал намъ штож тоє дворищо запѣстело за небожчика Немерѣ Вѣнина | *отца*, и мы емѣ тоє дворищо Зжарки дали с пашными землами и съ сеножат | ми, и съ всим с тым што здавна к томѣ дворищѣ прислѣхало и его жоне | и их детемъ, и потом бѣдѣчимъ их счадомъ и теж *отпѣ*стили есмо | ему и его жоне и их детемъ, и потом бѣдѣчимъ их счадомъ. С того двори | ща на *войнѣ* не ходити и иное никоторое слѣжбы не слѣжити, а на | твердость того и печат нашѣ казали есмо приложити к семѣ нашомѣ | листѣ. П(и)сан ъ Вилни в лет(о) 1498 м(є)с(ѣ)ца ген(в)(а)(р)(ѣ) 24 день индиктъ 1.

Документ 3

1498.05.14.

[Арк. 207]

Привилей князю Богданѣ Глинскомѣ на село Тѣлюбле въ Киевском повете вечностью

Александрѣ божю м(и)л(о)стью

Бил намъ чоломъ наместникъ пѣтивльський княз Богдан Федоровичъ Глинский | и просил в насъ села в Киевском повете найма Тѣлюбла. И мы емѣ тоє се | ло Тѣлюблем дали вечно и непорѣшно со всим с тым што здавна к тому село | прислѣхало. П(и)сан ъ Вилни маѣ 14 день индиктъ 1.

Документ 4

1498.05.29.

[Арк. 217]

Привилей кн(ѣ)зю Андрею Сонкѣшквичу | на двор Серники в Луцкомъ повете

Александръ

Биль намъ чоломъ наместникъ креманецький княз Анъдрей Александровичъ Сонкгуш | ковича | и просиль в насъ двора нашего в Лѣцкомъ повете найма Серъникъ. | И мы ему тотъ нашъ дворъ Серники дали с приселком Кн(ε)г(и)нином и с тыми люд | ми што к томѣ двору здавна слѣшали ѡпричей данников наших Повор | ска. П(и)сан ѡ Вилни маа 29 день индиктъ 1.

яндшко

Документ 5

1498.06.02.

[Арк. 217]

Привилей панѣ Быкѣ Александровичѣ на човека Мар | тинца
Пѣшковича в Оврѣкомъ повете

Александръ

Биль намъ чоломъ пан Быкѣ Александрович и просил в нас во вручком повете [Арк. 218] найма Мартинца Пѣшковича и его двох братовъ найма ѡлешка а Сидора и по | вѣдил перед нами штож тот Марцинец з братьею своею слѣжбу нам ѡднѣ панцир | ную слѣживали. И мы емѣ того ч(ε)л(о)в(ε)ка Мартинца дали зъ его братьею | и со всеми землами пашными, и бортными. П(и)сан ѡ Вилни июнь | 2 день индиктъ 1.

Прави: гет: наш: брас: ивен: кнз: Кос: Иван: |
ѡстроз: мар: двор: наш: мѣр: иѡн: пан: Григ |
Ст: ѡст: мар: наш: слон: пан: лит: Бог: Хреб: |
мар: наш: лид: пан: Стан: Петъ

яндшко

Документ 6

1498.06.05.

[Арк. 220]

Потверженє князю Костантинѣ ѡстрозкому на двор в мѣ | стѣ Луцкомѣ
атачиковский и фолварокъ зо млыномѣ

Самъ Александръ

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ хто на него посмотрит а любо
чтѣчи | его вслышит комѣ будетъ потребъ того ведати. Бил намъ чоломъ
гетман нашъ | наместникъ браславский, звингородский и веницкий князь
Костантинъ Ивановичъ | ѡстрозский што есмо дали емѣ двор жидовский в
местѣ Луцкомѣ найма ата | чиковский и фолварокъ его з дворцомъ и съ
хмелникомъ, и ставъ нашъ со млыномъ | што есмо емѣ дали на юровици. И
просил насъ абыхмо тотъ его двор и подворъ | ника его вызволили ѡт платов
местьскихъ и ѡтъ подводъ и ѡтъ работы | городовое. Ино мы з ласки наше
то вчинили тотъ его дворъ атачиковъ | ский и подворника его вызволили | ѡт
всихъ платовъ местскихъ и ѡтъ подводъ, | и ѡтъ работы городовое. Тежъ билъ
намъ чоломъ абыхъмо тотъ дворъ атачъ | ковский и фолварокъ его з дворцомъ и
съ хмелникомъ, и ставъ нашъ со млыномъ | на юровици потвердили ему на-
шимъ листомъ навечность. Ино мы тотъ его | двор атачиковский в местѣ Луц-
комъ и фолварокъ его з дворцомъ и съ хмелникомъ | и ставъ со млыномъ, и со
всимъ с тымъ што к томѣ двору и к томѣ фолваркѣ | слѣшаетъ потвержаемъ
симъ нашимъ листомъ вечно и непорушно ему само | мѣ и его жонѣ и ихъ детемъ
и на потомъ бѣдѣчимъ ихъ счадомъ. Воленъ ѡнъ тотъ | двор и фолварокъ з дво-
рцомъ и съ хмелникомъ, и ставъ со млыномъ продати | и ѡтдати, и заменити,
и къ церкви записати, и кѣ своемѣ лепшомѣ и вжи | точномѣ ѡберѣнѣти какъ
самъ налепей роздѣючи. А на твердо | стѣ того и печать нашѣ казали есмо
привесити к семѣ нашомѣ ли | стѣ. П(и)санъ ѡ Вилни в лето 1498 июнь 5 день |
индиктъ 1.

нанѣшко

Документ 7

1499.03.26.

[Арк. 240]

Привилей панѣ Кмитѣ Александровичѣ | на село Коростешово а на дан-
ники | ѡ Житомирскомѣ повете

Самъ Александръ божью м(и)л(о)стью

Биль намъ чолом пан Кмита Александровичъ и просил в насъ села в Жи | томирскомъ повете найма Коростешова и данниковъ наших Гврина | а Ва-
сила и их товаришовъ, и поведил перед нами штож тыи даньники | дают
намъ дани толко полтрета ведра медѣ а ѡсмь ведерь полю | дья. Ино мы тое
село Коростешово и тых даньниковъ Гврина а Ва | сила и их товаришов емѣ
дали со всеми ихъ землами и зъ данью, | и со всимъ с тым што здавна к томѣ
селу Коростешову слѣшало. | П(и)сан в Вилни мар(т)(а) 26 день индиктъ 2.

кандшко писар

Документ 8

1501.04.18.

[Арк. 380]

Потверженъе Ивашкѣ Антоновичѣ | на село Дешковъцы в Веницкомъ по
| вете вечностью

Александръ божю м(и)л(о)стью

Биль намъ чоломъ дворенин нашъ Ивашко Антонович а вказывал |
перед нами лист небожъчика кн(а)зя Семенов Александровича, ино в ли |
сте том |стоит штож дал был слѣзе своемѣ Михну село в Веницкомъ повете |
найма Дешковцы и егож ѡтчину, и поведал нам ижъ в того Михна три доч |
ки было. Ино ѡдну дочкѣ ѡн понал, а дрѣгую замуж ѡтдалъ и вено ей с то-
го | села и выправу далъ, а третяя дочка его з божего допѣщеня не моуна | и
того сн села емѣ ѡдступилаѡ, а ѡн маєт ее ховати и кормити до ее жи | вота.
И бил намъ чоломъ абыхмо емѣ тое село подтвердили нашим листом. | И мы
тое село Дешковцы подтверждаемъ симъ нашим листомъ вечно [Арк. 381] емѣ
и его жоне и их детемъ и потомъ бѣдѣчимъ их счадомъ со всим | с тымъ
што к томѣ селѣ здавна прислухаѣт нехай ѡн тое село дер | жит, а намъ с
него службу служит. И на твердость того и печат нашу | казали есмо при-
ложити к семѣ нашому листѣ. П(и)сан в Вилни | в лето 1501 м(е)с(а)ца
април(а) 18 день индикт 4.

Документ 9

1502.08.18.

[Арк. 419]

Андрею Пращовскомѣ на селище Трыбесы в Житомирскомѣ повете

Александрѣ божю м(и)л(о)стью корол полский великий княз

Наместнику житомирскому пану Дмитрѣ Александровичу. Бил намъ | чоломъ земенинь житомирский Андрей Пращовский и просил в нас | селища пустого в житомирскомѣ повете найма Трыбесов, и пове! дил перед нами ижъ то замъку нашому нешкодно естъ. А и ты за ним ѿ том | еси до насъ писал ижъ то такъ ей какъ ѿн в насъ того просит ино коли так | естъ какъты за нимъ до насъ писал, и мы емѣ тое селцо Трыбесы дали | со всимъ тым што к тому селцѣ слушало и какъ къ замъку нашому то | держано было, и ты бы емѣ в то селище ѡвязане даль. П(и)санъ | в Менску август 18 день индикт 5.

Прав: мар: двор: наш: мер!
и ѡтен: кнз: Мих: Лвов

Документ 10

1506.01.28.

[Арк. 502]

Ивашкѣ Гощскомѣ на чоловека воврѣчомъ

Александрѣ божю м(и)л(о)стью

Наместнику врѣцкому пану Сеньку Романовичу. Биль намъ чо | ломъ дворенинь нашъ Ивашко Богдановичъ Гощский, што | дали есмо небожьчику панѣ Быку Александровичу чоловека | нашего воврѣчемъ найма Мартинца Пупьковича и его братью Ѱле | шка а Сидора. А какъ пана Быка татарове вбили и ѿнъ пональ | за себе дочьку его и имениа его вса третая часть ему са до | стала по той девъцы. И биль намъ чоломъ абыхъмо емѣ ѡдно | му з ласки нашео того чоловека Марьтинца и зъ братьею дали | кроме иныхъ детей Быковыхъ. Ино мы вбачивши ижъ есмо | того чоловека пану Быку не на вечность были дали и з ласки | нашео за его к намъ верную

и пильнѣю службу того человека Мар | тинца и зъ братьею дали есмо вечно ему и его жоне и ихъ детем | из землею пашною, и бортною, и съ сеножатыми, и со всимъ с тымъ | што тыи люди здавна заведывали и въ держаньи были ав | вазати его в то послали есмо дворенина нашего Бокѣя. П(и)сан | в Люблине ген(в)(а)(р)(а) 28 день индикт 9.

- ¹ Див., наприклад, основні праці з проблеми: Papée F. Aleksander Jagiellończyk. – Kraków, 1999; Wyd. II. – 123 s. (перше видання побачило світ у Кракові 1949 р.); Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995. – 256 s.; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.; Ї ж. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.; Baczkowski K. Wielka historia Polski. T. 3. Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506). – Kraków, 1999. – 327 s.; Błaszczak G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569. – Poznań, 2002. – 336 s.
- ² Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – С. 342.
- ³ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 884+С+VI с.
- ⁴ Русина О. Сіверська земля... – С. 150-152.
- ⁵ Див., наприклад, його праці: Михайловський В. Земельні надання Владислава II – джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Молода нація. – К., 2000. – №1. – С. 246-264; Його ж. Чотири надання для родини Гинковичів (20-ті – 40-ві рр. XV ст.) // Молода нація. – К., 2000. – № 4. – С. 129-133; Його ж. Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411-1430-х роках: надавча політика у світлі документів // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К.-Львів, 2004. – С. 110-128.
- ⁶ Див., наприклад: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523-1560 г.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. – Менск, 2003. – 167 с.; Метрыка ВКЛ. К3. 44. = Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559-1566) / Падрыхтаваў А.І. Груша. – Менск, 2001. – 229 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522-1552). – Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000. – 312 с.: іл. 8.
- ⁷ Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С. 16.
- ⁸ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 217-218.
- ⁹ Там само. – Арк. 128.
- ¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440-1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, „Žara“, 1998. – P. 80-81.
- ¹¹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 220.
- ¹² Там само. – Арк. 109.

¹³ Там само. – Арк. 209-210.

¹⁴ Там само. – Арк. 194.

¹⁵ Там само. – Арк. 101.

¹⁶ Там само. – Арк. 193-194.

¹⁷ Там само. – Арк. 178-179.

¹⁸ Там само. – Арк. 110.

¹⁹ Детальну інформацію про Волинську та Київську уставні грамоти див.: Вашук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2004. – № 1. – С. 90-101.

²⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 160.

²¹ Там само. – Арк. 380-381.

²² Там само. – Арк. 122-123.

²³ Там само. – Арк. 103.

²⁴ Лише із запровадженням у ВКЛ повітових земських та городських судів в результаті судово-адміністративних реформ 1564-1566 рр. та введенням в дію Другого Литовського Статуту така потреба відпала, і достатньо було зробити запис про здійснення трансакції до земських або городських актових книг (Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129-138).

²⁵ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 107-108.

ОКСАНА РОМАНОВА

НАРОДНЕ РОЗУМІННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ “ПРАВЕДНОСТІ” ТА “ГРІХОВНОСТІ” (НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ XVIII СТ.)

Сприйняття гріха та благочестя українським соціумом в його високій культурі (а саме в творах церковних діячів, проповідях) вже привертало до себе увагу дослідників¹. Проте, наскільки ці високі ідеали, виражені в проповідях, впливали на свідомість простих прихожан? Як сприймала основна маса (те, що прийнято називати в історії, за вдалим висловом А.Я. Гуревича², “безмовною більшістю”) суть гріха та благочестя?

Пропоноване читачам дослідження, зроблене на основі вибіркового аналізу справ церковних судів XVIII ст., безумовно, не може претендувати на всеохоплююче окреслення народної побожності та ставлення до гріха всього суспільства. Проте, на наш погляд, воно дозволяє відмітити основні тенденції, які більш чи менш виразно простежуються в більшості аналізованих справ, що дає можливість зробити припущення про їх типовість для тогочасного суспільства.

Для більшості давніх суспільств з їх колективною свідомістю, незалежно від релігійних вірувань, відоме переконання, що не явлений, прихований гріх (чи порушення табу) тягне за собою покарання як на самого порушника/грішника, його рідних і близьких, так і на все суспільство, в якому він живе³. І хоч уявлення про недозволені вчинки в різних соціумах змінювались в залежності від їх суспільного та культурного рівня розвитку (від простих заборон вживати певну їжу до дозволу вбивати небажаних немовлят), проте незмінним лишається прагнення соціуму або покарати, виправити порушника, або ж відокремитись від нього, виштовхнути його із своїх рядів як особу, яка своїми вчинками може накликати лихо на всю громаду.

Традиційне середньовічне суспільство, що базувалося на християнському вченні, цілком розділяло такі уявлення про колективну відповідальність за гріх окремих членів соціуму (згадаймо біблійні сюжети про Содом і Гомору, Ноев потоп). На теренах середньовічної Русі таке вірування народу відображено, скажімо, в проповідях Серапіона (XIII ст.) *“Все Бог творит яко же хоцет бѣды или скудости посылает за грѣхи наша и наказая нас приводя нас на покаяние”*⁴. Ці ж вірування збереглись в народі і до початку XVIII ст. Так, указ Київської духовної консисторії від 1719 р., виданий, на

думку А. Маркевича, в циклі заходів по попередженню епідемії, що наближалась, забороняв вечорниці, кулачні бої як гріховні ігри, та приписував усім дотримуватись норм благочестя, ходити в церкву та сповідатись, аби Бог їх помилував⁵.

Традиції середньовічного законодавства передбачали колективну відповідальність громади за злочин, що стався на її території (звичай вести слід в Литовських статутах, а в разі не виявлення винного штраф мала платити вся громада), та звичай виволання злочинця, який таким чином ставився поза законом⁶. Згадаємо тут і звичаї копних судів, традиції громадського контролю за мораллю співгромадян⁷.

Проте в новий час з його просвітницькою ідеологією відбувається поступова заміна колективістської свідомості на індивідуальну. Тепер кожен несе індивідуальну відповідальність за скоєні вчинки як в цьому світі (в законодавстві з'являється норма, що діти не повинні відповідати за гріхи батьків), так і в потойбічному, що приглушує громадську увагу до гріхів окремих індивідів (в цей час починають занепадати традиції громадських судів над порушниками суспільної моралі).

Проблема народної побожності в світлі ставлення до святинь заслугоує на окреме дослідження, тож в даному випадку зосередимо увагу на розумінні суті гріха як відхилення від загально-християнських норм.

Характерною рисою народної релігійності є поклоніння чуду (через вшанування чудодійних ікон, що межує із ідолопоклонством)⁸ та різним магичним засобам (у формі візитів до знахарів і цілителів), до яких вдаються всі⁹. Для Якова Маркевича, який залишив нам свій безцінний "Щоденник", одягання талісману є такою ж значущою подією, як і сповідь, народження дітей чи одруження родичів, принаймні, він лишає про це рівнозначні відмітки в своїх записах¹⁰. Мазепа, вирушаючи в похід, іде на поклін до чудотворної ікони в Чернігові¹¹. До знахарок приходять багато народу, незважаючи на заборони священників¹², а інколи і самі священники¹³. Причому, знахарі не вважали своє ремесло гріховним, а тим більше ті, хто до них звертався. Аби мати добробут, прибуток чи якісь інші блага, люди вдаються до магії, навіть не замислюючись про гріховність подібного заняття. Суспільство досить спокійно на це реагує, допоки це не стосується його благополуччя. Серед судових позовів у справах про чари ми зустрічаємо великий відсоток таких, що відкривалися за ініціативи осіб, які "потерпіли" від злих чар; зрідка трапляються доноси на осіб, які хоч і займаються магією, але від їхньої діяльності явно потерпілих немає (зазвичай, це випадки, коли про чари згадують як контраргумент при вирішенні якихось інших справ: київський військовий поселенець Мартин Шефер звинувачує у чарах свою дружину, бо хоче роз-

лучитись з нею¹⁴, на шинкарку Ліпчиху донесла її служниця, яка не отримала обіцяної винагороди¹⁵). Повністю відсутні доноси (скарги) суспільства на заняття знахарською практикою, як і суди, навіть церковні, виявляються цілком байдужі до згадок про безіменні чари. М.Сулима наводить ряд прикладів, коли в Київській духовній консисторії (далі – КДК) при розгляді справ про розлучення з причини нездатності чоловіка до сімейного життя, посилення робилось на порчу, яку хтось навмисне на цього чоловіка наслав¹⁶, а консисторія лишала ці заяви без уваги і навіть не намагалася розслідувати.

Для прикладу: міщанин Іван Кулбаченко свій поспішний шлюб на багатій, але старшій за нього вдові Ефросинії, яка до того ж доводилась йому духовною родичкою, виправдовував тим, що буцімто таке несправедне одруження *“учинилось чрез волшебство неякойсь бабы кротовской, а имени ее неведает, понеже она Ефросиния в село Кроты всеконечне ездила, помощи от бабы в своем намерении просить”*¹⁷. Висунув він це звинувачення проти колишньої дружини через два роки після одруження, лише після того, як зрозумів, що його шлюб по розрахунку видався невдалим, Ефросинія хоче дійсно з ним розлучитись і тим самим позбавити його своїх грошей, причому вона назвала як причину для розлучення приховане свого часу *“духовне родство”* – тобто, тепер замість бажаних грошей Іванові грозила кара за грубе порушення церковних норм. І хоч Ефросинія не заперечувала сам факт своїх поїздок в с. Кроти, правда, з торговою метою, а названа баба кротівська славилась в окрузі своїми магічними заняттями¹⁸, проте ніхто в суді навіть не спробував перевірити факт застосування чарів при укладенні цього шлюбу.

На Агафію Ліпчиху, яка займалась чарами для покращення свого добробуту, хоча ніхто від цього і не постраждав, донесла її служниця, Агафія Никонівна, яка, між іншим, була головною виконавицею магічних засобів, як того навчала її Ліпчиха. Причому, вона здійснила донос через два місяці після самого факту чарів (чарували 12 липня, а донос датується 22 вересня 1760 р.). Основною причиною, що побудила Агафію Никонівну донести на Ліпчиху, а заодно і на себе, була невплата їй обіцяного за співучасть у чарах дарунка (*“две штуки китайки”*, які обіцяла купити їй Ліпчиха)¹⁹. Причому, служниця добре розуміла гріховність подібної справи, оскільки доносила за умови відсутності прямо постраждалих. Тож для Агафії Никонівни участь у гріху – чарах (з візитом вночі на цвинтар по землю) за певну плату є прийнятнішою, ніж страх гріха. Причому, суд зважив на її причетність до цього і прийняв куди суворіші міри до неї, ніж до шинкарки. Чоловік Любки Гончарки, ще однієї учасниці ліпчишиних чарів, дізнавшись про заняття дружини, побив її²⁰. Досить своєрідно повелась в цій ситуації сама Любка

Гончарка – вона, за проханням Лїпчихи, вночі пішла на цвинтар, де, виконавши ряд магїчних обрядів, принесла землю з “*гробовища*”. Назавтра ж, дізнавшись, що Лїпчиха просила Прохора посипати цією землею там, “*где правитель ходит*”, сварилася на нього, вибила землю і сказала: “*нехай де сам тое посипает, кому треба*”²¹. Як бачимо, в її розумінні, допоки немає конкретної жертви, заняття магїєю не було страшним гріхом.

Дуже показовим в плані поєднання магїчної свідомості та народної релїгійності є свідчення середини 60-х рр. XVIII ст. селянки Катерини Іванової, правда, жительки Ярославської губернії, яке наводить Олена Смілянська. Ця жінка на допиті в Консистерії детально оповідала про всі обставини свого десятирічного знайомства з двома дияволами, але наголошувала, що на протязі всього цього часу вона регулярно сповїдувалась і причащалась, і на ніч молилась, і навіть читала молитву “господи помилуй” при кожній зустрічі з дияволами і ніякого спротиву від них цьому не зустрічала²². І хоч згодом вона призналась, що все на себе вигадала, не витримавши побоїв на допиті, але характерним є відсутність в її свідомості розуміння неможливості поєднувати знайомство з дияволом і сповідь та молитву. Подібне ж нерозмежування святого (церковного) і нечистого (диявольського) ми спостерігаємо і в справі про нібито очарування дружини полковника Часника її дворовими (1757 р.). На допиті в полковій канцелярії одна із звинувачених, Катерина Іваненкова, свідчила, що вона нібито дійсно „*портила*” названу пані полковникову різними магїчними засобами (причому, їх описи цілковито співпадають із відомими із етнографічних джерел XIX–XX ст.). Навчалась же вона відьомського ремесла від своєї матері, Марії Сліпої, яка також проходить як обвинувачена в справі, та баби Евдокії Трубихи. Остання нібито показувала Катерині “*духа неприязненна*”, який являвся їй “*собакою черною куцою, в коего язык болший красний із рогами*”. Катерина ж повинна була “*его содержать в среднем перстѣ*”. При цьому баба Трубиха нібито навчала: “*и тем перстом не крестись, а крестись чрез его трома ж перстами*”²³. І хоч в канцелярії Кирила Розумовського Катерина зізналась, що все вигадала “*с нестерпеливости великого бою*”²⁴, проте показовим в даному випадку є все теж неусвідомлення народом несумісності святого (молитва і хрест) та гріховного (в формі спілкування з демонами).

Іншим вираженням подібної нерозбірливості є приклади народної поборності з точністю до навпаки. Так, мешканка Чернігова “*Авдотья Исакова дочь*”, що прийшла на поклоніння до місцевої чудотворної ікони, молилася за те, щоб Господь покарав чоловіка, який незадовго до того її побив (1724 р.)²⁵. Щоправда, за легендою, жінці від цього раптово стало погано в

церкві, допоки її не омили святою водою з ікони. А наступного дня, вже після відкриття на сповіді причини цього випадку через неблагочестиві думки, Авдотья померла. Взагалі, судячи з етнографічних даних XIX-XX ст.²⁶, подібна форма побожності характерна для українців. Принаймні, нам не вдалося відшукати спеціальних замовлянь-порч, звернених до диявола (як то бачимо в Росії)²⁷ чи навіть до демонів (найпоширеніше в білорусів)²⁸. Всі порчі на Україні здійснюються в церкві і при зверненні за допомогою в цій справі до християнських святих, що вилилось в народній свідомості уже в XX ст. в уявлення, що *“ворожка молитву читає – Бога прося, щоб він їй поміг зробити лихо, наслати якусь заразу, і та молитва іноді нападає на людину”*²⁹.

Після такого бодай схематичного окреслення релігійності народу зосередимо увагу на розумінні суті гріха та оцінки людьми XVIII ст. його місця в своєму житті. *“Волимо вже за гріх терпиту у Бога кару, ніж встид між людьми мити”*, – говорить жінка кінця XVII ст., яка вбила свою позашлюбну дитину³⁰. *“Од Бога гріх, од людей сором”*,³¹ – вторить їй тогочасне народне прислів'я. А інші додають: *“однаково не причащаться”*³², *“хоч грішно, аби потешно”*³³; *“хто людей не слухає, той и Бога не боїться”*³⁴, *“знайде свадьба сорочку”*³⁵. Як бачимо, тут акцент у розумінні гріха робиться саме на сприйнятті оточуючим світом, на думку людей чи власний комфорт, але без будь-якого замислення про потойбічне воздаяння за гріхи. Гріха в розумінні неугодної Богу поведінки для цих людей не існує – є лише банальний осуд людей (*“знайде свадьба сорочку”*), якого не можна уникнути.

Такі ж настрої ми бачимо і в судових справах. Так, служитель лубенського полковника Апостола Ілья Човпило, який двічі писав розписки про віддачу душі дияволу, перший раз написав її, аби позбавитись від сорому, так як дівка безпричинно (а чи дійсно безпричинно?) обвинуватила його в прижитті від нього дитини³⁶, – тож для Ільї людський осуд куди страшніший за гнів Божий і потойбічні муки. Інший приклад: 1751 р. биковський житель Михайло Гладкий звинувачувавсь у краді, тож аби суд був милостивим до нього, написав лист до трьох дияволів³⁷.

Тетяна Бойківна, маючи насильно блудні стосунки з попом, мовчки це зносила. Більше того, коли піп пообіцяв видати її заміж і *“не оставити”*, при умові, що вона в суді перекаже всю вину на Тимоша Гиренка³⁸, вона погодилася, бо для неї важливо було виправдатись, приховати свій сором через шлюб і вже в останню чергу покарати винного. До останнього вона вдалася лише після того, як піп прилюдно її образив, вигнав з церкви і назвав недо-

стойною. Тож її запізнілий позов до суду – це не стільки пошук справедливості, скільки спосіб очистити свою репутацію в очах громади.

У 1749 р. київська вдова Февронья Крачкова звернулася до КДК із скаргою, що парафіяльний священик Іосиф Княгинецький безневинно, за твердженням Февронї, вигнав її із церкви і заборонив і надалі їй та її дочці приходити до неї. Священик, виправдовуючись, пояснював, що буцімто сталось непорозуміння – він не виганяв і тим більше не забороняв Февронї з дочкою відвідувати церкву, а лише передав прохання пані майорші, щоб вдова з дочкою не ставали в церкві поруч з нею, *“ібо де нельзя за ними на себѣ креста положить и поклониться”*. Разом з тим, після відкриття справи за позовом Февронї в КДК, Іосиф Княгинецький поспішив передати вдові, аби сміливо приходила до церкви. Проте, отримавши бажаний дозвіл, замість того, щоб після піврічного відлучення від церкви поспішити скористатись можливістю сповідатись і причаститись, що було основним аргументом позову, Февронья продовжувала наполягати на роз’ясненні їй причин такого вчинку священика або ж привселюдному його вибаченні³⁹. Тож для неї відлучення від церкви страшне було не стільки як неможливість спілкування з Богом (те, що священик обминув її будинок із різдвяною молитвою, вона перенесла спокійно), скільки як сором за прилюдне вигнання.

Дуже курйозна справа розглядалась спочатку в Варвинській сотенній канцелярії, а потім була передана до Київської духовної консисторії. В червні 1742 р. жителька с. Леляків Прилуцької протопопії Ірина Демиденко звернулася до отамана Варвинської сотні з жалобою на свого дівера Стецька Дмитренка, який *“називає її непрадною”*, тобто вагітною. А так як чоловік Ірини, леляківський козак Кирило Демиденко, залишивши дружину в селі, пішов на Дон (щоправда, не уточнюється як давно), то звинувачення у *“непрадності”* автоматично означало звинувачення у нецнотливості. Отаман Юрко Філоненко, завівши справу в сотенній канцелярії, аби довести факт наклепу без довгих розборок, велів оглянути Ірину старим жінкам, які і підтвердили факт вагітності. Тож замість сподіваних вибачень за наклеп Ірина була взята під арешт і на допиті в сотенній канцелярії зізналась, що таки зогрішила одного разу з Конрадом Демиденком, двоюрідним братом її чоловіка. Тож до звинувачення в блуді додалось ще й кровозмішування – а це вже тяжкий злочин з точки зору церкви, чому справу і було передано на розгляд в Київську духовну консисторію⁴⁰. Показовим в цій справі є те, що жінка, знаючи за собою такий тяжкий з позицій християнської моралі гріх, все таки наважилась подати до суду *“за наклеп”*, чудово розуміючи, що це не так. Не відчуваючи за собою вагітності, і, отже, сподіваючись, що все ми-

неться, для неї важливим є зовні очистити свою репутацію в очах односельчан.

У цьому контексті згадаємо приклади свідомо неширої сповіді, коли люди воліють замовчати певні гріхи, аби лише не підірвати своєї репутації⁴¹, та непоодинокі випадки фальшивих свідчень та клятв у суді⁴², що зайвий раз підтверджує, що для людей XVIII ст. вигоди земного життя перебивають страх перед потойбічним світом – про нього вони просто не задумуються всерйоз. Для прикладу: давши свідчення “в самую суцую правду под судом Божиим” 5 травня 1744 року, Стефанида Михайлиха (мати Човпили) змінює свої показання на очній ставці із сином 8 серпня 1744 року – не великий же у неї страх Божого суду. До речі, задіяний у цій же справі Семен Ворожбит також свідчив “под судом Божиим” і на очній ставці продовжував заперечувати всі представлені йому звинувачення – хоча причетність його до розглядуваних справ очевидна⁴³. Піп Курилов, незважаючи на очевидність його вини, “в том ежели по законам дозвоительно будет и желаемую истицею присягу исполнить обязуется”⁴⁴. Нам зустрівся лише один випадок, коли монах Савватій відмовився підписати свої свідчення, бо там “много де лишнего написали чего де он и не говорил”⁴⁵. Всі ж решта свідчать “в самую суцую правду”, причому, подають взаємовиключну інформацію, та “готові на том і присягнуть”, незалежно від того, що їхня вина є очевидною. Причому, ці формулювання, гадаємо, не слід однозначно списувати на стандартний канцелярський формуляр, так як свідчення різних осіб навіть в одній справі, мають різні формулювання⁴⁶. Показово також, що неграмотні, наскільки можна судити із матеріалів судових справ, зазвичай свідчать дійсно праведно, хоча і на шкоду собі⁴⁷, в той час як освічені все частіше вдаються до фальшивих присяг заради корисливих інтересів⁴⁸.

Так, піп Курилов, що в 1777 р. обвинувачувався одразу по двох справах в згвалтуванні, прохаючи майора Волкова дати фальшиві свідчення на його користь в суді, повчав при принесенні очисної присяги, як потрібно поводитись, аби лжеклятва не була в гріх: “я де знаю как присягать по прочтении присяги в какой бы силе прописана она ни была, когда де Евангеліе и крест целовать, то де в мисли нада тогда содержит что виноват, Господи такому то делу, и в том поцеловав Евангеліе и крест, а после приносит покаяние, вить же нужда и закон переменяет”⁴⁹.

Таке ставлення до клятви та очисної присяги, їх частота навіть спонукала суддів обережно вдаватися до такого судового аргументу як присяга, аби не множився гріх. Ворожбита Семена, вину якого не могли однозначно довести (1744 р.), вирішили відпустити з-під варті на волю Божу, але не допустити його до очисної присяги, “дабы он яко простолудин и невозможий

разсудити важности присяги клятвопреступления неучинил пристойнее есть оное дело передать воли Божией...⁵⁰. “Понеже по моему нижайшему усмотрению священник села Гужовки Ічанской протопопи Григорій Леонтів небезсумнителен по делу его в Духовной консистории имеющемуся з доносу девки бывшей в него в наймах, дабы он ежели доведется до совести присяги не учинил...”, – спішив попередити консисторію ічанський протопоп Петро Полянський⁵¹.

В контексті такого безпечного ставлення до клятви зовсім не видається дивним, що люди з корисливою метою вільно викривлюють будь-яку інформацію, яка може мати для них вирішальне значення. Для прикладу: Мартин Шефер (1767 р.), аби отримати дозвіл на розлучення з дружиною, вдається до різних вигадок, як то “*непорядочное житие*”, чари. Причому він не зміг довести вину своєї дружини – швидше за все він це вигадав, знаючи норми закону, які можуть слугувати причиною для розлучення⁵².

Горлянки, аби отримати дозвіл на бажаний для них, хоч і заборонений з точки зору церкви, шлюб їх дочки з духовним родичем, посилають до консисторії завідомо фальшиву інформацію про родинні стосунки обох сімей⁵³. Причому, в останньому випадку цікаво простежити, як ці люди щоразу змінюють свої свідчення, посилаючись на “забуття”⁵⁴ якихось обставин їх життя заради отримання бажаного дозволу. З іншого боку, вражає їх наполегливість у прагненні таки отримати вигідний для них, але заборонений церквою дозвіл (вони відшуковують укази, приклади із минулого (указ про грека Ликанорова⁵⁵, якому дозволили одружитись на кумі⁵⁶)). І нарешті, хоча консисторія і заборонила вступати Ульяні Горленко з Андрієм Маркевичем в шлюб як “*состоящим в близком духовном родстве*”⁵⁷, в ході слідства з’ясовується, що, не дивлячись на загрозу “*Божого и архиерейского неблагословения*”, Ульяна все таки вагітна, тож додатковим аргументом на те, щоб отримати дозвіл на цей шлюб, є страх сорому за народження дитини без шлюбу⁵⁸. Страх же за порушення церковних норм відступає перед цим страхом сорому на другий план.

Дуже показовою, гадаємо, в плані зміни традиційних народних вірувань, притаманних для середньовічного суспільства, що неявлений, непокутуваний гріх тягне за собою нещастя⁵⁹, на більш модерне і прагматичне відношення до суті гріха, який перестає бути таким, як тільки вдається його приховати від суспільства⁶⁰, є вже згадувана справа про розлучення Івана Кулбаченка та Ефросинії Якимівни, яка розглядалась КДК в 1749 р. Вже не молода, але багата Ефросинія Якимівна покохала молодого Івана Кульбаченка, тож як тільки овдовіла, навіть не витримавши передбачені для трауру півроку, поспішила одружитись з ним (1746 р.). Коли її рідні вказували на

незаконність цього шлюбу, так як вона з Іваном були близькими духовними родичами, Ефросинія грубо відповідала: *“что тебе за дело. ти мовчи. знает то отец и мати”*, і на сповіді ні перед вінчанням, ні згодом про це *“некогда не исповѣди не объявляла, не вменяючи то себе за грех”*⁶¹. В справі ще фігурують 13 рублів, які вони заплатили за вінчання. За твердженням Івана, це була плата за те, що піп мав покрити їхній гріх, а за словами священників – за те, що Ефросинія вступила в шлюб, не дочекавшись навіть півроку з дня смерті першого чоловіка. Коли ж такий шлюб не приніс очікуваного щастя, почались сварки, то свекруха Ефросинії сказала: *“то может де битъ за тѣм, что в кумовсве повенчались”* (між іншим, вона знала про перешкоду для шлюбу, але також весь час, допоки невістка не подала до суду, мовчала). Тепер вже Ефросинія іде на сповідь і сама оголошує духівнику свій гріх. Той заборонив їй жити з чоловіком і велів звернутись до *“преосвященного”*, що жінка і зробила⁶². В суді Іван Кулбаченко (писемний) ще намагався виправдовуватись, доводячи, що бучімто до весілля ні від кого не чув, що вони є родичами, потім – що про це знав священник, але не заборонив. Ефросинія Якимівна ж щиро в усьому зізнавалась, навіть не намагаючись виправдовуватись. Як бачимо, неписемна Ефросинія, як і її свекруха Евфимія, спробували переступити через традиційне ставлення до гріха, який від Бога не сховаєш, піддавшись на спокусу переваг земних вигод. Проте, коли зіткнулись з проблемами, старі переконання і Божий страх взяли гору над їх прагматичними розрахунками – якби Ефросинія не звернулася сама до суду з заявою про свідомий вступ в незаконний шлюб, ніхто б ніколи так і не здогадався, що тут є якість перепони, і вони не були б покараними (на всіх задіяних в цій справі осіб була накладена дев'ятирічна заборона сповіді і причастя, як того і вимагають Правила Святих Отців)⁶³.

Наведемо інший, і як на нашу думку, досить яскравий приклад протистояння традиційно-християнської і новочасно-раціональної свідомості, які перехрещуються в українському суспільстві XVIII ст. В 1755 р. моровський ієрей Тарасій скаржився в КДК, що його прихожанин, писар сотенний моровський Артемон Корнецький, цього року не сповідався у Великий піст, а на умовляння попа таки сповідатись після повернення з *“отлучки”* (спочатку Артемон сказав священнику, що сповідався на стороні, а коли той з'ясував, що це не так, відповідав: *“ты де мене не принудишь, схочу стану говѣть, а схочу не стану. мой де і командир бунчуковий товарищ Бурковскій не говел”*⁶⁴. В даному випадку мова йде уже не стільки про відмову від сповіді в своєму приході, як своєрідний протест проти спроб прикріпити людей до

приходу, масові приклади чого ми спостерігаємо на межі 30–40-х рр. XVIII ст., коли відповідні норми закону (1737 р.) були поширені на Київську єпархію), скільки відверте ігнорування потреби очистити свою душу перед будь-яким священиком (аби той відстав, Артемон бреше, що сповідався на стороні). Посилання на авторитет свого “начальника”, здається, є свідченням данини “моді”, коли відмова від будь-якої сповіді, порушення загальноприйнятих норми і тим самим демонстрація своєї зневіри в Божий гнів розглядається як виклик нового часу (епохи розуму) середньовічному суспільству з його теоцентричними догматами.

Якщо простежимо динаміку позовів про розлучення, дозволів вступити в другий шлюб (або ж самовільного співжиття без церковного благословення), то неважко помітити, що люди в цьому питанні мало переобтяжували себе роздумами про гріховність подібних стосунків. Якщо вдавалось будь-якою ціною отримати бажаний дозвіл чи приховати від влади незаконний шлюб, люди почувались цілком комфортно⁶⁵.

Показово, що люди, знаючи про перешкоди, які не дозволяли їм одружитись законним чином (бо є живі подружжя, вони є близьким родичами), втікаючи з своїх домівок, все ж воліють повінчатись, хай навіть обманувши священика чи заплативши йому значну суму грошей⁶⁶, ніж жити в чужому краї невінчаними⁶⁷. Для народу церковне розрізнення блуду (як гріха плоті) та перелюбу (гріх плоті та кража чужого)⁶⁸, що є більш тяжким гріхом, набуває своєрідного відтінку: жити невінчаним (класичний блуд чи перелюб, які не розрізняються чітко народом) – то більший гріх, аніж вінчаним, але незаконним шлюбом. Ярмоленко, проживши з невінчаною та ще й другою (за життя першої) дружиною 28 років і приживши з нею восьмеро дітей, за його словами, “*намерен был он Ярмоленко будущей весни пошедши в Киев и тамо исповедавшись, реченную блядь уже бросить...*”⁶⁹. Для нього, принаймні формально, названа дружина так і не перейшла в статус законної, в той час як для Матвія Коваленка, що вже третім шлюбом, з підкупом і неправдивим свідченням для священика, все таки повінчався з Марією Олфіривною (кожен з них був одруженим)⁷⁰, – стосунки між ними прирівнюються до законного шлюбу.

Сам факт вінчання будь-якою ціною (фальшиві свідчення, підкуп попа) в народному розумінні узаконює ці стосунки і позбавляє їх ореолу гріховності. Для прикладу, Омельян Тищенко, батько Ефросинії Черненко, яка за довгої відсутності свого чоловіка вступила в другий шлюб і вже мала від того двох дітей, просив у Консисторії лише гарантії, щоб після повернення дочки першому чоловіку, той її не ображав. Іван Черненко, повернувшись після 12-річної відсутності і дізнавшись, що його дружина вдруге одружилась, між

іншим, за порадою його ж, Івана, родичів, лише вимагає повернути дружину⁷¹. Тобто, тут спір іде не на рівні засудження чи покарання дружини, яка вступила в другий шлюб при живому чоловікові без достовірних даних про його загибель, як того вимагають правила Святих Отців, тобто визначення міри гріха жінки, а на рівні моє – не моє, тобто суто прагматично-власницькому, навіть без спроб покарати дружину за такий “гріховний”, з точки зору церкви, шлюб (непоодинокі приклади, коли дружина просить помилувати її непутьового чоловіка за блуд, або чоловік просить повернути йому невірну дружину без акценту уваги на гріховність її вчинку).

Враховуючи, що були випадки, коли люди по 20 років жили в заборонених шлюбах, ми можемо зробити припущення про досить лояльне ставлення суспільства до подібних проявів. Суспільство тільки за умови появи зовнішніх збудників починало якось на це реагувати.

Для прикладу, про недостойну поведінку попаді Анни Юскевичевої в молодості і нібито народження нею ще до одруження дитини, яку невідомо куди поділи, згадали лише через сім років (1762 р.) після її одруження із згаданим священиком, коли в того виникла суперечка з місцевим протопопом з приводу досить прибуткової парафії свого батька⁷². До цього ж нікого не хвилювали ні сам факт блуду майбутньої попаді, ні подальша доля дитини, ні навіть те, що вона своєю недостойною поведінкою оскверняє репутацію попа, адже згідно правил святих отців, священик, чия дружина не цнотлива, не має права священнодіяти, допоки не прожене її. Баба Чалая, яка допомагала при народженні, всі ці роки мовчала.

В цьому контексті, коли прагматична вигода ставиться вище над страхом осквернення недостойним священиком, згадаємо масові приклади із судових справ, коли позбавлений священства за той чи інший гріх піп, відправлений до монастиря відбувати покуту, досить швидко звільнявся від заборони священнодіяти по причині, що в монастирі не вистачає ієреїв⁷³.

Левицький наводить справу про народження позашлюбної дитини полтавською міщанкою Настею Цимбалістою в 1690 році. І хоч жінка, що прижила цю дитину за відсутності в її домі чоловіка, спробувала приховати сором, проте сусідки все таки дізнались. Меланька Кованькова, яка була присутньою при народженні і, отже, знала про сором “з перших рук”, тримала це в таємниці, аж допоки через три місяці з дня народження вона не запримітила, що дитина кудись зникла⁷⁴, і лише тоді донесла до уряду про ганебний вчинок Мартинихи Цимбалістої. Показовим в цій справі є народне відношення до гріха: сам факт народження дитини від блуду – це терпимий гріх, не більше як сором, який, незважаючи на свою образу за те, що не запросили її бабити, вона все-таки покривала, а от вбивство дитини – це вже

злочин. Причому, мовчання повитух за умови, що дитина буде жити (наскільки можна судити із відомих нам справ, якщо дитину не збирались лишати в живих, то до послуг бабок не вдавались⁷⁵), є неодмінною рисою всіх справ, що стосуються народження позашлюбних дітей.

Показовим, гадаємо, в плані суспільного ставлення до шлюбної чистоти, як розуміння суті гріха/пороку, є відношення суспільства і самих потерпілих до згвалтування. Характерною особливістю цих справ є велика різниця у часі між подією та подачею позову (від кількох місяців, до двох років). Основна мета, яка спонукала жінок шукати справедливості на своїх кривдників, – це не образа їх гідності, не прагнення покарати кривдника, а намагання отримати з цього максимум визиску. Тетяна Бойківна мовчала про свій сором два роки, допоки піп обіцяв її одружити і “*неоставити*”⁷⁶. І лише коли він її привселюдно збезчестив, за її поняттям, несправедливо, то вона пішла шукати правди. Марфа Брускова подала позов на гвалтівника через кілька місяців (блуд відбувся “*на первой недели великого поста 1775 года*”, позов же датований 13 листопада 1775 р.), лише коли зрозуміла, що завагітніла – до тих пір вона сподівалась, що все минеться⁷⁷. В більшості аналізованих справ про згвалтування позов подавався з різницею у часі від кількох тижнів⁷⁸ до 2-х років.

Дівка Пелагея сміється, що до неї вночі приходив її господар – піп села Гужовки Григорій, але не намагається прийняти заходи для попередження можливого гріха. Вона весело розповідає про це присутнім, і всі без найменшого осуду дружно над цим сміються: “*они смеялись как она об'являла*”⁷⁹.

І лише у випадках, коли жертвою ставали малолітні, спостерігаємо обурення потерпілих та їх рідних⁸⁰. Хоча загальне сприйняття суспільства також лишається досить іронічним: “*побегу де я к Курилову по ленте*” - сміється канцелярист Моряніков, дізнавшись про гріх попа Курилова⁸¹. Безумовно, це можна цілком пояснити карнавальною культурою простонароддя, яка схильна висміювати всі вади суспільства⁸².

В справах про згвалтування відкривається ще одна специфічна риса народної побожності та ставлення до гріха, а саме: в більшості випадків гріх траплявся в піст (навіть з боку духовенства)⁸³. Звичайно, такі відхилення від традиційних норм моралі цілком можна було б пояснити неможливістю певних осіб дотриматись всіх вимог суворого посту⁸⁴, що і спонукало їх до подібних злочинів. Проте новітні дослідження демографів доводять, що люди минулих віків мало переобтяжували себе дотриманням всіх сексуальних заборон, як того вимагала церква, про що свідчать дані про народження дітей по прощесті дев'яти місяців після початку Великого посту⁸⁵. Причому, спо-

відальні книги не фіксують відповідної кількості відлучених від причастя осіб, що побічно підтверджує, з одного боку, звичність цього явища, яке, очевидно, в народі навіть не вважалось за гріх, і, отже, не виносилось на сповідь, а з іншого – лояльність церкви до подібних порушень церковних заповідей.

І ще одна характерна риса в розумінні суті гріха. Злочин/гріх є таким, коли йдеться про християнина. Іновірець чи навіть християнин іншої конфесії (“лях”) не може бути мірилом гріха православного, хай навіть злочин буде очевидний. “*За ляха гріха не буде*” – така логіка лежала в основі злочину, який розглядався 1742 р. в Київській губернській канцелярії. Піп на прізвисько Перехрест, позаздривши на пістолет та одяг ляха Лясковського, підговорив ще двох напарників – підданих Києво-Межигірського монастиря закордонного села Карапишів, які, напоївши ляха та виманивши за село, там і вбили його. Підговорюючи своїх напарників на такий злочин і страшний гріх, піп Перехрест переконував: “*чтоб того поляка убить ибо де за ляха греха не будет*”. Причому, в них вистачило нахабства і відсутності страху Божого настільки, що, домовляючись тримати свої наміри в таємниці, вони приносили хресну присягу: “*і по его Перехреста принужденію целовал імеющійся у него, Перекреста, на шеи образок о том, чтоб о том никому не объявляти*”⁸⁶. До того ж і цю присягу на слідстві в Київській губернській канцелярії вони порушили. Всіх трьох, як польських підданих, під вартою відправили в Польщу⁸⁷.

В цьому контексті згадаємо народні думи, де оспівується слава та героїзм козаків, які обманюють турків (наприклад, „Думу про Самійла Кішку”)⁸⁸. Тож для українського соціуму XVII-XVIII ст. поняття гріха є співвимірне з поняттям *свій* (православний) та *чужий* (іновірний, іноконфесійний). І те, що є гріхом по відношенню до *свого*, може вважатись героїзмом по відношенню до *чужого*.

Підсумовуючи все викладене, відмітимо наступні ключові моменти в розумінні народом суті гріха.

Народна релігійність тримається не стільки на класичних догматах християнства (православ’я), яке навряд чи прості люди можуть чітко відокремити від інших конфесій, скільки на пошуку чуда та підміні загальнохристиянських культів святих місцевими культурами чудодійних ікон, які в народі прийнято іменувати (і ототожнювати) з Богами. Православна церква в умовах відсутності реальної загрози її місцю в суспільній свідомості навіть не намагається приділяти увагу з’ясуванню чистоти віри (окрім розкольників). Основним маркером релігійної приналежності є сповідь.

За турботами про день сьогоднішній в свідомості людей XVIII ст. взагалі губляться на повсякденному рівні будь-які роздуми про потойбічне життя (шлях до спасіння). Розуміння суті гріха зводиться до банального страху сорому перед громадською думкою, і, аби приховати його, люди вільно вдаються до куди страшніших гріхів з християнської точки зору (нещира сповідь, порушення клятви, різного роду чари). До категорії гріховних вчинків перш за все відносяться вчинки, що відверто завдають шкоди ближньому, і, навпаки, помітна повна відсутність усвідомлення гріхів “духу”. Відмічається підсвідома потреба у виконанні церковних (хай навіть протизаконних) обрядів для освячення тих чи інших вчинків, які таким чином в очах суспільства втрачають свою мітку гріховності. Розрізнення *добročинність* і *грїх* проходить по лінії *свій* (православний) - *чужий* (людина іншої віри, конфесії). Причому одні і ті вчинки отримують різні оцінки в розумінні їх гріховності.

XVIII ст. в історії України, судячи з наведеного матеріалу, стало перехідним від традиційного християнського світогляду та релігійності, яка трималась на колективній поруці, страху перед гріхом, який переноситься на весь соціум, та освяченої давниною традиції, до нової просвітницької ідеологемі народної побожності з її раціональними індивідуалістичними мотиваціями та поступовою секуляризацією суспільної свідомості. Тому суспільство XVIII ст. і дає нам приклади досить байдужого відношення до гріха як свого (страх за потойбічне воздаяння), так і суспільного (тепер кожен відповідає за свої гріхи самостійно, і гріх індивіда аж ніяк не може позначитись на комфорті громади вцілому). Відмічається переважання соціальної мотивації в оприлюдненні гріховності над релігійною. Тобто, гріх у XVIII ст. поступово втрачає своє первісне значення як неугодної Богу поведінки і прирівнюється до злочину (як вчинок, що приносить шкоду ближньому).

¹ Перш за все слід згадати такі роботи як: Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т. I. – К., 1992. – С. 104-116; Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – К., 2003. – Вип. 3. – С. 241-248; Довга Л. Уявлення про “честь” у трактаті Інокентія Гізеля “Мир з Богом чоловіку” // *Соціум.* – К., 2005. – Вип. 5. – С. 249-259; Довга Л. Уявлення про “зраду” у трактаті Інокентія Гізеля “Мир з Богом чоловіку” // *Соціум.* – Вип. 6. – К., 2006. – С. 257-265; Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” і “чоловік злий” // *Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.* – К., 2002. – С. 106-148; Зема В. Есхатологічні мотиви в руських проповідях на м’ясопуст (XVI – перша половина XVII ст.) // *Соціум.* – К., 2004. – Вип. 4. – С. 199-2134.

² Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.

- ³ Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении. – М. 1994. – С. 4.
- ⁴ Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. – М., 1861. – С. 526.
- ⁵ Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии. Сообщил А. Маркевич // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – № 9. – С. 176-179.
- ⁶ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). – Львів, 1967. – С. 122.
- ⁷ “Сільська та міська громади в період середньовіччя не тільки несли відповідальність за злочини, вчинені окремими членами громади, а й за порушення етичних, моральних норм співжиття та поведінку... кожен член громади, побачивши чи почувши про якісь порушення моральних норм або громадського співжиття сусідом, зобов’язаний був негайно повідомити громаду, яка, в свою чергу, була зобов’язана покарати винного” (Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XVI-XIX ст. – Львів, 1999. – С. 169).
- ⁸ Смилянская Е. Б. Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и “духовные преступления в России XVIII в. – М., 2003. – С. 215-218; Лавров А. С. Колдовство и религия в России. 1700-1740. – М., 2000. – С. 243.
- ⁹ А. Лавров вважає, що після введення обмежень на поклоніння християнським святиням (заборона поклоніння несвідченим іконам, заборона робити привіси навіть до вже признаних церквою чудотворних ікон), було підірвано основи народної побожності, і тим самим народ підштовхували йти в пошуках чудесного зцілення до різних магів і знахарів (Лавров А. С. Колдовство и религия в России. – С. 126, 243, 391).
- ¹⁰ Дневные записки малороссийскаго подскарбия генералного Якова Марковича. – Ч. I. – М., 1859. – С. 191 (“10 сентября. сегодня надел я паука в орешнице (талисман от болезни)”).
- ¹¹ Листи Івана Мазепи / упор. та автор передмови В. Станіславський. – Т. I. – К., 2002. – С. 277. – № 117 (4); С. 283. – № 120 (2).
- ¹² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 2721. – Арк. 4 (“разным людям и знатным малороссийским и великороссийским персонам дает на разные болезни зелья”).
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3661. – Арк. 134. В даному випадку мова йде саме про візити до знахарів заради зцілення, яке в народній свідомості чітко відокремлюється від чарівництва (з лихою метою).
- ¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3806. – 1767 р. Дело по обвинению в колдовстве проживающего в Киеве поселянина Мартина шефера Аксиньи. – 21 арк; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / Собрал Ал. Андриевский. (далі. – Андриевкий А. Исторические материалы из архива КГП). – Вып. 9. – К., 1885. – С. 212-214.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3265. – 1760 р.: – Дело по обвинению торговки вином Агафьи Липчихи в колдовстве. – Арк. 1, 22.
- ¹⁶ Сулима М. Гріхи розмаїті. Епітимійні справи XVII-XVIII ст. – К., 2005. – С. 88, 90, 91.
- ¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 144 – Од. зб. 44. – 1749 г. – Арк. 28 зв.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 1020. – Од. зб. 1698. – Арк. 1-3; Од. зб. 2721. – Арк. 1-4; Ф. 269. – Оп. 1. – Од. зб. 2144. – Арк. 8 зв., 12 зв. (В справі йдеться про порчу дворовими служите-

лями дружини полковника Ігната Часника, від чого та і померла. І хоча в ході слідства з'ясувалось, що всі описи магічних засобів, до яких нібито вдавались обвинувачені, були ними наговорені на себе “*нестерпя многоразными побоями мучений*”, проте сам факт зсилання на те, що нібито баба Трубчиха була навчена “*волшебствов де и чародеиств*” “*бабою Кротовскою*” є додатковим підтвердженням репутації в окрузі кротовської баби як авторитетної чарівниці).

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3265. – Арк. 21 зв., 34.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 3265. – Арк. 25.

²¹ Там само. – Арк. 5 зв.

²² Смилянская Е. Волшебники. Богохульники. Еретики. – С. 95.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Од. зб. 2144. – Арк. 11.

²⁴ Там само.

²⁵ “*И по повелению де ево епископову оная жена духовнику на исповеди о случаѣ семь сказала, что, воззрѣвъ издалека на икону Богоматерню, просила отмищения на нѣкогого человека, которой ея пред тѣмъ дней за десять побилъ*” (Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания (далі – ПСПР). – Т. IV: 1724-1725. – СПб., 1876. – С. 168. – № 1323).

²⁶ Безумовно, перенесення народних вірувань на століття раніше від часу їх письмової фіксації не є достатньо коректним з наукової точки зору. Проте в якості ілюстрації, беручи до уваги той факт, що всі на даний момент відомі нам із джерел XVIII ст. магічні вірування цілком повторюються в етнографічних записках подальших віків, гадаємо, таке порівняння не занадто викривить наші знання. До того ж, як бачимо у випадку із російським прикладом, то характерне для них звернення при порчі до нечислого фіксується як етнографами XIX ст., так і матеріалами судових справ XVII-XVIII ст. (пор.: Новомбергский Н. Материалы по истории медицины в России. – Т. IV. – Томск, 1907. – С. 208. – № 39-40; Майков Л Великорусские заклинания // Записки Русского географического общества по отд. этнографии. – Т. II. – СПб., 1869. – С. 515. – № 224; див. також: Топорков А. Л. Заговоры в русской рукописной традиции XV-XIX вв. – М., 2005).

²⁷ Див.: Майков Л Великорусские заклинания. – С. 417-581; Виноградов Н. Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч. // Живая старина. – 1908. – Вып. I-IV. – С. 1-94.

²⁸ Див., наприклад, Романов Е. Б. Белорусский сборник. – Вып. V: Заговоры, апокрифы, духовные стихи. – Витебск, 1891.

²⁹ Матеріали фольклорної експедиції “Муравський шлях – 97”. – Харків. 1998. – С. 264.

³⁰ Левицький О. Очерки и народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – К., 1902. – С. 72.

³¹ Зиновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / під. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – С. 254.

³² Там само. – С. 239.

³³ Там само. – С. 252.

³⁴ Там само. – С. 251.

³⁵ Там само. – С. 227.

³⁶ “... и объявляя ей (бабі-знахарці Каленичці, яка і надоумила його підписатись Бісу. – О. Р.) *вышепомяненный якобы прижитиу ним з дѣвкоудитины поклеп и просил то-*

- ей бабы чтоб она ежели зможет от того поклепу его свободила*" (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 216. – Арк. 111-111зв.)
- ³⁷ Андриевский А. Письмо к трем диаволам // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. – № 6. – С. 340-342.
- ³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1685. – Арк. 6.
- ³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 2666. – Арк. 1-6.
- ⁴⁰ Там само. – Од. зб. 660. – 8 арк.
- ⁴¹ Більш детальному аналізу проблеми ставлення людей XVIII ст. до щорічної сповіді та її ширості плануємо присвятити окрему роботу, тому в даному місці обмежимося лише констатацією самого факту неширої сповіді.
- ⁴² Н. Білоус наводить приклад XVI ст. (1596 р.), коли обвинувачена в перелюбі луцька міщанка Ганна відмовлялась визнати в суді свою вину і все заперечувала, допоки від неї не стали вимагати присягнути – тоді вона у всьому зізналася – тобто, принаймні, ця жінка ще боялася порушити присягу (Білоус Н. "Вірність" в "зрада" у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XXVII ст. // Соціум. – Вип. 6. – С. 155).
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 216. – Арк. 133, 136, 138.
- ⁴⁴ Там само. – Од. зб. 4646. – Арк. 88.
- ⁴⁵ Там само. – Од. зб. 3736. – Арк. 49 зв.
- ⁴⁶ *"Что сознала под совестью, в том и подписалась"* (Арк. 4 зв.), *"всем показала праведно, в том и подписалась"* (Арк. 5), *"сие сказал по самой истинной христианской совести в самую суцую правду, и что праведно показал, в том и присягнути готов"* (Арк. 5 зв.), *"сие показала в самую суцую правду и совестью подтвердить готова, в том и подписалась"* (Арк. 4), *"сие показала правдою и присягу виконать готова"* (Арк. 7) (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1698); Феська Богачовна *"в заключение всего того своего свидетелства она Феска крест святой поцеловала в том, что все вышеписанное посведчила не почіему наущенію и не по злобе и вражде, но под совестью своею в самую суцую правду"* (Там само. – Од. зб. 402. – Арк. 14); *"тое она Марфа утвердит обязуется присягою"* (Там само. – Од. зб. 4646. – Арк. 6); *"отвечать, боясь суда Божия и жестокого на теле наказания"* (Там само. – Оп. 133. – Од. зб. 39. – Арк. 11); *"мы сознаем праведно, аще же неправедно судія всемогущій Бог временно и вечно да казнить нас"* (Там само. – Оп. 144. – Од. зб. 44. – Арк. 15 зв.); *"Я что выше показала на попа княжицкаго, то все праведно, и никто мене на тое не подпуцал, готова хоча й умерти, и на сих своих ответных речах своеручно подписую крест"* (Там само. – Оп. 1020. – Од. зб. 1685. – Арк. 4 зв.); *"и в том, что показала в самую суцую правду яко неграмотная крестом стїим подписалась"* (Там само. – Оп. 144. – Од. зб. 44. – Арк. 39). В останньому виразі відмітимо те значення, яке надавалось народом символу хреста – це не просто помітка, це свого роду підпис, достовірність якого має гарантувати святий хрест. Принаймні, підроблюючи документи, Іван Кулбаченко примушує своїх неграмотних родичів поставити власноручно хрест на його донесенні в Консисторію, навіть не зачитуючи і не пояснюючи їм що це, а тещу Агафію він взагалі примусив підписатись, взявши насильно її руку – але так і не наважився написати власноручно за них хрести, хоча достовірність їх все рівно ніхто не зміг би перевірити, а власноручний підпис без озна-

йомлення із змістом документу не міг гарантувати його від звинувачень у фальсифікації документу (Там само.).

⁴⁷ В народі існувало вірування, що людина, яка принесла фальшиву присягу, обов'язково помер. П. Єфименко навіть приводить приклад судового позову 1752 року, який було подано незабаром після винесення попереднього судового рішення, яке ґрунтувалось на фальшивій присязі. А так як винуватий через 10 тижнів після фальшивої присяги помер, то це і спонукало його опонента подати повторний позов до суду з вимогою задовольнити порушені несправедливим вироком його майнові права (Єфименко П. Последствия клятвoprеступления // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 3. – С. 510-511). До подібних вірувань апелювали 1757 р. і селяни с. Гужовки, просячи помилувати їхнього священика Григорія, засудженого ще в 1752 р. за, згідно їхніх тверджень, фальшивим звинуваченням *“в грехе яко бы любодаянія з его служебкою”*, аргументуючи це тим, що *“его же навадница, и вси клеветники Божію казнию (уповательно за их напрасность) смертію казнены общею больше года уже”* (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1684. – Арк. 101).

⁴⁸ Агафья Липчиха, незважаючи на той факт, що в суді проти неї дружно свідчили всі задіяні в справі, і навіть знайшовся мішечок з землею, яку принесли за її порадою з цвинтаря для чарів, все рівно до останнього все заперечувала, і божилась, що *“сіе показала праведно”* (Там само. – Од. зб. 1698. – Арк. 9, 37).

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 4646. – Арк. 72.

⁵⁰ Там само. – Од. зб. 216. – Арк. 167 зв.

⁵¹ Там само. – Од. зб. 1684. – Арк. 53;

⁵² Там само. – Од. зб. 3806. – 21 Арк. ; Андриевский А. Исторические материалы из Архипа КГП. – Вып. 9. – С. 212-214.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 506. – 1741 р. – Дело о запрещении вступать в брак Ульяне Горленко и Андрею Маркевичу, состоящим в духовном родстве. – Арк. 1.

⁵⁴ Там само. – Арк. 12-12 зв.

⁵⁵ Про обставини самої справи одруження грека Ликанорова зі своєю кумою див. : НБ України ім. Вернадського. IP. – Ф. 438/430с. – (1728 р.) – Арк. 87-88. – Висловлюю вдячність Дзюбі О. М. за надану інформацію про цю справу.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 506. – Арк. 19.

⁵⁷ *“почему Андрей Маркевич з Ульяною Горленковою в близком духовном имеютя сродстве и им с собою малженского сожительства в противность стых отец правилам и церкви исаятой имеют невозможно. того ради всечестности твоей иный неправилный брак Андрею Маркевичу и Уляніи властію нашею архіерейскою ... запретить и имеющийся быть акт веселный возбранить и им сожительства с собою малженского имеют под Божіим и нашим архіерейским неблагословением непозволят... 1742 гола іюня 5.”* (Там само. – Арк. 11 зв.).

⁵⁸ *“в великой будучи так нарощенного срама опасности яко и родителских домов безчестия сего прежде претерпевали, да и потому ж когда и родителе (ибо еще не доведались) познают здоровьем уветча паче же всего прежде веселного акту рождения”* (Там само. – Од. зб. 506. – Арк. 23-23 зв.)

- ⁵⁹ Згадаймо думи “Про Олексія Поповича”, “Бурю на морі” (Див. : Грушевська К. Українські народні думи. – Т. II. Тексти. – Київ-Харків, 1931. - № 14-33).
- ⁶⁰ Показово, що серед осіб, які свідомо, без поважних причин пропускали сповідь (“*за нерачением*”) переважну більшість становлять молоді особи (до 40 років). Так із 15 осіб, які без поважних причин (“*за нерачением*”) пропустили сповідь чи причастя, згідно сповідного розпису церкви Покрова Пресвятої Богородиці Верхньокіївської протопопії в 1742 році, 2 особи в віці 61 рік, 1- 41 рік, 4 – в віці 11-16 років, 8 осіб віком 21-33 роки – тобто переважна більшість (80 %) молоді, але вже дорослі люди (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Од. зб. 6а. – Арк. 47-63).
- ⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 144. – Од. зб. 44. – Арк. 28 зв.
- ⁶² Свій такий, здавалось би, нерозсудливий вчинок жінка мотивувала страхом Божої карі, як сказано в її донесенні “... **опсуясь нечаятелнаго гнева Божия летаго наказания и Страшного суда о вышепомянутом средстве объявляю...**” (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 144. – Од. зб. 44. – Арк. 17 зв.).
- ⁶³ Там само. – Арк. 41-46 зв.
- ⁶⁴ Там само. – Оп. 1020. – Од. зб. 2723. – Арк. 2.
- ⁶⁵ Для прикладу: житель м. Ромни Яків Дробний, залишившись в 30-річному віці вдівцем після смерті вже третьої дружини, звернувся до протопопа лубенського (де на той час жив Я. Дробний) Якова Оріховського з запитанням, чи може він вступити в четвертий шлюб. Священник дозволив (!), з огляду на молодий вік Якова, і велів своєму вікарію обвінчати Дробного з вдовою Варварою. Показово, що Яків при цьому не повідомив майбутній дружині, що вона в нього вже четверта (церква дозволяє максимум три шлюби, і то за умови, що людина овдовіла в молодому віці і не має дітей), хоча щоразу оголошував це на сповіді духівникові і регулярно виконував покладені на нього епитимії впродовж 29 років. Коли ж через 15 років спільного життя Варвара таки дізналась, що одружена з четвероженцем, то замість того, щоб оголосити про це духівникові і вимагати розлучення від такого гріховного шлюбу, ще 14 років жила з Яковом, ніколи навіть не розповідаючи про цей гріх духівникові. Показово, що священники (всього в справі згадується чотири духівники, які приймали впродовж цих 29 років сповідь у подружжя Дробних і, отже, знали про їх незаконний шлюб, щоразу накладали на Якова епитимію (! але не наполягали на розлученні, як того вимагають правила св. отців) і навіть не спробували якось вплинути на Варвару, щоразу безперешкодно причащаючи її (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1300. – Арк. 1-6).
- ⁶⁶ В подібних справах як плата священнику фігурують величезні на той час суми грошей. Киянин Матвій Коваленко за те, щоб піп с. Бугаївки повинчав його без письмового дозволу від протопопа, заплатив 6 крб. (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 508. – Арк. 4, 6). В інших справах фігурують як плата за незаконне вінчання 10 крб., 14 крб. (Там само. – Оп. 144. – Од. зб. 44. – Арк. 32). І це при тому, що, судячи з угод, які укладались прихожанами із своїми священниками, середня плата за вінчання мала бути від 10 копійок до рубля (“*за венчання своих парохіян первобрачных змножейших по рублю, з убогих по шестьдесят копеек, з найубогиших по тридцать копеек*” (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Отделение II: 1721-1795 гг. – Т. I: 1721-1750 г. – Ч. I. – К., 1904. – С. 91 (зразок договору прихожан з парафіяльним священником 1743 р. в с. Іркелева)). Запроваджене 1765 року Катериною II по всій імперії подо-

ження “Об установлении определенной платы приходским церковнослужителям за исполняемые ими для прихожан требы” встановлювало обов’язкову для всього духовенства плату “за свадьбу по десять копеек” (ПСПр. – Т. I. – СПб., 1910. – С. 266. – № 225).

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 508. – Арк. 6.

⁶⁸ Собрание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах, составленное и обработанное смиреннейшим ієромонахом Матфеем Властарем. или Алфавитная Синтагма Матфея Властаря. Перевод с греческой священника Николая Ильинского. – Симферополь, 1892. – С. 89.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 2342.: Дело о наложении епитимии за внебрачное сожительство. – Арк. 19–19 зв.

⁷⁰ Щоб укласти цей шлюб, молодята звернулися не до приходського священника, а староннього, який, зрозуміло, не міг знати їх сімейний статус, і заплатили за цю “послугу” йому 6 карбованців. Також привезена з ними на вінчання жінка Татьяна Васильєва, як, очевидно, і самі молодята на сповіді, запевнили священника, що жодних перепон до вінчання в них нема. Показовим в цій справі є те, що Матвій вже чотири роки жив окремо від своєї законної дружини і півроку як блудно зійшовсь з одруженою сусідкою Марією Алферовою. Але він все таки бачить потребу “узаконити” такий шлюб. (Там само. – Од. зб. 508. – Арк. 4, 6).

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 125. – 4 Арк.

⁷² Там само. – Од. зб. 3435. – 47 Арк.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 591. – Арк. 15-17 (Позбавлений за блуд в 1742 р. права священства Трифон в жовтні 1743 року отримує дозвіл священнодіяти в монастирі по причині нестачі там ієреїв); Од. зб. 508. – Арк. 16 (позбавленого права священнодіяти священника повернули через рік на попереднє місце в парафію на прохання прихожан); Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 126.

⁷⁴ Меланка Кованькова, ображена тим, що її не запросили “бабати” дитину, доносила в полковому суді: *“Панове! Мартыниха Цимбалистая, боязны Божою забувши и карання права посполитого, без бытности мужа своего Мартына, который у Сичи через рокив два зоставав, сплodyла дытя з Грыгором вынныком и породыла его сеи прошлое осени. перед святым Дымытріем. Видаю я о тых нецнотпывых поступках еи добре, бо тоди Настя, дочка Мартынышына, призвала мене до матери своеи, аж дитыну уже уродыла Мартыныха. Там тоди стояв Яцько Лысый, вынныкъ, и баба тйеи дытыны, Химка Семеныха Яцько Лысый, вынык, и Олена Хведорыха, взявши тую дытыну, пишли до манастыра, аби там еи охрещено – для того, щоб в поголоscy людскй тое Мартынышыне проступство не могло чынытися. И я з нымы туды ж ходила. Охрещено там тую дытыну руками отця Исыхия, намисника, и дано йй имя Настя. З манастыра тоди, не несучы вже тйи дытыны до Мартыныхы в дом, але прынесено еи до Сухыны старои в хату. Тая ж Олена Хведорыха, що була кумою, нанялася тую дытыну годоваты на чверть року за пять золотых. А тепер не видаю, де тая дытына дылася. Поты моеи повисти”* (Левицький Ор. Очерки народной жизни в Малороссии во сторой половине XVII. – № 12 – С. 74-75).

⁷⁵ Див. : Сулима М. Гріхи розмаїті. – С. 177 і далі.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1685. – Арк. 4.

- ⁷⁷ “об оном учиненном насіліи как оной своей матери так і посторонним людям **стыда ради необъявляла**, да за тем же стыдом где надлежит и просьби о том насилли не принесла, и была в надежде, что минется, но от того самого насилного **прелюбодейного его (!) греха я ныне неспраздна**” (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 4646. – Арк. 3 зв.).
- ⁷⁸ Згвалтована в кінці грудня 1749 року дівка Пелагея лише 9 січня 1750 року, і то за порадою сторонніх осіб, донесла на свого гвалтівника. До того часу вона мовчала, так як її кривдник “**обещался ей наградить зато и впредь неоставитъ**” (Там само. – Од. зб. 1684 – Арк. 8).
- ⁷⁹ “... **пришедши з другою служебкою и девкою Оленою в тую хату где живет она Тетяна... смеялись между собою. И как она тетяна спросила их чего смеются, то девка Пелагея сказала ей: як скажем де, то й ти смеялись будешь. и сказала сей де ночи пан отец приходил до мене сплячой в запѣчку и понуждал еи до блуда**”, “**между тем как он поп приходил до ней ночью объявляла о том его попа подсусѣдам Ивану Литвину да Остапу Згодѣ, и их женам, и протчим, кои были в той избе, гдѣ она объявляла тое и всѣ они смеялись, как объявила**” (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1684. – Арк. 7, 12).
- ⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Од. зб. 4646. – Арк. 31, 59; Ф. 59, Оп. 1. – Од. зб. 4093. – Арк. 1.
- ⁸¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 4646. – Арк. 59.
- ⁸² Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и культура Средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
- ⁸³ Як свідчили постраждалі, гріх стався “**прошедшего Филипова поста**” (Ф. 127. – Оп. 1020. – Од. зб. 1684. – Арк. 11), “**На первой недели Великого поста**” (Там само. – Од. зб. 4646. – Арк. 3), “**в Петров пост**” (Там само. – Од. зб. 482. – Арк. 3 зв.).
- ⁸⁴ “**Міряне от жен въздержатся все стѣй великій пост. Аще ли падется з женою своєю в стѣй пост, то ни на Пасху да не причастится. занеже весь пост безчествова, белицем бо от жен своих соблюдаться яко же речеса на весь пост**” (Номоканон, си есть законопривилник... – Львів, 1646. – Арк. кґ (23)).
- ⁸⁵ Детально про це див. : Дьячков Л. В., Кончаков Р. Б., Канищев В. В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // <<http://www.tambovdem.ru/thesesets.phpid=conference.december>>
- ⁸⁶ Андриевский А. Исторические материалы из Архива КГП. – Вип. 9. – С. 69.
- ⁸⁷ Там же. – С. 79.
- ⁸⁸ Див.: Грушевська К. Українські народні думи. – К.-Харків, 1931.

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ

ФРАГМЕНТ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ: РОМАНТИЧНИЙ СВІТ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

Традиційно поширення романтизму на українських теренах розглядають у контексті західних інтелектуальних впливів, іноді за російського чи східноєвропейського посередництва. Проте романтична хвиля на національному ґрунті мала й власні специфічні, унікальні характеристики. На українських землях, де в народній пам'яті побутовали численні перекази про добу Гетьманщини, козацької звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих видань початку ХІХ ст., романтизм віднайшов плідючий ґрунт. Адже тодішня сучасність з тяжкою кріпацькою працею селянства та розміреним, усталеним побутом малоросійського панства різько контрастувала з оспіваною славетною минувшиною і спогадами про героїчні часи козацтва.

Варто відзначити, що романтизм розповсюджувався на українських обширах із помітним часовим запізненням наприкінці 20-х – у 40-х рр. ХІХ ст. За висловом Дмитра Чижевського романтичні віяння на Заході в той час уже майже завмирили, а у слов'ян ще тривалий час лишалися живими й актуальними¹. Відтак в українському контексті романтичні новації, хоч і впроваджувалися на кшталт західних аналогів², але помітно відрізнялися від них. Та й інтелектуальний простір імперської Росії суттєво різнився від середовища побутування романтизму в Німеччині чи Франції. Панські маєтки, в яких ще жевріли старі автономістські традиції, малоросійські земляцтва великих, особливо столичних, міст, літературні салони та студентські гуртки, групи поетів, митців, критиків та інших дописувачів до відомих журналів складали неповторні осередки романтизму. Водночас виникають і нові інституціональні структури – наукові товариства й асоціації, які суттєво розширили можливості академічної комунікації. Вони творили новий публічний простір модерної доби, який з'явився спершу як доповнення до офіційних форм громадського життя. З часом ці модерні осередки публічності поступово набувають дедалі більшої ваги, зокрема, певною мірою впливають і на урядову сферу. Завдяки їхній появі ширяться неформальні, часто-густо непов'язані безпосередньо зі службовою, урядовою або викладацькою діяльністю, культурні і дослідницькі практики.

Зрештою, соціокультурний контекст поширення романтизму на українських землях в імперії Романових включає досить специфічне поєднання як елементів нової публічності, так і кон'юнктурних урядових настанов. Йдеться про офіційну політику у культурно-освітній сфері щодо Південно-Західного краю у 1830-1840-х роках. На той час в державних колах соціогуманітарні дисципліни, передусім російська словесність, розглядалися як засіб для насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації в регіоні, в якому впливовими залишалися польські освітні і культурні практики³. З огляду на це інтенції українських науковців 30-40-х років XIX ст. досить несподівано сполучилися з тогочасними міністерськими розпорядженнями щодо вивчення місцевих старожитностей в антипольському чи допольському сенсі для установ і навчальних закладів Південно-Західного краю, які поширилися після Польського повстання 1830-1831 рр.⁴ „Збити польські домагання, як безпідставні, вияснення того старого основного шару українського, це було завданням наукових чергових дослідів, поставлених з гори офіційно місцевим вченим”, – підкреслює О.Грушевський⁵. Це створювало можливості для багатьох учених-гуманітаріїв проводити академічні студії, спрямовані на вивчення „народного духу”, й одночасно зберігати лояльність до імперської влади.

Проте, вже в 40-і роки XIX ст. ситуація помітно змінюється, особливо з погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. Відтоді малоросійська минувшина розглядається російською бюрократією як неблагонадійна царина наукових дослідів та культурних практик, що містить потенційні, а іноді й реальні загрози для ідеологічних засад імперії.

Таке строкате і калейдоскопічне нашарування різноманітних передумов та впливів висуває питання про специфіку і, власне сутність українського романтизму. На думку сучасних дослідників, попри різноманітні чинники та специфічне соціокультурне підґрунтя український романтизм протягом першої половини XIX ст. став органічним явищем національного духовного, культурного та наукового життя⁶. Причини такого феноменального успіху та тривалої популярності романтизму (від другої половини 20-х до 60-70-х рр. XIX ст.), очевидно, слід шукати в його динамічній, варіативній і багатовимірній інтелектуальній основі. Вона дозволяла не тільки інтегрувати суспільні запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до національного Відродження, а й формувати світоглядні і ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культурних та духовних трансформацій. Більше того, романтизм став тим ферментом, який привніс європейські інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу українського Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпря-

нщині та Руською трійкою в Галичині. Невипадково тодішній український рух порівнюють з „Молодою Європою” (1834), заснованою Джузеппе Мадзіні, а „Книгу буття українського народу” – з „Книгами польського народу і польського паломництва” (1832) Адама Міцкевича та „Книгою народу” (1838) Фелісіта Робера де Ламенне⁷.

Взагалі український романтизм мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість; 5) як інтелектуальне підґрунтя для творчості багатьох українських учених та одна з моделей існування тогочасної історіографії. Врешті-решт, романтизм спричинився до перших спроб самоусвідомлення українства та власне запустив модерний проект „винайдення” України. Ця функціональна синкретичність зумовила тривале побутування романтизму на українських теренах. На думку Д.Чижевського, „впливи романтики” спостерігаються протягом усього ХІХ ст., зокрема, навіть в „антиромантичні часи”⁸. Заразом поліфункціональність, специфічність умов поширення українського романтизму породжували багатство мотивацій, а також розмаїті, інколи незвичні інтелектуальні сполучення у поглядах тодішніх науковців. Відтак романтичне світосприйняття досить часто гармонійно поєднувало як ірраціональні та ідеалістичні засади, так і елементи пізньопросвітницького раціоналізму, класицизму та позитивізму.

На відміну від перших десятиліть ХІХ ст., український учений-романтик 30-60-х років зазвичай був дослідником з солідною професійною підготовкою, хоч і не завжди фаховим істориком. Утім, на теренах українського історіописання представлені і талановиті аматори, серед яких чільне місце посідає самотутня постать Пантелеймона Куліша. Романтизм істотно розширив і дослідницькі практики істориків та інтелектуалів-гуманітаріїв, серед яких поширилися мовознавча, літературна, етнографічна, а згодом архівна, археографічна, археологічна та інші практики. Останні досить часто побутували не стільки як домінуючі напрями діяльності, скільки як своєрідне поєднання різних складових у науковій творчості. Таке сполучення продукувало новітні дослідницькі інтенції, які не знаходили місця в космополітичному проекті російського гранд-наративу або представлялися як периферійні явища. Наразі в студіях українських романтиків на перше місце висувалися проблеми індивідуального, національно-регіонального, мистецько-естетичного, особливого, специфічного і навіть екзотичного та містичного вимірів української минувшини, які здебільшого нівелювалися, ігнорувалися

чи вважалися маргінальними на теренах імперського історіописання. На часі поставали питання про співвіднесення ритму буття, історичного часу не тільки з масовим, колективним героєм, а і з життям окремої особистості, її внутрішнім світом. Відтак розуміння індивідуальності, особливості і мінливості українського минулого вносило нові масштаби та інші критерії вартості для її трактування й оцінки.

Природник на полі соціогуманітаристики

Одним з найвідоміших репрезентантів української романтичної історіографії був природник та гуманітарій Михайло Максимович. Його світосприйняття та погляди переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Фрідріха фон Шеллінга⁹. Останній уважав, що світ є продуктом художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва розглядав як його мікрокосм. Така натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-художнього осягнення. У цій системі поглядів Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки¹⁰.

Вважають, що з ідеями німецького філософа М.Максимович ознайомився за посередництва московського професора фізики й агробіолога Михайла Павлова та плеяди його послідовників¹¹. Втім, незважаючи на майже повну однаковість щодо витоків інтелектуальних впливів, питання про сполучення тих чи інших складових у світосприйнятті М.Максимовича, його роль в українській історичній думці і до сьогодні залишаються дискусійними. Зокрема, щодо поглядів ученого циркулюють розмаїті, часом суперечливі тлумачення: гармонійне сполучення „ідеалістичного народолюбства”, раннього слов’янофільства 1830-х рр. та „визнання великої ваги всебічної європейської освіти” (Г.Житецький)¹², історик-реаліст і водночас соціальний традиціоналіст-консерватор стосовно „тисячолітнього будівництва народу” (М.Грушевський)¹³ та ін. Заразом М.Максимовича розглядають як „поміркованого українофіла”, але не в пізньому значенні цього терміна (О.Піпін)¹⁴, „теоретика-етнографа” (І.Стешенко)¹⁵, „історика-аналітика” (П.Клепацький)¹⁶, філолога-критика історичних праць (І.Крип’якевич)¹⁷, „героїчного наукового анахорета (самітника. – О.Я.)” (О.Гермайзе)¹⁸ і навіть як „хрещеного батька” українського Відродження (І.Лисяк-Рудницький)¹⁹.

Таке розмаїття громадських і академічних ролей М.Максимовича, безперечно, продукує чимало питань. Очевидно, що відповіді на них слід шукати в його численних текстах та різноманітних культурних і дослідницьких

практиках. Центральним пунктом у світоглядній еволюції М.Максимовича є його несподіване перетворення з московського природника в київського, а пізніше наддніпрянського гуманітарія-історика, яке ще й до сьогодні нез'ясоване повною мірою. Вочевидь, саме ця метаморфоза стала тим інтелектуальним сплавом, завдяки якому сформувалися самобутні погляди цього вченого. Перший прижиттєвий біограф М.Максимовича, відомий бібліограф та літературознавець Степан Пономарьов стверджував, що в цій трансформації „травника” (як називали юнака тогочасні приятелі) в філолога й історика важливу роль відіграли його публічні виступи „Об участии Московского университета в просвещении России” (1830) та „Речь о русском просвещении” (1832)²⁰. Вони якраз і виявили його широкі дослідницькі устремління на ниві соціогуманітаристики. Проте зацікавлення цієї проблематикою споглядаємо в майбутнього вченого ще в юнацькі часи. Адже М.Максимович, як представник дрібного малоросійського дворянства, яке походило з козацької старшини нижчого та середнього рангу, перебував під благодатною опікою родичів-українців – дядьків Тимківських. Останні зробили успішні кар'єри на російській урядовій службі та в академічному світі²¹. Зокрема, слід згадати Іллю Федоровича, доктора права і філософії, професора Харківського університету й одного із засновників Новгород-Сіверської гімназії, в якій навчався М.Максимович, Романа Федоровича, професора грецької і римської словесності Московського університету, Єгора Федоровича, знаного російського дипломата й автора тритомних записок про подорож до Китаю, Василя Федоровича, письменника та губернатора Бессарабії²².

Отже, сфера гуманістичних та соціальних наук не була для юнака terra incognita, як і перспективи кар'єри імперського чиновника чи урядовця. Зокрема, в червні 1819 р. на публічному іспиті в Новгород-Сіверській гімназії він виступив з промовою „Об истинном просвещении”²³. Та й перші два роки М.Максимович навчався на словесному відділенні Московського університету, яке обрав, як припускають, за наполяганням свого дядька Р.Тимківського²⁴. Зауважимо, що останній був відомим дослідником „Слова о полку Ігоревім”, зацікавлення яким прищепив і своєму племіннику²⁵. У рецензії 1833 р. М.Максимович згадував, що студії та матеріали Р.Тимківського, присвячені цій давньоруській пам'ятці, були втрачені після його смерті²⁶. Проте юнацькі мрії стати ботаніком взяли гору. 1821 р. М.Максимович перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету²⁷. Здавалося, що первісні гуманітарні устремління залишилися на маргінесі інтересів молодого студента, який швидко став відомим московським природознавцем. Але культурні та дослідницькі практики

М.Максимовича повертають його погляди до садів Мінерви, зокрема, на ниву словесності.

Сучасні дослідники пояснюють швидкоплинне перетворення науковця-природника в гуманітарія поєднанням різних спонукальних мотивів, зокрема, ірраціональним, ідеалістичним потягом до українських коренів та кар'єризмом академічного вченого²⁸. Втім, цей процес не був миттєвим актом дії і відбувався поступово під впливом різних чинників та передумов. Мистецько-естетичні та літературно-художні захоплення молодого М.Максимовича виявилися ще в його працях ученого-натураліста, в яких споглядаємо відлуння шеллінгіанських уявлень про природу як творчу роботу Духу. Зокрема, в одній зі своїх природознавчих студій він схарактеризував природу, як „храм, повний незлічених виразів думок Художника Всевишнього”²⁹. Таке художнє відтворення природничого матеріалу не залишилося поза увагою як сучасників, так і дослідників його творчості. Приміром, російський драматург Микола Чаєв назвав працю М.Максимовича „Размышления о природе” (М., 1833) „поемою про природу”³⁰.

Наразі слід згадати й про активну участь М.Максимовича в неформальному просторі тогочасного публічного життя Москви – літературно-філософських салонах, наукових товариствах та часописах. Зауважимо, що вже в травні 1820 р. студент першого року М.Максимович був запрошений як перекладач Горация на званій обід до письменника Володимира Філімонова, на якому познайомився з Миколою Полєвим. Щоправда до цього запрошення спричинилася письмова рекомендація його дядька Р.Тимківського³¹. Однак незабаром молодий провінціал здобуває незаперечний успіх завдяки своїм природознавчим публікаціям. Він бере участь у літературно-філософських вечорахлюбомудрів князя В.Одоевського, який разом з шеллінгіанцем В.Кюхельбекером видавав відомий альманах „Мнемозина” (1824-1825, 4 книги)³², з'являється на літературних четвергах поета Семена Раїча та відвідує знаменитий салон Євдокії Слагіної³³. Так протягом 1820-х років відбувається разюча метаморфоза „молодого хохлика”, як охарактеризував М.Максимовича при першій зустрічі М.Погодін³⁴, в знаного науковця та літературного діяча.

У Москві М.Максимович виявляє себе і як вправний рецензент та полеміст. Він пише не тільки на природничі теми, а й порушує питання літератури, етнографії, фольклористики, історії та філософії. Приміром, молодий адепт природознавства прорецензував книгу Івана Кульжинського „Малороссийская деревня” (М., 1827), в якій гостро засудив ідилічні мотиви у висвітленні тогочасної України. Водночас рецензент висловив досить цікаве спостереження про поєднання в психічному характері українців трьох видів

„первісного життя”: наїзницького, пастушачого та землеробського³⁵. У 1829 р. М.Максимович виступає на захист поеми „Полтава” О.Пушкіна. Він спростовує закиди Фадея Булгаріна та інших критиків, які звинувачували поета в неправдоподібності зображення історичних постатей, зокрема, І.Мазепи. Коментарі М.Максимовича хоч і виказують дещо однобічну, полемічну спрямованість цієї розвідки, але й демонструють його тогочасні роздуми щодо української історії та її дійових осіб. Зокрема, автор досить своєрідно трактує „зраду” гетьмана І.Мазепи. „Даремно припускати, щоб такі злочинні дії хилилися до визволення Малоросії для її добра: він не мав того на увазі та хотів зробити незалежною для себе, свою незалежність хотів ствердити він, оволодівши Малоросією”, – зазначає М.Максимович³⁶. В іншому місці він досить критично відгукується про І.Скру та В.Кочубея, зокрема, наголошує, що їх варто віднести до „страждальців”, а не героїв малоросійської історії³⁷.

Та найбільшу популярність принесла М.Максимовичу збірка „Малороссийские песни” (М., 1827), завдяки якій він спізнався з М.Гоголем, В.Жуковським, О.Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами та інтелектуалами³⁸. Причому, думки автора-укладача про відображення в піснях „народного духу”, висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті російською освіченою публікою, зокрема, відомим критиком Степаном Шеви́рьовим³⁹. Дехто з дослідників вважає, що ані „Украинские народные песни” (М., 1834), ані „Сборник украинских песен” (К., 1849), видані М.Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р.⁴⁰ Зокрема, учень та особистий секретар М.Грушевського, історик Федір Савченко вважав, що саме „Малороссийские песни” спокусили М.Максимовича перетворитися із „професора-ботаніка на ректора-словесника”⁴¹. Однак побутують і інші погляди. Приміром, літературознавець В.Данилів більш високо оцінював видання 1834 р. Зокрема, він тримався думки, що це була перша збірка пісень, в якій систематично відображено культурно-історичне життя України за сорок років до публікації В.Антоновичем та М.Драгомановим „Исторических песен малорусского народа” (К., 1874-1875. Т.1-2)⁴².

Пізніше науковці, віднайшли чимало огріхів в етнографічних збірках М.Максимовича. Зрештою, це визнавав і їхній укладач. За свідченням М.Костомарова, навесні 1872 р., під час зустрічі у Санкт-Петербурзі „поважний старець” сам зізнався йому, що в московську добу (1819-1834) він був недостатньо знайомий з „духом народної малоруської поезії” і тому припустився низки помилок⁴³. Втім, як для долі М.Максимовича, так і для всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення. Адже вона стала каталі-

затором тієї хвилі етнографічних дослідів, з якою, власне і пов'язують початок ери українського романтичного народництва ХІХ ст.⁴⁴

Однак видання 1827 та 1834 рр., мабуть варто радше розглядати не як єдиний визначальний чинник в означеній метаморфозі молодого вченого, а в загальному контексті його побутування в московську добу. Зауважимо, що М.Максимович виступав не тільки в ролі академічного вченого-природника, популяризатора, етнографа, критика та полеміста, а навіть як видавець-редактор. Протягом 1830-1834 рр. він видав літературний альманах „Денница” (3 випуски). На сторінках цього видання знаходимо чимало славетних імен, переважно письменників, поетів та критиків пушкінської плеяди: С.Аксаков, Є.Баратинський, О.Вельтман, П.В'яземський, Ф.Глінка, А.Дельвіг, І.Киреевський, М.Погодін, О.Пушкін, Ф.Тютчев, О.Хом'яков, С.Шевирьов, М.Язиков та ін.⁴⁵ В альманасі також представлено низку цікавих спостережень М.Максимовича як літературного критика. Зокрема, в огляді російської словесності за 1830 р. автор розглядає появу перших двох томів „Истории русского народа” М.Полевого. Причому, він слушно характеризує останні як першу спробу написання „філософської історії Росії”⁴⁶.

Власне, досвід видання „Денницы”, вочевидь, добре прислужився пізніше М.Максимовичу як редактору-видавцю альманахів „Киевлянин” (3 випуски 1840, 1841 та 1850) та „Украинец” (2 випуски 1859 та 1864). Така активність та неабиякі успіхи не тільки на академічних теренах, а і в новому публічному просторі старої російської столиці виявляють незвичайну комунікативність М.Максимовича. Зокрема, він плідно спілкувався не тільки з університетськими колегами та блискучими московськими інтелектуалами з численних літературно-філософських салонів і гуртків, а з постатями, які уособлювали крайні суспільні полюси тогочасної Росії. Приміром, М.Максимович здобув прихильність як консервативного президента тодішньої Імператорської Академії наук, майбутнього міністра народної освіти С.Уварова, так і молодих російських радикалів О.Герцена та М.Огарьова⁴⁷. Він цікавився й творчістю родоначальника польського романтизму Адама Міцкевича, з яким, мабуть зустрічався у Москві. Зокрема, М.Максимович присвятив йому спеціальну розвідку. Вважають, що автор подарував її С.Раїчу⁴⁸. У січні-лютому 1894 р. Агатангел Кримський на прохання Івана Франка розшукував статтю „Воспоминания о пребывании в Москве Мицкевича” М.Максимовича у московських антикварів та книгопродавців⁴⁹. Нині її доля невідома. Воднораз привернули увагу літературні здібності та вправність М.Максимовича як оратора, які помітили і в його публічних промовах, і на лекціях⁵⁰. Невипадково сучасники вважали, що він має виняткові здібності до професури, зокрема, володіє даром слова⁵¹. За автобіографічним

свідченням ученого, його університетські виклади відзначив сам С.Уваров⁵². Відтак у листі від 14 березня 1834 р. до С.Уварова, вже як міністра, ботанік М.Максимович з достатньою певністю відзначає: „...словесність не була для мене чужим предметом, що я іноді брав у ній деяку участь, про це відомо вашому превосходительству”⁵³.

Отож, у світлі таких розмаїтих дослідницьких, культурних та освітніх практик позірна швидкоплинна метаморфоза природника в гуманітарія не видається зовсім несподіваною, а виглядає як досить умотивований, хоч і поступовий вибір. Останній тим чи іншим чином пов’язаний з успішним входженням М.Максимовича у московський неформальний публічний простір, що відкрив молодому науковцю інші можливості та перспективи, ніж кар’єра університетського професора ботаніки.

Загалом наукові інтереси М.Максимовича формувалися на перехресті кількох мотиваційних потоків: західні впливи і публічне середовище московських інтелектуалів та літераторів 1820-х – початку 1830-х років, ідеалістичний потяг до малоросійських коренів і щира загальноросійська лояльність, блискуча кар’єра університетського професора в Москві та Києві, яка різюче контрастувала з майбутнім становищем приватного вченого-відплідника на Михайловій горі, сполучення різноманітних практик природника, гуманітарія, популяризатора та редактора-видавця в одній особі тощо.

За влучним виразом М.Драгоманова, вчений належав до діячів „Жуковсько-Пушкінської доби”, хоч і мав багато „живих зацікавлень, які пов’язували його з інтересами наступних поколінь”⁵⁴. Зауважимо, що образ М.Максимовича як науковця зазвичай пов’язувався з універсалізмом⁵⁵, який за радянських часів плавно трансформувався в тезу про вченого-енциклопедиста. Почасти до виникнення таких уявлень спричинився й сам М.Максимович. Адже він обстоював думку у дусі шеллінгіанства, що вчений має поширювати єдиний та універсальний погляд на весь об’єкт дослідження. Зокрема, автор визначав науку як „виклад наших знань про який-небудь предмет, представлений систематично, в послідовному порядку”⁵⁶. Знання розглядалися М.Максимовичем як необхідний продукт Розуму, закладений і організований природою в людині. З цими уявленнями, очевидно, і пов’язана його спроба поширити універсалістські підходи щодо навколишнього світу, що впливає з шеллінгіанського принципу полярності в розумінні природи як продукту, так і суб’єкта дії.

Водночас така універсальність не заважала сприймати вченому навколишній світ у специфічних, особливих та індивідуальних образах. Зокрема, вважають, що саме М.Максимович увів до природничої літератури термін „особень” („особь”) замість низки інших понять „неподільне” („недели-

мое”), „індивідуум” та навіть російського „индивидуу”⁵⁷. Наслідуючи та розвиваючи філософську систему Фрідріха фон Шеллінга та Франца фон Баадера, М.Максимович особливе місце відводить історії, зокрема, підкреслює, що „в наш час найголовніші її (філософії. – О.Я.) питання пов’язані з наукою історії. Від того філософія була схоластичною, формалістичною, матеріалістичною, критичною, містичною і т.п.; і нарешті вона одержує характер історичний”⁵⁸. Наразі вчений відзначає історичність, а деякою мірою й ірраціональність, самого процесу пізнання, хоч і вказує на його обмеженість. „Розум наш тепер уже вимагає знання не логічно-негативного, а історично-позитивного, – наголошує автор, – воліє судити не за законами можливості й необхідності свого часткового, обмеженого розуміння, але за подіями дійсними, які часто незрозумілі, дивні для нашого розуму й перевищують його, бо походять від Розуму Всевишнього...”⁵⁹.

Таке акцентування М.Максимовича на ролі історії привертає увагу і сучасних науковців⁶⁰. Одні дослідники слушно наголошують на діалектичності мислення М.Максимовича⁶¹, інші навіть вважають його прибічником діалектичного історизму⁶². Побутують навіть думки про перехід ученого від романтизму до позитивізму. Причому для аргументації цієї тези наводяться міркування В.Антоновича, подані у робочих матеріалах, щодо впровадження М.Максимовичем „позитивного методу” та „створення нової течії у вивченні місцевої історії”⁶³. Втім, мабуть, варто вести мову про самобутнє сполучення у його творчості романтизму з пізньопросвітницьким раціоналізмом. Адже останній в типологічному плані подібний до першої хвилі позитивізму. Невипадково німецький філософ та історик Ернст Трьольч стверджував, що позитивізм виник на ґрунті ідей англо-французького Просвітництва⁶⁴.

Вочевидь, риси інтелектуальної спорідненості просвітницького раціоналізму та позитивізму і спричинилися до такого витлумачення поглядів М.Максимовича. Взагалі світ історії у представленні українського вченого виглядає надзвичайно динамічним, розмаїтим та суперечливим. На його думку, найважливішими чинниками історичного процесу є наука і культура, а за великим рахунком – просвітництво. Цей термін учений інтерпретує досить своєрідно: „*Просвітництво* є найкраще надбання в цьому житті для душі людської, рівно як *буття* (курсив М.Максимовича. – О.Я.) є найкоштовніший дар для кожної істоти”⁶⁵. Відзначимо, що таке розуміння „просвітництва” як абсолютної цінності відразу корегується самим автором. Зокрема, він протиставляє „просвітництво” іншій засадній складовій – „Руському духу”. Проте його опозиція не є тотальною, а стосується тих європейських „хворобливих шквалів пристрастей і помилок”, від яких зміг оборонити та захистити себе „Руський дух” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Однак

навіть така часткова контраверсія дає М.Максимовичу підстави стверджувати, що „Росія, до цього вихованка та наслідувачка Європи, нині здається починає переходити до внутрішнього життя свого духу, щоб зробитися самостійною”⁶⁶. Відтак автор поглиблює цю опозицію й протиставляє „Руський дух” ідеї космополітизму („всесвітнього громадянства”), що була вельми популярною серед багатьох мислителів-просвітників⁶⁷.

Утім, М.Максимович уточнює і подає власне тлумачення поняття „просвітництва”, в якому знаходимо відголос неоплатонізму та етично-релігійної традиції. „...*істинне просвітництво* складається не в одному зверненні та розвитку розуму пізнанням, – це тільки *вченість*; (курсив М.Максимовича. – О.Я.) воно потребує ще релігійно-морального виховання серця й волі. Таким чином, істинне просвітництво полягає в повному та гармонійному вдосконаленні людини, в погодженні знання та дії”, – стверджує вчений⁶⁸.

Зауважимо, що впливи неоплатонізму, які досить часто називають „філософією серця”, спостерігаємо і в його міркуваннях щодо людських почуттів. Приміром, М.Максимович обстоює думку, що „почуття взагалі представляють цілість нашої духовної діяльності. Серце (підкреслення М.Максимовича. – О.Я.) є орган почувань як зовнішніх явищ світу, так і внутрішніх подій”⁶⁹. Заразом він відводить особливу роль естетичному почуттю, яке вирізняє з-поміж інших, зокрема, навіть від релігійного почуття⁷⁰. В іншій праці М.Максимович конкретизує власні уявлення про просвітництво, зокрема, наголошує на його масовому, народному вимірі. „*Міру просвітництва* будь-якої країни складає не кількість учених голів, у кабінетах і фоліантах яких науки вдосконалюються та живуть, як відлюдники у своїх келіях. Тоді науки складають просвітництво, коли вони поширюються, рухаються, зростають у *розумі всього народу* (курсив наш. – О.Я.) та його поліпшують”, – наголошує автор⁷¹.

Зрештою, варто вести мову про суттєву трансформацію самої дефініції „просвітництво” в його рецепції. Адже вчений тлумачить її в царині Духу, як надіндивідуальний творчий акт. Наприклад, в одній зі студій він розглядає Київ як центр „духовного просвітництва руського”⁷², а в іншій – відзначає, що навіть початки просвітництва мали духовний характер⁷³. Отже, в авторському розумінні просвітництва помічаємо сполучення як колективних, так і індивідуальних мотивів, а також моральних та релігійних чинників. Саме вони не тільки складають основу його трактування просвітництва, а й формують романтичне підґрунтя світосприйняття й поглядів М.Максимовича.

Про те, наскільки впливовими є означені світоглядні й інтелектуальні засади свідчить, наприклад, чотирьохчленна періодизація історії російської словесності, висунута М.Максимовичем: перший період (стародавній) – 60-ті роки IX – третя чверть XIII ст.; другий (середній) – остання чверть XIII ст. – XVII ст.; третій (новий) – XVIII ст. – перша чверть XIX ст.; четвертий (новітній або сучасний), який розпочався з царювання Миколи I⁷⁴. Власне, засади цієї періодизації спираються на метафізичну ідею побутування „Руського духу”. Останній з другої половини IX ст. зазнає внутрішнього перетворення (давньоруська держава, введення християнства) і створює особливий – Руський світ, що поширюється з Києва на всю Русь та організовує її внутрішню, духовну єдність⁷⁵. Проте окремі періоди вирізняються автором за зрушеннями, що сталися не тільки в суспільно-політичній та державній сфері, а і в просвітництві. Зокрема, другий період М.Максимович виділяє не тільки за його удільним устроєм, а й за впливами греко-римського та латинозахідного просвітництва⁷⁶. Початок третього періоду вчений відносить до доби єдності Росії та перетворень Петра I та Катерини II за новоевропейським зразком⁷⁷. Натомість четвертий період М.Максимович пов'язує з „відродженням і зростанням устремління до *самобутнього* та *своєрідного* розкриття *Руського духу* (курсив М.Максимовича. – О.Я.) у всіх галузях життя”⁷⁸. Насамкінець, автор навіть тлумачить представлену періодизацію в контексті побутування просвітництва. Зокрема, він характеризує перший період як греко-східне, другий – греко-латино-слов'янське, третій – новоевропейське, а четвертий – самобутньо-руське просвітництво⁷⁹. Відтак ці чотири історичні етапи є своєрідними стадіями побутування Руського духу на шляху до духовного звільнення й самоусвідомлення.

В аналогічному плані М.Максимович трактує і призначення *всесвітньої* та *вітчизняної* історії. „*Історія всесвітня*, оповідаючи про події людські, розкриває нам *позитивну* духовну вдачу людини та долі людства. *Історія вітчизняна* (курсив М.Максимовича. – О.Я.) повинна розкрити у всій повноті минуле життя Росії та пояснити нам істинні властивості Руського духу”, – зазначає автор⁸⁰.

Таким чином, у поглядах ученого щодо визначальних чинників історичного процесу спостерігаємо самобутній, органічний сплав раціоналізму та романтизму. Ці інтелектуальні складові представлені у вигляді двох засадних понять „просвітництва” та „Руського духу”, які не тільки гармонійно співіснують, а й доповнюють один одного та творять своєрідну цілісність. Власне, ідея суцільного Просвітництва й метафізична думка про Руський дух формують самобутній каркас ідеалу науковості М.Максимовича, що сполучає раціоналістичну універсальність та романтичну індивідуальність в

осягненні світу, зокрема, історії. Таке поєднання дозволяло вченому інтегрувати різноманітні інтелектуальні впливи, раціональні й ірраціональні елементи, які органічно узгоджувалися в складній системі цінностей та внутрішніх лояльностей вченого-природника і гуманітарія. Відтак різноманітні мотиви в науковій творчості М.Максимовича співвідносяться з тверезим практицизмом природознавця, неабияким критичним хистом інтерпретатора джерел та мистецько-художніми рефлексіями літератора.

Видові та жанрові особливості творчості М.Максимовича

В київську добу свого життя (1834-1845, з перервами) М.Максимович виступає на науково-освітній ниві як представник загальноросійських культурних і академічних практик. Вони, звичайно були скеровані на змагання з польським соціальним і культурним впливом у Південно-Західному краї імперії та спиралися на ідею осягнення Руського народного духу в місцевому, малоросійському контексті. Такої орієнтації М.Максимович тримався і як ректор-адміністратор (липень 1834 – грудень 1835), і пізніше, як професор університету Св. Володимира. „Професор, викладач „истории русской словесности” за тих часів, коли поставлено в основу науки та навчання „самодержавие, православие и народность”, – зазначає О.Грушевський, – Максимович згідно з вимогами служби мусив звернути особливу увагу на вивчення „народного духа”, піддержувати якого в цій країні треба було, щоб мати успіх в боротьбі з полонізацією”⁸¹.

Водночас „російська словесність” як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін з зародковою на той час інституціоналізацією (філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.). Відтак вона давала можливість М.Максимовичу реалізувати своєрідну „мовну концепцію” романтизму, зокрема, показати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови. „Слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає односторонності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну *єдність і цілісність* (курсив М.Максимовича. – О.Я.)”, – відзначає вчений⁸².

У робочих записах до першої лекції 1843 р. в університеті Св. Володимира автор так характеризує дисципліну, яку викладає: „Словесність (підкреслення М.Максимовича. – О.Я.) є сукупність пам’яток, в яких виявляється душа та життя народу, за допомогою мови – усно або письмово”⁸³. В іншій лекції він наголошує, що в мові виявляється „особистість (підкреслення

М.Максимовича. – *О.Я.*) народу”⁸⁴. Показовими є думки М.Максимовича щодо самовираження українського народу, висловлені в „Полемическом Обозрени Малороссийской Словесности”. „Малоросійський народ здавна виражає своєю мовою свою душу, своє домашнє та суспільне життя і залишив у спадок нинішньому століттю, як зразок і в науку для нової словесності багатий запас своїх переказів, прислів’їв, казок та пісень”, – наголошує учений⁸⁵. Причому, автор звертає увагу на історичні виміри побутування „слова” (мови), які вважає визначальними для розуміння української минувшини. „Така вже історична доля Малоросії, що її своєнародній мові не довелося стати письмовою мовою її, – що головним органом її письмового та книжного висловлення були по черзі Церковнослов’янська, Західноруська і, нарешті, нинішня Російська мова”, – відзначає М.Максимович⁸⁶. Отже, мова („слово”, „словесність”) тлумачаться вченим з позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самотубного „народного духу”.

Наразі слід підкреслити, що мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце в романтичному світогляді. Адже за уявленнями романтиків „словесна” (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів і виступає як вагомий доказ стародавнього родоvodu народу/нації, зокрема, відображає його етногенетичні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття.

Ці спостереження повною мірою справедливі щодо М.Максимовича, який залишив значний науковий спадок саме в царині словесності й етнографії. Приміром, ученому належить низка студій, присвячених давньоруській пам’ятці – „Слову о полку Ігоревім”, вивченням якої він захопився у 1830-ті роки⁸⁷. Зокрема, автор підготував її переклад українською мовою, опублікований 1857 та 1859 рр.⁸⁸ У передмові, датованій 14 листопада 1854 р., до українського перекладу вчений зазначає: „Буду радий, якщо мені вдалося, на живому наріччі моєї батьківщини, передати, хоча б приблизно лебедину пісню давньої Русі...”⁸⁹.

Полемізуючи з істориком Олексієм Гатцуком, М.Максимович акцентує увагу на численних переробках, яких зазнав його український переклад⁹⁰. Причому, автор прагне показати близькість цієї пам’ятки до українського фольклору, зокрема відображення в ній народного світосприйняття⁹¹. Водночас він відкидає закиди опонентів (М.Катков, Й.-Ю.Сенковський та ін.), які висловлювали сумніви щодо давньоруського походження „Слова о полку Ігоревім”⁹².

Зрештою, реалізація мовної й етнографічної програми романтизму протягом 1820–1830-х років поступово розкривала перед ученим інші виміри народного духу, зокрема, пласт неznаної малоросійської минувшини. Афо-

ристично говорячи, через „словесні” практики М.Максимович відкрив для себе історію народу як духовної субстанції.

Це „відкриття” історичної площини буття примусило вченого замислитися як щодо способів та форм її представлення в тогочасному академічному світі, так і стосовно інтеграції до єдиної картини природи та суспільства в авторському світогляді. Адже порівняно з Д.Бантишем-Каменським чи М.Маркевичем світосприйняття і погляди М.Максимовича спиралися на досить добре розроблену натурфілософію Фрідріха фон Шеллінга та інших німецьких мислителів.

Загальноімперська спрямованість російського гранд-нарративу істотно звужувала можливості для введення українського матеріалу. Втім, у неформальному публічному просторі 1820-х – 1840-х років побутувала своєрідна, щоправда, дещо поверхова мода щодо малоросійської тематики, особливо стосовно етнографічних та фольклорних матеріалів. Однак російська рецепція української минувшини була досить складною та амбівалентною. Зокрема, малоросійська проблематика сприймалася то як периферійна екзотика однієї з провінцій імперії, то як важливий бік слов'янського духу та необхідне доповнення до Великої Росії (А.Краєвський)⁹³. Але навіть за сприятливих обставин контексти введення малоросійських матеріалів до великого російського нарративу були достатньо обмеженими. Адже останні дедалі частіше розглядалися імперською владою як прихована загроза. Приміром, закриття 1839-1840 рр. університету Св. Володимира через викриття „польської змови” серед студентів спричинилося до неабияких цензурних утисків. „Мені й нині сумно згадувати, під яким цензурним тягарем, і з якими збитками в статтях, друкувались ті дві книжки [1840, 1841] мого Києвлянина”, – писав М.Максимович⁹⁴. Зокрема, цензурою була вилучена розвідка самого редактора-видавця „Сказание о Колиивщинине”, яку він уважав найцікавішою статтею в першому випуску зазначеного альманаху⁹⁵.

З погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. ця ситуація істотно погіршилася. Що робити? Відповідь підказали численні культурні, освітні й дослідницькі практики М.Максимовича, набуті ним у московську добу (1819-1834). Передусім, обирався такий ракурс висвітлення, в якому малоросійська самобутність сприймалася не тільки лояльно, й а достатньо прихильно. Один із способів полягав у такому включенні давньоруських / малоросійських елементів до загальноросійської конструкції минувшини, що вони перетворювалися в сутнісні атрибути Руського духу. Більше того, вони виявляли і підкреслювали своєрідні, особливі риси української минувшини в межах російського гранд-нарративу.

Наприклад, у своїй студії „Об участи и значении Киева в общей жизни России” М.Максимович стверджує, що Київ, Москва та Санкт-Петербург репрезентують три основи, з яких склалося єдине руське життя. Причому Київ розглядається ним як своєрідна цитадель та пам’ятка руського православ’я, охоронець нашого минулого⁹⁶. Якщо взяти до уваги визначальну роль, яку відігравали релігійні атрибути в тогочасній імперській ідеологічній доктрині (славнозвісна уварівська тріада 1832-1834 – православ’я, самодержавство, народність), то стає зрозумілим і відповідне авторське акцентування на ролі Києва в загальноросійській історії.

Водночас об’єктом історіописання М.Максимовича стає не стільки малоросійська минувшина, скільки її синкретичне поєднання з широким полем соціогуманітаристики (етнографія, мовознавство, фольклористика, література, історична топографія, топоніміка та ін.), яка включена до загальноросійської минувшини. Проте, якщо в „Истории Малой России” Д.Бантиша-Каменського домінує загальноросійський зріз історії (Російська держава, її володарі – царі та територія), особливо до доби козаччини, то в розвідках М.Максимовича цей ракурс висвітлення часто простежується на другому, а інколи навіть на третьому плані. Загалом у конструкції вченого об’єкт наукових студій представлений у вигляді провідної духовної субстанції – народу, яка гармонійно співіснує з іншим важливим, але також ідеалізованим рушієм історії – просвітництвом. Така побудова, здавалося, іманентно тяжіє до цілісної, всеохоплюючої репрезентації минувшини. Але це враження оманливе, принаймні, щодо творчості М.Максимовича. Відтак історія України у його представленні немов би розсипається на безліч дрібних фрагментів – мікроісторичних сюжетів: малоросійські місцевості та населені пункти, культурно-релігійні пам’ятки і стародавні писемні твори, окремі події й біографічні матеріали з обсягу життя відомих осіб та родин, київська топографія і українська топоніміка тощо. Схожу фрагментацію, децентралізацію світу минувшини в працях вченого спостерігаємо й щодо суб’єктів руху історії, серед яких можна вирізнити, принаймні, кілька центрів тяжіння: православна віра й церква, масовий, колективний герой – руський та малоросійський народ, Російська держава і самодержавство, історична особа – видатна і пересічна. Отож, фрагментарне представлення малоросійського минулого стає наріжним каменем історіописання М.Максимовича.

Зауважимо, що якраз із цієї перспективи вчений і формулює завдання романтичного історіописання – відтворення достовірної і водночас образної, художньої історії з акцентуванням уваги на фактах та дрібних деталях. „Ми хочемо й вимагаємо від історії, щоб у ній давно минуле життя з’являлося *живцем* перед очима нашими; а для цього необхідно, щоб кожна історична

подія й особа була пізнана та представлена вірно, в її справжньому вигляді і на своєму місці, як *було* (курсив М.Максимовича. – *О.Я.*) воно насправді”, – наголошує історик⁹⁷. Аналогічну скерованість та дивовижну співзвучність з цією тезою М.Максимовича знаходимо і в сентенції з відомої статті Миколи Костомарова 1846 р.: „...необхідно *відкрити подробиці, поставити кожну на справжнє місце* і потім привести їх в струнке тіло *художнім пензлем* (курсив наш. – *О.Я.*); тільки тоді ми можемо мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для роздумів політика та філософа”⁹⁸.

Така орієнтація на подробиці, деталі, а за великим рахунком – на індивідуальне й особливе спричинилася й до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів – невеличких розвідок, заміток, рецензій тощо. Відзначимо, що вона властива не тільки для творчості М.Максимовича, а й інших українських романтиків 1830-1850-х років. Та найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме в студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори. Ця констатація нав’язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема, з відомими „Фрагментами” Новаліса чи „Атенийськими фрагментами” Фрідріха Шлегеля. Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, у випадку німецьких романтиків репрезентованих іноді у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе. Проте таке співставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Адже фрагмент є незавершеним, синкретичним і водночас аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою, продукує багатоголосся і різні смислові шари.

На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу М.Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар’єри у 1845 р.⁹⁹ Зауважимо, що йдеться не про становище якогось науковця-аматора, який у вільний від господарських справ час проводить свої досліди, а про побутування колишнього московського професора, зрештою, недавнього ректора одного з імператорських університетів. Давній московський приятель ученого, князь П.В’яземський був надзвичайно вражений такою метаморфозою. У листі від 1 січня 1867 р. до самотника Михайлової гори він зазначає: „Ви, як вільний козак, не приписані ні до якої класифікації Божого та канцелярського порядку і творіння”¹⁰⁰. У листі від 22 серпня 1868 р. П.В’яземський характеризує становище М.Максимовича в тогочасній ієрархічній системі майже у метафоричному виразі: „Невже Ви ніде не значитеся, ні до чого не прикріплені і т.п. та ін.? Та Ви, виходить, *єдине виключення, парія* (курсив наш. – *О.Я.*) в

нашій розграфленій, департаментській, комітетській, прикомандированій і т.п., мундирній Росії. Це чого-небудь та вартує”¹⁰¹. На думку М.Костомарова, колишній перший ректор університету св. Володимира настільки захопився роллю самітника з Михайлової гори, що навіть вигадав цілу легенду про походження її назви¹⁰².

Отож, значна кількість полемічних студій, зокрема, ряд оригінальних „Листів” написані М.Максимовичем переважно як приватним ученим. Заразом фрагментарна форма відповідала й устремлінням М.Максимовича як дослідника минувшини. Свою генеральну інтенцію щодо творчих пріоритетів історик сформулював у полеміці з Пантелеймоном Кулішем: „...піддати історичній критиці всі важливі малоросійські літописи і новітні твори з історії Малоросії. Незалежно від особистих взаємин та самолюбства, відокремлюючи від них істину історичну і ставлячи її предметом моїх критичних зауважень (курсив М.Максимовича. – О.Я.)”¹⁰³. Відтак за висловом В.Іконникова історик не залишив поза своєю увагою майже жодного „пам’ятника південно-руської минувшини”¹⁰⁴. В іншій студії М.Максимович так схарактеризував свої дослідницькі домінації: „На полі, вижатому нашвидку істориками Малоросії, я збираю пропущені та загублені ними колосся і потрохи передаю їх у загальну відомість”¹⁰⁵. Отже, критика й інтерпретація джерел складають два основні напрями в творчості М.Максимовича-історика, крім його фольклористичних і етнографічних студій¹⁰⁶. Саме вони, головним чином, і сформували дослідницький інструментарій ученого.

Наразі слід наголосити, що специфіка авторського світосприйняття, схильність до критично-аналітичного стилю мислення, обставини особистого життя (важкі, хронічні хвороби, постійна матеріально-фінансова скрута, відірваність від головних науково-освітніх центрів, зокрема, обмеженість доступу до історичних джерел та наукової інформації, своєрідна напівізоляція внаслідок усамітнення на Михайловій горі, яка ускладнювала академічну комунікацію та ін.) значною мірою визначили вибір провідної проблематики, форми та структури наукових розвідок М.Максимовича. Останні представлені критичними працями, дрібними замітками фактографічного та біографічного спрямування, бібліографічними нотатками, рецензійними статтями, в яких домінує мозаїчність репрезентації історичного матеріалу. З огляду на це слушним є спостереження Івана Крип’якевича про те, що серед студій ученого „мало є праць синтетичних, що характеризували б якесь питання в цілості”¹⁰⁷.

Взагалі в українській історіографії образ М.Максимовича як дослідника-критика і до нині є домінуючим. Зокрема, на ці риси звертають увагу й сучасні науковці¹⁰⁸. Зрештою, критичні мотиви справді посідають чільне мі-

ще у науковій творчості М.Максимовича. Недаремно серед його студій багато як дрібних рецензійних заміток, так і великих критично-аналітичних статей з локальними, інколи незавершеними сюжетами. Останніх розвідок, написаних у вигляді „Листів”, дехто з дослідників нараховує близько 30¹⁰⁹. Втім, насправді їх значно більше. Іноді ці статті складають цілі цикли, об’єднані певною проблематикою. Варто відзначити, що публікації, адресовані певній особистості і водночас звернені до широкої громадськості, були досить популярні у тодішній російській публіцистиці. Проте в працях М.Максимовича цей жанр зазнає помітної метаморфози. Насамперед слід відзначити, що „Листи” мають сталу структуру. Стаття розпочинається з інформації про видання чи певну публікацію, зокрема, з пояснення того, чому вона привернула його увагу, або з загальних авторських суджень і міркувань і т.п.

Інколи кілька перших „Листів” виконують функцію впровадження до провідної проблематики. Зазвичай автор зачинає їх з абстрактних розумувань. Наприклад, у першому та другому „Письмах о Богдане Хмельницком” М.Максимович подає свої враження про друге видання монографії М.Костомарова „Богдан Хмельницький” (1859). Зокрема, він висловлює думку, що незалежно від призначення твору для широкої чи вченої публіки „всюди рівно потрібна та передбачається *історична жива істина*; а для її досягнення необхідні *точність і достовірність історичного факту* (курсив М.Максимовича. – О.Я.), позаяк це є основа, без якої не може міцно реалізуватися ніяка справа історика”¹¹⁰. Зауважимо, що вказана сентенція певною мірою ілюструє авторське розуміння співвідношення художності та достовірності в історичному творі. Потім М.Максимович переходить, власне, до аналітичної частини розвідки, зокрема, відзначає суперечність певних положень або фактографічні неточності. Здебільшого вчений зосереджується на розгляді окремих аспектів проблеми, конкретних фактів, коментує та інтерпретує джерельні свідчення або висвітлює історичні події тощо. Приміром, у розвідці „Исторические письма о козаках приднепровских” автор скеровує вістря критики супроти тези В.Антоновича про управління козаками до Люблінської унії (1569) князями з дому Гедиміновичів¹¹¹. Натомість М.Максимович вважає, що в дійсності козацькими гетьманами були окремі представники цього княжого роду в різні часи. Але така констатація у жодному разі не заперечує істинності вищенаведеного положення В.Антоновича, а, навпаки, підважує його тезу. Причому, для встановлення достовірності певного факту М.Максимович, як правило, вдається до інтерпретації та критики того чи іншого джерела. Зокрема, щоб з’ясувати питання

про походження князів Острозьких, учений використовує старі пом'яники київських церков, в яких записаний цей рід¹¹².

Взагалі для М.Максимовича властивий докладний і послідовний виклад авторських міркувань, припущень та узагальнень. Учений просто і логічно, без надмірних стилістичних прикрас, уводить читача до власної дослідницької лабораторії, показує хід своїх думок, щедро ілюструє останні витягами з джерел та пояснює їхню інтерпретацію. Зрештою, М.Максимович як історик здебільшого вирізняється відкритим прочитанням джерел з демонстрацією всієї підготовчої та попередньої роботи, проведеної дослідником, широкій публіці. Ймовірно, витоки такої авторської манери слід шукати у його практиці літературного критика кінця 1820-х – початку 1830-х років.

Коло джерел, яке використовує М.Максимович, зазвичай відзначається значним розмаїттям. Втім, помітні і певні уподобання. Автор часто спирається на дрібні джерела: пом'яники, записи на берегах або вкладних аркушах старих видань, написи на могилах і культових спорудах та ін., які викликають у ньому яскраві, неповторні асоціації. „Я назву Вам до 20-ти українських полковників, про яких і згадки немає у всіх раніше виданих літописах і документах, про яких я дізнався зі старих пом'яників, вкладних написів на церковних книгах, домашніх актів і т.п.”, – пише М.Максимович у листі від 18 червня 1856 р. до Пантелеймона Куліша¹¹³.

Інколи для уточнення окремих аспектів питання або окреслення певної фактографічної канви вчений застосовує прийом риторичних запитань, які задають діалогічний характер авторського викладу. Він неначе веде уявну бесіду зі своїм опонентом та читацькою аудиторією, наводить аргументи, аналізує емпіричний матеріал, представляє нові відомості, інтерпретує джерельні свідчення, пропонує коментарі тощо. За виразом О.Грушевського, учений „дорожить кожним відгомонам далекого минулого, кожним спомином, кожною пам'яткою...”¹¹⁴.

Гострий, вишколений погляд М.Максимовича-філолога звертає увагу на написання імен та прізвищ, плутанину зі встановленням ролі тієї чи іншої історичної особистості, невірне прочитання документа або висвітлення певних подій, топоніміку окремих місцевостей і поселень тощо. Досить часто такі помилки та прогалини спонукають ученого до написання тієї чи іншої розвідки. Зокрема, темою одного з „Писем о Киеве” є помилкове приписування статистику Д.Журавському авторства „Обозрения Киева в отношении к древностям” (К., 1847), виданого Іваном Фундуклеєм. Цей огріх М.Максимович віднайшов в праці М.Закревського „Описание Киева” (М., 1868. Т.1-2)¹¹⁵. Низку схожих зауваг зустрічаємо в його циклі статей „Пись-

ма о Богдане Хмельницьком”. Сьомий лист з цього циклу навіть має підзаголовок: „Спор о малороссийских именах”¹¹⁶.

Дехто з дослідників навіть закидає М.Максимовичу те, що його зауваги зосереджувалися тільки на окремих неточностях і перекрученнях, віднайдених у монографії М.Костомарова про Б.Хмельницького, а не на критиці її в цілому¹¹⁷. Втім, у приватному листуванні М.Максимович більш категорично оцінив третє видання цієї монографії (1870). „Поспішно, поверхово, ефектно для малознаючого натовпу та незадовільно для солідного читача”, – зазначає історик у листі до Осипа Бодяньського від 29 грудня 1870 р.¹¹⁸

Однак, учений публічно визнавав і власні помилки. Зокрема, він навіть просив читача виправити їх на відповідних сторінках альманаху „Киевлянин”¹¹⁹. У полеміці з відомим російським публіцистом Михайлом Катковим навколо „Истории древней русской словесности” (К., 1839. Кн.1) М.Максимович сформулював низку вимог до критика-рецензента, яких неухильно дотримувався у своїх розвідках. „...книгу, яку збираєшся критикувати, варто спершу прочитати з увагою всю, не пропускаючи нічого, ні передмови, ні приміток, ні навіть вказівки на друкарські помилки”, – зазначає історик¹²⁰. Водночас він досить негативно відгукувався про істориків скептичної школи, зокрема, щодо їхньої практики відкидати все те, що не співпадає з певними поглядами¹²¹. Отож, у багатьох історичних розвідках автор переважно концентрує свій виклад навколо критики окремих фактів, джерельних свідчень, неточностей і помилок, а не на загальних концептах чи установчих положеннях.

Світ історії уявляється вченому у вигляді складної й динамічної палітри фактів, які залишилися у багатьох рештках минувшини. Зокрема, у листі до П.Куліша, написаному у січні 1854 р., він характеризує „Сказание о Межигорском монастыре” як студію, складену з атомів, що зібрані у сотні місць¹²². Недаремно ідея фрагменту і пов’язаного з ним мікроісторичного сюжету панує в його працях. Водночас розвідки М.Максимовича досить часто виглядають незавершеними, позаяк апелюють до уяви й асоціацій читача, тобто залишають простір для діалогічності. Зауважимо, що мозаїчне представлення минувшини не заважає істориком висловлюватися і щодо проблем більш високого рівня загальності. Щоправда, і в цих випадках автор прагне спиратися на конкретні спостереження.

В „Исторических письмах о козаках приднепровских” М.Максимович спершу на підставі співставлення та інтерпретації кількох джерельних свідчень відкидає припущення про гетьманство князя Дмитра Вишневецького в першій чверті XVI ст.¹²³, а далі спростовує аналогічне твердження щодо князя Євстафія Ружинського¹²⁴ та його реформи полкового устрою (створення

20 полків)¹²⁵, висловлює ряд інших думок та спостережень. І тільки узагальнивши різні критичні зауваги й джерельні інтерпретації, вчений формулює загальний висновок про необхідність виключити з історичної минувшини Придніпровської Русі князів Гедиміновичів до середини XVI ст.¹²⁶ Подібним чином М.Максимович розглядає і роман П.Куліша „Черная рада”, зокрема, відзначає низку помилок і перекручень. Насамкінець він підсумовує, що ця персоніфікована історія часто перетворюється в маскарад¹²⁷.

Загалом „Листи” М.Максимовича є досить простими за своєю структурою і включають: 1) вступні зауваги; 2) критично-аналітичну частину, яка інколи поділяється на ряд окремих, але пов’язаних між собою сюжетів; 3) кінцеві узагальнення. Проте автор часто уникає підсумкових висновків та обмежується проміжними міркуваннями щодо опрацьованого матеріалу, як, наприклад, у „Письмах о Богдане Хмельницком”. Недаремно молодий історик О.Гатцука звернув увагу на їхню незавершеність та наголосив на домінуванні дрібних тем у розвідках М.Максимовича¹²⁸. Структура інших статей М.Максимовича є ще більш простішою, а точніше фрагментарною. Адже значна кількість цих праць висвітлює окремі, часто-густо дрібні аспекти певної проблеми, подає інтерпретацію фактів, тих чи інших відомостей про події, постаті, старожитності тощо.

Зрештою, ряд дослідників звертає увагу на ефект мозаїчності у творчості М.Максимовича. Приміром, учень В.Антоновича, історик Петро Голубовський був надзвичайно вражений розмаїттям наукової проблематики, порушеної в його працях. Відтак він наголошував, що навіть при уважному перегляді бібліографії студій М.Максимовича „ми не знайдемо ніякого, ні зовнішнього, ні внутрішнього, органічного зв’язку між ними”¹²⁹. Однак, у текстах самітника з Михайлової гори помічаємо й певні елементи подібності, зокрема, у побудові сюжету, техніці викладу, системі аргументації тощо.

Здебільшого, в працях М.Максимовича домінує критично-аналітична спрямованість. Інколи на перший план виступає послідовний та зв’язаний виклад історичних подій, тобто оповідальні компоненти. Заразом автор прагне зберегти простий та логічний виклад матеріалу, докладно розглядає і зважує аргументи pro et contra, коментує джерела тощо. Втім, у низці дрібних розвідок М.Максимовича споглядаємо панування оповідального викладу, а критичні моменти відсуваються на другий план. У таких студіях учений переважно викладає перебіг подій, пов’язаних з визначними особами, місцевостями, пам’ятками та старожитностями української історії. Останні поєднуються з критичними нотатками, заувагами та коментарями. Зокрема, у відомій студії історика „Обозрение старого Киева” переважає оповідаль-

ний виклад, а поодинокі критичні зауваги слугують для уточнення окремих фактичних аспектів, інтерпретації літописних відомостей тощо.

Варто відзначити, що ряд розвідок ученого має ознаки рецензійної статті, тобто використання жанру рецензії не стільки для висвітлення та аналізу конкретної студії, скільки як привід для розгляду певної проблематики в цілому. Зокрема, такі риси знаходимо в „Письмах о Богдане Хмельницком” М.Максимовича. Водночас означені розвідки містять й інші складові (публіцистичні пасажі, мемуарні згадки, автобіографічні ремарки про певних осіб, елементи приватного епістолярію та ін.), що свідчить про їхню жанрову синкретичність. Невипадково Г.Житецький наголошував на своєрідних способах „витворення його (М.Максимовича. – *О.Я.*) наукових розвідок: ці писання були іноді дуже коротенькі, іноді це були досить довгі листи з наукових питань на адресу близьких приятелів або авторів того чи іншого наукового досліджу, зо всіма ознаками особистого, приватного листування, з ліричними побічними замітками в зв'язку з різними спогадами, а бувало і з жартовливими чи гумористичними випадками, – цей жанр писання невеликих розміром, але важливих і цінних змістом наукових праць був улюблений його жанр, – спосіб надзвичайно характерний і ніби-то особливо пристосований до характеру, вдачі і особистого духовного обличчя нашого українського вченого”¹³⁰.

Схожу думку висловив і історик літератури Іван Хрущов, який уважав, що в працях М.Максимовича побутувала „хмелінка поезії”¹³¹. Таке сполучення виказує риси фрагментарності текстів М.Максимовича, які часто переховуються у вигляді публіцистичних заміток та рецензійних статей. Узагалі жанр рецензій був уповні природним для М.Максимовича. Так, у листі до редактора „Журнала Министерства народного просвещения” Костянтина Сербіновича від 5 червня 1834 р. він пише про свою давню звичку до рецензій¹³². Очевидно, йшлося про московську літературно-публіцистичну та наукову діяльність М.Максимовича у 1820-х – на початку 1830-х років, під час якої він виявив себе не тільки як вправний рецензент багатьох академічних студій, а й як талановитий літературний критик і полеміст.

Чимало невеликих статей М.Максимовича мають історико-біографічний характер. Адже біографічний жанр з його виключною увагою до дрібних деталей і подробиць відповідав основним пріоритетам наукової творчості вченого¹³³, який приділяв першочергову увагу фактографічній достовірності своїх праць.

Історична постать, як визначна, так і маловідома, в студіях ученого виступає як необхідна складова масового, колективного героя, самобутня частка „народного духу”. Одночасно вона зберігає свій самобутній, неповтор-

ний образ та відіграє індивідуальну, властиву тільки їй роль в історії. Таким чином, історичний потік у рецепції вченого уявляється не тільки у вигляді широкого річища своєрідних, унікальних фактів-мозаїк, а й з руху різних поколінь людей, що посідали в ньому самостійне і виняткове становище. За влучною заувагою відомого літературознавця Миколи Петрова, „стислі розповіді Максимовича про стародавніх людей схожі на спомини онука про маститого дідуся, ще живо пам'ятного та міцно-міцно любимого”¹³⁴. Та й назви багатьох розвідок ученого розпочинаються з сентиментально-ностальгійних визначень: „Воспоминания...”, „Сказание...” і т.п.

У працях М.Максимовича помітні і православні, антиуніатські устремління у зображенні та витлумаченні подій, зокрема, стосовно їхнього розгортання й історичної ролі. Зазначені інтенції історика, особливо відчутні в його полемічних творах, зокрема, у відомій студії „О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М.А.Грабовскому)”. Недаремно М.Максимович тримається думки, що саме „образа православ'я” була найголовнішою причиною українсько-польської ворожнечі¹³⁵.

Та навіть у полемічних розвідках автор виявляє неабияке знання джерел та незвичайну майстерність інтерпретатора, які вчений використовує у численних дискусіях. Втім, у деяких працях, наприклад у „Бубновской сотне”, він виступає і як історик-художник, який із неприхованим естетизмом і мистецьким смаком відтворює мальовничу природу Канівщини¹³⁶. Водночас природно-географічне середовище в працях М.Максимовича несподівано перетворюється в своєрідний антропологічний ландшафт, простір і сцену побутування історичної людини. Відтак антропологічні виміри історії водночас сполучаються з географічними й етнічними теренами проживання українського народу. Більше того, вони стають сутнісними атрибутами духовного існування народу/нації.

Схильність до художнього відображення минувшини спостерігаємо і в „Топографических заметках Киевлянина”¹³⁷ та інших розвідках М.Максимовича. У цих студіях історик-критик часто поступається місцем літератору-романтику, який із захопленням малює картини минувшини. Літературний хист помічаємо в багатьох розвідках М.Максимовича. Адже художньо-естетичні та морально-етичні елементи знаходимо в низці його історичних статей, зокрема, навіть у тих, в яких домінує критично-аналітична чи оповідальна техніка викладу. Вони досить добре простежуються в образних історіографічних оцінках М.Максимовича. Зокрема, „История Малой России” Дмитра Бантиша-Каменського була схарактеризована автором як „мертво-холодна”¹³⁸, позбавлена „живого духу”¹³⁹. В аналогічному сенсі

М.Максимович розглядає і наукову діяльність Августа Шлецера, яку порівнює з „морокком у нашій історії”¹⁴⁰. Причому самого А.Шлецера український учений характеризує у поетичному дусі, хоч і досить суперечливо, як „славного, грізного паладина (лицаря. – О.Я.) Руських літописів, зразок терпіння в праці та нетерпіння в думці”¹⁴¹. Своєрідну оцінку М.Максимовича отримала і студія Аполлона Скальковського „Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733-1768” (Одесса, 1845). Останню він порівнює з „годинником, в якому хвилинка (стрілка. – О.Я.) різниться з годинниковою, а репетиція дзвонить зовсім не те, що показують стрілки”¹⁴². Натомість „Историю Русов” автор вважає „надзвичайною з художнього боку”¹⁴³, „вельми незвичайною в художньому відношенні”¹⁴⁴, називає її „чарівною „Историею””¹⁴⁵, а також вказує на „надлишок будівничої сили розуму” в її творця¹⁴⁶ тощо.

Образні характеристики, художньо-естетичні та морально-етичні дефініції знаходимо і в науковій полеміці М.Максимовича. Приміром, дискутуючи з П.Кулішем, учений зазначає, що автор в „Записках о Южной Руси” (СПб., 1856-1857. Т.1-2) зображує „всю Малоросійську старшину та шляхту з перебільшеним відтворенням їхньої темної сторони”¹⁴⁷, тобто, звертає увагу на гіперболізацію контрастів історичної минувшини. Варто відзначити, що критик П.Куліша застосовує дихотомічні естетичні („громадянська краса”, „громадянська потворність”) та морально-етичні категорії („правда”, „добро”) для відображення поглядів свого опонента. „...як Малоросію, оновлену в гетьманство Богдана, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській красі; так і Малоросію, що була в гетьманство Розумовського, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській потворності, – підкреслює М.Максимович. – Насправді, як Малоросія, що виникла при Богдані, не вміщувала одне тільки новонароджене добро та благоустрій народний, так і Малоросія XVIII віку, при всіх зловживаннях і непорядках, що були в ній на присмерку її гетьманства та старого козацтва і вільноперехідного поспільства, містила в собі ще багато добра і правди у всіх станах (курсив М.Максимовича. – О.Я.) народу свого, і послугувалася ними з честю та славою як сама для себе, так і для всього Руського світу”¹⁴⁸.

Знаний дослідник творчості та наукового спадку М.Максимовича О.Грушевський слушно відзначав, що в полеміці цей учений, „не виходячи за межі наукової дискусії, не зловживаючи тенденційністю і не випускаючи з виду головної мети, виявляє дуже багато індивідуальності в своїх гострих і живих полемічних статтях”¹⁴⁹. Ці особливості творчої манери М.Максимовича, зокрема, уточнюючі нотатки, іронічні, добродушні і водночас гострі, образні коментарі, персональні, майже приватні звернення, в яких добре

відчувається психологічний стан, емоційна налаштованість та інтелектуальні вподобання опонента, представлені в багатьох його працях. Повною мірою вони виявляються в полеміці українського вченого зі своїм давнім московським приятелем М.Погодіним щодо походження Русі та давньоруської мови, імовірного переселення великорусів на північ у зв'язку з вторгненням монгольських полчищ, гаданої колонізації Середнього Придніпров'я у XVI-XVII ст. вихідцями з Галичини та Волині тощо. Відтак М.Максимович один із перших в академічну добу розпочав діалог про „києво-руську спадщину”, який триває і до нині.

Зауважимо, що опонент М.Погодіна не тільки аргументовано спростовує його тези, а й висловлює дошкульні коментарі. „Доводити, що до навали Татарської на Київ не було Малоросійського народу на Русі Київській, – для мене все одно, якщо б доводити те, що до навали Польської на Москву не було Великоросійського народу на Русі Московській”, – зазначає український учений¹⁵⁰. Утім, загальний контекст та стиль висловлювань М.Максимовича попри гострі полемічні пасажі, майже ніколи не був образливим. Невипадково М.Погодін любив повторювати: „Ми ж з одного покоління, хоч і *виводимо Русь з різних сторін* (курсив М.П.Барсукова. – *О.Я.*)”¹⁵¹.

Своєрідні якості М.Максимовича як полеміста спостерігаємо і в його дискусіях з М.Закревським щодо низки питань топографії давнього Києва¹⁵². Проте історіографічними оцінками та полемічними заувагами, не обмежується сфера вжитку художньо-естетичних понять у науковій творчості М.Максимовича. Зокрема, історик використовує останні для зображення явищ і процесів з високим ступенем загальності або з руйнівними, катастрофічними наслідками. Він порівнює початок історії Малоросії з кометою¹⁵³, що швидко промайнула на небосхилі, називає монголо-татарську навалу „грозою Батієвою”¹⁵⁴, висловлює думку щодо виникнення українського козацтва як „живого злиття” двох стихій – азіатсько-наїзницької та греко-християнської¹⁵⁵, зіставляє козаків з західноєвропейськими лицарями¹⁵⁶ або іменує козацтво – „народним лицарством”¹⁵⁷, розглядає Гайдамаччину як „вогнедишне виверження народної помсти та ворожості”¹⁵⁸ та ін.

Естетичні й образні елементи інколи присутні і в деяких оцінках визначних історичних особистостей, що представлені в працях М.Максимовича. Приміром, Богдана Хмельницького він називає „красою і славою козацтва”¹⁵⁹, „грізним месником за всі образи і біди”¹⁶⁰, Петра Конашевича-Сагайдачного – „благочестивим гетьманом”¹⁶¹, а князя Костянтина Острозького – „героєм Західної Русі”¹⁶² і т.п.

В багатьох розвідках М.Максимовича споглядаємо його морально-етичні інтенції, насамперед сакральність історичних символів. Наприклад, Троїцькі ворота Києво-Печерської лаври історик співвідносить з образом „святої Русі”¹⁶³. Водночас київські старожитності підносяться вченим до топу священного міста („божого града”), які стають складовими романтичної міфологеми про невмирущий народний дух. Відтак етичні й релігійні мотиви спостерігаємо в багатьох авторських тезах і думках. Зокрема, заслугу українського козацтва історик убачає в тому, що воно „хрестовими походами” на захист православ’я здобуло собі безсмертя¹⁶⁴. Зауважимо, що змагання супроти утисків православ’я М.Максимович практично ототожнює з боротьбою за рідну землю. „Захист віри обернувся в захист України...”, – зазначає вчений у „Сказанні о Колиивщине”¹⁶⁵. Отож, у текстових фрагментах історика спостерігаємо динамічність і художність викладу, які сполучаються з його афористичними висловлюваннями. Водночас вони виявляють і відрефлектованість поглядів автора щодо предмета історіописання – української минувшини.

Зрештою, художньо-естетичні та морально-етичні мотиви в характеристиках і оцінках М.Максимовича демонструють його калейдоскопічну рецепцію історії. Недаремно фрагментарна репрезентація минулого є характерною рисою стилю мислення М.Максимовича. Адже окрема людина¹⁶⁶, а, зрештою, подія чи факт сприймаються ученим, як своєрідний мікрокосм рухливого й неосяжного світу історії. Відтак мозаїчне представлення історії задовольняло як критично-раціональні вимоги, які висував системно-універсальний світогляд науковця-природника, так і ідеалістичні, ірраціональні мотиви історика-романтика, зорієнтовані на пошук специфічного, особливого, неповторного. Така репрезентація минувшини дозволяла М.Максимовичу сполучати різноманітні мотиваційні потоки, які не тільки гармонійно співіснують, а й досить чітко розділені у світобаченні вченого.

Зауважимо, що проблема співвідношення раціонального та емоційно-художнього (ірраціонального) в історіописанні сягає своїми витокami ще доакадемічної доби, в якій протягом тривалого часу відбувалося змагання між указаними тенденціями¹⁶⁷. Варто зважати й на індивідуальне та специфічне сприйняття минувшини в романтичному світогляді¹⁶⁸. У випадку з М.Максимовичем помітна й очевидна диференціація в його рецепції різних історичних явищ, об’єктів і фактів. Зокрема, розглядаючи конкретний матеріал, вчений міцно тримається критичних і раціональних засад, хоч досить часто підносить окремі подробиці, характеристики чи авторські враження до загальних асоціацій, пов’язаних з відповідною історичною добою. Приміром, надгробки в Києво-Печерській лаврі нав’язують історичну асоціацію з

часами, коли дві частини Руського світу існували окремо й іноді ворогували між собою. Причому, М.Максимович трактує цю ворожнечу як завершення „давньої удільної боротьби”¹⁶⁹. У той же час знакові явища українського минулого (монголо-татарська навала, козаччина, гайдамаччина) породжують у М.Максимовича низку яскравих образів-символів, які репрезентують переломні, масові вияви „народного духу”. Більше того, в авторському сприйнятті народ виступає не тільки як духовна субстанція, яка продукує перетворення, а й як своєрідна міфологема. Водночас у поглядах ученого поважне місце посідають поняття „зла”, „добра”, „правди”. Це – позачасові, фундаментальні цінності, які виступають як засадні, духовно-етичні критерії для оцінки діяльності тих чи інших видатних особистостей, визначних подій і явищ.

Однак, у викладі фактографічної канви подій М.Максимович залишається, передусім прискіпливим критиком та інтерпретатором джерел. Недаремно у своїх наукових студіях він послідовно застосовує історико-філологічний або критичний метод до розробки багатьох проблем з обсягу української минувшини. З цієї перспективи М.Максимовича певною мірою можна порівняти з постаттю німецького історика Бартольда Нібура, який справив значний вплив на російську історіографію, зокрема, на відомого вченого М.Полевого¹⁷⁰.

Зауважимо, що такі дослідницькі устремління досить точно характеризують і М.Максимовича як історика. Адже за ним в українській історіографії міцно закріпився образ дослідника-критика та науковця-аналітика¹⁷¹. Це однозначно вказує на критично-аналітичний стиль мислення вченого. Щоправда, на відміну від Б.Нібура, М.Максимович не мав такої довершеної підготовки у царині класичної філології і зосереджувався на розгляді окремих проблем української історії, в той час як предметом наукових студій німецького дослідника була вся давньоримська епічна традиція. Натомість український вчений, здавалося, надто замилювався дрібними деталями і подробицями, які видавалися йому одним із найголовніших пріоритетів дослідницької діяльності. Адже історико-філологічна критика значною мірою дозволяла пізнати й досягнути індивідуальне та особливе. Недаремно у застосуванні історико-філологічного методу стосовно вивчення історії Малоросії, зокрема, в опрацюванні різноманітних джерел, М.Максимович, мабуть, був найпослідовнішим дослідником серед тодішніх істориків-романтиків.

Не варто забувати, що українська минувшина на той час істотно поступалася за рівнем розробки не тільки історії Росії, а й класичної давнини. На часі поставали проблеми, пов’язані з введенням до наукового обігу великих обсягів достовірного фактографічного матеріалу. Втім, попри критично-

аналітичну спрямованість, морально-етичні та художньо-естетичні елементи посідають важливе місце в історичних працях М.Максимовича. Вони представлені переважно у вигляді невеликих оціночних або образно-символічних вкраплень, які показують авторське ставлення до великих подій, визначних особистостей, відомих історичних праць чи пам'яток тощо.

У широкому сенсі, очевидно, слід вести мову про самотутнє поєднання критично-раціональних засад та ідеалістичних, ірраціональних елементів у науковій творчості М.Максимовича. Останні не тільки досить мирно співіснують, а й гармонійно доповнюють один одного в авторських текстах. Та найголовніше, незавершений і синкретичний у жанровому та видовому відношенні окремих фрагмент („уламок минувшини”), представлений у текстах М.Максимовича, прагне до відтворення цілісності, або, точніше, до її конструювання. Водночас мікроісторичний сюжет у працях ученого виглядає не тільки як імпліцитне устремління до цілісного осягнення історії, а як чужорідне включення в російський метанаратив, що потенційно містить у собі програму його руйнації. Цю інтенцію вченого до комплексного осмислення минувшини споглядаємо в його робочих записах про психологічні риси та історичне побутування великорусів і українців. Зокрема, у зазначених нотах постають цілісні і zarazом відмінні образи росіян та українців, які містять цікавий матеріал для розуміння поглядів і світосприйняття М.Максимовича. „У великоросіян живість, сприйняття душі розвивалась під пануванням думки (підкреслення М.Максимовича. – *О.Я.*) і була повернута переважно на зовнішній бік своєї дійсності”, – наголошує М.Максимович¹⁷². Така орієнтація на зовнішнє та „силу думки”, вважає історик, не тільки позначилася на психологічних обрисах великорусів, а й на їхньому історичному житті. „Щаслива удача, яка супроводжувала пізніше державне життя Великої Росії... прив'язала її народ великою любов'ю та повагою до його дійсності, ствердила в ньому дух задоволення (підкреслення М.Максимовича. – *О.Я.*) своєю долею, дух покірності своїй долі та довіри до неї, як до свого щастя”, – зазначає автор¹⁷³. Відтак М.Максимович акцентує увагу на підкоренні волі розуму, яке, власне, й складає основу психологічного типу великоруса. Натомість психологічний тип українця є не тільки відмінним, а майже протилежним у замальовці вченого. „Українець, більш непорушний для зовнішньої діяльності житейської, – підкреслює М.Максимович, – менш запозятливий, – безпечність та недбалість про зовнішнє – особисте благо житейське... Його зовнішня діяльність була повернута на подвиг слави і війни, на подвиг суспільний: в цьому подвигу виявилась його особистість (підкреслення М.Максимовича. – *О.Я.*)”¹⁷⁴.

Але автор не обмежується констатацією психологічних відмінностей. Він навіть поглиблює останні, зокрема завдяки історичним аналогіям. М.Максимович протиставляє історичне призначення східних (донських) козаків, які увійшли до системи Російської держави та сприяли її розширенню, і дніпровських козаків, котрі спричинилися до становлення українського народного духу. „Козацтво Дніпровське (підкреслення М.Максимовича. – *О.Я.*) навпаки, розливаючись з XVI віку по Південній Русі, зробило в ній оновлення цілого народного життя, розлило по ній козацький дух свій, – відзначає автор. – Тоді воно ввійшло в систему Західної Русі, польського володарювання при Баторії, – тоді козацтво само стало зерном народної української самобутності. Козацьке життя все більше розросталося в Україні, діяло разом з нею, проникало до її родинного побуту, і її суспільні цілі та вигоди, відносилися до її віри та самобутності народної; воно (охороняло. – *О.Я.*) свою козацьку волю, свою честь і славу...”¹⁷⁵.

Ця мимовільна констатація психологічної та історичної самобутності в рецепції М.Максимовича ледь-ледь не перетворюється в апологію чужорідності України щодо Великої Росії. Наразі навіть коментар історика стосовно „сполучення” українських земель з Москвою разюче дисонує з його генеральною тезою про єдиний Руський світ. „Таким чином, обставини зупинили самобутній розвиток України на всьому ходу... і вступила (вона – *О.Я.*) в загальне Життя Росії...Безвідрадне невдоволення та досада, глибока Журба – сильна на свою долю (підкреслення М.Максимовича. – *О.Я.*) щербату, закарбувалася всією силою... глибокого почуття серця”, – зазначає історик¹⁷⁶.

Зауважимо, що психологічні риси українців та великорусів у рецепції вченого подаються на основі опозиції: „зовнішнє” – „внутрішнє”, „думка” – „дійсність”. Ці порівняння не доводяться М.Максимовичем до точки контраверсійності. Він навіть прагне узгодити, примирити чи навіть проігнорувати останні в тезі про створення та буття єдиного Руського світу. Однак ностальгійні почуття автора щодо колишньої козацької слави та народної самобутності України у цих робочих записах, здається, затьмарюють навіть його щире загальноросійське лояльність. Відтак М.Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття щодо російської минушини. Схоже акцентування на своєрідності українського народного типу згодом споглядаємо в працях М. Костомарова „Две русские народности” (1861), В.Антоновича „Три національні типи народні” (1888) та інших учених.

Втім, М.Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають формули „дві народності” чи „три національні типи”. Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею все ж

таки в працях М.Максимовича сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося, усуває історичну самотність українців та великоросів. Іноді вона все ж таки проривається в авторській рецепції української історії, але вчений розглядає її як сентиментальний відголос далекої минувшини, яка не є суттєвою в контексті тодішньої сучасності. Проте незважаючи на психологічні відмінності українців та великоросів внутрішня, духовна єдність Русі-Росії є визначальною для М.Максимовича. Відтак його розуміння народних/національних типів є досить далеким від костюмаровської дефініції, яка констатувала не тільки відмінність, а й фактично самоцінність історичного буття „двох руських народностей”. Зауважимо, що навіть поміркована українофільська платформа „Основи” видавалася М.Максимовичу занадто радикальною. Наприклад, у листі до О.Бодяньського від 1 січня 1865 р. він засуджував крайнощі мовної програми зазначеного журналу¹⁷⁷. У цьому відношенні М.Максимович залишався діячем старої Миколаївської доби з традиційними вподобаннями, які М.Грушевський слушно тлумачив як „соціальний консерватизм”.

Зрештою, праці М.Максимовича, безперечно, торували шлях до національного самоусвідомлення іншим генераціям українських інтелектуалів, зокрема, щодо самотності та цілісності історії України. Відтак, у рецепції наступних поколінь самотник з Михайлової гори поставав як один з перших будівничих академічного образу нашої минувшини. Приміром, В.Горленко тримався думки, що маленькі розвідки М.Максимовича стали „першими каменями” в розбудові малоросійської історії¹⁷⁸. О.Пріцак називав їх мініатюрами, в яких у „дуже стислій гармонії ідеї та документації творилися підвалини під майбутню будову української національної історіографії”¹⁷⁹.

У компаративному плані творчість М.Максимовича посідає виняткове місце в українській романтичній історіографії. Адже в його працях простежуються кілька змістовних пластів: 1) фактографічний, оброблений у критично-аналітичному розумінні; 2) оповідальний, який є зв'язаним, логічним і послідовним викладом подій та фактів без їхньої інтерпретації і тлумачення; 3) ірраціональні, ідеалістичні вкраплення з морально-етичною чи естетичною мотивацією, образними оцінками та афористичними порівняннями, символічними співставленнями, поетичними асоціаціями, художніми замальовками природного середовища й географічної арени історичних подій, автобіографічними елементами, мемуарними згадками тощо.

Наявність різних змістовних шарів у текстах М.Максимовича відображає не тільки співіснування відмінних інтелектуальних та світоглядних компонентів у його творчості, а й розмаїття дослідницьких практик та ін-

струментарію. У широкому сенсі йдеться про своєрідний сплав раціоналізму та романтизму в ідеалі науковості М.Максимовича. Це виявляється в сполученні дослідницьких стратегій природника й гуманітарія з елементами історіософського осмислення (пізньопросвітницький універсалізм і метафізичний „руський дух”, сегментація об’єкта на мікроісторичні сюжети й децентралізація суб’єктів історичного руху, багатство академічних контекстів з обсягу соціогуманітаристики – мовознавство, філологія, етнографія, фольклористика та ін.), синкретичному поєднанні жанрових і видових особливостей наукових розвідок ученого (славнозвісні „Листи”) з мозаїчним представленням минувшини.

Означені складові й сформували критично-аналітичний та фрагментарний стиль мислення М.Максимовича як гуманітарія.

-
- ¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Т.1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С.Сковороди. – К., 2005. – С. 105.
 - ² Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Наук. щорічник за 1927 рік. – Вип. 1.3. – К., 1928. – С. 4.
 - ³ Біленький С. Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою // Пам’ять століть. – 1999. – № 4. – С. 96.
 - ⁴ Максимович М. Письма о Киеве и Воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871. – С. 39, 86.
 - ⁵ Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. [машинописна копія статті] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУВ ІР). – Ф. 10. – Спр. 17182. – Арк. 7.
 - ⁶ Легеза С.В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: Автореф. дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 1-2.
 - ⁷ Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. – Ів.-Франківськ, 2004. – С. 7.
 - ⁸ Чижевський Д. Назв. праця. – С. 17.
 - ⁹ Письмо М.П.Погодина (28 августа 1871) // Юбилей М.А.Максимовича (1821-1871). – 2-е изд. – СПб., 1872. – С. 52; Житецький І. Життя М.О.Максимовича // Україна. – 1927. – № 6. – С. 15; Острянин Д. Світогляд М.О.Максимовича. – К., 1960. – С. 37, 138; Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К., 1986. – С. 12-14, 39; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембридж, 1991. – С. 6; Томенко М.В. „Щирий малоросіянин” – видатний вчений (Михайло Максимович) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 81-82; Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. – К., 1997. – С. 29.
 - ¹⁰ Шеллінг Ф. Із праці „Про суть німецької науки” // Мислителі німецького Романтизму. – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 354-355.
 - ¹¹ Бобров Е. Философия в России: Материалы, исследования и заметки. – Казань, 1900. – С. 600-601; Барсуков Н. Письма М.П.Погодина, С.П.Шевырева и М.А.Максимовича

- к князю П.А.Вяземскому: Предисловие // Старина и новизна: Историч. сб., издаваемый при обществе Ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III. – Кн.4. – СПб., 1901. – С. 15; Николай Полевой: Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов. – Л., 1934. – С. 177.
- ¹² Житецький І. Назв. праця. – С. 16.
- ¹³ Грушевський М. „Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 5, 10-11.
- ¹⁴ Пыпин А.Н. История русской этнографии: В 4 т. – Т.3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 320.
- ¹⁵ Стешенко И. Михаил Александрович Максимович (К столетию годовщины его рождения) // Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 354.
- ¹⁶ Клепацький П. М.О.Максимович як історик // Україна. – 1927. – № 6. – С. 84.
- ¹⁷ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 34-35.
- ¹⁸ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.
- ¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми „історичних” та „неісторичних” націй // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С. 31.
- ²⁰ Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: (Биографический и историко-литературный очерк). – СПб., 1872. – С. 11.
- ²¹ Марченко М.І. Українська історіографія: (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 196.
- ²² М.М. [Максимович М.] Воспоминание о Тимковских // Киевская старина. – 1898. – № 11. – С. 260-272.
- ²³ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Московского университета за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, сост. трудами проф. и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г. и расположенный по азбучному порядку. – Ч.2. – М., 1855. – С. 3.
- ²⁴ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – № 6. – С.37-38; Короткий В. „Старий українець” Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибр. українознавчі твори. – К., 2003. – С.10.
- ²⁵ Данилов В.В. М.А.Максимович в работе над “Словом о полку Игореве” // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. под ред. чл.-кор. АН СССР В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – С. 284; Савельева Н.В. Тимковский Роман Федорович (Энциклопедия „Слова о полку Игореве”: В 5 т. – СПб., 1995. – Т. 5: Слово Даниила Заточника–Я. Дополнения. Карты. Указатели. – С. 110-111) // <http://feb-web.ru/feb/slovenec/es/es5/es5-1102.htm>.
- ²⁶ Максимович М. Рец. на кн.: Песнь Ополчению Игоря Святославича, Князя Новгород-Северского. Переведенная с древнего русского языка XIII столетия Александром Вельманом. – М.: В тип. Селивановского, 1833. – 50 с. // Фризман Л.Г., Лахно С.Н. М.А.Максимович – литератор. – Харьков, 2003. – С. 373.
- ²⁷ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича... – С. 18-19.
- ²⁸ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999. – С. 124.
- ²⁹ Максимович М. Размышления о природе. – 2-е изд., поправ. и доп. – К., 1847. – С.2.

- ³⁰ Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (Прочтено в публичном Заседании Общества Любителей Российской Словесности 23-го Марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // Русский архив. – 1874. – Кн. 2. – Стб. 1062.
- ³¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Кн. 2. – СПб., 1889. – С. 95-96.
- ³² Чаев Н. Указ. соч. – Стб.1058; Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 11.
- ³³ Савченко Ф. Назв. праця. – С. 42. Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны. – Л., 1929. – С. 123, 159; Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича... – С. 24-25.
- ³⁴ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Кн.1. – СПб., 1888. – С. 62-63.
- ³⁵ Пец-Галуховский Н. [Максимович М.] Рец. на кн.: Кулжинский И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – IX, 136 с. // Московский телеграф. – 1827. – Ч.13, № 3. – С. 231.
- ³⁶ Максимович М. О поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении [передрук з журналу “Атеней”. – 1829. – Ч. 2. – № 6. – С. 501-515] // Киевская старина. – 1899. – № 5. – С. 254.
- ³⁷ Там же. – С.256.
- ³⁸ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 113.
- ³⁹ С.Ш. [Шевырев С.] Рец. на кн.: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М.: Тип. Августа Семена, 1827. – XXXVI, 234 с. // Московский вестник. – 1827. – Ч. 6. – № 22. – Отд.: Критика. – С. 311.
- ⁴⁰ Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 99.
- ⁴¹ Савченко Ф. Назв. праця. – С. 25.
- ⁴² Данилов В. Другий збірник українських пісень М.О.Максимовича з 1834 року // Україна. – 1929. – № 37. – С. 22.
- ⁴³ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С.628 (прим.1).
- ⁴⁴ Грушевський М. Сто літ українського народництва... – С. 4; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // Journal of Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 9. – No. 1. – P. 3-32.
- ⁴⁵ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича... – С.37-38; Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С.28, 69.
- ⁴⁶ Максимович М. Обзорение русской словесности за 1830 год // Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 363.
- ⁴⁷ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 116; Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 189.
- ⁴⁸ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича... – С. 10.
- ⁴⁹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – кн.1: Листи (1890-1917). – К., 1973. – С. 136, 142.
- ⁵⁰ Житецкий И. Первый ректор Киевского университета М.А.Максимович // Русская школа. – 1904. – № 10/11. – С. 47.
- ⁵¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Кн.7. – СПб., 1893. – С. 268.
- ⁵² Максимович М. Автобиография // Максимович М. Киев явился градом великим...: Вибр. українознавчі твори. – К., 1994. – С. 398.
- ⁵³ Данилов В. М.О.Максимович на київській катедрі [лист до С.С.Уварова від 14 березня 1834 р. та інші матеріали] // Україна. – 1929. – № 34. – С.93.

- ⁵⁴ Драгоманов М. Михаил Александрович Максимович (некролог) // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 453.
- ⁵⁵ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 319-320.
- ⁵⁶ Максимович М.А. Записки из естественной истории, составленные М.М. [автограф, вересень 1826] // НБУВ ІР. – Ф. 32. – Спр. 381. – Арк. 2.
- ⁵⁷ Данилов В.В. М.А.Максимович в работе над “Словом о полку Игореве”... – С. 291.
- ⁵⁸ Максимович М. Письмо о философии. – М., 1833. – С. 9.
- ⁵⁹ Максимович М. Про значення та походження слова // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1/2. – С. 199-200.
- ⁶⁰ Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2002. – С. 5, 12-13.
- ⁶¹ Жмир В. М.О.Максимович – патріарх новітньої української науки // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С.191.
- ⁶² Біленький С. Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834-1850 роками // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки й культури. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 247-248.
- ⁶³ Короткий В. Взаємини М.Максимовича та В.Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича). – К., 2005. – С. 120-121.
- ⁶⁴ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории: Пер. с нем. – М., 1994. – С. 309-310.
- ⁶⁵ Максимович М. Речь о русском просвещении, говоренная Адьюнктом Михаилом Максимовичем на Собрании имп. Московского университета, 1832 года 12 января. – М., 1832. – С. 6.
- ⁶⁶ Там же. – С. 11.
- ⁶⁷ Там же. – С. 13-14.
- ⁶⁸ Там же. – С. 17.
- ⁶⁹ Максимович М.А. О чувстве вообще. Об эстетическом чувстве. Глава 2. [автограф, робочі матеріали 1840-і] // НБУВ ІР. – Ф. 32. – Спр. 406. – Арк. 1.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 2.
- ⁷¹ Максимович М. Об участии Московского университета в просвещении России. Речь, говоренная Адьюнктом М.Максимовичем в Университетском Собрании 1830 г. 12 января // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов (М.). – 1830. – Ч. 6. – № 21/22. – С. 8-9.
- ⁷² Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Собр. соч. М.А.Максимовича: В 3 т. – Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – К., 1877. – С. 20.
- ⁷³ Максимович М. Об участии Московского университета... – С. 4.
- ⁷⁴ Максимович М. История древней русской словесности. – Кн. 1. К., 1839. – С. 6-7.
- ⁷⁵ Там же. – С. 7, 9.
- ⁷⁶ Там же. – С. 11.
- ⁷⁷ Там же. – С. 11-12

- 78 Там же. – С. 9.
- 79 Там же. – С. 14.
- 80 Максимович М. Речь о русском просвещении. – С. 20.
- 81 Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. – Арк. 5.
- 82 Максимович М. Про значення та походження слова... – С.194.
- 83 Максимович М. З первых лекцій 1834 г. [автограф, записи до лекцій з російської словесності 1834, 1843] // НБУВ ІР. – Ф. 32. – Спр. 389. – Арк. 26.
- 84 Там само. – Арк. 8 зв.
- 85 Максимович М.А. Полемическое обозрение малороссийской словесности [автограф статті 1860] // НБУВ ІР. – Ф. 1. – Спр. 558/1474. – Арк. 2 зв.
- 86 Там само. – Арк. 5 зв.
- 87 Максимович М. Песнь о полку Игореве (Из лекций о Русской словесности, читанных 1833 года в Университете св. Владимира): Статья первая. Статья вторая: Песнь Игорю, относительно ее духа. Статья третья, окончательная // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – № 4. – Отд. 2. – С. 1-22; № 6. – С. 439-470; 1837. – № 1. – С. 29-58.
- 88 Творогов О.В. Максимович Михаил Александрович (Энциклопедия „Слова о полку Игореве”: В 5 т. – Т.3: К-О. – СПб., 1995. – С. 203-207) // <http://feb-web.ru/feb/slovenec/es/es3/es3-2031.htm>; Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 156.
- 89 Максимович М.А. Предисловие [та матеріали до перекладу „Слова о полку Игореве”; автограф, 14 листопада 1854, Михайлова гора] // НБУВ ІР. – Ф. 1. – Спр. 570/1463. – Арк. 2.
- 90 Максимович М. Объяснение г-ну Гатцуку о моем “Украинце” // Московские ведомости. – 1859. – 5 мая. – № 105. – С. 786.
- 91 Чернявський М. Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря // Україна. – 1929. – № 38 – С. 4-5; Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 146.
- 92 [Сенковский О.-Ю.] Рец. на кн.: Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем Русском языке. Издана, с переводом на нынешний Русский язык, профессором Русской словесности М.Максимовичем для своих слушателей. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1837. – 49 с. // Библиотека для чтения. – 1837. – Т. 24. – № 2. – Отд. 6: Литературная летопись. – С. 35-37; [Катков М.] Рец. на кн.: Максимович М. История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. // Отечественные записки. – 1840. – № 4. – Отд. 5: Критика. – С. 71.
- 93 Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М.А.Максимовича, А.Л.Метлинського та П.А.Лукашевича) // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. 4. – К., 1909. – С. 46.
- 94 Максимович М. Письма о Киеве... – С. 15.
- 95 Там же. – С. 89.
- 96 Максимович М. Об участии и значении Киева... – С. 5-6.
- 97 Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 195.
- 98 [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – № 9. – С. 21.
- 99 Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 205.
- 100 Пономарев С.И. Памяти князя П.А.Вяземского. Письма кн. П.А.Вяземского к

- М.А.Максимовичу // Сб. отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. 20. – № 5. – СПб., 1880. – С. 168.
- ¹⁰¹ Там же. – С. 171.
- ¹⁰² [Воспоминания Н.И.Костомарова об М.А.Максимовиче для “Северного вестника” в изложении “Киевлянина”] // Киевлянин. – 1877, 2 июня. – № 65. – С. 2.
- ¹⁰³ Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П.Галагану) // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С. 527.
- ¹⁰⁴ Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1593.
- ¹⁰⁵ Максимович М. О десяти городах и некоторых селах древней Украины (Письмо М.П.Погодину) // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 269.
- ¹⁰⁶ Клепацкий П. М.О.Максимович... – С. 81.
- ¹⁰⁷ Крип’якевич І. Назв. праця. – С. 34.
- ¹⁰⁸ Фризман Л. Г., Лахно С.Н. Указ. соч. – С. 226; Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси, 2004. – С. 111.
- ¹⁰⁹ Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича... – С.77.
- ¹¹⁰ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 195.
- ¹¹¹ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М.В.Юзефовичу): Письмо первое // Там само. – С. 115.
- ¹¹² Максимович М. Письма о князях Острожских (К графине А.Д.Блудовой): Письмо первое // Там само. – С. 87.
- ¹¹³ Максимович М. Листи / Упоряд. та вступ. ст. В.Короткого. – К., 2004. – С. 142.
- ¹¹⁴ Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині ХІХ в. // ЗНТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 74.
- ¹¹⁵ Максимович М. Письма о Киеве... – С.5-6.
- ¹¹⁶ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо седьмое: Спор о малороссийских именах... – С. 217-221.
- ¹¹⁷ Коваленко Л.А. Исторические взгляды М.А.Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов ХІХ в.) // История и историки: Историографический ежегодник. 1972. – М., 1973. – С. 254.
- ¹¹⁸ Максимович М. Листи... – С. 73.
- ¹¹⁹ Его же. Объяснительные параграфы о Киеве // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 2. – С. 50-52.
- ¹²⁰ Его же. Отзыв на критику Истории древней русской словесности, М.Максимовича, помещенную в “Отечественных Записках” // Северная пчела. – 1840. – 6-го июня. – № 125. – С. 499.
- ¹²¹ Там же. – С. 498.
- ¹²² Каманин И. Письмо М.А.Максимовича к П.А.Кулишу [30 січня 1854] // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 18. – Вып. 3/4. – К., 1905. – С. 128.
- ¹²³ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М.В.Юзефовичу) // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 121.
- ¹²⁴ Там само. – С. 134-139.
- ¹²⁵ Там само. – С. 141-142.

-
- ¹²⁶ Там само. – С. 148.
- ¹²⁷ Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”... – С.522.
- ¹²⁸ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // Московские ведомости. – 1859, 26 апр. – № 98. – С. 735.
- ¹²⁹ Голубовский П. Исторические труды М.А.Максимовича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 18. – Вып. 3-4. – К., 1905. – С. 118.
- ¹³⁰ Житецький І. Назв. праця. – С. 21.
- ¹³¹ Юбилей М.А.Максимовича (1821-1871). – 2-е изд. – СПб., 1872. – С. 16.
- ¹³² Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 235.
- ¹³³ Клепацький П. Назв. праця. – С. 82.
- ¹³⁴ Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 179.
- ¹³⁵ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М.А.Грабовскому) // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 187.
- ¹³⁶ Максимович М. Бубновская сотня // Там само. – С. 268.
- ¹³⁷ Максимович М. Топографические заметки Киевлянина: 1. О месте села Предславина на Лыбеди; 2. О месте Туровой Божницы; 3. О месте Витичева холма; 4. Копырев конец; Латынские стихи Феофана Прокоповича на местоположение Киева // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 2. – С. 39-49.
- ¹³⁸ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 192
- ¹³⁹ Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 1. – С. 342.
- ¹⁴⁰ Максимович М. Откуда идет Русская земля, по сказанию Нестеровой повести и по другим писаниям русским // Там же. – Т. 1. – С. 87.
- ¹⁴¹ Там же. – С. 65.
- ¹⁴² Максимович М. Известие о гайдаках (Замечания на книгу г. Скальковского „Наезды Гайдаков на Западную Украину в XVIII столетии”), изданную в Одессе, 1845 г. 230 с. // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 1. – С. 573.
- ¹⁴³ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М.В.Юзефовичу): Письмо третье // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 137.
- ¹⁴⁴ Максимович М. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 126 (прим.*).
- ¹⁴⁵ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М.В.Юзефовичу): Письмо четвертое. – С. 140.
- ¹⁴⁶ Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”... – С. 524.
- ¹⁴⁷ Максимович М. О Григории Николаевиче Теплове и его записке “О не порядках в Малороссии” (Письмо к П.А.Кулишу) // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 1. – С. 561.
- ¹⁴⁸ Там же. – С. 564.
- ¹⁴⁹ Грушевский А.С. М.А.Максимович: Из украинской историографии XIX в. // Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. 11. – Кн. 1. – СПб., 1906. – С. 395.

- ¹⁵⁰ Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину: Письмо восьмое // Собр. соч. М.А.Максимовича: В 3 т. – Т. 3: Языкознание. История словесности. – К., 1880. – С. 230.
- ¹⁵¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Кн. 7. – СПб., 1893. – С. 12.
- ¹⁵² Закревский Н. Рец. на изд.: Максимович М. Письма о Киеве (первое, пятое и шестое). Помещены в журнале “Русский” на 1968 год., изд. М.Погодиным; Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве № 2, 3 и 4-й “Киевских Епархиальных Ведомостей” на 1869-й год // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1871. – Т. 3. – С. 101-107; Максимович М. О Киевском урочище Копыреве-конце, по поводу статьи о нем г. Закревского // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 2. – С. 143-154.
- ¹⁵³ Максимович М. О малороссийских народных песнях // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 283.
- ¹⁵⁴ Максимович М. К истории малорусского языка (Филологические письма к М.П.Погодину): Письмо четвертое // Там же. – С. 364.
- ¹⁵⁵ Максимович М. Исторические заметки: Заметки о происхождении и значении козачества // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 1. – С. 838.
- ¹⁵⁶ Максимович М. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С.М.Соловьёву) // Там же. – Т. 1. – С. 317.
- ¹⁵⁷ Максимович М. Об участии и значении Киева... – Т. 2. – С. 18.
- ¹⁵⁸ Максимович М. О сотнике Харьке и запорожце Чуприне (Письмо П.А.Кулишу) // Собр. соч. М.А.Максимовича. – Т. 1. – С. 601.
- ¹⁵⁹ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 192.
- ¹⁶⁰ Максимович М. Письма о князьях Острожских (К графине А.Д.Блудовой): Письмо седьмое // Там само. – С. 112.
- ¹⁶¹ Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 224.
- ¹⁶² Максимович М. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. – С. 149.
- ¹⁶³ Максимович М. Святые врата Печерской лавры // Там само. – С. 137.
- ¹⁶⁴ Максимович М. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. – С. 159.
- ¹⁶⁵ Максимович М. Сказание о Колиивщине // Там само. – С. 248.
- ¹⁶⁶ Максимович М. Из первых лекций 1834 г. ... – Арк. 32.
- ¹⁶⁷ Смоленский Н.И. Рациональное и эмоциональное в языке историка // Исторические записки. – М., 1999. – Вып. 2-120. – С. 137-148.
- ¹⁶⁸ Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983. – С. 79.
- ¹⁶⁹ Максимович М. О надгробиях в Печерском монастыре // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 150.
- ¹⁷⁰ Вернадский Г.В. Русская историография. – М., 1998. – С. 83.
- ¹⁷¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 84; Багалій Д. Історіографічний вступ [до „Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків, 2001. – С. 222; Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик (В століття видання „Малороссийских песен” 1827 р.) // ЗНТШ. –

-
1927. – Т. 147. – С. 166-167; Калакура Я. Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К. – Вип. 16. – С. 165-178.
- ¹⁷² Максимович М. Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф, робочі записи 1830-40-х про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // НБУВ ІР. – Ф. 32. – Спр. 393. – Арк. 2.
- ¹⁷³ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁷⁴ Там само. – Арк. 5.
- ¹⁷⁵ Там само. – Арк. 8 зв.
- ¹⁷⁶ Там само. – Арк. 9 зв.
- ¹⁷⁷ Данилов В. М. Максимович і журнал „Основа” (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) // ЗНТШ. – 1930. – Т. 100. – ч.2: Ювілейний зб. на пошану акад. К. Студинського. – С. 325.
- ¹⁷⁸ Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 65.
- ¹⁷⁹ Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж-Нью-Йорк, 1973. – С. 97.

ОЛЕГ ГОРДУНОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДР ГУРЖИЙ

ХЛІБНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.:
ВИСВІТЛЕННЯ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРІОГРАФІЇ
30-Х РОКІВ ХІХ – СЕРЕДИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.

Незважаючи на те, що купівля-продаж хліба на території південноукраїнського регіону, вивіз його за кордон протягом означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-суспільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український історик, статистик, економіст, етнограф і письменник А.Скальковський (1808-1898) та російський публіцист, слов'янофіл І.Аксаков (1823-1886). Дещо пізніше до них “приєднався” відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д.Багалій (1857-1932).

Зокрема, А.Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії “Новоросійського краю”, описав тамтешні ярмарки та “сухопутні ринки”, до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців. У сфері економіки т. зв. національних окраїн вчений відстоював, насамперед, інтереси царської влади¹. Однак помітним недоліком його праць є головним чином ілюстративність використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав.

Дещо схожий характер мають напрацювання І.Аксакова, що також значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі й купецтва Новоросії. За дорученням “Російського географічного товариства” він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії “Исследование о торговле на украинских ярмарках” (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств, економічної спроможності (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росі-

ян, українців, євреїв, греків, караїмів...). Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод і умов кредитування, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів². Разом з тим, у питаннях внутрішніх процесів “народне виробництво” (артільно-общинне) протиставляв розвитку буржуазних відносин.

До цих питань зверталися й історики попереднього часу. Так, Д.Багалій, висвітлюючи історію колонізації й побуту “степової країни” Московської держави, у багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII – початку XIX ст. Щоправда, в цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти³. Особливу увагу він, зрозуміло, приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була посередником у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною та Лівобережною Україною⁴. Проте, він не зробив широких узагальнень щодо XIX ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема, поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Очевидно, слід згадати і працю Г.Данилевського, де звернено увагу на те, що чумаки Херсонської губернії, які торгували виробами з дерева та лісом, обмінювали свої товари на хліб, який потім збували в Одесі⁵.

В кінці XIX ст. спеціально вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині Ю.Янсон. І хоча в своїй праці автор звернув головну свою увагу на означений регіон, він також навів важливий фактичний матеріал про вивіз хліба через митниці різних українських губерній, визначив напрямки місцевої торгівлі⁶. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних регіонів.

Окремі факти щодо цього знаходимо і в праці О.Билимовича⁷.

Радянська ж історіографія, як справедливо зазначив сучасний дослідник А.Ковальський, приділяла, вочевидь, недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в XIX ст⁸. Головним чином він виділив праці з цієї тематики І.Гуржія, О.Дружиніної, В.Кабузана, І.Слабеева.

Разом з тим, слід назвати окремо і статтю Є.Сташевського кінця 20-х років XX ст., в якій певною мірою простежені взаємозв'язки хлібних ринків Правобережної та Південної України в передреформену добу⁹.

Дуже важливе науково-теоретичне та практичне значення (за використанням фактичним матеріалом) у цій царині мають напрацювання І.Гуржія (1915-1971), а тому саме їхньому змісту приділимо основну увагу.

Аналізуючи велику наукову спадщину цього відомого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII – XIX ст. вченого, можна, без перебільшення, твердити: однією з найулюбленіших тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня в більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних з становищем зовнішнього та внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні й розвиток буржуазних відносин в означений період. Вже в своїй кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаї (Полтавщина) в кінці XVIII ст., вчений наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз з поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих господарських галузей з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств – все це переконливо свідчило: великі господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися в товарно-грошові відносини.¹⁰

Здавалося б, що тема про локальне явище – народне повстання в одному з районів Лівобережжя – формально „не змушувала” дослідника робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий “глобальний” підхід був притаманний багатьом працям І.Гуржія.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво хліба поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні погляди І.Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації¹¹. Причому, характерні ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише в поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. “Про це переконливо свідчить, – наголосив він, – зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду нехліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування”¹². Одночасно вчений звернув увагу і на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі в руках дрібних виробників, задавлених нуждою та особистою залежністю.

Проблемам розвитку торгівлі в межах лівобережного регіону частково приділено увагу в статтях, спеціально присвячених аналізу джерел про характер поміщицького господарства І. та Ф.Базилевських і селянських повстань¹³. Причому, поява однієї з них на сторінках “Исторических записок” (Москва), певною мірою засвідчила науковий інтерес до теми і авторитет автора на всесоюзному рівні. Публікація іншої в українській періодиці російською мовою сприяла поширенню ідей історика далеко за межами республіки. Крім того, вони зафіксували використання ним документальних матеріалів, що зберігалися в фондах ЦДАДА СРСР (м. Москва), що, в свою чергу, помітно розширило творчий потенціал дописувача.

На наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія вченого “Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.” (К., 1954. – 551 с.), яка підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної в 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького та селянського торгового землеробства.

За спостереженням дослідника, товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабше в межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. Проте, спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами¹⁴.

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О.Семенова¹⁵, Є.Зябловського¹⁶ та І.Штукенберга¹⁷, Іван Олександрович дійшов висновку, що основна частина товарного хліба потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема, для 50-х рр. ХІХ ст. показовими стали такі дані: на внутрішньому ринку Росії в обігу знаходилося 40 млн. четвертей хліба, а на зовнішньому – всього 4-5 млн. Тоді ж вивіз хліба з України за кордон становив тільки 2,5% щорічного врожаю. Причому, якщо протягом 20-х–40-х рр. ХІХ ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростав. Причини цього вчений пов’язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне – з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід до статистичних даних і документальних матеріалів. Він засвідчив, зокрема, добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. Зокрема, І.Гуржій зазначив: „Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки”¹⁸.

Тому-то йому доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити у всій повноті те чи інше явище та динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав всілякі дані в працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особовому (домашньому) архіві історика.

Застереження І.Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне і нині. І.О.Гуржій багато уваги приділяв розповіді (на підставі матеріалів „Киевских губернских ведомостей”) про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Таращанського повітів Київської губернії, які „всі сили” спрямували на виробництво пшениці як „головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі”¹⁹. Що ж до селянських господарств України першої половини ХІХ ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на „шлях торгового землеробства”. Вчений наголосив: „В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами „сірих” хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок”²⁰.

Тим самим він погоджувався з думкою відомого українського економіста П.Ляценка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького характеру²¹.

З погляду Івана Олександровича, в торгівлі хлібом перемагала не „здорова” конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі–продажу²². Тому-то, вважав він, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною²³.

Слід зазначити, що з кінця 50-х рр. минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. і Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксовано це появою його статті в № 5 „Українського історичного журналу” за 1959 р. під назвою „Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.”

На наш погляд, це одна з кращих статей І.Гуржія на означену тематику, бо в значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, у відповідності до тогочасних методологічних засад). Зокрема, в ній зроблено такий принциповий висновок: „Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки”²⁴. Автор назвав прізвища конкретних купців, в руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Важливо зазначити, що в цій студії, певною мірою всупереч деяким попереднім своїм твердженням, автор наголосив: селяни, поряд з міщанами, становили серйозну конкуренцію в міській торгівлі(!). Правда, при цьому уточнив – то була „селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців”²⁵.

Всебічного висвітлення торгівлі хлібом в Україні набула в спеціальній монографії вченого „Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)” (К., 1962. – 206 с.). Щоправда, в ній, крім вирішення суто наукових завдань, передбачалося (згідно вимог компартійної ідеології) спростувати теорії „українських буржуазно-націоналістичних істориків”, які намагалися довести „відрубність економічного розвитку України від Росії”, відсутність в Україні купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

Цікавим є погляд І.Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. На його думку, в період, що ним вивчався, *відокремлені місцеві ринки поступово об’єднувалися у всеросійський ринок. У нього входили складовою частиною ринки України*²⁶.

Отже, в цій книзі історик навіть не поставив питання про існування національного всеукраїнського ринку в означений період. Можливо, його логіка спрацьовувала так: в Російській імперії міг формуватися лише єдиний – загальноросійський ринок, всі інші – місцеві – були лише „дотичними”, його складовою. Втім, могло бути і так, що за тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським

ринком національного вважалося просто неприпустимим. Адже в цьому, знову ж таки, певні „компетентні” особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, „відрубність” економічного розвитку України. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х рр. минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація, і до цього питання не повернувся син вченого, також історик за фахом²⁷.

В монографії І.Гуржій докладно обґрунтував положення про те, що з поширенням внутрішнього ринку виробництво хліба було нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича, вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко й перевищував його. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво хліба для ринку і особливо з метою його переробки на горілку²⁸. На території Південної України цей процес мав свою специфіку, на що звернув увагу історик, використавши дані тогочасного економіста А.Шмідта. Останній, наприклад, писав: „Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі одержують значний барिश від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу”²⁹.

Важливо зазначити, що в цій праці присвячено окремий (останній) великий розділ визначенню місця України в зовнішній торгівлі Росії з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. В цьому розділі, на відміну від попередніх, а також у „Висновках” автор вживає вже термін „внутрішній ринок” стосовно України, тоді як раніше під ним розумівся головним чином всеросійський. Отже, в цьому випадку можемо констатувати: погляди І.Гуржія на цей предмет поступово еволюціонували і фактично він впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку³⁰.

Свого продовження ця важлива тема, правда, в інших хронологічних рамках, набула в другій монографії вченого.

Як це не парадоксально виглядає, але в праці „Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.” (К., 1968. – 191 с.), в розділі IV, І.Гуржій, проаналізувавши положення В.І.Леніна про „внутрішній ринок”,

дійшов до цілком логічного й категоричного висновку: *національний ринок існував в Україні, хоча і був складовою всеросійського!*³¹

Він докладно проаналізував, чому і як на українських землях протягом другої половини XIX ст. зросли торгівля хлібом і вивіз його в Росію та за кордон. „Це зростання, – підкреслено в книзі, – відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою виробництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок”³². Українські губернії, на його думку, відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами³³.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку та вітчизняної торгівлі хлібом у тій чи іншій мірі вчений обґрунтовував ще у багатьох своїх працях, наприклад, „Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)” (К., 1958. – 168 с.), колективних двотомниках „Історія Української РСР” (К., 1967. – Т. 1), „Історія селянства Української РСР” (К., 1967. – Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться в монографіях О.Дружиніної³⁴. Зокрема, в одній з них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але таких, що виникли до 1800 р., було небагато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з “внутрішніх губерній”, автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише в селах і містах, а й біля “молодих” промислових підприємств³⁵. Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку XIX ст. “до певної міри пом’якшувала тяжкий стан російської зовнішньої торгівлі”. Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав, міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту та пропозиції, що постійно змінювалися³⁶.

При цьому слід констатувати: вчена “не вичленила” купівлю-продаж хліба в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Дещо інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі в соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували сіллю та рибою. Проте, на думку дослі-

дника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у “глибинних” губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха та неврожаї. Вчений, зокрема, зазначив, що в Київській губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину хліба скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль та рибу. Закуплений хліб, у свою чергу, продавали в Одесі, Миколаєві, Криму та інших місцевостях півдня³⁷.

І.Слабеев прийшов до висновку, що в другій половині XIX ст. відбувся поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі³⁸.

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю хлібом на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку праці дослідників, де в тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій статті проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії “Историко-география истории Украинской ССР” (К., 1986. – 555 с.). В ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології, творчих здобутків Є.Сташевського, М. і О.Дружиніних, Ф.Ястребова, І.Гуржія, В.Теплицького, О.Нестеренка, І.Слабеева та багатьох інших³⁹. Разом з тим, і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України XIX ст. спеціально і всебічно не досліджувалася включно до середини минулого століття. Ця проблема і донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Одеса, 1836. – Ч. 2.; Его же. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1; 1853. – Ч. 2; Его же. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. – СПб., 1855.

² Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858.

³ Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; Его ж. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 4, 5; Його ж. Історія Слобідської України. – Х., 1918.

⁴ Д.І.Багалій. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 140-142.

⁵ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. – 1857. – Т. 142. – С. 259.

-
- ⁶ Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. – СПб., 1870.
- ⁷ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. – К., 1902. – С. 78.
- ⁸ Ковальський А.В. Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 182.
- ⁹ Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2.
- ¹⁰ Гуржій І.О. Повстання турбаївців: Рукоп. дис. ... канд.. іст. наук. – К., 1948. – С. 33, 34.
- ¹¹ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789-1793). – К., 1950. – С. 22.
- ¹² Там само. – С. 22-23.
- ¹³ Гуржий И.А. К вопросу о характере помещичьего хозяйства на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. Барщинное хозяйство И.Ф. и С.Ф.Базилевских // Исторические записки. – М., 1950. – № 34. – С. 332-338; Его же. Документальные источники по истории крестьянских движений на Левобережной Украине (Об архивных материалах ЦГИА УССР, ЦГИА УССР г. Харкова, ЦГАДА СССР) // Научно-информативный бюллетень (Архивное управление МВД УССР). – К., 1951. – № 1. – С. 35-37.
- ¹⁴ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 133, 134.
- ¹⁵ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. – СПб., 1859. – Ч. 3.
- ¹⁶ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. – СПб., 1815. – Ч. 5.
- ¹⁷ Штукенберг И. Статистические труды. – СПб., 1860. – Т. 2.
- ¹⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпацької системи... – С. 139.
- ¹⁹ Там само. – С. 141.
- ²⁰ Там само. – С. 227.
- ²¹ Ляшенко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – Т.1. – С. 491.
- ²² Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпацької системи... – С. 228.
- ²³ Там само. – С. 232.
- ²⁴ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С. 41.
- ²⁵ Там само. – С. 44.
- ²⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. (з кінця XVIII ст. до 1861 року)". – К., 1962. – С. 6.
- ²⁷ Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 8. – С. 17-28.
- ²⁸ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. (з кінця XVIII ст. до 1861 року)". – К., 1962. – С. 55.
- ²⁹ Шмідт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С. 542.
- ³⁰ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 191, 193 та ін.
- ³¹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 98.

³² Там само. – С. 51.

³³ Там само. – С. 52.

³⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Ее же. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; Ее же. Южная Украина в период распада феодально-крепостнического строя. 1825-1860. – М., 1981.

³⁵ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С. 320, 324.

³⁶ Там же. – С. 335, 336.

³⁷ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – С. 74.

³⁸ Там само. – С. 118, 119.

³⁹ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 140-146, 153-160.

ОЛЕКСАНДР РЕЄНТ

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СУЧАСНІ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ

Дев'яносто три роки тому почалася одна з найбільших катастроф в історії людства – Перша світова війна. Враховуючи її масштаб, величезні втрати внаслідок бойових дій, насамперед людські, викликані нею фундаментальні зрушення в усіх сферах суспільного життя, західні, а останнім часом усе частіше й вітчизняні дослідники справедливо називають її Великою війною.

Перша світова війна, на відміну від усіх інших, мала тотальний характер – лише за один тиждень близько 900 млн. чоловік (а до кінця війни 38 держав з населенням в півтора мільярди осіб, що дорівнювало $\frac{3}{4}$ всіх жителів планети того часу) перебували у стані воєнного конфлікту. За 4 роки, 3 міс. і 10 днів, які тривала війна, було мобілізовано 73,5 млн. осіб. За цей час було вбито 10 млн. осіб (стільки, скільки загинуло в усіх європейських війнах за тисячу років) і поранено близько 20 млн. Прямі воєнні затрати воюючих сторін оцінюються у 208 млрд. доларів США¹. Тотальність воєнних подій 1914-1918 рр. розчинила особистість в колективній психології натовпу². Саме після Першої світової війни значно посилилася роль держави в суспільстві.

Одним з найбільш драматичних досвід Великої війни став для народів, розділених політичними межами імперій, які вступили у конфлікт. Зокрема, на східноєвропейському театрі воєнних дій на долі українського та польського народів випало мало не найтяжче випробування – бути учасником війни, знаходячись в епіцентрі, на стороні обох воюючих між собою блоків держав. Українські землі піддалися значним руйнуванням – від самого початку боїв улітку 1914 р. територія Галичини, Волині й (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних військових театрів на сході Європи. Аж до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут перебував штаб російського Південно-західного фронту.

Ключове геополітичне розташування, а також значні природні й людські ресурси послужили причиною гострої боротьби за них Німеччини й Австро-Угорщини, з одного боку, й Російської імперії – з іншого. За роки війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців (за іншими даними – 4,5 млн. із загальної чисельності 15,5 млн.), а до складу австрійської армії – близько 300 тис. (близько 9% від її особового складу)³.

Бойові дії на українських землях у роки першої світової війни

Основні бойові дії між Австро-Угорщиною і Російською імперією розгорнулися саме на українських землях. Саме тут проходив Південно-західний фронт завдовжки понад 400 км, польове управління якого знаходилося в Києві. Головнокомандуючим арміями Південно-західного фронту був призначений генерал-ад'ютант М.І.Іванов. До складу цього фронту входило 4 армії: з півночі на південь – 4-а, 5-а, 3-а і 8-а. На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін, основу якого склали 47-й Український і 48-й Одеський піхотні полки.

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії на лінії Сандомир – Перемишль – Станіслав – Чернівці чотири армії: 1-у, 4-у, 3-у і 2-у. Крім того, австрійське командування дозволило створити українські добровольчі військові формування під назвою “Українські січові стрільці” (УСС). На заклик Головної української ради відгукнулися близько 30 тис. добровольців, готових захищати Галичину від російських військ, проте відібрали лише декілька тисяч. Загони січових стрільців у баченні українських політиків повинні були стати основою майбутньої української армії. Саме так розуміли свою місію й самі стрільці, переважно студенти або люди з вищою освітою⁴.

17 серпня 1914 р., виконуючи прохання французького уряду, армії російського Північно-західного фронту почали Східно-пруську операцію. У подальші два дні в наступ перейшли війська Південно-західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Почалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російської армії і в той же час кривавих бойових операцій. У боях брали участь вісім армій, понад сто дивізій, більш як півтора мільйони солдатів і офіцерів. У Галичині російські війська мали значну перевагу в живій силі над австро-угорцями, які зосередили свої підрозділи на Люблінсько-Холмській ділянці фронту (перевага розташування досягала 3- й 4-разового розміру). 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, наступного дня почали відступ, намагаючись уникнути загрози оточення російськими військами⁵.

Паралельно з наступом російських армій на територію Галичини, на межі з Буковиною, 6 серпня почалися бої місцевого значення російського і австрійського прикордонного караулу. Це був другорядний театр військових дій, а тому масштабніших боїв і операцій тут не проводилося⁶. Долю Буковини в 1914 р. визначив стрімкий наступ російських військ на Галичину – у ніч із 30 на 31 серпня австрійські війська залишили цей коронний край. 2 вересня Чернівці були без бою взяті росіянами, а вже 3 вересня вони захопили Львів. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської ар-

мії й записав у своєму щоденнику: „Удень отримав радісну звістку про узяття Львова і Галича! Слава богу! Неймовірно щасливий з цієї перемоги і радію тріумфу нашої дорогої армії”⁷. 17 вересня 3-а російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль із гарнізоном близько 300 тис. солдатів і офіцерів, але через нестачу артилерійських снарядів не змогла її штурмувати. 25 вересня авангард російських військ навіть прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й зупинився. Проте закріпитися на карпатських перевалах росіянам не вдалося, а бойові дії набули позиційного характеру.

У результаті Галицької операції російські війська просунулися углиб імперії Габсбургів на 280-300 км і захопили Галичину, Буковину й частину Польщі. Австро-угорська армія втратила 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян склали близько 230 тис. осіб і майже 100 гармат⁸.

Вважаючи незворотним процес приєднання Галичини й Буковини до Російської імперії, 21 серпня царський уряд утворив генерал-губернаторство Галичини на чолі з Р.Бобринським. Нова адміністрація розділила окуповані території на Львівську, Тернопільську, Перемишльську і Чернівецьку губернії, призначила градоначальників, створила поліцію, жандармські управління. Знаючи про існування в Галичині потужних українських політичних, економічних, культурних організацій, які становили основу всього українського національного руху, російська окупаційна адміністрація розгорнула широку кампанію боротьби з українством. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовництво. 18 вересня 1914 р. було заарештовано й вивезено до Росії митрополита А.Шептицького. Взагалі тисячі галичан були вивезені як заручники (лише через Київ їх пройшло близько 12 тис.)⁹.

На межі 1914-1915 рр. на Південно-західному фронті наступило затишся. Восени 1914 р. на боці Австро-Угорщини у війну вступила Османська імперія, унаслідок чого загроза нависла над українськими землями ще й із Півдня. Для захисту узбережжя Чорного моря аж до румунського кордону з військ Одеського військового округу була створена 7 -а армія¹⁰.

22-24 січня 1915 р. австро-німецькі війська почали наступ на російські позиції, завдаючи ударів з району Ужгорода на Самбір і з Мукачева – на Стрий. Російська армія 25 січня почала контрнаступ на лівому фланзі, проте під натиском супротивника вимушена була відступати до річок Дністер і Прут. Невдалими виявилися і спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців знаходився в оточенні російських військ. 22 березня гарнізон, який налічував на той час 120 тис. осіб, капітулював (основна причина – вичерпання всіх харчових запасів). У полон потрапили 9 гене-

ралів, 2500 офіцерів. Упродовж березня 8-а і 3-я армії вели постійні бої, проте прорватися до Будапешта через Карпати не вдалося. У Карпатській битві добре себе зарекомендували українські січові стрільці, до яких австрійці спочатку ставилися досить скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС. Вони взяли участь у боях на горі Маківці недалеко від Славського (23 березня – 4 квітня 1915 р.)¹¹.

Взагалі в ході Карпатської операції росіянам не вдалося виконати поставлені завдання, в основному через невміння воювати в зимових умовах у гірській місцевості. Під час її проведення війська Південно-західного фронту втратили 1 млн. осіб, тоді як австро-німецькі – 800 тис.

Навесні 1915 р. австрійське командування за підтримки німецьких союзників успішно провело Горлицьку наступальну операцію. Їм вдалося прорвати оборону 3-ої російської армії на 35-кілометровій ділянці в районі міста Горлице (на південний захід від Сандомира) завдяки майже подвійній перевазі в живій силі (для цього спеціально була сформована 11-а німецька армія на чолі з генерплом А. фон Макензі). Російська армія відступила з Галичини з найбільшими втратами за всю війну – в середньому 235 тис. убитими і пораненими щомісячно (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.)¹². 3 червня німецько-австрійські війська зайняли Перемишль, а 22 – Львів. У результаті Горлицької операції російські війська були відкинуті з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач. Усі попередні успіхи російської армії були знівельовані, а величезні людські жертви виявилися марними. У період відступу з Галичини росіяни втратили лише полоненими 500 тис. осіб, а також 344 гармати¹³. Відступаючи, вони знищували все, що могло хоч би якимось чином стати в пригоді супротивникові, застосовували тактику „випаленої землі”. Дуже постраждали не тільки військові об’єкти, а перш за все величезна шкода була завдана мирному українському населенню¹⁴.

Наступною великою військовою операцією на українських землях став так званий Брусилівський прорив 1916 р., який увійшов до всіх підручників військової справи. 30 березня 1916 р. замість М.Іванова командуючим Південно-західним фронтом призначений О.Брусилів. Під безпосереднім командуванням останнього з 4 червня на фронті від Луцька до Чернівців почався масований наступ армій Південно-західного фронту, який тривав до 20 вересня 1916 р. Перевершуючи супротивника в піхоті в 2-2,5 рази, артилерії – в 1,5-1,7 рази, російські війська досить легко прорвали оборону австро-угорських формувань і вже 7 червня взяли Луцьк, а 18 червня – Чернівці. Війська О.Брусилова зайняли південну Галичину, Буковину і знову підійшли до Карпатських перевалів, проте на початку вересня темп наступальних дій

значно сповільнився, і Південно-західний фронт стабілізувався по лінії р. Стоход, міст і сіл Киселин, Золочів, Бережани, Галич, Станіслав, Делятин, Ворохта, Селетин.

Дослідники неоднозначно підходять до оцінки результатів наступальної операції Південно-західного фронту літом 1916 р. У радянській історіографії традиційно робився наголос на значних втратах австрійських військ (1,5 млн. убитими, пораненими і полоненими, 581 гармата, 1795 кулеметів, 448 бомбометів і мінометів), тоді як російські втрати оцінювалися приблизно в 500 тис. осіб¹⁵. Проте, як відзначає С.Нелипович, лише за підрахунками Ставки Південно-західний фронт втратив з 4 червня по 27 жовтня 1,65 млн. осіб, що, на його думку, і вирішило долю т. зв. Брусиловського прориву – російські війська захлинулися власною кров'ю, а жодне із завдань не було виконано: ворог не розгромлений, Ковель, як вузловий центр, не взято, попри величезні втрати¹⁶. У стратегічному плані, правда, все ж таки досягнуті позитивні для Антанти результати – врятована від розгрому Італія, вирішено питання приєднання Румунії до Антанти, російський наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронтах.

Україні, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, війна знову принесла значні руйнування, загибель сотень тисяч українців – солдатів, офіцерів і просто мирних жителів.

Останню велику наступальну операцію під час Першої світової війни Південно-західний фронт провів улітку 1917 р., але не досяг жодних успіхів. Більше того – унаслідок контрнаступу австро-німецьких військ армії російського Південно-західного фронту відішли північніше Бродів і зупинилися на лінії Збараж – Скалат – Гримайлів, далі по р. Збруч до Дністра, де з'єдналися з Румунським фронтом.

Жовтнева революція в Петрограді і початок революційних подій в Україні, створення Української Народної Республіки зумовили припинення бойових дій на українських землях. Генеральний Секретаріат Центральної Ради 23 листопада вирішив об'єднати Південно-західний і Румунський фронти в Український, а сама Центральна Рада почала переговори про завершення війни¹⁷. Перший мирний договір у війні 1914-1918 рр. був підписаний саме УНР 9 лютого в Бресті з Німеччиною.

Перша світова війна й українське суспільство

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії. Переважна більшість українських солдатів і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народилися і жили. Патріо-

тичне піднесення на початку воєнного протистояння з обох боків було значним, чому сприяла й позиція провідних суспільно-політичних сил, у тому числі українських, спрямована на підтримку війни. У зверненні до українців від 21 вересня митрополит А.Шептицький, зокрема, відзначав: „Ми по Божій волі сполучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, загальна у нас доля і горе. Якщо військо нашого цісаря переможе – нас чекає краще майбутнє. До крові будьте вірні цісареві”. Створена провідними галицькими українськими політиками *Головна українська рада* (ГУР) підтримала австрійський уряд, виступивши за „створення самостійної Української держави в Російській Україні й окремого автономного краю з українських земель у межах Австрії” (маніфест від 3 серпня 1914 р.). У 1915 р. цієї ж позиції дотримувалася ЗУР (*Загальна українська рада*), що виникла на основі ГУР.

У свою чергу С.Петлюра в „Украинской жизни” оприлюднив маніфест „Війна і українці”, в якому стверджував, що українці рішуче настроєні виконати до кінця свій „громадянський обов’язок” перед Росією. Із формально нейтральних, а фактично проросійських позицій виступило ТУП (Товариство українських поступовців).

Водночас позиція наддніпрянських українських політиків не була такою одностайною у підтримці свого уряду, як галицьких. Декілька їхніх представників, виїхавши до Австрії, створили Союз визволення України, гаслом якого стало проголошення самостійної Української держави. Вони вважали, що така держава потрібна Європі як бар’єр перед Московщиною, обмежувач імперських амбіцій Росії на континенті.

Лише з часом війна між Австро-Угорщиною і Росією почала розглядатися українськими політиками Галичини і Придніпров’я як можливість отримання для українських земель більшої автономії, а то і незалежності. Для політичної орієнтації українського народу і захисту його національних інтересів були створені Головна українська рада, Союз визволення України, Загальна українська рада, Українська парламентська репрезентація¹⁸.

Поразки російських армій у 1915 р. визначили зміни у ставленні російської громадськості і, що важливо, урядових сфер до українського питання. Так, П.Милюков на конференції кадетів визнав право українців на культурне самовизначення. Проявом цих тенденцій, а також реакцією на репресії проти українського населення в перші роки війни з боку влади стала декларація Ради ТУП „Наша позиція”, в якій воно виступило за створення демократичної, автономної України у складі Росії, перетвореної за федеральним принципом. Таким чином, ТУП переходить від позиції активного нейтралітету до рішучого несприйняття війни як такої, що знищує українські землі.

Згода австрійського уряду на створення Польської держави, проголошена 1916 р., вплинула і на зміну позицій галицьких українських політиків. Австрофільство представників старшого покоління політикуму в Галичині помітно зменшилося, а молоді, що пройшли бойові випробування на передових позиціях, взагалі критично ставилися до цієї риси своїх старших колег і відкрито виступали за створення єдиної Української держави. Помітну роль у такій еволюції відносин зіграли масштабні репресії австрійського уряду проти українського населення Галичини і Буковини на початку війни.

Взагалі вибір українськими політичними партіями тієї або іншої орієнтації не був планований стратегічно, був ситуативним, спровокованим конкретними обставинами. Як справедливо помітили Ю.Горбань і В.Шпаченко, упродовж століть основними зняряддями у визвольній боротьбі українців був пошук союзників, пристосування під чужі політичні інтереси і геополітичні сценарії. Не став винятком і період Першої світової війни. Політичні орієнтації були різними у західних і східних українців, схожими були лише ідеалізовані етнополітичні мотиви, що визначали вибір тієї або іншої орієнтації, тобто прив'язка свого майбутнього до участі у війні на якомусь боці. Безоглядна орієнтація на захід більшості українських партій, а саме на Німеччину і Австро-Угорщину, була, на думку багатьох дослідників, очевидною помилкою українського національного руху з трагічними наслідками для української державності. Помилкою було те, що в тій же Європі не побачили інших союзників, як це зробила Польща, яка може послужити прикладом гнучкості у справі політичного вибору орієнтації і користі від використання такого підходу¹⁹.

Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій по наданню допомоги військовим і цивільному населенню. Благодіяння, яке набуло організованих інституційних форм, виявило тенденцію до становлення основних елементів громадянського суспільства на українських землях в роки війни. Уже у вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом організовано Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Романівський комітет та ін. Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникають на місцевому рівні. Провідною громадською військово-медичною організацією в роки Першої світової війни було Російське Товариство Червоного Хреста, яке сприяло військовій адміністрації у справі надання допомоги пораненим і хворим. Головою управління РТЧХ при Південно-західному фронті був призначений Б.І.Іваницький. Одночасно в тилу була розгорнута система територіальних

органів, які почали організовувати лікувальні установи для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним. Тільки за два роки війни РТЧХ витратило на ці цілі гігантську суму – майже 128 млн. руб²⁰.

Уже в перші тижні війни значну допомогу військово-санітарному відомству надали Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам і відповідний Всеросійський союз міст. На відміну від РТЧХ, фінансованого і контрольованого урядом, земський і міський союзи були організаціями, створеними „знизу”, за ініціативою місцевих підприємців, а тому значною мірою автономні від уряду. Особливо активно місцеві осередки згаданих комітетів розгорнули діяльність на українських землях. Так, серед українських міст, які увійшли до складу Союзу міст, у 82 функціонували губернські і повітові комітети, а в Києві, Харкові і Катеринославі – обласні (указані міста були найбільш важливими центрами суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, а також постраждалому цивільному населенню).

Яскравим прикладом приватної доброчесності в роки Першої світової війни може бути українська сім'я підприємців-землевласників Терещенків. Її представники були активними членами багатьох благодійних організацій і брали активну участь в їх діяльності, засновували і утримували власним коштом лікувальні заклади (1915 р. лише в Києві – 6 лазаретів), робили значні внески на потреби жертв війни²¹.

Уряд направляв чималі кошти для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, при монастирях відкривалися лазарети і т.п. Так, у Києві в 1917 р. в монастирях, при релігійних братствах і громадах було влаштовано 11 лазаретів²².

Зростання ролі громадських організацій до певної міри було реакцією на нездатність уряду належним чином організувати допомогу військовим і цивільному населенню. Тим самим виявилася тенденція до самоорганізації соціуму в критичні моменти свого існування, зокрема, у військовий час.

Війна загострила соціальні проблеми, головною з яких стала проблема виживання як такого – люди масово втрачали довоєнний соціальний статус, переходячи в розряд маргіналів. Ціни стали значно вищими, ніж зарплати, що відбилося відповідним чином на рівні споживчих можливостей робітни-

ків. Тривалість робочого дня зросла до 15 год. Істотно змінилася позиція жінок у суспільстві, на плечі яких тепер лягла турбота про забезпечення сім'ї (серед працівників промислових підприємств кількість жінок зросла з 15 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917 р.).

Накопичення соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного устрою життя викликали наростання антиурядових виступів. Так, із серпня 1914 по вересень 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, в яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 по вересень 1916 р. – 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. Із серпня 1914 по грудень 1916 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів²³.

Затяжний характер бойових дій, зокрема, відоме „На фронті без змін”, великі людські втрати, а також активна пропагандистська робота обумовлювали значне посилення антивоєнних і антиурядових настроїв і в солдатському середовищі Південно-західного і Румунського фронтів, дислокованих в Україні. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшною бійні, і на останньому етапі війни це обернулося втратою боєздатності армії, зробило її одним з основних гравців революційних подій.

Значне зростання незадоволення солдатів і всього населення Російської імперії спостерігалось після того, як російське командування не змогло використати Брусилівський прорив для перелому в ході війни. Фактично після цього необхідність і неминучість кардинальних змін у суспільному житті усвідомили всі прошарки російського суспільства. Все більше зростало незадоволення війною, перш за все її неймовірно великими людськими жертвами і безперспективністю. Проявом цих суспільних настроїв стало зречення Миколи II 15 березня 1917 р. від престолу, а вже 17 березня в Києві була створена Центральна Рада, яка фактично й перебрала на себе функцію місцевого органу влади. Революційні події 1917-1921 рр. стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки Першої світової війни, а тому фактично становлять з нею одне ціле.

Біженство на українських землях у 1914-1918 рр.

Уперше евакуаційні заходи в роки Першої світової війни на українських землях були застосовані австрійською владою в Галичині і Буковині. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людських ресурсів і матеріальних цінностей (хоча заводи переважно, як, напри-

клад, нафтопереробний у Дрогобичі, були законсервовані, через сподівання на швидке повернення, а також через брак часу й достатньої кількості вагонів).

Невдалий для Австро-Угорщини хід військових дій призвів до появи численних біженців з Галичини і Буковини вже восени 1914 р. Щоправда, серед українців переважали не добровільні переселенці, а евакуйовані із стратегічних міркувань виселенці. До проведення таких заходів спонукав ряд обставин. Із державно-політичного погляду існувала потреба примусового переселення тих осіб, політичні переконання яких були проросійські, або ж сумнівні. З іншого боку, військові операційні плани самі по собі передбачали насильницьке виселення цілих районів із театру бойових дій, а господарські розрахунки спонукали наперед думати про пошук необхідної в роки війни робочої сили.

Розмах переселенських процесів в Галичині, Буковині, Боснії і небезпека втрати контролю з боку урядових структур над потоком біженців примусили австро-угорське Міністерство внутрішніх справ приступити до організації спеціальних таборів для військових виселенців. Уже 10 серпня 1914 р. при віденському магістраті було створене „Центральне представництво опіки над біженцями з Галичини і Буковини”, підготовлено інструкцію „Релігійний, соціально-політичний, культурно-гуманітарний зміст піклування над біженцями з Галичини і Буковини”, згідно з якою основна робота по розміщенню і обов’язковому працевлаштуванню військових біженців повинна була проводитися тими крайовими політичними урядами, на території яких знаходилися переселенці. На початку січня 1915 р. уряд визнав „Український комітет допомоги”, очолюваний Ю.Романчуком, державною структурою і надав йому фінансову підтримку (тижневий бюджет – близько 20 тис. крон). Із початком нового наступу російських військ 1916 р. в Австро-Угорщині з’явилося ще декілька організацій, які займалися допомогою українським біженцям і фінансувалися з державного бюджету, – „Комітет піклування над біженцями з Буковини” (із цього регіону в табори вивезено близько 30 тис. осіб усіх національностей) та „Український крайовий комітет допомоги біженцям”²⁴.

З огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні, при організації переселенських таборів уряд максимально враховував національний чинник, тобто створювалися переважно однонаціональні табори. Для українців були виділені табори Вольфсберг, Гмінд й Гредіг. Українці знаходилися і в змішаних таборах: Оберголлябрун (із румунами) і Хоцен (із поляками). У цілому уряд прагнув забезпечити мешканців цих таборів усім необхідним для нормального життя: усі вони мали цегляні будівлі, власний водовід, каналізацію

з хімічним очищенням води, автономну електричну мережу, хлібопекарні, лікарняні бараки і навіть рентгенівські апарати. Для задоволення духовних потреб там відкривалися національні школи, театри, видавалися газети.

Окрім цього австрійський уряд виділяв ще й грошову допомогу біженцям (48-60 крон на місяць), проте водночас практично за безцінь використовувалася робоча сила українського населення, сконцентрованого в переселенських таборах (тільки у Гмінді підписали контракти або були примусово вивезені на різноманітні роботи 16 890 чоловіків і 16 800 жінок у 1915 р., 8540 чоловіків і 8675 жінок у 1916 р., 5680 чоловіків і 6880 жінок у 1917 р.). Загалом утримання переселенських таборів, витрати на фінансування культурно-освітніх потреб, виділення щомісячної грошової допомоги українським біженцям у 1914 – першій половині 1917 рр. обійшлися австрійській скарбниці приблизно в 69 млн. крон.

На відміну від виселенців, у жахливих умовах опинилися інтерновані т.зв. „політично неблагонадійні” українці з Галичини і Буковини, що виразно продемонструвало подвійні стандарти в підході до різних груп біженців. Ще 8 серпня 1914 р. галицьке намісництво видало розпорядження про „превентивний арешт політично підозрілих москвофілів”, проте дуже скоро він перетворився на безконтрольний масовий терор проти всього українського населення Австрії (за підрахунками І.Нагаєвського, убито близько 36 тис. українських громадян в Галичині).

Для інтернованих українців Галичини і Буковини були створені окремі концентраційні табори на заході Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф (близько 5 тис. заарештованих, зокрема, близько 500 священників). Восени 1916 р. почалася друга масова хвиля інтернування українського населення в концентраційні табори (лише до Талергофа було відправлено близько 2 тис. осіб). Умови для мешкання в них були надзвичайно важкі – від голоду, холоду, інфекційних захворювань загинуло близько 2 тис. осіб²⁵.

1915 р. унаслідок Горлицької операції німецьких і австро-угорських військ уже російська влада змушена була звернутися до проведення аналогічних евакуаційних заходів, правда, у значно більших масштабах. Лише з Галичини до Росії виїхали або були вивезені близько 100 тис. осіб. Причини переселення, як і 1914 р., були різноманітними: бажання російського командування залишити австрійцям після себе пустку (тактика „випаленої землі”), що знайшло своє віддзеркалення у відповідних розпорядженнях; організоване вивезення або просто втеча цивільного населення з району бойових дій і артилерійських обстрілів; страх перед розправами з боку австрійців за співпрацю з російськими органами влади і перехід у православ'я. Водночас, як і

галицько-австрійська адміністрація роком раніше, російські військово-адміністративні органи проводили виселення політично „неблагонадійних” у внутрішні губернії Російської імперії (т.зв. виселенці і заручники). Основним центром евакуйованих з Галичини москвофілів наприкінці 1915 р. став Ростов-на-Дону (близько 6 тис. представників інтелігенції, а також чимало селян)²⁶.

У зв'язку з наступом австро-угорських і німецьких військ навесні – влітку 1915 р. відповідні евакуаційні заходи почали проводити вже й на території правобережних губерній Російської імперії – Волинської та Подільської. На початку червня 1915 р. вище російське командування віддало наказ, згідно з яким залишена територія „повинна бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло б становити для ворога певну цінність”. Із практичного боку, це означало масове виселення людей, особливо чоловіків „від 17 до 45 років”, а також вивіз або знищення продовольчих запасів, включно з посівами зернових культур.

Усе це вкрай загострило і без того складну проблему біженства, яке відтоді набуло ознак примусової депортації. Тільки всі великі витрати з державної скарбниці для підтримки біженців, з одного боку, і небезпека заселення німецькими колоністами порожніх земель – з іншого, зумовили уповільнення цієї політики. Із стабілізацією фронту восени 1915 р. інтенсивність переселенських потоків різко зменшилася.

На території всієї Російської імперії в кінці 1916 р. налічувалося понад 3 млн. біженців і вигнанців, зокрема, на українських землях – близько 656 тис., в основному в Катеринославській, Харківській і Чернігівській губерніях. У контексті біженської проблеми царський уряд прагнув проводити політику „удосконалення” національної структури населення, всіляко перемішуючи людей різної національності з метою прискорення їх асиміляції²⁷.

Надзвичайно гостро стояла проблема забезпечення біженців усім найнеобхіднішим, оскільки зусиль одного лише уряду тут було явно недостатньо. Значну допомогу біженцям надали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема, Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст, Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни, „Галицько-російське добродійне товариство”, іноземні добродійні організації (комітет „Великобританія – Польщі й Галичині” та ін.). Зі свого боку, уряд також виділяв чималі грошові субвенції, проте вони не могли задовольнити потреб такої великої кількості людей.

Частина біженців переміщалася в організованому порядку разом із евакуйованими фабриками, заводами і різними установами. Всього з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких

майже кожне п'яте (18%) опинилося в Україні (серед них, зокрема, відомий Деміївський снарядний завод та ін.)²⁸.

Стан економіки на українських землях у роки Першої світової війни

Військові дії призвели до значного загострення соціально-економічної ситуації на українських землях. Зокрема, близько 61% працездатних чоловіків із сільської місцевості були мобілізовані на фронт, унаслідок чого в 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції – відповідно на 200 млн. пудів (на 27%). Війна найчутливіше вдарила по малозабезпечених прошарках села: до початку 1917 р. із 3 млн. 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали посівів, 1 млн. 400 тис. – коней, 1 млн. 142 тис. – корів²⁹.

Суперечливою і проблематичною була ситуація в промисловості. З одного боку, помітно збільшився державний вплив, а ряд підприємств отримали вигідні військові замовлення, що дозволило їм наростити обсяги продукції. Але водночас війна призвела до порушення внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, диспропорції в товарному обміні, а також між військовим і цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби простих людей), до збільшення хронічних транспортних і фінансових проблем. Через це впродовж 1914-1916 рр. в Україні закрилися понад 1400 підприємств, було задуто 26 доменних печей. Економіка західноукраїнських земель була повністю зруйнована унаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту³⁰.

Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів підсилила і без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ на широкому фронті улітку 1915 р. і евакуацією з прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів і т.п.

За даними Головного управління залізниць, біженці й евакуйовані вантажі зайняли від 100 до 115 тис. вагонів. Наприкінці 1915 р. залізнична станція Харкова, наприклад, була повністю заставлена галицькими вузькоколійними вагонами з обладнанням евакуйованих підприємств.

Окрім цього, з Правобережної України вивозилися хлібні й цукрові запаси, велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Для евакуації з цього регіону тільки селекційних станцій і сортового бурякового насіння необхідно було віддати під завантаження 1500 товарних вагонів. За свідченнями вищих урядовців, евакуація у величезному обсязі промислової і сільськогос-

подарської продукції остаточно заплутала роботу залізничної мережі. Упродовж декількох місяців вантажний обіг знаходився в хаотичному стані. Тисячі похапцем евакуйованих вагонів із вантажами, які часто не мали документальних посвідчень, місяцями подорожували з однієї магістралі на іншу. Унаслідок закриття прямих напрямів залізничного руху вагони рушали окружними шляхами, що призводило до надмірного пробігу транспорту.

Негативну роль у ході евакуації відіграло і те, що вся залізнична мережа була розрахована на наступальні дії царської армії. Заради цього вона була спроектована й побудована таким чином, що, наближаючись до західного кордону, пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Коли ж величезні евакуаційні хвилі пішли у зворотному напрямі, то зіткнулися на лініях Петроград – Харків – Севастополь із пропускною спроможністю залізничних магістралей, утричі меншою, ніж у прикордонній смузі. На залізничних станціях всюди створювалися затори³¹.

На думку більшості дослідників, саме транспортна криза (а не брак мінерального палива або ще якоїсь сировини) у роки війни призвела до економічного занепаду. Загалом гірники виконували поставлені перед ними завдання і забезпечили необхідні для роботи промисловості (особливо для залізничного транспорту, морського флоту, підприємств, які обслуговували військові замовлення) обсяги вугілля. Після втрати Домбровського вугільного басейну питома вага донецького палива в загальноімперському видобутку зросла до 86%. Проте безлад на транспортних магістралях загострив паливну кризу в економіці. Якщо в травні було вивезено 121 млн. пудів мінерального палива з Донецького басейну, то у вересні і жовтні – відповідно 73,6 і 79,1 млн. пудів. Оскільки видобуток вугілля і антрациту тримався на рівні приблизно 130 млн. пудів, а в жовтні піднявся навіть до 148 млн. пудів, то на копальнях стали накопичуватися запаси мінерального палива. На 1 листопада 1915 р. вони досягли 115 млн. пудів. Вугілля не витримувало тривалого зберігання у величезних буртах і спалахувало.

Транспортна криза загрожувала повною зупинкою металургійних підприємств. З кінця 1916 р. через брак вугілля все частіше стали припиняти роботу окремі заводські підрозділи, а то й цілі підприємства. На трьох металургійних заводах прокатні і мартенівські відділення працювали уполовину потужності, а на дев'яти повністю зупинилися³².

1915 р., враховуючи евакуаційні заходи царського уряду, став надзвичайно несприятливим і для скотарства Правобережної України. Оскільки існувала загроза окупації її території, то для потреб армії, земства вели інтенсивну закупівлю худоби, а також переправляли її через Дніпро до Харківщини і далі в губернії Великоросії. Лише в організованих формах із цього

регіону евакуйовано близько 1 млн. голів великої рогатої худоби. І без цього зруйновані війною селянські господарства втрачали під загрозою реквізиції худобу, отримуючи за неї від заготівників мінімальну плату. Загалом, за даними Міністерства землеробства, зменшення поголів'я худоби в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25%, а в окремих місцевостях – до 50%.

Так, згідно з сільськогосподарським переписом 1916 р., у Балтському повіті Подільської губернії, за пропорційним методом підрахунку, кількість волів стала удвічі меншою, ніж у Київській губернії, і вчетверо меншою порівняно з Полтавською губернією.

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством і інтендантськими заготівниками було куплено у населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Взагалі губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54% усього дорослого поголів'я. Причому, втрати волів досягли 85%, биків – 73%, корів – 47,5%. За свідченням уповноваженого по закупівлі продовольства для армії у Волинській губернії Дроздова, 1916 р. в губернії все ще залишалося 900 тис. голів великої рогатої худоби. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила 400 тис. голів худоби, або 31%.

Матеріали Особливої наради по продовольству констатують значне зменшення поголів'я свиней у губерніях Правобережної України. Затяжний відступ російських військ під тиском армій супротивної сторони навесні і влітку 1915 р. супроводжувався панікою, яка посилювалася тим, що стада свиней неможливо було перегнати на далекі відстані. Цим повною мірою скористалися спекулянти, які скуповували домашніх тварин за низькими цінами. Навіть у Херсонській губернії, де не було безпосередньої загрози окупації, спритні ділки мали на цій операції 120–130 тис. руб. прибутку щомісячно. У Київській губернії кількість свиней скоротилася впродовж 1915–1916 рр. на 58,5%. Аналогічна ситуація склалася в Подільській, Волинській і навіть Чернігівській губерніях, хоча остання й розташовувалася на Лівобережній Україні. У Подільській губернії старша вікова група свиней зменшилася за два роки війни майже на 482 тис. голів, або на 80,1%, середня – на 52,7%, молодша – на 10,7%. Війна і викликані нею урядові евакуаційні заходи заподіяли великі збитки всім тваринницьким областям України. Чисельність кінського поголів'я зменшилася в 1916 р. порівняно з довоєнним періодом із 6022 тис. до 5477,2 тис. голів³³.

Таким чином, Перша світова війна продемонструвала хронічне відставання Росії в економічному і політичному, а головне – у соціальному розви-

тку. Немодернізовані суспільство і влада примушували її вести війну екстенсивними методами, зі значними людськими втратами. У цьому і полягала головна причина неготовності Російської імперії до війни.

Війна стала логічним завершенням суперечливих процесів „довгого” (в історичному вимірі) ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть.

Велика війна із вражаючою силою виявила кризу світогляду і тих цінностей, які були визначальними у попередньому столітті, розбила позитивістську віру людей в майбутнє, прогрес, мудрість і доцільність тих форм суспільства, які існували до її початку. І на додаток Версальська система породила цілий ряд нових суперечностей і розбіжностей, послужила причиною появи могутніх реваншистських течій і настроїв у переможених державах. Війна 1914-1918 рр. не стала такою, що як сподівалися її учасники, покінчила б з усіма масовими збройними конфліктами, а стала передвісником нового воєнного протистояння, ще жажливішого і більш руйнівного; заклала фундамент для початку Другої світової війни.

¹ История Первой мировой войны 1914-1918: В 2-х т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 7-16.

² Олієвський О. Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 248-254.

³ Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 68-69.

⁴ Макарчук С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Л., 1997 с.26-40; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991; Попик С. Українці в Австрії. 1914-1918. – К., 1999.

⁵ Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 56-57.

⁶ Заполовський В. Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914-1918. – Чернівці, 2003.

⁷ Боханов А. Николай II. – М., 1997. – С. 306.

⁸ Волковинський В. Назв. праця. – С. 59.

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). – Ч. I: Галицька Руїна 1914-1917 рр. – Львів, 1923; Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997.

¹⁰ Мировые войны XX века. – Кн. 1: Первая мировая война: исторический очерк. – М., 2002. – С. 154-155.

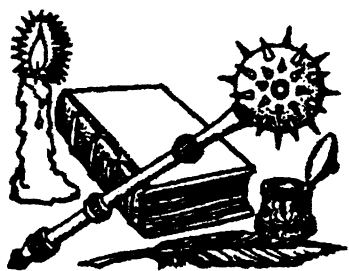
¹¹ Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991.

¹² Яковлев Н. 1 августа 1914 г. – М., 1974. – С. 97.

- ¹³ Заповловський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень – червень 1915) // Перша світова війна: історичні долі народів. – С. 31-39; Горлицкая операция. Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914-1917). – М., 1941. – С. 12.
- ¹⁴ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 111-132.
- ¹⁵ История Первой мировой войны 1914–1918. – Т.2. – Москва, 1975. – С.204.
- ¹⁶ Мировые войны XX века. – Кн.1: Первая мировая война: исторический очерк. – М., 2002. – С. 186.
- ¹⁷ Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К., 1999. – С. 67.
- ¹⁸ Андрусичин Б. Україна в роки першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 17-23; Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 299-300; Реєнт О.П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 7-12; Литвин М. Український та польський істеблшменти у період „Великої війни” і національно-демократичних революцій (1914-1918) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 13. – У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам'яті П.Калениченка (1923-1983). – Ч. 1. – С. 157; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., 2003. – С. 20.
- ¹⁹ Горбань Ю., Шпаченко В. Український політичний вибір в контексті першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 48-51.
- ²⁰ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 155-182; Сулига І. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – С. 234-239.
- ²¹ Донік О. Назв. праця. – С. 167.
- ²² Степаненко А. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 133-154.
- ²³ Реєнт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 9.
- ²⁴ Попик С. Назв. праця. – С. 75.
- ²⁵ Там само. – С. 85-98 (підрозділ „Фантом „української ірреденти”).
- ²⁶ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 111-132.
- ²⁷ Там само. – С. 114-122.
- ²⁸ Шигалин Г. Военная экономика в первую мировую войну. – Москва, 1956.
- ²⁹ Реєнт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. – Вип. 4. – С. 9.
- ³⁰ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 13-112.
- ³¹ Там само. – С. 293-336.
- ³² Там само. – С. 15-55.
- ³³ Там само. – С. 113-190.

ЧАСТИНА ІІІ.

ЛИСТУВАННЯ ІСТОРИКІВ

СЕРГІЙ КОПИЛОВ

ЛИСТИ ДО ВЧИТЕЛЯ (З ЕПІСТОЛЯРІЇ ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА)

Епістолярна спадщина вчених-істориків упродовж тривалого часу є одним із важливих видів історіографічних джерел, що використовуються дослідниками історії історичної науки. Як за специфікою створення, загальною спрямованістю, так і за змістом листи дозволяють з'ясувати наукові інтереси вчених, еволюцію їх поглядів у дослідженні і трактуванні конкретної наукової проблеми. Пропоновані читачеві листи Валерія Степановича Степанкова адресовані його інститутському вчителю – відомому українському вченому-історіографу, завідувачу кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, докторові історичних наук, професорові Леоніду Антоновичу Коваленку (12.03.1907 – 22.06.1985). Серед його колишніх учнів – чимало відомих українських вчених: академік НАН України В.А. Смолій, доктори історичних наук В.С. Степанков, Л.В. Баженов, В.В. Марчук, доктор філософських наук І.М. Козлова, ректор Рівненського державного гуманітарного університету, професор Р.М. По-столовський, ректор Кам'янець-Подільського державного університету, професор О.М. Завальнюк, кандидати історичних наук Г.В. Бондаренко, А.О. Гуменюк, В.С. Лозовий, М.В. Петров, І.В. Рибак, С.В. Трубчанінов, А.Г. Філінюк, О.М. Федьков, Ю.А. Хоптяр та десятки інших.

Пропонованні увазі читача листи В.С. Степанкова відносяться до 1970-х років, коли після закінчення навчання в педагогічному інституті й річного вчителювання у Сергіївській школі (Путивльський район Чернівецької області) він проходив службу в лавах радянської армії, а згодом розпочав викладацьку діяльність на кафедрі загальної історії рідного йому навчального закладу. Вони містять переконливі свідчення про формування й розвиток наукових зацікавленостей молодого історика проблематикою національної історії середини-другої половини XVII ст., а також демонструють його відданість і любов до Батьківщини, українського народу та його минулого. „Дуже люблю Україну і її важке історичне минуле. Адже визвольна війна, це, можна сказати, одна з найбільш яскравих її сторінок, – писав у серпні 1971 р. із м. Раквере (Естонія) рядовий роти забезпечення полку ракетних військ стратегічного призначення Валерій Степанков своєму вчителю. – В теоретичному плані досить цікавим є питання визрівання суб'єктивного фактору національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Без нього повстання не може охопи-

ти весь народ і перетворитися в подію в масштабах всієї країни”. Водночас матеріали епістолярію В.С. Степанкова розкривають його взаємини з О. Апанович, Д. Пойдой, а також є свідченням чисельних перепон і труднощів, що чинились радянським тоталітарним режимом науковцям, які займались дослідженням проблем ранньомодерної історії українського народу.

Усі вміщені листи сьогодні зберігаються у особистому фонді професора Л.А. Коваленка в Кам'янець-Подільському міському державному архіві (фонд Р.6371). Вони подані в авторській редакції і друкуються зі згоди їх автора уперше.

1. Лист від 6 серпня 1971 р.

Добрий день, Леонід Антонович!

Ото перепав вільний час (дуже рідке явище в сучасному моєму житті), і я вирішив написати Вам листа, поділитись деякими думками.

Спочатку кілька слів про службу. Насамперед виявилось, що не все так воно є, як мені здавалось. Щоб зрозуміти її, книг, розповідей і т.д. дуже мало, потрібно самому все відчути, пережити і осмислити. Існує дивне протиріччя, яке вже не раз мені доводилось зустрічати, – це діалектична єдність простого і складного. Все здається простіше ніж уявлялось, і, одночасно, набагато складніше.

Динамічний стереотип перебудувався. До своєрідності цього способу життя звик. Дні полинули набагато швидше, ніж спочатку. Було б ще краще, якби довелось служити з однолітками, а так якось відчуваєш себе все-таки самотнім. Коли випадають вільні хвилини, вчу німецьку мову (лексичний мінімум) і намагаюсь осмислити фактичний матеріал своєї наукової роботи. Ця тема мені чомусь дуже подобається. Можливо тому, що дуже люблю Україну і її важке історичне минуле. Адже визвольна війна, це, можна сказати, одна з найбільш яскравих її сторін. В теоретичному плані досить цікавим є питання визрівання суб'єктивного фактору нац.-визв. війни 1648-1654 рр. Без нього ніколи повстання не може охопити весь народ і перетворитися в подію в масштабах всієї країни.

Крім того, багато думаю над таким питанням: чому селяни під час визвольної війни не захоплювали у феодалів землю? Документів, які б свідчили про це немає. В.І.Легкий в своїй праці висуває думку, що, мовляв, селяни захоплювали землю, але так як феодали настільки вважали свою власність на землю непохитною, що навіть про це і повідомляли в судових документах, і тому подібні акти відсутні. Я не знаю, чому, але мені здається це не

дуже вірним. Щось інтуїтивне говорить мені, що десь в цій гіпотезі щось не відповідає дійсності.

Мені здається, що в той час величезне значення мала присутність у селян знарядь праці для ведення господарства. Не маючи волів і інших с/г знарядь для обробітку землі, необхідних запасів насіння, вони просто не вважали для себе великою цінністю землю. Адже лише при капіталізмі земля стає ходовим товаром. Для чого була потрібна йому земля, коли не було чим її обробляти і не було що сіяти. Набагато легше було захопити урожай і худобу у феодала. Крім того, можливо, зіграла певну роль боязнь ще перед силою феодалів (суб'єктивний фактор) та надзвичайно складні умови визвольної війни. Якщо брати чисельність української армії, яка інколи доходила до 150 тис. чол., то це теж говорить про те, що основна продуктивна сила – чоловіки були відірвані від свого господарства і лише спорадично могли ним займатися. Леонід Антонович, як Ви дивитесь на подібну думку? Чи є в ній щось розумне? І ще одне. Частина документів свідчить, що польський король підтримував міську українську верхівку, яка навіть приймала участь у визвольній боротьбі. Чому і з якою метою? Наприклад, Федір Липка, райця Луцька, в 1648 р. очолював рух міщан проти польської шляхти, награване майно привласнив собі, і пізніше люблінський трибунал засудив його до смерті, але король відмінив вирок і навіть сприяв йому. Можливо, частина польської шляхти, виразником інтересів яких виступав і король, хотіла ослабити народно-визвольний рух, відколовши від нього дрібних феодалів і міську верхівку?

Так як визвольна війна була також класовою боротьбою селян проти феодалів (польських і українських), то не слід, на мою думку, змазувати, згладжувати протиріччя між козацькою старшиною на чолі з Б.Хмельницьким і істинно антифеодальним рухом широких народних мас на чолі з М.Кривоносом, його сином Кривоносенком, Степкою, Д.Нечасом. І.Богун, здається мені, спочатку стояв на поміркованих позиціях і лише пізніше, можливо, став більше схилитися на сторону антифеодальних сил. (Це питання потребує ще вивчення). Яка, Леонід Антонович, Ваша думка з приводу цього питання?

Здати кандидатський мінімум по німецькій тут не має одного шансу з тисячі. На це є цілий ряд різноманітних обставин, про деякі з них і не напишеш. Проте готуватись я буду і готуюсь. Думаю, що восени 1972 р. я повинен розрахуватися з цим екзаменом щоб то не стало. Я вже придбав другу книгу і, лежачи ще в лікарні, встиг перекласти 150 стор. При демобілізації візьмусь за неї і підготуюсь.

Леонід Антонович, як Ваші справи, як здоров'я? Як справи в інституті? Чи є зміни у викладацькому складі? Чи захистився Довгань М.Ф.? Передавайте при можливості привіт усім викладачам нашого факультету.

Ну ось і все. Всього Вам найкращого!

З повагою до Вас,

Валерій.

2. Лист від 14 лютого 1973 р.

Добрий день, Леонід Антонович.

Трохи обжився і вирішив написати.

З істориків на факультеті підвищення кваліфікації лише я один. Ще повинно бути двоє місцевих, але я їх на бачив. Тому займаюсь за індивідуальним планом. Кваліфікацію проходжу на кафедрі загальної історії у Ратиша М.О. Ходжу на лекції і практичні... До речі, читає курс на вечірньому відділі, томущо новітня істор[ія] кр[аїн] Азії і Африки на денному уже вичитана. На денному лише нова історія, куди теж ходжу.

Вільний час проводжу в Академічній б-ці ім. Стефаніка. Опрацьовую літературу. Ви, Леонід Антонович, говорили вірно, що тут можуть бути цікаві речі. Є чимало невеличких брошур галицьких видань 1914–30-х р., в яких оригінально ставився цілий ряд питань. Лише по моїй темі книг і брошур (малося на увазі визвольну війну, джерельну літературу, проблеми цього періоду) біля 300. Це не враховуючи післявоєнну польську історичну літературу. Так що роботи маю. Спочатку закінчу тут, тоді піду в бібліотеку університетську і архів. Одночасно вчу історію України. Домовився в принципі про здачу екзамену. Проти вони не мають, але як складуться справи в майбутньому, судити важко. Подивимось.

Леонід Антонович, якщо хто може заміняє мене в проведенні факультативу, то свій план я залишив там в себе. Якщо потрібний, то нехай беруть.

Враження від міста так собі. Я чекав більшого. Страшенна напруженість вулиць. Ну все.

Зичу вам всього кращого.

З повагою, В.

Моя адреса:

290045. Львів, 45

Проспект Ленінського комсомолу, 22,

гуртожиток № 4, кімн. 54.

Степанков В.С.

3. Лист від 20 лютого 1973 р.

Добрий день, Леонід Антонович!

Сьогодні отримав Вашого листа і відразу відписую.

Дуже добре, що Апанович влаштувалася на роботу. Це мене радує, ця новина хороша.

А екзамен і залік я приїду приймати, напишіть лише, в який час. Тут відпущусь на кілька днів. Повинні ж вони увійти в становище.

Дійсно, Леонід Антонович, я поки що задоволений. Опрацьовую непогану літературу. Оце в березні в нас в інституті візьму дозвіл на право працювати в рукописному кабінеті. Там є матеріал до дисертації. Я бачив бібліографію. Хороші речі, але туди поки що не дозволяють іти.

Десь незабаром переключусь в б-ку „Рідкісна книга”. Там, як я дізнався, є дуже багато цікавого. Подивлюсь.

А історію України я готую. Просто не хочеться йти з слабкими знаннями. Свій період я знаю добре, але історіографію радянського періоду порівняно слабо. Десь в квітні можу здавати, а то відразу ж приступати до здачі якось не теє (та і мені так дали зрозуміти, щоб я не спішив). Тут зима, другу добу сипле сніг, правда, мокрий, але посипало чимало. Ну ось і все. Всього найкращого.

З повагою,
Валерій.

4. Лист від 16 березня 1973 р.

Добрий день, Леонід Антонович.

Отримав Ваше повідомлення. Звичайно, прибуду. Я вже тут домовився на ФПК про все, залишилась лише формальна справа – написати заяву.

Справи в мене ідуть гаразд. В ці дні опрацьовую Записки НТШ і Kwartalnik. Останній приходиться перекладати всліпу. Ніякого покажчика немає. Тому переглядаю все підряд з часу його заснування. Дещо трапляється. Монографічний і не монографічний матеріал Академічної бібліотеки і університетської вже опрацьовав. Залишається ще бібліотека рідкісної книги (там небагато роботи) і інституту суспільних наук. Тут хороша література є. Тоді візьмусь за відділ рукописів і архіви, У понеділок і вівторок дам уже лекції. А в першій половині квітня піду на штурм історії УРСР (буду складати ек-

замен). Чомусь не дуже впевнений в успіху, хоча дореволюційну історіографію трохи знаю, але думаю, що все буде добре.

Вже з того, що я встиг зробити, можна сказати, що ця поїздка дала мені для дисертації дуже багато. Ну ось коротенько і все.

До зустрічі.

З повагою, Валерій.

5. Лист від 27 травня 1973 р.

Добрий день, Леонід Антонович.

Оце сьогодні накінець розрахувався з кандидатським екзаменом. Півтора тижня ходив щодня взнавати, коли він буде. Хворів один з керівників комісії, завкафедрою історії СРСР. А сьогодні нарешті все владналося. Вдалося скласти на „відмінно”, чого і сам не сподівався. Все-таки на підготовку до нього мав мало часу і не вів його практично у вузі. Спасибі Вам, що Ви надумали мене складати його в Львові, коли я сюди їхав. Просто не віриться, що ж всі екзамени складено.

З навчанням в університеті теж закінчив. Склав усі заліки. Тепер юридично проходжу практику.

Всі сили кину на збір матеріалу до дисертації. В даний час опрацьовую „Київську старовину”. Дещо є цікавий фактичний матеріал.

Як справи у нас на факультеті, на кафедрі? Що нового? Коли буде наукова конференція?

З повагою до Вас, Валерій.

P.S. Чи отримали мого попереднього листа?

6. Лист від 28 вересня 1979 р.

Добрий день, шановний Леонід Антонович!

Сьогодні отримав від Вас листівку. Справи в мене без змін. Щодо екзамену, то нічого не вияснено, так як відсутня програма і ніхто не знає чи вона буде. А без неї приймати тут чомусь не хочуть. Тому я попросив Володимира Прокоповича довідатись про можливість складення екзамену в Чернівцях. Якщо в Дніпропетровську відмовлять, а в Чернівцях буде можливість, тоді я постараюсь скласти там. Та тут знову не все ясно. Здається, екзамен по спеціальності слід складати лише там, де має відбуватись захист, про що мені мимохідь (як я зрозумів) сказав Пойда Д.П. Як бачите, в мене все складається з якимись труднощами.

Обговорення дисертації відбудеться в першій половині жовтня. Позавчора був на засіданні кафедри, де „рознесли” дисертацію (перше обговорення) свого аспіранта. В буквальному смислі „змішали з землею”. Про наслідки відразу повідомлю.

Всього Вам самого кращого.
З повагою, Валерій.

7. Лист від 27 жовтня 1979 р.

Добрий день, шановний Леонід Антонович!

Коротко про свої справи. Вчора було обговорення дисертації на кафедрі. В цілому робота оцінена досить позитивно і рекомендована до захисту. Прийдеться лише внести деякі уточнення.

Прояснилось і з екзаменом. Прийшла нова програма. Вона передбачає складання не історії СРСР, а історіографії і джерелознавства з історії СРСР (від Київської Русі до наших днів). Так що даремно майже 2 місяці вчив історію СРСР. Тепер починаю вчити історіографію. Крім того ще треба написати реферат, тему якого Пойда дасть з понеділка. Попробую скласти.

Всього Вам самого найкращого.
З повагою, Валерій.

Юрій Мицик

ТРИ ЛИСТИ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

20 січня 2000 р. померла Олена Михайлівна Апанович (1920-2000), видатна дослідниця української історії, яка все своє життя присвятила минулому запорозького козацтва. З Оленою Михайлівною я був знайомий ще з травня 1972 р. Тоді я був аспірантом, а Олена Михайлівна прибула на історичний факультет Дніпропетровського держуніверситету на скромну конференцію, присвячену 1000-літтю загибелі князя Святослава. Чи вже зняли з посади, чи готувалися зняти першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, а на його місце Москва ставила В. Щербицького, отже не за горами була сумнозвісна “маланчуківщина” ... Тоді “нагорі” швидко змінили тему конференції і чомусь вирішили, що безпечніше буде провести “Яворницькі читання”. Через це змінився склад учасників конференції, не захотів приїхати академік Б. А. Рибаків. Але Олена Михайлівна своє слово стримала й прибула до ДДУ. Серед іногородніх учасників був ще московський історик Олександр Рогов, а з місцевих виступали деякі факультетські історики та письменник Іван Шаповал. Мою доповідь в оргкомітеті забракували, доцент Ш. сказав мені трохи презирливо і “со значением”: “Ты еще молодой. Тут, понимаешь, сам Рыбаков должен будет выступать!”. Це, дійсно, була перша наукова конференція, свідком якої я був і навіть виконував якісь дрібні доручення по її організації.

Пам’ятаю, як під час конференції Олена Михайлівна сиділа в президії поруч з Миколою Павловичем Ковальським, нині, на жаль, покійним. Мій “шеф” (тоді ще доцент, а не професор), щось говорив їй про мене. Микола Павлович завжди добре до мене ставився, отже й відповідно рекомендував мене О.Апанович. Вони приязно посміхнулись на мою адресу, і я, звичайно ж, поспішив у перерві з проханням до Миколи Павловича, щоб він мене познайомив з Оленою Михайлівною. З того часу ми з нею підтримували постійні дружні контакти протягом майже 30 років, аж до самої її смерті, і, як не дивно, майже тридцятирічна різниця у віці не заважала нам добре розуміти один одного, ще й гаряче дискутувати, не шкодуючи ні нервів, ні часу. Останній раз я бачив Олену Михайлівну на самому початку 2000 р., потім говорив з нею останній раз по телефону (вона з тривогою повідомляла, що у неї почалася жовтуха, викликана не інфекцією, а закупоркою судин чи що,

внаслідок чого жовч пішла у кров і треба було робити негайну операцію). Невдовзі мені як священику довелося відспівувати рабу Божу Олену у Благовіщенському храмі Національного університету “Києво-Могилянська Академія”...

Прикро, що я не вів щоденникових записів наших розмов, які особливо частими були у останній період життя Олени Михайлівни. Я вже мешкав у Києві (з літа 1996 р.) і бачився з Оленою Михайлівною чи говорив з нею по телефону як мінімум щотижня. Про те, що ми з нею обговорювали, можна було написати цілий том, та, на жаль, чимало вже забулось. Якщо коротко, то значне місце в цих розмовах належало Богу. Олена Михайлівна з плином часу ставала все більше віруючою і в неї було чимало богословських питань до мене. Я, в свою чергу, цікавився життям 20-50-х років, насамперед, Інституту історії, де вона працювала з повоєнного часу. Найбільше ми обговорювали наукові проблеми, політичні новини, причому, у нас були практично спільні національно-демократичні погляди. Дуже часто вона говорила про В. Вернадського, щоденник якого знайшла в рукописному відділі й підготувала до друку, була буквально захоплена цією особистістю. Говорилось і про охорону пам'яток старовини, насамперед про збереження о. Хортиці від недолугих “мостобудівників”, про нові книги, кінофільми, навіть про спорт (під кінець життя Олена Михайлівна зрозуміла всю привабливість футболу й уважно стежила за успіхами київського “Динамо” та збірної України, дивилася по телевізору матчі чемпіонату світу 1998 р., розпитувала мене як колишнього футболіста про правила гри).

Але все це було пізніше. А після тієї першої зустрічі у 1972 р. я бачився з Оленою Михайлівною тільки під час своїх короткотривалих відряджень до Києва у 1976 та у подальші роки.

У 1972 р. Олена Михайлівна разом з групою інших істориків, котрі займалися історією України козацької доби (Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, Олена Компан та ін.) звільнили з роботи під приводом “скорочення штатів”. Насправді ж їх звільнили за те, що вони займалися небажаними для партійних ідеологів темами. Після цього Олена Михайлівна тривалий час була без роботи й тільки після багатьох клопотань отримала “милостивий” дозвіл працювати рядовим співробітником у відділі рукописів ЦНБ – Центральної наукової бібліотеки (нині – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського). Тоді багато хто від неї відвернувся. О. Апанович довгий час не друкували, навіть знімали посилання на її праці, друкували її планову роботу у відділі під чужими прізвищами... У відділі рукописів ставлення до неї було прохолодним. Існувало якесь розпорядження не давати Апанович займатися наукою, обмежувати її контакти з науковцями, які приїздили до

ЦНБ попрацювати й одночасно проконсультуватися у Олени Михайлівни. Це я відчув на собі. Тільки вийдеш було з нею у коридор, за двері відділу рукописів, як уже через кілька хвилин з'являється якась дама і суворо показує на годинник. Її не обходило, що інші працівники могли плескати язиками скільки завгодно. Головне, щоб Апанович весь час сиділа за столом! Про таке знування, власне, згадує сама Олена Михайлівна в одному з листів до мене.

Ми листувалися з Оленою Михайлівною протягом тривалого часу, обмінювалися книгами та науковими збірниками. Я радився з нею щодо теми докторської дисертації. Вона, як і Микола Павлович, хотіла, щоб я присвятив свою докторську дослідженню українського літописання, високо оцінила мою книгу "Украинские летописи XVII века" (Дніпропетровськ, 1978). Однак цю тему раніше мене закріпив за собою в координаційній раді при Інституті історії Сергій Заремба (на жаль, нині покійний). Голова цієї координаційної ради проф. В.Г. Сарбей широко сказав мені про необхідність обрання іншої теми, щоб уникнути непотрібної обом молодим авторам конкуренції. Отже, на 10-місячне стажування до Польщі (1978-1979 навч. р.) я виїжджав з новою темою: "Джерела з історії Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр." (тоді саме 1654 роком вимагалось закінчувати Національно-визвольну війну). Олена Михайлівна, як і Микола Павлович Ковальський, вважала, що я таки мав би писати про українські літописи. Я, з свого боку, не збирався полишати цю проблематику (і не полишив її у майбутньому), але джерела до історії Національно-визвольної війни теж чекали на всебічне опрацювання, і до того ж бажаючих попрацювати на цьому полі не було помітно.

Наші контакти продовжувались і після мого повернення з Польщі. Олена Михайлівна між іншим дуже багато розпитувала мене про ті фільми, які я там бачив (я ходив у кіно майже щовечора і передивився масу цілковито недоступних в СРСР стрічок, насамперед "Людину з мармуру" Анджея Вайди, "Кабаре" Боба Фосса та ін., у варшавському театрі бачив цікаву постановку американської п'єси "Політ над гніздом зозулі"), вона переживала, що не може на власні очі подивитися ці фільми. Олена Михайлівна прислала мені пізніше свою монографію "Рукописная светская книга XVIII в Украине. Исторические сборники." (К., 1983), зробивши на ній такий дарчий напис: "Киев. 18. VIII. 1983. Дорогому Юре Мыцьку – первому читателю этой книги в рукописи с благодарностью за добрые слова и с пожеланием успешной защиты докторской. Автор Ел[ена]. Апанович".

Прикро, що далеко не всі листи Олени Михайлівни до мене збереглися або ж ще не знайдені мною у моєму особистому архіві. Я знаю, що вона,

принаймні, в останній період свого життя, робила копії своїх листів і залишала їх у особистому архіві (так само чинив, між іншим, і митрополит Іларіон (Огієнко), отже я сподіваюсь, що всі ці листи ще знайдуться разом з моїми в ЦДІА України у Києві, куди архів Олени Михайлівни був переданий її сином Сергієм. Отже, мені вдалося знайти у своєму особистому архіві поки що три її листа, і то один з них без останньої сторінки. Але й ці три документи варті обнародування з поваги до пам'яті і заслуг Олени Михайлівни!

Олена Михайлівна була дуже доброзичливою, гостинною, надзвичайно розумною і цікавою людиною, яка вміла слухати свого співбесідника і так вести розмову, що її можна було продовжувати до безконечності. Як правило, я приходив до неї напередодні повернення до Дніпропетровська, оскільки її скромна однокімнатна квартира на вулиці Ежена Потье знаходилася неподалік від вокзалу. Але нам було мало цілого вечора для розмови, і я часто прибігав від неї на вокзал буквально перед відходом поїзду. Олена Михайлівна була людиною принциповою, твердо обстоювала свої переконання. Тим більш приємною була похвала з її вуст. Вона вміла дуже добре похвалити людину за її наукову працю, але водночас і добре “відчитати”. Її емоційна натура часом була схильна до крайнощів, принаймні, мені так здавалось. Деякі її суворі оцінки виникали через якісь непорозуміння. Тому мені легше вдавалося дійти з нею спільного знаменника під час безпосередніх дискусій, а не через листування...

Згадані три листи Олени Михайлівни датовані 1985-1986 рр. Якраз у 1985 р. я отримав квартиру (старий будинок, де я жив із своєю сім'єю, на решті потрапляв під знос), пішов у докторантуру на два роки, але навесні того ж року я мусив підлікуватися, бо внаслідок значного перевантаження мої очі стали сльозитися, а нервові блимання не давало мені можливості навіть читати. Врятувала мене тоді голкотерапія. Про все це я писав Олені Михайлівні, і вона мені співчувала у всіх цих бідах. Того ж року були неприємності й у мого молодшого брата Ігоря, отже й у мене. Врешті, у 1986 р. на нашу землю впало чорнобильське лихо. 4 травня я потрапив під дощову хмару, яку вітер пригнав з півночі, після чого сім разів підряд хворів то на грип, то якусь застуду. У Олени Михайлівни були свої болячки: потроху, але невблаганно піднімався тиск, “сідало” серце...

У 1984 р. вийшла з друку книга, написана мною та М. П. Ковальським: “Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв.” (Дніпропетровськ), причому, я написав розділ про джерела польських архівосховищ про Національно-визвольну війну українського народу. Книга дуже сподобалася Олені Михайлівні Друга книга – це невелика брошура, методична розробка кількох упорядників (А. Болебрух, Н. Ковальский, Ю.

Мыцык, П. Мохначева): “Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии СССР с древнейших времен до XVIII века. (Днепропетровськ, 1984), де на мою долю прийшла майже половина її обсягу. На с. 37-39 я видрукував уривок з Густинського літопису (“Еще нічто мало речем о начале козаков”) за малознаним списком цієї пам’ятки, створеним у 1778 р. дяком церкви св. Феодосія Печерського в Києво-Печерській лаврі Олексієм Заграничним (Національна бібліотека. Інститут рукописів. – № 315/687 С.). У примітках я подав посилання на свою книгу “Украинские летописи...”, у котрій згадував і про Густинський літопис. Олена Михайлівна хотіла б тут бачити й посилання на свою книгу, про яку вище говорилося.

Якщо в першій половині листа О. Апанович удостоїла мене великих похвал, то у другій була дуже суворою. Тут треба зрозуміти одну з причин наших непорозумінь. Олена Михайлівна часом ідеалізовано підходила до дійсності. Тоді в Україні взагалі було всього два історичних журнали – “Український історичний журнал”, “Архіви України” та трохи кафедральних збірників, які аж “тріщали” від потоку матеріалів. За таких умов годі було думати про якусь ґрунтовну розлогу розвідку. Пригадую, як свою першу статтю, присвячену впливу хроніки Феодосія Софоновича на київський “Синопис” я написав на понад 30 машинописних сторінках, а від мене вимагали скоротити її до 6 (!) сторінок, що й довелось зробити. Отож я, маючи всього половину друкованого аркушу у кафедральному германістичному збірнику, прагнув подати тут насамперед переклад з німецької унікальних брошур XVII століття з польських архівосховищ. Мова йде про мою статтю: “О двух немецких летучих листках XVII в. (Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование. – Днепропетровск, 1984. – С. 136-145). Про якість широке коментування та про ґрунтовну вступну статтю не могло бути й мови. Тим не менш, мені тоді добряче перепало від Олени Михайлівни ...

Але наші контакти не страждали від цього... В наступному (на жаль, недатованому точно) листі О.Апанович дякувала мені за рецензію на її монографію (“Рукописная светская книга...”), котру я довго не міг нікуди прилаштувати. Дати у кафедральному збірнику не виходило, бо за нормами московського Мінвузу, якому корився Дніпропетровський університет, не можна було нам видавати монографій (ми їх маскували під навчальні посібники), навіть на крихту не могли перевищувати встановлений зверху обсяг. Потім запровадили заборону друкувати у цих збірниках рецензії, отож і тут довелося вдатися до маскування, оформити рецензію як “звичайну” статтю (мається на увазі моя праця “Новое исследование украинского летописания XVII-XVIII веков”, опублікована у збірнику „Историографические и источ-

никоведческие проблемы отечественной истории. Историография освободительного движения и общественной мысли России и Украины” (Днепропетровск, 1984. – С. 98-104.) У своєму листі Олена Михайлівна згадує і про В. Марочкіна, який займався історією повстань першої чверті XVII ст. Писав мені про нього, до речі, і мій опонент по кандидатській дисертації проф. Г. Ю. Гербільський, врешті і він сам, але контакту тоді не вийшло. Взагалі з Марочкіним я зустрічався всього один раз у житті у 2000 р., уже коли він став громадянином Канади і приїхав до Києва у якихось справах.

Третій і останній лист був писаний, без сумніву, наприкінці 1986 року.

Не переказуючи їхнього змісту, відзначу тільки, що вони дають певне розуміння творчих планів і думок Олени Михайлівни, складних, навіть тяжких умов її життя, які не дали змоги вповні розгорнутися її таланту. Сподіваюся, що ця невелика публікація започаткує наукове дослідження творчої спадщини О. М. Апанович, а це, в свою чергу, буде сприяти кращому усвідомленню її місця в українській історичній науці, врешті, й кращому зрозумінню феномену запорозького козацтва.

* * *

№ 1

Київ, 12.VI. – 1985.

Дорогой Юра!

Наконец, как говорится, дошли руки, и я внимательно прочла Ваши две последние работы. Читала, как роман. Я вообще, с большим интересом и определенной долей взволнованности знакомлюсь с источниковедческими работами, архивными обзорами, библиографическими описаниями, связанными с близкими мне научными темами. И, безусловно, особое место среди них занимает Освободительная война 1648-1654 гг. А Ваша характеристика украинских материалов в польских архивах по этой теме буквально захватила меня. Я прочла все в один присест.

Эта характеристика вызывает доверие, т. к. чувствуется, что она основана на добросовестном сплошном обследовании материалов. Анализ материалов в ряде случаев проводится Вами блистательно. Это не пересказ и не формализация документов. А показ и сцепка через них исторического явления или факта. Хотя должна тут же отметить, что в некоторых случаях Вы все-таки сбиваетесь на голое, сухое перечисление. Но это – немного и больше в начальной части. Вы очень умело и даже изящно монтируете в свой текст цитаты из документов, которые не выпадают из ритма изложения и воспринимаются как органическая часть текста. В этой книжке Вы представите перед читателем основательным, серьезным и весьма эрудированным

исследователем. Мне кажется, что Вы окончательно освободились от прежней некоторой легковесности, поспешности, авантюристичности выводов и заключений. Комментируя документы, впрочем, возможно, этот термин к Вам не подходит, Вы именно не комментируете источник, а через его призму освещаете и анализируете историческую обстановку и события. Честное слово, это у Вас здорово получается. Вы уже приобрели мастерство историковеда высокого класса. И, как всегда, мне нравится Ваш интеллигентный стиль изложения и даже супермодерная лексика рядом с цитатами из документов воспринимается естественно, как например: “усиление военно-экономического потенциала”.

Надо отметить, что Вы научились, отталкиваясь от документа, многоаспектно осветить события и факты, связывая их с казалось незначительными упоминаниями в документе. В этом отношении этюд с Романом Катиржным – истинный перл. Данные о количестве татар – тоже научное достижение.

Конечно, меня очень интересует Сирко. Вы убеждены, что это будущий харьковский полковник и запорожский атаман? Может Вы мне о нем поподробнее напишите, в том числе и “обширный панегирик”. Я до Вас использовать не буду. Но необходимость иметь эти материалы (пусть даже без ссылок) ощущаю как потребность души. До Вернадского в призрачном мире исторического прошлого Сирко был моим кумиром.

Хотела также у Вас спросить про Тимоша Хмельниченко. Мой знакомый (не профессионал) написал о нем роман. Кроме опубликованных Вами материалов, не попадалось ли Вам что-либо интересное для его характеристики, безусловно ссылки тут не нужны, ну и пройдет через трансформацию писательского воображения.

Знаете ли Вы, что список с сочинений Голинского находится в Институте истории?

Мне кажется, что часть заключения должна быть перенесена в предисловие. А вообще, уже по этой Вашей работе видно, что диссертация докторская у Вас будет интересной и яркой, и я вынуждена пересмотреть свой прежний отрицательный взгляд на ее тему. А, главное, и летописи Вас и в этой теме не оставляют.

Что касается второй книжечки “Методические указания...”, то Ваша часть – “исторические знания на Украине и в России в XVII в. – не дает материала для каких-то наблюдений, выводов и столь восторженных оценок уже по своему жанру. Можно говорить только о более или менее удачных выборках документов. Краткие вступления к публикациям вполне информативны и, в общем-то вводят в атмосферу документа. Однак у меня есть одно

замечание, о котором мне как-то даже неудобно писать, но в списке Густынской летописи Заграничного и подробнее – можно прочесть и в моей монографии, может быть ее следовало добавить после Ваших “Украинских летописей”?

Как Вам работается в состоянии докторанта? Уже 4-й месяц, кажется, заканчивается. Каковы итоги? Как здоровье? Все-же следите и не перегружайтесь, помните, что существует “предел прочности”. Не гонитесь уже за публикациями. У Вас для диссертации их уже более, чем достаточно. Вам нужно остановиться перед новым витком, чтобы оглянуться назад, посмотреть на него с птичьего полета, обобщить и идти дальше. Но мне интересно, какая часть у вас уже написана, какие новые вопросы или по-новому освещаете. Ведь у Вас все материалы собраны. Вам только надо садиться и писать, и писать, монтируя попутно уже опубликованное.

Но при этом помните о здоровье и сочетать работу с отдыхом в течение дня. Надеюсь, что неприятные явления, о которых Вы мне писали, уже ликвидированы и Вы уже не ходите по поликлиникам. А как дочь, вошла в норму? И с братом, хотелось бы услышать от Вас, что кончились Ваши *zmartwienia*.

В общем, Юра, я наверно, покажусь нудной, но я еще и еще раз повторяю: следите за здоровьем, не переутомляйтесь, берегите себя для будущих великих дел и достижений. Вас ожидают еще многие и многие годы работы и я верю, что Вы получите всеобщее признание и станете крупным ученым. Не сорвите это свое будущее в результате надорванного здоровья.

Что слышно с квартирой?

30.VI. –1985

Юра! Опять затянула отправку письма. Потому что вспомнила об еще одной последней Вашей публикации в германском сборнике. И опять прошло немало времени, пока сумела прочитать. И тут меня постигло большое и даже горькое разочарование. Почему “горькое”, поймете, прочитав ниже. Тут Вы делаете шаг назад по сравнению с выше мною рассмотренной работой и возвращаетесь на старые позиции легковесности, не всегда продуманного комментирования, делающего как бы походя, очень и очень поспешно.

Уже в самом начале Вы беретесь оценить причину появления летучих листков и ограничиваетесь изобретением книгопечатания. А ведь научная методология требует объемного, всестороннего рассмотрения вопроса. Тут очевидно, следовало сказать о возрастании интереса к историческим знаниям, к жизни других народов, о расширении торговых и культурных связей и т. д.

Хотя источниковедческая наука и занимается летучими листками, но Вы для своего читателя должны дать краткую информацию о внешнем виде их. С названием ассоциируется представление об отдельных листках, страницах. А дальше оказывается, что это целые сборники, брошюры. Об этом Вы упоминаете в примечаниях, через несколько страниц.

Не удовлетворил анализ. Что это Вы всех “под гребенку” как пулемет отстреливаете, перечисляя поспешно по национальностям состав польских войск. Разве такое возможно – немцев и других наемников ставить в один ряд с Запорожским Войском во главе с великим полководцем – Петром Сагайдачным. Ведь это уже хрестоматийная истина. Что казаки спасли Польшу от гибели, а Вы их через запятую после ландскнехтов! Это же просто кощунство и отступление от истины. Вы даже слово казаки ни разу не употребили, хотя в публикуемых Вами листках бесконечно говорится о действиях султанских войск против лагеря запорожских казаков. Вы знаете, это не слова, но мне просто плохо стало с сердцем, когда я прочитала это у Вас. Такая дискриминация казаков, да еще идет от Вас. А главное, Вы можете делать иначе, Вы это замечательно доказали на предыдущей публикации. Значит Вы считаете возможным в спешке сделать “тяп-ляп”, только чтобы опубликовать. Честь и добросовестность ученого никогда не должна это допускать. Вообще научная работа должна отлежаться, а не “с пылу, с жару”, чернила еще не высохли, бросать читателям. Ведь это уже не вырубись топором. Вот именно это у меня вызвало горечь.

Подобные замечания и о Зборовской битве, хотя это Ваш хлеб. Ведь тут нужно пусть даже одной фразой, но сказать о поведении хана-союзника, о его сепаратизме и т. д. Тогда станет ясной его эпистолярная активность. Правда, далее анализ делается уже неплохо. Эти две оценки мои по настоящему антитезисные, но Вы сами для этого дали материал.

Но я надеюсь и, собственно, даже уверена, что в вашей научной биографии это – последняя такого рода публикация.

Немного о себе. Вы не совсем меня поняли. Мой творческий штиль, который длится более полугода, отнюдь не вызван отсутствием тем. Я переживаю и страдаю именно от того, что не имею возможности заниматься теми научными проблемами, к которым направлены мои научные потенции, желания, стремления. Это – 1) рукописная книга XVII в. и 2) Вернадский. Тут у меня большие заделы.

А я занята совсем другим – обработкой и описанием архива, который совершенно не связан с моими научными интересами. Хоть что-то делать для себя на работе я не могу, с меня не спускают глаз, а самое главное – львиная доля рабочего времени уходит впустую – разговоры пустые, бесс-

мысленная суэта. Вечерами и в субботу и воскресенье уже не могу работать. Заедает быт, хотя я его очень запустила, и потом, видно уже возраст не тот, все имеет свои пределы. Пыталась заставить себя, но мозги как вата. И так уходили дни, недели, месяцы.

Душевный и интеллектуальный дискомфорт усиливался еще и тем, что обрабатывая архив, я должна его изучить, пропустить через свое сознание, досконально освоить, изучать, читать дополнительную литературу. Таким образом, я собственно прохожу первый этап процесса исследования и на этом заклинаюсь, хотя дополнительно посмотрев еще литературу и другие источники, я могла бы выйти на ряд тем. Но я не могу разбрасываться, не могу позволить себе делать зигзаги и заниматься новыми темами. Нет времени. Я должна далее развивать свои заделы – рукописная книга, Вернадский. Тут мой уровень, моя компетенция, сюда устремлены мои исследовательские цели. И становится до слез обидно, что я должна заниматься тем, с чего я начинала свою трудовую деятельность 40 лет назад в ЦГИА – обработка архивных фондов. Однако тогда была вся моя жизнь впереди, да и потом я приобретала навык ориентироваться в архивах, осваивала на практике палеографию. А сейчас все это за спиной. Я не имею права “растрчивать жар в пустыне”.

Мое самовыражение еще не закончено. Вернадский писал своей племяннице Нюше, “самоутверждение не есть выделение себя из всего, а слияние со всем, но такое слияние, в котором не отметалось бы ничего из этого всего, что тебе даровано, а дарованное тебе было смело и умело использовано, как должное, по праву тебе налагающее на тебя важные обязательства.”

Вот такая популяризация личности Вернадского, его многочисленных граней для меня является самовыражением, внутренним долгом – “если не я, то кто же?”. Только это мною движет. Ведь мне не нужно уже не количество работ, ни диссертации. Наверно, Вам, молодому человеку, это трудно понять.

Правда, в последнюю неделю я встряхнулась и в каком-то едином порыве частично на работе украдкой, прячась (это в мои-то годы! И с моим престижем научным!), а то и дома в субботу и воскресенье переработала и завершила статьи: “Музыка в жизни и творчестве Вернадского” и “Искусство в жизни и творчестве Вернадского”, которые лежали у меня без движения более полугода. Взясась сразу же за работу “Вернадский о литературе”. Понимаете, это не просто выяснение, каких именно поэтов, композиторов и т. д. любил В[ернадский], хотя и это представляет безусловный интерес. Для него искусство, музыка, литература были, кроме всего, еще и объектами научного изучения как части человеческого сознания, как пути познания мира.

Он очень много размышлял над взаимоотношениями науки и искусства. Здесь у него просто гениальные идеи и концепции. Но об этом до меня никто не писал. Нужно было выявить высказывания, в том числе и из неопубликованных писем, дневников, выстроить материал, проанализировать, прокомментировать, обобщить, определить красную нить. Так что это у меня исследовательские статьи и совсем уж моего уровня компетентности замысленная мною статья, если буду жива – здорова, значение учения Вернадского о ноосфере для развития исторической науки. Ноосфера – это синтез биологии и истории. Об этой статье уже говорилось предварительно в “Вопросах истории”. Однако для написания ее мне потребуется не менее года, хотя я материал попутно собирала. И где-то на заднем плане подсознания, вернее в подсознании удерживаю мечту о написании монографии: “Украинская рукописная книга XVIII в.”. Есть же некоторый задел и представляю себе главы: “Классификация и текстология рукописной книги XVIII в.” и “Отражение в рукописной книге идейных течений эпохи”. Для первой главы мечтаю применить математические методы. На две книговедческие конференции послала тезисы докладов, посвященных рукописной книге: в Москву – на Федоровские чтения и в Ленинград – по истории книги до середины XIX в.

Кончаю свое затянувшееся письмо, Вы, наверно, уже устали его читать. Постине – пишу “редко, да метко”, восполняю длительное молчание.

Желаю Вам всего хорошего

Ел. М. А.

№ 2

Дорогой Юра!

Очень обрадовалась, что наконец, Ваша рецензия на мою книгу нашла применение. То, что она увидела свет в конце 1984 г., для меня не столь существенно. Мне важно, чтоб о книге узнало как можно больше исследователей. А сроки уже не играют роли. А для Вас хорошо – еще одна позиция пойдет в список работ, который Вам нужно будет приложить к докторской. Во всяком случае – спасибо, я Вашу рецензию расцениваю как проявление нашей дружбы. Хочу Вас поближе свести с Василием Петровичем Марочкиным. Вы его заочно знаете, он написал работу о первой четверти XVII в. Нет ли для него места в каком-нибудь сборнике Вашем. Елена А.

№ 3

С Новым – 1987 годом поздравляю Вас и Вашу семью, дорогой Юра!

Традиционно и от всей души желаю Вам всем здоровья, счастья, успехов!

Вам лично шлю пожелания творческих взлетов и свершения задуманного. По восточному календарю 1987 год – это год кролика, зайца или кота, главное, что должен быть спокойным. Вот я Вам и желаю в этом году обязательно защитить докторскую диссертацию, но спокойно, без напряжения и эксцессов. Прекратите бешеную гонку, выработайте более спокойный внутренний ритм, выделите главную задачу – возможно доработка докторской, а остальное отметите. Может в этом году не кидайтесь на мелкие публикации, будьте целеустремленны. Помните, что человеческие силы ограничены и Ваш интеллект перенапряжен. Вы просто элементарно устали, и совсем не признаком старости, а именно перенапряжения и усталости являются у Вас проявления ослабления концептуального мышления. Во-первых, вообще, о старости смешно говорить в Вашем возрасте, а во-вторых именно к старости углубляется и оформляется способность к обобщениям, к генерации идей, очевидно, в результате огромного накопления личного, научного аппарата (терминология Вернадского). По собственному опыту вижу, что у меня конечно, ослабела память и в какой-то мере ассоциативная способность, но синтетическое осмысление, теоретические размышления, возникновение и развитие идеи – этот творческий процесс проходит, конечно, не с реактивными скоростями, но и не мучительно, несет радость теоретического поиска и открытия.

Я благодарна Вам за обстоятельное письмо. Люблю Ваши такие письма. Из них узнаю все новости о Вас, Вашей работе, коллегах, университете, о Вашей семье и о событиях в научном мире, т. е. все, что меня живо интересует.

Что касается меня, то через мою жизнь почти все второе полугодие проходила темная полоса. Я уже не говорю об апокалиптической катастрофе в Чернобыле и отражения ее на нашей жизни и особенно детей. Радиационный фон стал постоянным фоном нашего физического и духовного существования. Но меня преследовали хвори, в том числе и зубы (вырос зуб мудрости, выдалбливали из челюсти под наркозом в больнице). По несколько раз грипп, падения, разбила лицо и т. д. Была с внуком в Армавире (...).

Примітки:

Романом Катиржним – Мова йде про наказного ніжинського полковника Р. Катіржного (помер у 1654 р.). Мені вдалося розшукати в архівах свідчення про його службу до 1648 р. в Королівстві Обох Сицилій у війську віце-короля Фердинанда III Габсбурга.

обширний панегирик – частина виявленої мною у Кракові анонімної т. зв. “Віршованої хроніки” (1682), де вміщена ціла поема-панегірик про кошового отаман Івана Сірка. Я здійснив підрядковий переклад даного тексту, який уклав віршами українською поет і письменник Валерій Шевчук. Даний панегирик під назвою “Короткий опис Сіркових діянь” побачив світло у збірнику: “Поезія’ 87”(К., 1987. - Вип. 1. - С. 171-184).

мой знакомый – Мова йде про вже покійного киянина Олексія Олексійовича Пахучого –автора видрукованого пізніше історичного роману про Тиміша Хмельницького, який я відрецензував на прохання Олени Михайлівни. У цьому роді чоловіки за традицією носили ім’я Олексій. Дід О.О. Пахучого – теж Олексій, реставрував ще до революції знаменитий Свято-Троїцький козацький собор у Самарі (Новомосковську під Дніпропетровськом), батько ж – поему про Тиміша Хмельницького, яку з початком “маланчуківщини” викинули з плану одного з видавництв.

Голинского – Марцін Голинський, краківський райця середини XVII ст., який створив т. зв. “записні книги”, великі за обсягом збірки листів, документів, історичних творів. Про його компіляції та збірки я згадував у своїй книзі, а О. М. інформувала мене про незнаний його рукопис.

zmartwienia – Польське слово, означає: “турботи, переживання”. О. М. була білорусько-російського роду, тому їй легше було висловлюватися по-російськи, хоча вона прекрасно знала українську, польську й французьку. Тому ми й говорили з нею то по-українськи, то по-російськи, часом вплітаючи польські слова. Так само було і з листуванням.

была с внуком – Мова йде про єдиного онука Олени Михайлівни – Михайла Сергійовича, тоді ще школяра.

Наукове видання

**TERRA COSSACORUM:
СТУДІЇ З ДАВНЬОЇ І НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Науковий збірник на пошану доктора історичних наук,
професора Валерія Степанкова

Відповідальний редактор:
академік НАН України
Валерій Смолій

Підписано до друку 27.07.2007. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 46. Обл. вид. арк. 39.

Наклад 300. Зам. 27. 2007 р. Ціна договірна.

*Поліграф. д-ця. Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського 4*

